

ЮВІЛЕЙНА СЕРІЯ ВИДАНЬ
ДО 400-РІЧЧЯ
КИЇВСЬКИХ ДУХОВНИХ
ШКІЛ

За благословінням
Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України
ВОЛОДИМИРА

КИЇВСЬКА ДУХОВНА АКАДЕМІЯ І СЕМІНАРІЯ

Сергій Головащенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВИКЛАДАННЯ БІБЛІЇ

в Київській духовній академії
XIX — початку XX ст.

Монографія

Видавничий відділ
Української Православної Церкви
Київ
2012

Рецензенти:

Горбаченко Т. Г., доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник (Київський Національний університет імені Тараса Шевченка)

Шевченко В. В., доктор філософських наук, провідний науковий співробітник (Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України)

Бондаревська І. А., доктор філософських наук, професор (Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Відповідальний редактор:

Ткачук М. Л., доктор філософських наук, професор (Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

*Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради
Київської духовної академії від 31 серпня 2012 р., журнал № 111.*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
протокол № 7 від 7 липня 2011 р.*

Головащенко Сергій

Дослідження та викладання Біблії в Київській духовній академії XIX — початку XX ст.: Монографія. — К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2012. — 356 с.

ISBN 978-966-2371-21-5

Дослідженнями, на яких заснована ця монографія, зроблено перший внесок до цілісної реконструкції київської традиції біблієзнавчих студій. Показані та проаналізовані передумови, контекст появи та витоки київського православно-академічного дослідження та викладання Біблії XIX — початку XX ст. Висвітлюється досвід викладацької праці та науково-богословської творчості видатних представників Київської духовної академії. Бібліологічна освіта тут висвітлюється з точки зору становлення її змісту, структури, функцій та методики, еволюції поглядів на Біблію як на об'єкт академічного, а також популярного викладання. Репрезентується процес становлення в КДА протягом означеного періоду власного проблемно-тематичного простору та теоретичних засад дослідження Біблії — і як об'єкту церковної екзегези, і як об'єкту критичної рефлексії. Аналізуються основні напрями академічних біблієзнавчих студій, зокрема: розвиток православної біблійної ісагогіки та екзегези, становлення біблійної археології, текстуальної, філологічно-літературної критики та історичної критики Біблії. Частина документів вперше введено до наукового обігу; вперше також проаналізовані відомі, але малодосліджені праці видатних представників київської духовно-академічної біблієстики XIX — початку XX ст.

Книгу адресовано біблієстам, історикам, філософам, культурологам, релігієзнавцям: дослідникам, викладачам, аспірантам та студентам, а також усім, хто цікавиться історією вітчизняної релігійної культури.

ББК 86.372

ISBN 978-966-2371-21-5

© Сергій Головащенко, текст, 2011

© Видавничий відділ УПЦ, макет, оформлення, 2012

Зміст

До 400-річчя Київських духовних шкіл.....	7
Від автора.....	8
Передмова.....	10

РОЗДІЛ 1. БІЛЯ ВИТОКІВ КИЇВСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНО- АКАДЕМІЧНОЇ БІБЛЕЇСТИКИ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ.

1.1. Поширення Святого Письма в Україні: домогилянський та ранньомогилянський періоди.....	17
1.2. Біблійна та біблеїстична книжність в Києво-Могилянській академії.....	30
1.3. Київська академічна традиція XVIII — початку XIX ст. та європейська біблеїстика.....	45

РОЗДІЛ 2. БІБЛІЄЗНАВСТВО В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ.: ОСВІТНІЙ АСПЕКТ

2.1. Бібліологічна освіта в Київській духовній академії: становлення змісту, структури та функцій.....	81
2.2. Викладання біблійних мов у Київській духовній академії: культурно-історичний і конфесійний контексти.....	107
2.3. Освоєння Біблії в духовно-академічному навчанні: мета, дидактичні настанови, критерії оцінювання.....	119
2.4. Біблія як предмет популярного викладу та навчання: досвід Київської духовної академії.....	139

РОЗДІЛ 3. БІБЛІЄЗНАВЧІ СТУДІЇ В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ.: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ КОНТЕКСТИ

3.1. Західноєвропейська біблійна критика та її осмислення київськими духовно-академічними біблеїстами XIX — початку XX ст.	151

3.2. Слов'янська Біблія в Київській духовній академії: текстуальна «присутність» і досвід дослідження	158
3.3. До історії російської Тлумачної Біблії: доробок Київської духовної академії	168

РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ КИЇВСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНО-АКАДЕМІЧНОЇ БІБЛЕЇСТИКИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

4.1. Основні напрями біблієзнавчих студій в Київській духовній академії ХІХ — початку ХХ ст.	181
4.2. Стефан Сольський і розвиток православної біблійної ісагогіки	205
4.3. Київська духовна академія і становлення біблійної археології: Порфирій (Успенський), Антонін (Капустін), Яким Олесницький.	218
4.4. Біблійна текстологія та літературна критика Біблії у спадщині Якіма Олесницького	236
4.5. Історична критика Біблії та погляд на біблійну історію: богословсько-апологетичний дискурс (Федір Покровський, Володимир Рибінський, Дмитро Богдашевський, Олександр Глаголев)	260
Післямова.	282
Література	292
Показчик імен	331
Предметний показчик	339

До 400-річчя Київських духовних шкіл

В Києві 1615 року було засновано Богоявленське православне братство. Тоді ж при ньому почала діяти школа. Ця подія поклала початок традиції духовної освіти в Києві. Починаючи з 1632 року за ініціативою святителя Петра Могили братська школа була реформована на Київський колегіум, який 1701 року став Академією. На згадку про свого видатного фундатора Академія традиційно зветься Києво-Могилянською. Після реформ 1817–19 років на базі Києво-Могилянської академії було створено Київську духовну академію, а також духовні семінарію та училище. Ці навчальні заклади діяли до трагічних подій початку ХХ століття. Після революції традиція духовної освіти в Києві перервалася на кілька десятиліть. У 1947 році в Києві було відроджено семінарію. Але вже 1960 року на вимогу влади вона була закрита. Нове відродження відбулось в 1989 році, а в 1992 році було відновлено й академію. Сьогодні Київська духовна академія і семінарія діють як єдиний навчальний комплекс.

Протягом століть змінювалися й назва Київських шкіл, і їхній статус, і принципи організації навчально-виховного процесу. Однак наша школа завжди усвідомлювала внутрішню єдність київської духовно-освітньої традиції. На початку ХХ століття в КДА велася масштабна підготовка до святкування 300-річчя Академії, яке планувалося відзначити у 1915 році. На жаль, події Першої світової війни не дозволили провести заплановані урочистості. Залишилася нереалізованою і програма ювілейних видань.

Сьогодні ми наближаємося до святкування 400-річчя Київських духовних шкіл, яке заплановане на 2015 рік. У зв'язку з цим Київська духовна академія розпочинає серію ювілейних видань.

Ми раді представити читачам першу книгу ювілейної серії — монографію кандидата філософських наук С. І. Головаценка, присвячену історії біблійної науки в КДА. Автор робить першу спробу системного вивчення як процесу викладання в КДА бібліологічних наук, так і внеску професорів Академії у наукове вивчення Святого Письма. Сподіваємося, що ця книга стане поштовхом для поглибленого вивчення спадщини Київської духовної академії і в інших галузях богословської науки.

† АНТОНІЙ,

Архієпископ Бориспільський,

Ректор Київської духовної академії і семінарії,

Керуючий справами Української Православної Церкви

Від автора

Ця книга завдячує своєю появою різним місцям, подіям та людям — колишнім і теперішнім. Біля її витоків — моя alma mater, кафедра релігієзнавства філософського факультету Київського університету, де колись визначалися мої життєві та наукові уподобання, а також Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України, де я отримав перший і найважливіший досвід науково-дослідної роботи.

Задум і зміст цієї монографії складалися протягом останнього десятиліття в процесі моєї участі в кількох наукових проектах, присвячених вивченню філософської та богословської спадщини Києво-Могилянської та Київської духовної академій. Керівникові та промотору цих проектів — професору Марині Ткачук — я вдячний за уроки високої дослідницької культури, за дружню співпрацю, принципову критику та делікатну допомогу.

Очолюваний нею колектив кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія», де я маю щастя та честь працювати, став для мене справжнім інтелектуальним прихистком, осередком натхненної творчої праці та простором ширих людських стосунків.

Працюючи над вивченням спадщини біблеїстів Київської духовної академії, я завжди отримував доброзичливу й професійну допомогу від фахівців Інституту рукописів та Відділу історичних зібрань та колекцій Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського.

Спільноті українських та закордонних колег під проводом професора Міхаїла Дмитрієва я зобов'язаний унікальною можливістю долучитися до неймовірно яскравої та плідної співпраці з міждисциплінарних та компаративних досліджень з європейської релігійної історії. Атмосфера справжньої інтелектуальної майстерні, творчої наукової лабораторії, що тут склалася, надихала і продовжує мене надихати.

Професорам Тетяні Горбаченко, Ірині Бондаревській, Віталію Шевченку я вдячний за влучні зауваження й побажання, а також за позитивні рецензії, які сприяли рекомендації цієї праці до друку.

Ректору КДАіС архієпископу Антонію (Паканичу) висловлюю своє шанування за його мудре та ентузіастичне зацікавлення дослідженням

історії вітчизняної біблійної науки. Завдяки такому зацікавленню стало можливим видання цієї монографії. Дякую також проректору КДАіС доценту Володимиру Бурезі — за плідну участь у спільних науково-богословських проектах, цінні поради та щиру допомогу.

Протоієрею Володимиру Савельєву та очолюваному ним Видавничому відділу УПЦ — мій шанобливий уклін за приємну можливість тримати цю книгу просто зараз у руках.

Моїм рідним дякую за лагідне й безкорисливе терпіння, за той час, який я не зміг їм достатньою мірою приділити, а навпаки — отримав його від них у подарунок.

Дякую всім, хто вірив у мої сили і надихав мене на цю працю. Можливо, не всіх я тут згадав та поіменно назвав, — проте Вас добре бачить Той, Кому насправді найбільша в світі за все подяка.

Передмова

Задум цієї книги та, спочатку, наукових розвідок, на яких вона ґрунтована, пов'язаний з багаторічним досвідом університетського викладання автором вступних знань про Біблію, в т. ч. історії біблієзнавчих досліджень у світі та в нашій країні. Цей досвід переконує, що ситуація з дослідженням і викладанням Біблії в Україні нині характеризується намаганнями здолати доволі драматичний розрив як зі світовою, так і з вітчизняною традиціями.

Адже свого часу розрив із вітчизняною традицією філософського та богословського поступу став однією з ознак і знарядь формування тоталітарної ідеології та суспільної практики. Показовою тут є ліквідація в радянські часи Київської духовної академії як центру духовної освіти та православного богослів'я і, відповідно, майже повне зникнення київської духовно-академічної традиції з поля зору історико-богословського, історико-філософського та, відповідно, біблієзнавчого дослідження.

Тож саме нині має можливість розпочатися систематична реконструкція історії вітчизняної біблієстики, насамперед тієї, що розвивалася в стінах Київської духовної академії. А це означає не лише повернення до сучасного інтелектуального життя знань про її історію. Це означає також введення до обігу, наукове та богословське осмислення духовних та теоретичних здобутків, які свого часу нагромадила київська духовно-академічна школа в царині дослідження й викладання Біблії¹.

¹ Особливості творчості представників київської академічної біблієстики XIX — початку XX ст. були виявлені в численних публікаціях вихованців і викладачів КДА в «Трудах Киевской духовной академии» (далі — ТКДА) (насамперед у науково-богословських статтях, бібліографічних оглядах, рецензіях, ювілейних та пропам'ятних виступах, присвячених колегам, тощо) та авторських монографіях, у статтях київських авторів до «Православной богословской энциклопедии» під редакцією О.П. Лопухіна та М.Н. Глубоковського, у коментарях до «Тлумачної Біблії Лопухіна». Серед «внутрішніх», інституційних академічних документів, важливих для найповнішого розкриття теми, відзначимо щорічні «Отчеты о состоянии Киевской духовной академии», регулярні «Отчеты Церковно-исторического и археологического общества при КДА» та регулярні «Протоколы заседаний Совета Киевской духовной академии», що публікувалися як додатки до «Трудов КДА» та окремим накладом. Найменшою ж мірою опрацьовані в контексті даної теми архівні фонди, що містять численні матеріали з історії КДА, наприклад, фонд 711 (Київська духовна академія) ЦДАК України, фонд 160 (архів КДА) та особові фонди вихованців КДА, що зберігаються в ІР НБУВ (зокрема, ф. 191 Д. І. Богdashевського та ін.).

І ця книга є спробою актуалізувати цей напрям наукових досліджень саме в сучасному вітчизняному академічному середовищі — як світському, так і церковному. Вона зовсім не претендує на вичерпну, виключно повну розробку заявленої в назві теми. Її мета — лише загально окреслити широту проблемного поля та значущість наукової розробки питань, пов'язаних із реконструкцією історії київської духовно-академічної біблеїстики. Не є вичерпним і освоєння кола можливих джерел. Тут значимо, що автора надихали-таки приклади аналогічних досліджень — і з минулого², і з теперішнього часу³. А на даному етапі найбільш цікавою

² Знову ж таки не претендуючи тут на повне висвітлення та вичерпну характеристику історіографії з предмету, відзначимо найпомітніші здобутки дослідників «старої» школи. Так, стан православного біблеїзнавства, в т. ч. київської школи, аналізувався в таких старих працях, як, наприклад: Малышевский И. Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие // ТКДА. 1869. № 11. С. 64–138. Корольков Иван. Пресвященный Филарет, еп. Рижский, как ректор КДА // ТКДА. 1882. Т. 4. № 12. С. 1–96. Никольский М. В. Наша библейская наука // Православное обозрение. 1875. Т. 2, № 2. Його ж. Успехи библейской науки в России // Православное обозрение. 1877. Т. 1. № 3. Михаил (Лузин), еп. Столетие из истории толкования Библии у нас в России // Годичный акт МДА 1 октября 1877 г. М., 1878. Його ж. Библейская наука. Тула, 1898–1903. Мышцын В. Обзор русской духовной журналистики. Статьи по Священному Писанию Ветхого Завета // Богословский вестник. 1901. № 10, 12. Елеонский Ф. Г. Отечественные труды по изучению Библии в XIX в. // Христианское чтение. 1901. Т. 1. Губоковский Н. Н. К вопросу о современном положении русской библейской науки // ТКДА. 1902. № 2. Титов Ф. Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915), К., 1915. К трехсотлетию юбилею Киевской духовной академии. К., 1917. Серед авторів православної російської еміграції XX ст. тут відзначимо оцінки та відгуки о. Г. В. Флоровського в його «Путиях русского богословия».

³ З відносно недавніх досліджень наш пошук стимулювали окремі праці представників православних духовних академій; напр.: Строганов В. С., свящ. Вклад Московской духовной академии в герменевтику Нового Завета // Журнал Московской Патриархии. 1985. № 8. Ианнуарий (Ивлиев), иером. Вклад Санкт-Петербургской духовной академии в русскую библистику // Богословские труды. Сборник, посвященный 175-летию ЛДА. М., 1986. Юревич Димитрий, свящ. Александр Павлович Лопухин: жизненный подвиг «аскета ученого труда» (к 150-летию со дня рождения) // Журнал Санкт-Петербургской епархии «Церковный вестник». 2002. № 10). Серед оглядових праць православних авторів останніх десятиліть слід зазначити також статті о. Олександра Меня: Мень А., прот. Опыт изложения ветхозаветной исагогики в свете работ русской библейско-исторической школы и новейших исследований. Загорск, 1983 (рукоп.). Його ж. К истории русской православной библистики // Богословские труды. 1987. Сб. 28; а також його статті про київських біблеїстів у третьому томі «Библиологический словарь» (М., 2002). Серед «загальних» робіт світських істориків чи не поодиноким є історіографічний підрозділ книги М. Е. Міхейкіної «Российская библистика: от зарождения до возрождения» (М., 2004). Серед праць, що репрезентують світську наукову модель осмислення та викладу історії духовно-академічної традиції, яка може бути методологічно й методично апробована і для аналізу біблійних досліджень в КДА, назвемо: Ткачук М. А. Київська академічна філософія XIX — початку XX ст. Методологічні проблеми дослідження. К., 2000; низку її ж статей останніх років, присвячених історії філософії та освіти в КДА, опублікованих в «Наукових записках НаУКМА», та нещодавно опубліковане: Кузьміна Світлана. Філософія освіти та виховання в київській академічній традиції XIX — початку XX ст. Сімферополь, 2010. В останній час хоча і з'являються спроби панорамного висвітлення різноманітних виявів київської духовно-академічної культури, проте роль і місце біблеїстики, як в духовній освіті, так і в богословських дослідженнях, репрезентовані там явно недостатньо; наприклад: Шип Н. А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1819–1919). К., 2010.

для нас була можливість представлення, насамперед, загального погляду на предмет, який дав би можливість проводити подальші наукові дослідження — як у межах історичної, історико-філософської, культурологічної та релігієзнавчої науки, так і в руслі історико-церковних та історико-богословських досліджень, здійснюваних церковними та світськими науковцями⁴.

Нижче подаємо виклад корисних, як сподіваємося, матеріалів для реконструкції історії київської біблеїстики XIX — початку XX ст. Структура та зміст розділів нашої книги відображає спробу репрезентації передумов, контексту та особливостей становлення й розвитку київської духовно-академічної традиції дослідження й викладання Біблії. Відповідний досвід буде поданий, зокрема, через призму аналізу: а) масиву європейської та вітчизняної біблійної книжності, на якому ґрунтувався розвиток київської духовно-академічної культури; б) загального масиву публікацій київських авторів з біблеїстики протягом означеного періоду з точки зору його проблемно-тематичної наповненості; в) персонального внеску видатних київських академічних професорів у розвиток різних аспектів викладання й дослідження свого предмету.

Тож спочатку розглянемо передумови поширення та інтерпретації Біблії, що історично склалися в українському православному духовно-культурному середовищі. Важливими віхами тут будуть доба Реформації та доба українського бароко, що в своїй взаємодії між собою та зі своїми європейськими джерелами примхливо визначили своєрідність киево-могилянського синтезу східно-православної та західнохристиянської культур.

Далі продемонструємо інтелектуальні передумови становлення київської біблеїстики — європейські та вітчизняні літературні джерела, персоніфікацію різних шкіл та традицій європейської біблеїстики в біблійних та екзегетичних текстах від доби патристики до біблійної критики XIX — початку XX ст., відомих та доступних у бібліотечному фонді Києво-Могилянської академії та згодом Київської духовної академії. Наявність цих текстів та можливість застосування в дослідницькому та викладацькому процесі створили передумови та ідейно-методологічний контекст розвитку православної біблеїстики в Києві. Проаналізуємо також оцінки професорами Київської духовної академії філософського та

⁴ У зв'язку з останньою можливістю поки що не торкаємося історіографічного аналізу доволі численних студентських та кандидатських праць в російських православних духовних академіях, присвячених, як правило, апологетичному висвітленню богословського внеску до православної біблеїстики окремих дослідників Святого Письма XIX–XX ст.; те саме стосується і ситуації в сучасних київських православних духовних школах різної юрисдикції. Проте підкреслимо, що досвід співпраці церковних та світських учених саме в цій царині є безцінним. Про це свідчить добрий приклад розробки спільних наукових проєктів у галузі досліджень історії філософії та біблеїстики вченими Національного університету «Києво-Могилянська академія» та Київської духовної академії і семінарії Української Православної Церкви.

богословського змісту творчості представників різних шкіл біблеїстики західної. Поступово розкриватимуться чинні на ту пору підстави як для критики, так і для рецепції здобутків європейської біблійної науки православними дослідниками.

Історія Київської духовної академії — це, насамперед, історія її як православного богословського навчального закладу. Тому надзвичайно важливим є представлення тут знань про Біблію у вигляді системи навчальних дисциплін та предметів. При цьому розкриватиметься і досвід академічного викладання, і явлена в працях київських біблеїстів можливість популярно-просвітницького викладу біблійних знань. Тут пропонуємо, насамперед, здійснену на ґрунті аналізу інституційних документів КДА (академічні Статuti, звіти про діяльність, протоколи засідань Ради КДА тощо) реконструкцію історії викладання базових бібліологічних дисциплін у академії. У цьому зв'язку відзначимо доробок найвидатніших викладачів Нового та Старого Завіту, біблійної історії, давньоєврейської мови та біблійної археології, проведемо також аналіз ідейних засад, структури та методики викладання знань про Біблію в стінах КДА. Окремо репрезентуємо еволюцію уявлень про Біблію як предмет саме популярного вивчення та викладу, які склалися в київській традиції академічного православного богослів'я у XIX — на початку XX ст. Виклад теоретичних та методологічних позицій провідних дослідників, які в різні роки опікувалися цією проблемою, буде здійснено на тлі сюжетів, що свідчать про особливу участь професури Київської духовної академії в здійсненні масштабних тогочасних науково-богословських проєктів з популяризації Біблії на основі російського Синодального перекладу. Тут також зустрінемо вперше введені до наукового обігу та аналізовані у відповідному ідейному та методологічному контексті документи.

Плануємо також визначити кілька ключових віх та проявів процесу становлення в КДА протягом другої половини XIX — початку XX ст. власного проблемно-тематичного простору та теоретичних засад дослідження Біблії — і як об'єкту наукової рефлексії, і як об'єкту екзегези Святого Письма Християнської Церкви. Пропонується до уваги дослідників масив публікацій, авторами яких були біблеїсти — представники київського духовно-академічного осередку. Ми визначимо основні проблемні й тематичні розділи, якими київська біблеїстика була репрезентована в XIX — на початку XX ст. та за якими може здійснюватися сучасний аналіз цієї проблематики в КДА.

На основі аналізу відомих, але малодосліджених публікацій видатних представників київської духовно-академічної традиції означеного періоду репрезентуватиметься персональний досвід розбудови окремих наукових біблієзнавчих напрямів. Так, будуть проаналізовані спроби визначення концептуальних засад такого важливого компоненту дослі-

дження Біблії, як біблійна ісагогіка, та практичної розбудови структури вступних навчально-дослідницьких викладів біблійних знань, реалізовані в стінах академії.

Як предмет наукового дослідження та викладання в КДА в XIX — на початку XX ст. розглядатимуться також біблійна археологія та суміжні з нею дисципліни. Будуть проаналізовані методологічні настанови, сформульовані та апробовані в працях з біблійної археології видатними представниками київської духовно-академічної культури означеного періоду. Будуть також введені до наукового обігу та проаналізовані малодосліджені праці з біблійної текстології, літературної критики Біблії, в яких свого часу були сформульовані та апробовані методологічні принципи та настанови в царині цих дисциплін.

Продемонструємо також позицію видатних представників Київської біблеїстики кінця XIX — початку XX ст. щодо питань історичної критики Біблії та викладу біблійної історії, виявлену в полеміці з представниками західноєвропейської раціоналістичної біблеїстики. Посилення апологетичних мотивів у прочитанні та тлумаченні Біблії, виявлене в творах провідних київських біблеїстів, визначено та проаналізовано в якості важливої риси еволюції київської православної богословської культури.

Пропонований далі виклад, що бодай у загальних рисах окреслює проблемне коло дослідження та попередньо відображає доробок найпомітніших представників київської духовно-академічної біблеїстики, навіть за своєї попередності та неповноти дозволяє твердити про наявність в Київській духовній академії XIX — початку XX ст. цілісної та потужної викладацької та науково-богословської традиції, а також про можливість і необхідність її подальшої теоретичної реконструкції.

Розділ 1.
**БІЛЯ ВИТОКІВ КИЇВСЬКОЇ
ПРАВОСЛАВНО-АКАДЕМІЧНОЇ
БІБЛЕЇСТИКИ
XIX — ПОЧАТКУ XX СТ.**

1.1. Поширення Святого Письма в Україні: домогилянський та ранньомогилянський періоди

Повернення Києво-Могилянської та київської духовно-академічної традиції до поля зору історико-філософського та історико-богословського дослідження — зважаючи на реальність такої реконструкції — є ознакою поступового подолання драматичного розриву зі світовим та вітчизняним духовно-інтелектуальним простором. Важливим аспектом такої реконструкції є відтворення особливостей становлення та еволюції традиції поширення й інтерпретації Біблії⁵ — бо ж процес збереження та опрацювання Біблії як сакрального тексту та літературного феномена, універсально «присутнього» в європейській культурі, необхідно є одним із підмурків становлення й розвитку також і релігійно-філософського освоєння світу, особливо у вітчизняній традиції.

Історичне й теоретичне відтворення цього процесу уможливорює та водночас вимагає дослідження джерел і «технологій» інтерпретації як з боку особливостей їхньої «локалізації» в місцевій традиції, так і з боку відтворення загальноєвропейського контексту. Ідеться, таким чином, про діалог із «вселенською» традицією, де кожен духовно-інтелектуальний «локус» є повноправним учасником.

Особливості поширення й освоєння біблійного тексту в церковно-му та культурному житті України: взаємодія вітчизняного та європейського досвіду. У перекладах церковнослов'янською мовою в давній Україні поширювалися передовсім ті збірки біблійних текстів, які, за церковною традицією, призначалися для використання в православному богослужінні: службові Євангелія, Апостоли, Псалтирі, Паремійники⁶. Деякі книги призначалися також і для приватного настановного читання — т. зв. «чет'ї». Створювалися і «тлумачні» Біблії, де тексти Писання були у вигляді цитат, супроводжуваних слов'янськими перекладами святоотцівських богословських коментарів — Тлумачні Псалтирі та Пророки, Тлумачні або Учительні

⁵ Див. про це: Головащенко С. І. Біблієзнавство. Вступний курс. К.: Либідь, 2001. С. 259 (далі: Головащенко С. І. Біблієзнавство. Вступний курс...). Його ж. Київська духовно-академічна традиція XIX — початку XX ст. в історії вітчизняного біблієзнавства // Наукові записки НаУК-МА. Т. 19. Філософія та релігієзнавство. К.: Стилос, 2001. С. 87–88.

⁶ Див., напр.: Головащенко С. І. Біблієзнавство. Вступний курс... С. 181–187.

Євангелія, «Бесіди» та «Гомілії» на окремі біблійні книги. Були популярними та поширювалися коментарі Афанасія Великого, Василя Великого, Йоана Златоуста, Григорія Ниського, Григорія Великого, Кирила Александрійського, Ієроніма Стридонського, Ісихія Ієрусалимського, Іполита Римського, Єфрема Сирина, Феодорита Кирського, Феофілакта Болгарського⁷.

Геннадіївська Біблія, 1499

Учительні Євангелія, створені у Візантії протягом ІХ–ХІІ ст., у слов'янському перекладі ХІV ст. стимулювали появу подібних збірок і в Україні. У другій половині ХVІ та в ХVІІ ст. вони стали писемним джерелом масового вжитку, яке формувало релігійні уявлення широких православних верств, відбиваючи прагнення ортодоксії пристосуватися до потреб часу та модернізувати Православ'я в умовах боротьби Реформації та Контрреформації. Подекуди відрізняючись від канонічних візантійських текстів, запозичуючи й адаптуючи іновірні концепції, українські учительні Євангелія засвідчували відгук православних на пропаганду протестантів і відбивали породжені Реформацією зрушення

в свідомості та традиційному типі релігійності⁸.

Особливості застосування Біблії православними визначили те, що до кінця ХV ст. Біблія церковнослов'янською мовою існувала лише у фрагментах, у вигляді окремих збірок. Перше повне рукописне Писання церковною мовою з'явилося лише 1499 р. у Новгороді Великому за ініціативи місцевого митрополита Геннадія, який потребував повної Біблії для полеміки з іновірцями та єретиками. Підґрунтям т. зв. «Геннадіївського списку» стали відомі тоді на Русі церковнослов'янські рукописні копії біблійних текстів. Переклади відсутніх книг здійснювалися наново, з використанням латинської Вульгати, чеських перекладів і, можливо, масоретського тексту. Вперше на Русі в біблійному тексті відбулася спроба роз-

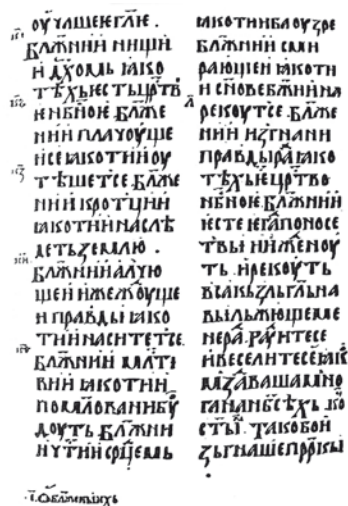
⁷ Див.: Алексеев А. А., Лихачева О. П. Библия // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 (XI — первая половина XIV в.). Л.: Наука, 1987. С. 74–77; Ульяновский В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн. Кн. 2. Середина ХV — кінець ХVІ ст. К.: Либідь, 1994. С. 14 (далі: Ульяновський В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні...).

⁸ Див.: Дмитриев М. В. «Евангелие учительное» как памятник религиозно-философской мысли восточнославянского Средневековья // Отечественная философская мысль XI–XVII вв. и греческая культура. К., 1991. С. 230–236; Його ж. Православие и Реформация. М., 1990. С. 26–27; Ульяновський В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні... С. 7–8, 52–53.

поділити текст на книги та розділи, подібно до західних видань (зокрема, до німецького біблійного першодруку Й. Гутенберга)⁹.

На початку XVI ст. над приведенням церковнослов'янської Біблії в тіснішу відповідність до грецького тексту, виправленням вад перекладу, розбіжностей та викривлень, що громадилися століттями через використання різних рукописних версій та помилки переписувачів, у Москві працював грецький монах Максим Грек. Він скористався однією з перших у Європі друкованих грецьких Біблій — Альдинською, а також копіями кількох стародавніх грецьких біблійних перекладів (імовірно, Аквілі, Симмаха, Феодотіона). У 1519–1522 рр. на ґрунті кількох версій тексту книжник створив коментований переклад Псалтиря та Євангелій з грецької церковнослов'янською¹⁰. Праця грецького книжника не завершилася через загострення церковно-політичної боротьби, але вплинула на пізніші видання Святого Письма. На ґрунті Геннадіївського списку, перекладів та коментарів Максима Грека склалася традиція, що стала підґрунтям появи вже на Україні славетної Острозької Біблії.

Ще в другій половині XVI ст. у московських, галицьких та волинських друкарнях першодрукар Іван Федоров видавав богослужбові та учительні книги, базовані на церковнослов'янському біблійному тексті: Апостол (Москва, 1564 р.); Учительне Євангеліє та Псалтир (Заблудів, 1569–1570 рр.); Апостол (Львів, 1573–1574 рр.). Проте кульмінацією просвітницької та видавничої діяльності Федорова стало створення повного церковнослов'янського біблійного першодруку. Він побачив світ 1581 р. в Острозі на Волині. Ініціатором та «патроном» видання став князь К. Острозький — головний тоді захисник православної віри, слов'янської культури та освіти. Видання готували члени багатонаціонального богословсько-філологічного «Острозького гуртка» — русини Герасим Смотрицький, Памво Беринда, сам Іван Федоров, грецькі книжники Діонісій Палеолог-Раллі, Євстафій Нафанаїл — «мужи у божественном писании искусны, в гре-

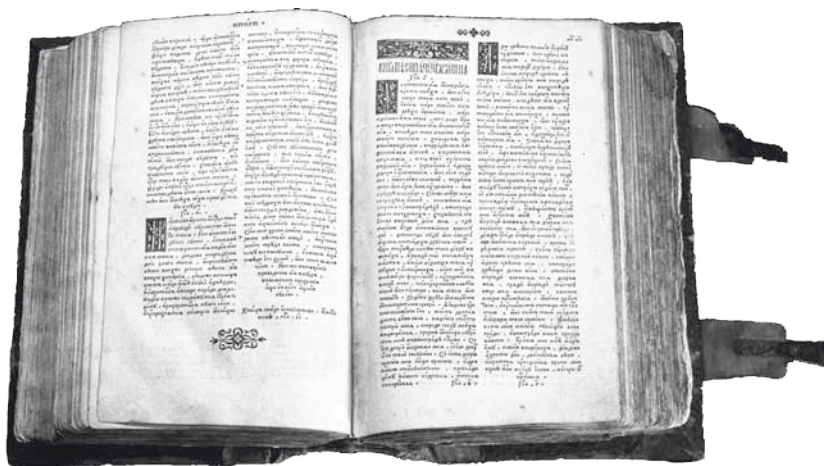
Сторінка з Геннадіївської Біблії

⁹ Див.: Васютинский М. Краткий очерк истории текста славянской Библии в России до издания ее при императрице Елизавете // Прибавления к Черниговским епархиальным ведомостям. 1870. №№ 1, 6. Головащенко С. І. Біблієзнавство. Вступний курс... С. 97–98.

¹⁰ Див.: Головащенко С. І. Біблієзнавство. Вступний курс... С. 98.

ческом языке и латиньском, паче же и в руском». Метою видання, як свідчить передмова до нього¹¹, була допомога в духовному зростанні читачів та зміцнення православної віри.

В основу Острозької Біблії була покладена одна з копій Геннадіївського списку, привезена на Україну писарем Великого князівства Литовського М. Гарабурдою як дарунок від московського царя Іва-

Острозька Біблія, 1581

на Грозного. Цікаво, що цей список вважали саме тим текстом Писання, який було привезено на Русь «еще за Великого Владимира, крестившего землю Рускую». Були використані також Септуагінта, слов'янські списки, переклади М. Грека, списки чеських перекладів, старобілоруський переклад Ф. Скорини, а також текст Вульгати. Біблійні списки і друковані видання добувалися в Римі, Константинополі, в монастирях Греції, Сербії, Болгарії. Передмова свідчала: «Сего ради посланьми и писаньми своими, много стран далеких вселенная проходя, яко римския пределы, тако и кандийския островы, паче же много монастырей грецких, сербских и болгарских, даже и до самого... Иеремия, архиеп. Константина града, нового Рима... доидох, требуя с тщанием и молением прилежным: тако людей, наказаных в писаниях святых, еллинский и словенских, якоже и зводов добре исправленных... И сицевым всесылный Бог... сподобитимися благоизволи: книг бо и книгочий настоящему делу пресвятому по достоянию изобретох...»¹²

¹¹ Тут йдеться про передмову, написану від імені князя К. Острозького; у її складанні, припускають, брав участь І. Федоров. Ще одна передмова — богословського та есхатетичного характеру — була написана членом Острозького гуртка Герасимом Смотрицьким.

¹² Цит. за: Ульяновський В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні... С. 65.

Церковнослов'янський текст Писання, що знаходився в розпорядженні видавців, був зіставлений та звірений з цими джерелами, ґрунтовно відредагований та виправлений. Також варто зазначити, що це видання виконувалося на дуже високому на той час художньому та поліграфічному рівні. Поява Острозької Біблії підняла престиж слов'янської християнської культури та зміцнила ґрунт для біблійної екзегези й богословської праці в православному середовищі¹³.

Біблії народною мовою: європейський контекст та європейська спадщина. Ще одним важливим і потужним явищем було постійне проникнення до релігійного життя народної мови. Церковнослов'янські богослужбові та біблійні тексти часто переписувалися і редагувалися, зважаючи на місцеві мовні особливості. Це було властиво вже таким рукописам XII ст., як Галицьке та Добрилове Євангелія. Вживання народної мови в біблійних перекладах, створюваних в українських землях, відбувалося і далі (наприклад, Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст., Луцьке Євангеліє XIV ст.).

Сильний поштовх до появи в нас перекладів народною мовою дала європейська Реформація з її прагненням зробити Писання зрозумілим кожному. Глибока потреба в таких перекладах виходила з мотивів релігійно-національного самовизначення — саме в загальноєвропейському контексті. Велику популярність в українських та

Обкладинка Острозької Біблії

¹³ Див.: Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів, 1989. С. 90–103; Мильников А. С. Острожская Библия и некоторые аспекты этнокультурного развития славянских народов в XVI в. // Федоровские чтения. 1981. М., 1985. С. 23–24. Горфункель А. Х. Историко-культурное значение первопечатных Библий (Острожская Библия в контексте европейской культуры) // Там само. С. 66–76. Ульяновский В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні... С. 8, 62–66.

зрозумілою для народу мовою були прикладом піклування про духовну просвіту співвітчизників. Популярність цих книг у русько-українських землях була величезною. Вони переписувалися і навіть перекладалися — вже місцевими діалектами. Наприклад, 1575 р. «Біблія Руска» була перекладена місцевою говіркою у Вединському монастирі в Галичині; копії-«списки» Скорининих видань були зроблені Василем Жугаєвичем 1568 р., Лукою з Тернополя 1569 р., писарем Дмитрієм із Зеньків, ієреєм Іваном з Маначина 1573–1577 рр. «Біблія Руска» Скорини сприяла загальноєвропейському синтезу західних та східних напрямів у розвитку вітчизняної духовної культури¹⁵.

Франциск Скорина (1490–1551)

Проникнення народної мови до біблійної книжності особливо відчувалося в XVI–XVII стт. в українських та білоруських землях Речі Посполитої, звідки в ті часи по всьому православному світові поширювалася біблійна та богослужбова література. Найвідомішим і шанованим біблійним перекладом стало рукописне Пересопницьке Євангеліє. Мовою, близькою до літературної староукраїнської («из языка болгарского на мову рускую»), його виконали в 1556–1561 рр. під патронатом княгині Анастасії Гольшанської (уродж. Заславської) архімандрит Пересопницького монастиря на Волині ієромонах Григорій та чернець-переписувач Михайло Васи́лієвич. В основі лежав церковнослов'янський текст Писання; були використані польський і, можливо, чеський переклади. Євангеліє призначалося як для використання в церковному храмовому богослужінні, так і для релігійного навчання: «Для читання церквей Божих, а для науки люду христіанского». Цьому сприяли зміст і побудова рукопису: крім канонічних Євангелій, тут були передмова й післямова переписувача, а також вказівки щодо богослужбових читань, в т. ч. і за місяцями року (т. зв. Місяцеслов). Текст був розбитий і по-православному, на службові «зачала», і за західним зразком, на розділи. Додавалися пояснення слів та виразів, стислі виклади змісту розділів. Це мало до-

¹⁵ Див.: Владимиров П. В. Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык. СПб., 1888. Исаевич Я. Д. Наследие Франциска Скорины на Украине // Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. Минск, 1979. Ульяновский В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні... С. 59–61.

«Біблія Руска», 1517–1519, титульна сторінка

часу зберігалася в Переяславській духовній семінарії та церковних установах Полтави. Нині зберігається в Києві, є національною святинєю¹⁶.

Відомим рукописним біблійним перекладом, на якому відбився вплив народної староукраїнської мови, був також Крехівський Апостол (1560–1570 рр.), створений під впливом кальвінізму: основним джерелом перекладу була Радзивіллова Біблія 1563 р.; використовувався, можливо, і грецький новозавітний текст. При написанні пояснень та коментарів також використовувалася європейська спадщина: автор перекладу звертався до польських протестантських видань, до перекладу Скорини, до церковнослов'янських джерел, до богословських праць італійського походження. Вплив народної мови проявився і в перекладах Василя Тяпинського 1570 р. та Валентина Негалевського 1581 р. Тяпинський подав свої

помогти православним у полеміці з католиками та протестантами. Рукопис був якісно виконаний та вишукано оздоблений за звичаями того часу та на знак доброї волі багатої патронеси. Оздоблення, орнаменти, малюнки успадковували як традиції італійського Ренесансу, так і місцеві художні мотиви. Пересопницький переклад вплинув і на інші рукописні видання кінця XVI ст., зокрема на Волинське та Литківське Євангелія. Наприкінці XVII ст. Пересопницьке Євангеліє потрапило до бібліотеки гетьмана І. Мазепи. 1701 р. гетьман подарував книгу Переяславському кафедральному собору. Далі воно протягом тривалого

¹⁶ Див.: Огієнко І. Пересопницька Євангелія 1556–1561 рр. Варшава, 1930; Житецький П. І. О Пересопницкой рукописи // Труды III Археологич. съезда. К., 1878. Т. 2. С. 221–230; Грузинский А. С. Палеографические и критические заметки о Пересопницкой рукописи // Журн. Мин. Народ. Просв. 1912. № 4. С. 320–335; Чепига И. П. Уникальный памятник украинского языка — Пересопницкое Евангелие // Рукописные фонды ЦНБ им. В. И. Вернадского. К., 1989. С. 64–78.

переклади Євангелій як «білінгву» — паралельно церковнослов'янською та «простою» мовами. Він, як вважається, користувався перекладом сочиніанина С. Будного. В. Негалевський перекладав Новий Завіт з польського тексту М. Чеховица під патронатом сочиніанської громади в Хорошеві на Волині. Попри це, книга увійшла до української православної культури: нею володіли священики, козаки, вона зберігалася в київському Михайлівському монастирі¹⁷.

Духовна та культурна атмосфера, в якій поширювалося Святе Письмо: конфесійний та загальнокультурний контекст. Найвідоміші в історії українського народу біблійні рукописи і друки створювалися в особливій духовній та культурній атмосфері. Саме з кінця XV і особливо з початку XVI ст. під впливом європейської Реформації відбувся сплеск зацікавленості в читанні Святого Письма, тлумачної та морально-учительної літератури. Серед мирян з'являлося все більше бажаючих мати власну Біблію й інші релігійні книги. Це засвідчувало інтенсивні особисті духовні пошуки, що не обмежувалися рамками храмового богослужіння.

Тож у переписуванні, перекладі, виданні біблійних книг віруючі вбачали релігійне служіння, духовний подвиг, рятівну для душі справу, ознаку вшанування Церкви. Миряни жертвували на це кошти, як, наприклад, брацлавський каштелян Василь Загоровський у своєму заповіті 1576 р.

*Євангеліст Лука: сторінка з
Пересопницького Євангелія, 1556–1561*

¹⁷ Див.: Левицький О. Про Василя Тяпинського, що переклав в XVI ст. Євангеліє на просту мову // Записки Укр. наук. тов-ва в Києві. 1913. Кн. 12. С. 5–21; Назаревський А. А. Язык Евангелия 1581 г. в переводе В. Негалевского // Университетские известия. К., 1911. № 8. С. 1–40; Ульяновский В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні... С. 55–57.

Власноруч переписавши на престольне Службове Євангеліє, один князь подарував його монастирю: «Сие Св. Евангелие, рукою власною, Юрий Юрьевич Олелько, княжа Слуцкое, во имя Пресвятыя Живоначальныя Троицы, Отца и Сына и Св. Духа, вечными часы... для вечного богомолия и спасения души своея, во незабытую память прародителей своих, родителей, самого себя, Анно 1581 выписал, року Р. Х. 1582, надал». Монах-переписувач середини ХVІ ст. написав про свою працю: «Писах в великою нуждею, болех главою силне и душею». Першодрукар Іван Федоров у післямові до львівського видання Апостола 1573–1574 рр. писав про себе, що залишив спокійне життя, «паче изволих всяких предреченныя скорби и беды претерпети, умножая Слово Божие и свидетельство Иисусово Христово» і працював «в славу Всемогущия и Живоначальныя Троицы Отца и Сына и Святаго Духа». Перекладач Євангелія В. Тяпинський писав: «Радо покажу веру мою, котору маю, а злация народу своему рускому...»

Ще одним дуже сильним мотивом для поширення Святого Письма, особливо зрозумілою народу мовою, було прагнення до просвіти та духовного зростання співвітчизників. Так, Псалтир доктора Ф. Скорини був призначений «детем малым як початок всякое доброе науки грамоты...» Його народна мова була призначена «...к пожитку посполитого доброго, наиболее с тое причины, иже мя милостивый Бог с того языка на свет пустил...» Його «Біблія Руска» була створена «Богу ко чти и людем посполитым к доброму научению». У передмові до Острозької Біблії, укладеної за участі Івана Федорова, зазначено, що видання це — «дело... честна и всяка превосходяща...», замислене «ради любви и душевная пользы» читачів, які закликалися за допомогою Писання «путь прав своего спасения изобретати». Переклад Пересопницького Євангелія здійснювався «для лепшого вырозумления люду христианского посполитого». Той же В. Тяпинський сумував з приводу занепаду рідної мови та освіти і закликав до відродження «науки Слова Божего... для братії вашої». В. Негалевський визнавав, що перекладав Новий Завіт «не сам з своєї власної хути», а «за намовою и напомниманием многих богобойных, а Слово Божее милующих людей, которые писма полского читати неумеют, а языка словенского, читаючи, писмом руским выкладу з слов его не разумеют...» Він, як і багато інших наших предків, своєю працею прагнув кожного християнина «...участником властного вырозумения Слова Божого вчинити»¹⁸.

Поширеність та популярність біблійної книжності в православних культурних центрах України в ХVІ–ХVІІ стт. була вельми високою; у рестрах монастирських та братських бібліотек Святе Письмо та учительні

¹⁸ Цит. за: Ульяновський В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні... С. 50–51, 53–54, 55–56, 57, 59, 63.

Євангелія посідали найважливіше місце поряд з богослужбовими книгами та творами грецьких отців Церкви¹⁹. Ще кілька важливих особливостей функціонування та поширення Святого Письма в Україні також можна реконструювати, розглядаючи біблійну літературу, яка в різні часи належала до церковного майна та богослужбового храмового начиння²⁰.

Серед специфічних ознак, що відрізняли ці біблійні видання від власне бібліотечних (призначених переважно для богословської та навчальної праці-прочитання), можна відзначити: кількісну перевагу саме православних богослужбових текстів (Євангелія, Псалтирі, Апостоли) церковнослов'янською мовою; їх відповідне оздоблення, що вводить їх до кола культових предметів; переважно не «західний» (не європейський) — а московський або киево-печерський (лаврської типографії) видрук.

Ще ці видання вирізняло особливе символічне значення. Вони, по-перше, функціонували в літургійному просторі, були безпосередніми знаряддями церковної священнодії. По-друге, вони слугували символами церковної єдності та богослужбової спадкоємності, будучи, як правило, символічними пожертвами до академічної конгрегаційної церкви відомих православних ієрархів, пов'язаних з Київською академією²¹. Це були не просто дарунки на згадку (хоча цього мотиву не варто виключати). Роль цих книг у Літургії зрівнює їх передачу до конгрегаційної церкви з аналогічною передачею богослужбового начиння (як-от євхаристійна Чаша-потир. Така передача, здійснена архієреєм, символізує освячення храму, його включення до священного церковного простору.

Символічними також ставали пожертви біблійних богослужбових книг (як-от Євангелій), здійснювані громадянами-мирянами²², виявляли загальногромадянську символіку: визнання значущості храму і загалом академії як духовного осередку цілого Києва, були знаком покровительства-патронату міської громади над академічною громадою-конгрегацією та її церквою як наслідування старовинних братських, козацьких та ктиторських традицій. Українська церковна традиція, як вже зазначало-

¹⁹ Див.: Виленский археографический сборник. Т. 9. С. 53–56; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 1. № 115; Голубев С. Т. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. К., 1883. Т. 1. Приложения. № 2.

²⁰ Промовистим тут є приклад описів майна та бібліотеки київсько-академічної конгрегаційної Благовіщенської церкви станом на кін. XVIII ст.; див.: Титов Ф. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. III. Т. 1–4. К., 1910–1913 (далі: Титов Ф. Акты и документы... Отд. III) Т. 1. № LXIX. С. 204–205, 209–210; Т. 4. № CXXIX. С. 687.

²¹ У наведеному прикладі це відомі пожертви митрополитів Стефана Яворського, Тимофія Щербаського, Йоасафа Кроковського, єпископа Іларіона Григоровича; у XVII ст. найвідомішим жертводавцем був митрополит Київський святий Петро Могила.

²² Біблії дарувалися повноважними представниками київської міської влади; кошти на їх оздоблення жертвували міщани та козаки.

ся, знала практику участі духовних та мирян різного стану у відтворенні та збереженні тексту Святого Писання та церковнослужбових книг. Така участь вважалася проявом благочестя, громадянської солідарності та патріотичним діянням²³.

Духовно-інтелектуальна ситуація. Герменевтичні мотиви староукраїнських книжників домогилянської та ранньомогилянської доби. Українське богослів'я, яке в ХV ст. перебувало загалом під впливом східної містичної традиції, з ХVІ ст. ставало ареною змагання греко-візантійського та римсько-західноєвропейського богословських напрямів і окремих шкіл. Це стало відбитком загальної політичної, етнокультурної та конфесійної ситуації, коли дилема «Схід — Захід» набула чинного вияву.

Активно застосовували біблійні тлумачення в полеміці з католиками та протестантами члени Острозького богословського гуртка — «академії». Так, полеміст Василій Суразький у трактаті «Про єдину істинну православну віру» заперечував свавільне тлумачення Біблії за допомогою «силогізмів» та «людської філософії», представлене в католицькій раціоналізованій схоластичній теології; для обґрунтування численних богословських тез він часто цитував Біблію, спираючись саме на святоотцівську традицію її тлумачення²⁴.

Важливим засобом духовного пізнання й наближення до Бога острозькі вчені вважали уважне читання Біблії. Але не «тілесне», тобто обґрунтування її істин світськими науками, а духовне сприйняття Святого Письма. Така герменевтична позиція була лейтмотивом передмови до Острозької Біблії, написаної Г. Смотрицьким; вона була підтримана іншим членом Острозького гуртка, Кліриком Острозьким, через застосування «світлової символіки», що поєднувала неоплатоністські мотиви святоотцівської традиції та відповідні ренесансні та барокові ремінісценції: «Кґды нам светит самое солнце текста, промени звезд гаснут... Кґды маємо самое жродло писма, о струмене не дбаем». Духовні висоти даються людині через Біблію і через самопізнання. Цей шлях до Бога як істини зауважували мислителі доби бароко в Україні. Так, у «Алфавіті духовному» Ісайї Копинського переважають посилання лише на Біблію як джерело справжнього пізнання, славиться «умное деланье», самопізнання, яке веде до єднання людини з Богом і приносить спокій і радість²⁵.

²³ Див., напр., посвячення до виготовлених власноруч або власним коштом рукописних Євангелій, до біблійних перекладів народною мовою, до друкованих видань Біблії в кн.: Ульяновський В. І. Історія Церкви і релігійної думки в Україні. У 3-х кн. Кн. 2. Середина ХV — кінець ХVІ ст. К.: Либідь, 1944. С. 50–54, 55–57.

²⁴ Див.: Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. Т. 7. С. 601–938.

²⁵ Див.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. СПб., 1903. Кн. 3. С. 447; Ульяновський В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні... С. 30.

Сприйняття Святого Письма в термінах вітчизняної православної культури успадковувало містичну традицію східнохристиянського духовного життя і означало найтісніше сполучення читання й тлумачення біблійного тексту з його літургійним освоєнням у богослужінні. Це сполучення часто викликало культурологічне та богословське нерозуміння в раціоналістично й «по-книжному» налаштованих католицьких або протестантських богословів, які закидали православним консерватизм, культурно-інтелектуальну відсталість, ритуалізм, зовнішнє благочестя²⁶.

Одним з важливих аспектів канонічного витлумачення Біблії було прообразне-«перефігуральне» бачення співвідношення Старого й Нового Завітів — як співвідношення «закону» й «благодаті». Давня традиція, вкорінена ще в богослів'я апостола Павла, була актуалізована М. Лютером і склала один з потужних мотивів європейської Реформації. Прообразне тлумачення було міцно вкорінене у вітчизняній традиції — ще серед давньоруських книжників (з огляду на пієтет перед універсалізмом Павлової теології) — починаючи зі «Слова о законі и благодати» Іларіона Київського та «Послання пресвітеру Фомі» Климента Смолятича. Староукраїнська книжність домогилянської доби, та згодом і рання киево-могилянська, підтвердила цей мотив у творах Тарасія Земки, Петра Могили, Захарії Копистенського, Йоаннікія Галятовського, Йоасафа Кроковського, Стефана Яворського, Дмитра Туптала²⁷. Традиція активного застосування гомілетичного та морального витлумачення Біблії в ті часи втілювалася в створенні низки Учительних Євангелій, пов'язаних з іменами знаменитих богословів-книжників, таких, як Кирило Транквіліон-Савроковський (Учительне Євангеліє 1619 р.) та митрополит Київський святий Петро (Могила) (Учительне Євангеліє 1637 р.)²⁸. Стосовно загальної оцінки творчості Петра Могили зазначимо, що біблійний текст та його святоотцівські коментарі складали найширший богословський та літературний контекст богословсько-катехетичних, літургійних, гомілетичних, моралістичних творів та еkleзіологічних настанов святого. Митрополит активно застосовував типологічне, аналогічне, акомодативне, тропологічне витлумачення Біблії. Так, за системою біблійних аналогій та прообразів архієрейське служіння для Могили було типологічним втіленням служіння апостольського; прообразом його богословських та моралістичних тверджень, проповідей та численних передмов-звернень-посвячень до киево-печерських церковних видань були саме новозавіт-

²⁶ Див.: Ульяновський В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні... С. 6.

²⁷ Див.: Качук О. Біблійна герменевтика у філософії Григорія Сковороди // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. Вип. 27. К., 1998. С. 69.

²⁸ Див.: Головащенко С. І. Біблієзнавство. Вступний курс... С. 196.

Святитель Петро Могила, 1596–1647.
Графічний портрет початку XIX ст.
з копією підпису XVII ст.

ні апостольські Послання з їхнім христоцентричним, особливо в апостола Павла, пафосом²⁹.

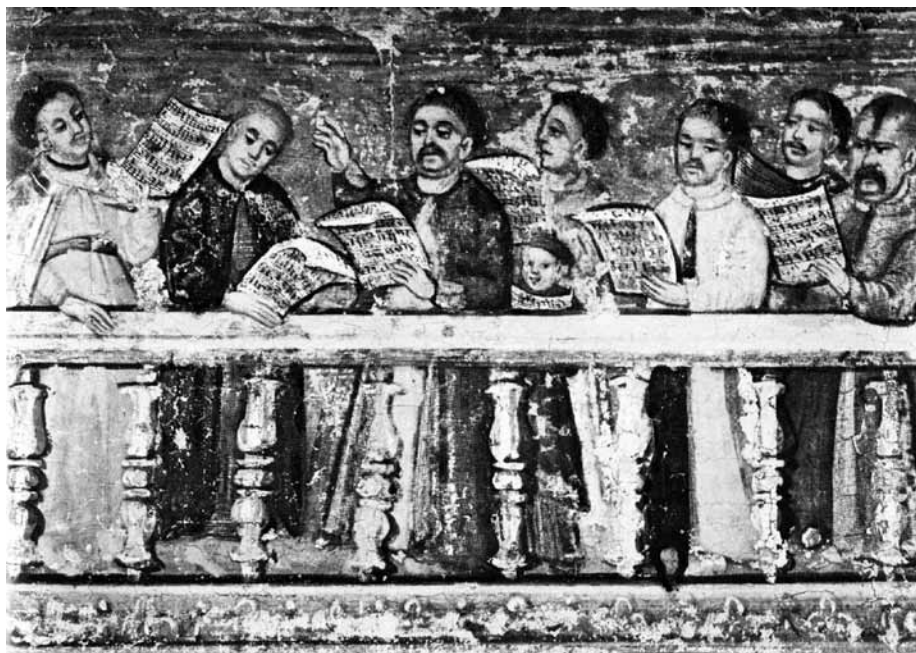
Подальший огляд витоків та передумов становлення київської біблеїстичної традиції передбачає, зокрема, визначення та аналіз мовно-культурного контексту київської і взагалі вітчизняної біблійної та біблеїстичної книжності, а також конкретних форм включення біблійного тексту до богослужбової та богословсько-дидактичної практики Церкви. Нам видалось важливим дослідити, які біблійні та біблієзнавчі тексти європейського походження та ваги були доступними в Києво-Могилянській академії та в колі її вихованців; як у цьому міг виявлятися та виявлявся зв'язок київ-

ського освітнього та богословського простору з європейською біблеїстикою. Цікавий досвід такого дослідження на своєрідному джерельному матеріалі пропонуємо в наступному підрозділі.

1.2. Біблійна та біблеїстична книжність в Києво-Могилянській академії

Джерела та головні питання до них. Досліджуючи витoki київської біблеїстичної традиції, бачимо важливість відтворення особливостей її текстуальної та джерельної бази, зв'язків з ширшим, насамперед, європейським духовним та інтелектуальним контекстом. Адже йдеться про збереження та опрацювання сакрального тексту, універсальна при-

²⁹ Див.: Головащенко С.І. Образ Христа в богословсько-катехетичній, літургійній та моралістичній творчості митрополита Київського Петра Могили // Образ Христа в українській культурі. К.: Вид. дім «КМ академія», 2001. С. 62–63.

Співці: фрагмент ікони Воздвиження Чесного Хреста. Київ, 1686 р.

сутність якого в європейській культурі задає певні інваріанти у використанні джерел та застосуванні герменевтичних технік. Нам важливо, принаймні, зробити достатньо достовірні припущення з приводу питань:

- яку Біблію читали, або, принаймні, могли читати в Києво-Могилянській (а згодом і в Київській духовній) академії? Йдеться про визначення шляхів долучення дослідників і викладачів до текстуальної традиції через встановлення: мовно-культурного контексту київської біблеїстики (якими мовами читалася Біблія, у яких перекладах та виданнях); її «культурно-книжного» контексту (у яких «книжних» формах був доступний текст Біблії — враховуючи історичні розрізнення («сувій/кодекс»; «манускрипт/книгодрук»), та конкретні форми включення до церковної культової та богословсько-дидактичної практики;
- яка коментаторська література була доступною для читання та використання? А саме: як відбувалося входження до універсального інтерпретативного контексту, як зберігалися й відтворювалися самотутні герменевтичні особливості? Тут говоримо про: жанри цієї книжності, виявлені історично («бесіди», «тлумачення», «кateни», «коментарі» тощо); виявлені при цьому конфесійні особливості герменевтичних підходів, прийомів та засобів³⁰; можливість

³⁰ Наприклад, про «водорозділ» між ортодоксальним визнанням *sensus plenior* у кожному фрагменті Писання, прихованого від «профана» за багаторівневою символікою і доступного

впливу різних традицій на київську академічну — через критику або рецепцію (одне, як правило, не заперечує та не виключає інше).

Одним із цікавих та своєрідних «референтів», що дозволяють здійснювати реконструкцію джерельної та текстологічної бази київської біблієзнавчої традиції, вважаємо академічне бібліотечне зібрання, розглянуте (в міру можливості, за доступними джерелами) в його історичній еволюції. Сформоване в Києво-Могилянській академії протягом XVIII ст. та успадковане відновленою Київською духовною академією, воно значною мірою демонструє, як тут був представлений біблійний текст та його інтерпретації; які саме з текстів створювали найкращі можливості для його вивчення; які герменевтичні принципи та екзегетичні традиції залучалися при цьому; яка культурно-конфесійна й дослідницько-методологічна взаємодія тут могла відбуватися.

Наголошуємо на важливості цього джерела, згадуючи про традиційно велику роль бібліотечних зібрань у давні часи, зокрема в монастирях та навчальних закладах. Метафора, застосована Ф. Прокоповичем у «Духовному регламенті»: «без бібліотеки, як без душі, академія»³¹, могла виникнути саме на основі досвіду Київської академії. Адже академічну бібліотеку, яка в 70-х роках XVIII ст. нараховувала 3 300 книжок; на початку 90-х років XVIII ст. — понад 6 200 книжок; на початку XIX ст. — до 8 000 примірників, сучасники та пізніші дослідники вважали «значним і цінним книжковим зібранням», «хіба не найкращою в науковому відношенні бібліотекою усієї Росії»³².

Погоджуючись, що дослідження історії та функціонування київської академічної бібліотеки є окремим науковим завданням³³, розглянемо в цьому підрозділі лише один, доволі спеціальний аспект — репрезентацію біблійної та біблієзнавчої книжності у фондах Київської академії як чинник становлення київської духовно-академічної біблієстики. Формування цих фондів, яке відбувалося з різних джерел (в основному, по-

для виявлення лише через містичне колективне надзусилля Церкви в цілому, коли персональна інтерпретація завжди перевіряється шляхом вибудови герменевтичного «ланцюга» — катени відсилань до попереднього інтерпретативного досвіду традиції — та реформаційною впевненістю у можливості тотально-безпосереднього сприйняття смислу Писання та його індивідуально-особистісного осягнення через персональний зв'язок з Богом. Або ж про різницю між спірітуалістично-містичним, вербалістським та раціоналістичним варіантами протестантської екзегези, між різними формами «історичної критики» тощо.

³¹ Цит. за: Петров Н. И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721–1795). Т. I (1721–1750). Ч. I. К., 1904. № 1. С. 6 (далі: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II).

³² Див.: Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915). К.: Тип. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1915. С. 320 (далі: Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой...). Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. I. Ч. I. Введение. С. XXVII; Там само. Т. 5 (1761–1795). № LXXVII. С. 470.

³³ Серед досліджень останніх років, присвячених цій темі, див., напр.: Дениско Л. М. Бібліотека Київської духовної академії та її бібліотекарі (1819–1919). Автореф. дис. канд. істор. наук. К., 1997.

жертви, спеціальна закупівля, в т. ч. з-за кордону)³⁴, хоча й переривалося або гальмувалося стихійними лихами або матеріально-організаційними негараздами³⁵, вже на початку XIX ст. привело до появи потужного книжкового зібрання, значно зміцненого протягом наступного століття³⁶. Представлення в цьому зібранні різноманітних книжних жанрів, пов'язаних з відтворенням оригінальних та перекладних текстів Біблії, з традиціями її богослужбового використання, вивчення, богословської та наукової інтерпретації, розглянемо, використовуючи археографічні та бібліографічні свідоцтва, що дійшли до наших днів³⁷.

Найважливішим свідченням солідного підґрунтя біблієстичної праці завжди слугує наявність текстів Біблії. В Київській академії кін. XVIII – поч. XIX ст. (демонструє це, передовсім, *Catalogus librorum Bibliothecae Academiae Kiieviensis*, складений бл. 1792 р.) широко представлені різноманітні видання Біблії — за форматом, мовами та перекладами, змістовною компоновкою та географією публікації.

Видання Біблії оригінальними мовами. Поліглоти. Насамперед, були доступними Біблії як гебрейською, так і грецькою. Це, наприклад: гебрейське П'ятикнижжя (Венеція, 1551); гебрейські Біблії: без імені видавця (Гамбург, 1596); Йогана Генріха Міхаеліса (Галле, 1720)³⁸; 13 примірників видання Крістіана Рейнекта (Лейпціг, 1725, 1739, 1756); видання грецькою: Старий Завіт (Лондон, 1653; Лейпціг, 1730; Амстер-

³⁴ Див.: Петров Н.И. Акты и документы... Отд. II. Т. 1. Ч. 1. Введение. С. XXVIII; Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой... С. 320.

³⁵ Див.: Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой... С. 320–321; Його ж. Акты и документы... Отд. III. Т. 1–4. К., 1910–1913. Т. 4. К., 1913. №№ LXXXV, LXXXIX–LXXXVI, XC, XCI, XCV, XCVI, XCVIII, XCIX, CVI.

³⁶ Див.: *Catalogus librorum Bibliothecae Academiae Kiieviensis* (бл. 1792 р.) в кн.: Петров Н.И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 300–470; Систематический каталог книг библиотеки Киевской духовной академии (составитель А.С. Крыловский) в 5 томах, 13 вып. К., 1890–1915.

³⁷ Див., напр., згаданий вже *Catalogus librorum Bibliothecae Academiae Kiieviensis*...; деякі описи книжних пожертвувань на користь академічної бібліотеки поч. XIX ст., напр., єпископа Смоленського (після 1805 р.) Димитрія (Устиновича) в кн.: Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. 1. С. 542–560; опис т. зв. «бібліотеки Марковича» — колишнього учня і вихованця академії, полтавського поміщика Йосипа Марковича (1811 р.) в кн.: Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. 3. № LIV. С. 344–368; книги, придбані у московського купця А. Колотіліна для академічної бібліотеки 12 лютого 1813 р. в кн.: Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. 4. № III. С. 3–5; опис видань, що надійшли від п. Скорописницького (1816 р.) в кн.: Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. 4. № LXXVI. С. 438–440; каталог книг від типографа Києво-Печерської лаврської друкарні ієромонаха Єрофея (Нашинського) в кн.: Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. 4. № LXXVIII. С. 445–463; описи бібліотеки та майна академічної конгрегаційної Благовіщенської церкви (1880 р. та 1811 р. — після пожежі) в кн.: Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. 1. № LXIX. С. 191–214. Т. 4. № CXXIX. С. 680–691.

³⁸ Детальна розшифровка імен видавця або авторів та іноді місць видання, поданих у каталозі в латинській алітерації, завдячує дружній фаховій допомозі Віктора Котусенка (kotusenko@gmail.com), Ірини Піговської (irynapigovska@gmail.com) та Ганни Поляк (Біловола) (hv.bilovol@gmail.com). За цю допомогу висловлюю своїм колегам щиросердну подяку. — *Авт.*

дам, 1683); видання Нового Завіту: без зазначення видавців (Віттенберг, 1736; Лондон, 1701; Базель, 1586; Лейпціг, 1709; Галле, 1710); Йогана Льюїсдена (Берлін, 1757); Людо́льфа Кустера (Роттердам, 1770).

Привертають увагу багатомовні видання, створені з використанням найвідоміших біблійних перекладів — т. зв. «*поліглоти*»: «білінгви» (діглосси), «трилінгви», «квадрілінгви» тощо³⁹. Наявність таких видань, їх використання свідчать про значні можливості розвитку текстологічного опрацювання біблійного матеріалу і формування бази для герменевтично-екзегетичних вправ. Так, бачимо: 9-томну гебрєйсько-самарянсько-халдейсько-грецько-сирійсько-арабську поліглоту (Париж, 1645); 2-томне латинсько-грецько-німецьке видання Давида Фольдера (Гамбург, 1596); чотиримовне (без зазначення мов) видання Нового Завіту (Лейпціг, 1750); гебрєйсько-грецько-латинський Псалтир (Базель, 1548); сирійсько-латинська книга Псалмів (Париж, 1625); гебрєйсько-латинські Псалми Санктеса Паніно (Базель, 1675, 1726); греко-латинські діглосси Нового Завіту (Базель, 1588, Амстердам, 1741); греко-латинські Євангелія та Послання (Гамбург, 1673).

Видання Біблії латиною. Серед інших видань Біблії вони є найчисленнішими; серед них переважає Вульгата XVII–XVIII стт. Це підкреслює мовно-культурну специфіку київського регіону, особливе місце латиномовної книжності, а також міру засвоєння тут загальноєвропейської богословської та культурної спадщини. Спостерігаємо широку європейську географію таких видань: голандських, німецьких, французьких, англійських, швейцарських. Бачимо тут видання цілої Біблії без зазначення видавців (Ганновер, 1603; Антверпен, 1634; Париж, 1731); Нового Завіту (Гота, 1747); видання Еммануеля Тримеллія (Ганновер, 1624; 1715); 3-томне ілюстроване Абрагама (Авраама) Каловія (Калова) (Дрезден — Лейпціг, 1719); 4-томне видання Еліаса Гуттера (Гамбург, 1587); Новий Завіт Гаммонда (Франкфурт); М. Давіда (Гаага, 1743); Себастьяна Кастелліона (Лейпціг, 1750); Йоахима Гейнріха Кампе (Франкфурт, 1677; Гамбург, 1799).

Видання Біблії новоєвропейськими мовами. Присутні в академічній бібліотеці, ці видання демонструють потенційні можливості прилучення київської екзегетичної традиції до постреформаційної та новочасної культури. Поява в Європі перекладів Біблії народними мовами, як реформаційно-протестантських, так і контрреформаційно-католицьких, постання на цьому підґрунті національних літературних, богословських та філософських традицій створила цей новий культурний контекст. Прилу-

³⁹ У цих виданнях оригінальні версії Біблії (єврейські, грецькі) співставлялися з перекладами, давніми та новими. Ця традиція була започаткована ще Оригеновою Гекзаплою й відновлена на поч. XVI ст. іспанським кардиналом Ф. Хіменесом. Поліглоти, або ж мультілінгви, завжди були важливим джерелом збереження й реконструкції біблійного тексту.

чення до цього контексту могло бути доволі інтенсивним, судячи з можливостей використання відповідних текстів. Тут бачимо: «богемські» (чеські) 2-томну Біблію (Прага, 1715) та Новий Завіт (Прага, 1768) — видання хоча й відносно пізні, проте репрезентують одну з найдавніших реформаційних традицій⁴⁰, бельгійський Новий Завіт (Гаага, 1610); французьку Біблію Давіда Мартена (Базель, 1744); німецьку Біблію (Галле, 1739), Новий Завіт та Псалтир без титулів; видання польської Біблії (Краків, 1575, 1599)⁴¹; інші польські Біблії (Галле — Магдебург 1726; Кролевець, 1738), Псалтир (Гданськ, 1684) та Новий Завіт без титулу⁴².

Питання про наявність слов'янських та церковнослов'янських видань Біблії. Відразу зазначимо, що в академічній бібліотеці кінця XVIII ст. не представлені слов'янські версії Біблії, які виникли в XVI–XVII стт. внаслідок відомих реформаційних зрушень у культурі та духовному житті Східної та Центральної Європи, до якої належали тоді українські та білоруські землі в складі Речі Посполитої⁴³. Припускаємо, що це стало, з одного боку, наслідком уніфікації київської церковної книжності за загальноросійськими зразками, коли навіть створені в Києві книжки XVII–XVIII стт. ревізувалися московськими церковними цензорами⁴⁴. Проте можливо, що такі видання, якщо й були в академічних фондах ще з часів Петра Могили (а Острозької Біблії це стосується напевно), просто не збереглися до кін. XVIII ст. через руйнівну дію стихій. Так, маємо свідомство, що під час пожежі 29 лютого 1780 р. згоріли майже всі книги академічної бібліотеки (серед яких були й пожертвовані митрополитом Петром Могилою), і далі тривало вже відновлення фондів⁴⁵. Серед на-

⁴⁰ Витоки цієї перекладацької традиції йдуть ще від Я. Гуса та його послідовників — «чеських братів». Новий Завіт богемською (чеською) мовою вийшов ще у 1475 р., а 1488 р. в Празі — повна чеська Біблія, яка неодноразово перевидавалася і справила сильний вплив на біблійні переклади інших слов'янських народів. Зокрема, чеську Біблію видання 1506 р. використовував Ф. Скорина для підготовки видання своєї Біблії Руской (Прага, 1517–1519 — Вільно, 1525 р.). Протягом 1579–1593 рр. у Моравії під проводом Яна Благослава був здійснений чеський переклад з оригінальних біблійних мов — т. зв. Краліцка Біблія.

⁴¹ У Кракові було видано перший повний польський переклад Біблії з оригінальних мов (т. зв. Краківська Біблія 1561 р.).

⁴² Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 302–303, 330, 360–362.

⁴³ Серед цих книг найвідоміші: Псалтир та Біблія Руска Ф. Скорини, Пересопницьке Євангеліє монахів Григорія та Михайла, Крехівський Апостол, євангельські білінгви В. Тяпинського, Новий Завіт В. Негалевського; навіть Острозька Біблія І. Федорова зазнала впливів староукраїнської мови.

⁴⁴ Це стосувалося і віросповідної (символічної), і богослужбової, і навчальної літератури. Наприклад, київське Православне сповідання віри 1640 р.: лише «Короткий Катехізіс» 1645 р., виданий П. Могилою, зберігав автентичність щодо першоджерела і «незайманість» грецькими та московськими богословськими редакціями, на відміну від пізніших видань загальновідомого «Великого Катехізісу». виправлення Острозької Біблії привело до появи Московської першодрукованої Біблії; Требник Петра Могили 1646 р. зазнавав ревізії у московському перекладі; див. приклад в кн.: Голубев С. Т. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. Т. 2. К., 1898. Приложения. Прим. на с. 482.

⁴⁵ Див.: Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой... С. 320.

явних же в академічній бібліотеці церковнослов'янських видань знаходимо: Санкт-Петербурзькі та московські видання повної Біблії, Нового Завіту, Псалтиря (1663, 1745, 1751, 1756, 1757, 1758, 1759, 1766, 1778); київські видання печерського лаврського друку: 2-томні Біблії (1758); Псалтир та Новий Завіт (1780)⁴⁶.

Біблійні симфонії (конкордації). Свого роду «перехідною формою» від власне біблійного тексту (оригінального або перекладного) до інтерпретативних «шарів» біблійної книжності є т. зв. «біблійні симфонії», або, латиною, «конкордації»⁴⁷. В академії були відомі твори цього жанру, створені на оригінальні біблійні тексти та на біблійні переклади: «велика конкордація» (Базель, 1553); конкорданції та «індекси біблійних речей» (1730, 1776); конкорданції на Вульгату (Антверпен, 1718, 1740; Відень, 1770); на гебрійську Біблію (Базель, 1632); двотомна грецька «симфонія на Септуагінту» (Амстердам, 1718); церковнослов'янські симфонії на православні богослужбові частини Біблії: на Псалтир (Санкт-Петербург, 1727, 1757); на Четвероєвангеліє (Москва, 1733, 1761); на Апостол (Санкт-Петербург, 1734, 1737)⁴⁸.

Біблійні коментарі: від патристики до Нового часу. Розлогим є масив видань, присвячених дослідженню та інтерпретації Біблії. Крім спеціальних біблієстичних розділів каталогу (понад чотирьох сотень книг різного формату), ця література в десятках видань і примірників вміщена за розділами богословських, історичних, географічних, лексикографічних, лінгвістичних, філологічних та поетичних творів. Таке розташування не дивує — з огляду на ще середньовічну традицію оформлення і осмислення за допомогою біблійної символіки різноманітних галузей людського знання й практики, а також на вже новочасні тенденції до залучення, у свою чергу, наукових даних для критичного дослідження самого біблійного тексту.

Найпомітніше місце посідали багатотомні коментарі, де кожен том був присвячений окремій частині тексту Писання. Великою є питома вага закордонних (переважно німецьких, голандських, італійських, французьких, англійських) видань XVII — поч. XVIII ст., виконаних латиною. Цікавим тут є залучення екзегетичного матеріалу, породженого сплеском міжконфесійної боротьби (у центрі якої одним з наріжних питань завжди було ставлення до Писання і шляхи його інтерпретації).

⁴⁶ Досвіду залучення до фондів КДА книжних джерел для дослідження слов'янської Біблії, відповідних ісагогічних та текстологічних розвідок буде присвячено окремий підрозділ.

⁴⁷ Біблійні симфонії, або конкорданції — спеціальні лексикологічні довідники, де слова та вислови, що зустрічаються в Біблії, розташовані за абеткою, із зазначенням їх місця — книг, розділів та віршів, часто разом із ключовою частиною фраз, де вони вжиті, що допомагає встановити контекстуальний зв'язок. Були одними з перших допоміжних джерел для використання та вивчення Святого Писання, його вживання в богословській та проповідницькій праці.

⁴⁸ Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 302–302, 330, 331, 360.

У цій, найчисленнішій групі видань відзначимо: багатотомні «критичні синопсиси» (Лондон, 1669, 1671, 1673, 1674, 1676); 5-томні видання Метью Пула (Франкфурт, 1679; Лондон, 1662; Утрехт, 1694); 7-томні «Критики» на канонічні та апокрифічні книг Біблії (Франкфурт, 1695–1696); 8-томні «Критики» на усі частини Старого й Нового Завіту (Амстердам, 1698); аналогічні «Коментарі»: багатотомні (16 т. в 10 кн.) Алонсо Салмерона з Толедо (Кьольн, 1612); 11-томні Корнелія Лапіда (ван дер Штеена) (Лейден, 1792); 10-томний та 11-томний (Амстердам, 1714); 8-томні в 9-ти книгах Августина Кальмета (Кальме) (Венеція, 1754); 10-томник Йоана Дасільвієра (Ліон, 1697–1725); 8-томні на різні частини Біблії Йогана Йоахима Коццеюса (Амстердам, 1673); на книги П'ятикнижжя, Євангелія та Послання Йогана Герхарда (Йена, 1637, 1653, 1657, 1661, 1663); німецькомовний 13-томний посібник для вивчення Біблії (Кенігсберг, 1740–1742); 3-томні «експозиції» на Псалми (Антверпен, 1643 та 1646); 6-томні коментарі на псалми Томи де Бланка (Кьольн, 1726); 4-томні моральні тлумачення Євангелій (Париж, 1694–1698); 4-томник Йогана Клірика (Жана де Клерка) (Тюбінген, 1733); 3-томні тлумачення на Старий Завіт Йогана-Гейнріха Міхаеліса (Галле, 1720); 3-томне видання філологічних та критичних досліджень за Євангеліями Крістофа Вольфа (Базель, 1741); 2-томні на книгу Ісайї Кампегія Вітрінга (Базель, 1732); критичні «суплементи» у 2-х томах (Франкфурт, 1770).

Це також коментарі *патристичної традиції*: «Філокалія» Орігена (Париж, 1624); його ж 2-томні «коментарі на Св. Письмо» (Руан, 1663 та 1668); коментарі Феодорита Кирського: у 5-ти томах (Париж, 1642) та в 6-ти томах (Галле, 1769–1770); 4-томне видання коментарів на Біблію архієп. Феодіакта Болгарського (Венеція, 1754–1763); його ж коментарі на чотири Євангелія (Базель, 1523; Кьольн, 1701); «катени» з грецьких отців Церкви: на книгу Йова (Лондон, 1634, 1637), на Євангеліє від Матвія (Тулуза, 1646), на Євангелія від Луки та Йоана (Антверпен, відп. 1628 та 1630); близько 20-ти примірників російськомовних «Бесід» Йоана Златоуста: на книгу Буття (Москва, 1767, 1769; Санкт-Петербург, 1766; Києво-Печерська Лавра, 1773); на новозавітні книги Діань, Послань ап. Павла та Апокаліпсис (Москва, 1763, 1767, 1768); двотомні коментарі на Діяння, Послання та Апокаліпсис Екуменія (Париж, 1631); Кассіодора Сенатора коментарі на Послання, Діяння та Апокаліпсис (Лондон, 1722).

Серед класичних *коментарів ренесансної та реформаційної доби* помітними були: примітки до Нового Завіту Еразма Роттердамського (Базель, 1527 та 1555); тт. VI–VII з 10-томного його ж зібрання праць — парафрази та коментарі на Новий Завіт (Лейден, 1705 та 1706; Ганновер, 1668); «схолії» та «анотації» Мартіна Лютера до пророків Ісайї та Ав-

вакума (Віттенберг, 1534); коментар на Єзекіїла — Йогана Еколампадія (Гейсгенна) (Страсбург, 1543); 9-томний коментар Ж. Кальвіна (Амстердам, 1667); «анотації» на Старий та Новий Завіти Гуго Гроція (Базель, 1732); його ж пояснення до Декалога та коментарі на Біблію (Оксфорд, 1706; Париж, 1647; Лондон, 1727).

Атрибуція решти «авторських» тлумачень містять чимало даних для реконструкції конфесійних традицій та екзегетичних шкіл, відомих у Києві кін. XVIII — поч. XIX ст. Тут: повчання за євангелістом Йоаном Еразма Сарцерія (Базель, 1540); «розмисли» — *enarrationes* за Посланнями Павла Георга Мейєра (Майоріса) (Віттенберг, 1549); «біблійна економія» (Венеція, 1572); «єнарації» за книгами Вихід та Числа Давида Кітреуса (Віттенберг, 1570 та 1580); «схолії» на книги пророків Йогана Паппуса (Паппе) (Франкфурт, 1593); тлумачення «малих пророків» Варфоломея Гейдеріха (Віттемберг, 1610); «Ключ до Св. Писання» (Базель, 1629); «біблійні анотації» Готфріда Олеарія (Галле, 1676); «Коментарі»: на Послання Павла Йогана Бренца (Франкфурт, 1564); на Буття Петра Мартира (П'єтро Мартіре) (Цюрих, 1569); на Євангеліє від Матвія Альфонсо (Алонсо) Тостадо (Венеція, 1596); на книгу Буття Давида Пареуса (Венглера) (Франкфурт, 1609) та Соломона Геснера (Віттенберг, 1604); на важкі місця П'ятикнижжя Йогана Друзіуса (Яна ван ден Дріше) (Франкфурт, 1617); на Євангеліє від Луки Дієго де Естелла (Антверпен, 1622); на Євангеліє від Йоана та Псалми Йоана Тарновія (Яна Тарнувського) (Росток, 1621–1629); Гаспара Санчеса (Шоппе) (Ліон або Лейден, 1615, 1618, 1619, 1621, 1623, 1625, 1628); на різні частини Писання (Антверпен, 1634, 1635, 1661, 1695, 1734); на Євангеліє від Йоана та апостольські Діяння Йогана Кануті (Кольдорфа) (Упсала, 1640); на книги Ездри та Неемії (Париж, 1645); на Псалми (Париж, 1707); Егідія Гуннія (Віттенберг, 1705–1706); на книгу Пісня над піснями Йоана (Жана) Бессона (1646); на Діяння та Апокаліпсис Йоана (Джованні) Меурсіо (Антверпен, 1647); на Псалтир Мартіна Гера (Дрезден, 1667); на книгу Йова, притчі Соломонові Йоана Мерсера (Жана Мерс'є (Амстердам, 1651; Москва, 1748)); на вибрані місця зі Старого та Нового Завітів Віллема Суренгусія (Амстердам, 1693); його ж парафрази на Євангеліє від Луки (Базель, 1523); на різні книги Біблії коментарі Себастьяна Шмідта (Гамбург, 1695; Лейпціг, 1722); на «малих пророків» Йогана Шмідта (Лейпціг, 1698); Філіпа ван Лімборха на Діяння і Послання (Роттердам, 1711); «Вступ» до Псалтиря Августа Германа Франке (Галле, 1734); «священна критика» Нового Завіту Ентоні Блекволла (Лейпціг, 1736); «анотації» до П'ятикнижжя Авраама (Абрагама) Каловія, без титуду; «філологічне дослідження» Георга Хорвата (Віттенберг, 1747); на Послання до Ефесян Мено Ханнекеана; коментарі важких місць Писання Аугуста Пфайфера (Дрезден–Лейп-

ціг, 1713); німецькомовні — на Євангелія Йогана Якоба Рамбаха (Галле, 1731, 1757); на Новий Завіт Едуарда Лея (Лейпціг, 1732); книги в жанрі «інтродукцій» — вступів до біблійних книг (Лейпціг, 1737; Кенігсберг, 1744, II, с. 8–9); попередні вступи до перших розділів книги Ісайї Соломона Геснера (б. м. р.); коментарі та лекції Августа Германа Франке (Галле — Магдебург, 1709 та 1724)⁴⁹.

Традиція екзегетично-гомілетичного (проповідницького) опрацювання богослужбового біблійного тексту. Цю традицію відображали «роз'яснення» святкових та недільних євангельських читань (т. зв. Апракосів, *Evangelia festivalia*): латиномовні видання (Лейпціг, 1710; Любек, 1641); російськомовні (Санкт-Петербург, 1748; Москва, 1766)⁵⁰. За допомогою цих видань, попри їх явну нечисленність, відбувалося дуже актуальне для Православ'я (як, до речі, і для західного, католицького християнства) літургійне прочитання і освоєння Писання — як самоцінна герменевтична процедура.

Посібники з біблійної ісагогіки, герменевтики та екзегези. Розвиток традицій опрацювання Біблії та еволюція богословської, філософської, історичної та філологічної рефлексії з приводу патристичної та середньовічної спадщини, яка відбувалася в післяреформаційний період та новочасну добу, відзначилися появою маси спеціальних досліджень, де розглядалися власне *герменевтичні проблеми та правила екзегези*. Корпус таких праць в академії був не дуже численним. Назвемо тут: «екзегетичну теологію» Філіпа Гейнріха Фрідліба (Франкфурт, 1660); ісагогічні праці Йогана Герхарда (Йена, 1622, 1628, 1645, 1659); твір «про інтерпретацію» П'єра Данієля Гуєта (Юе) (1680); також «екзегетичну теологію» Гейнріха Рейнезія (Рейнеса) (Лейпціг, 1701); трактат про інтерпретацію Св. Письма Вольфганга Франца (Віттемберг, 1708); «екзегетичні вправи» Корнелія Адама (Грьонінген, 1713); «герменевтичні вправи» Йогана Якобі (Йена, 1728); «історико-богословську ісагогіку» Франца Буддея (Лейпціг, 1730); екзегетичний вступ до Псалмів німецькою мовою Філіпа Крістофа Цейссенса (Лейпціг, 1732); «настанови в святій герменевтиці» Йогана Якоба Рамбаха (Гессен, 1738); настанови до інтерпретації Нового Завіту Августа Ернесті (Лейпціг, 1775)⁵¹. Нарешті, з небагатьох російськомовних — «коротке керівництво» до читання книг Старого й Нового Завіту (Києво-Печерська Лавра, 1781) та «узгоджувальна настанова до істинного пізнання Св. Письма» (Москва)⁵².

Біблійна історія та історична критика Біблії. Необхідним компонентом новоевропейської екзегези стали перші спроби історико-кри-

⁴⁹ Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 303–310, 313, 324, 331–333, 339, 362–366.

⁵⁰ Див.: Там само. С. 310, 375, 378, 390.

⁵¹ Див.: Там само. С. 310, 323, 331, 333–336, 339, 363, 366, 378.

⁵² Див.: Там само. С. 337, 382.

тичного опрацювання Біблії. З біблеїстичних творів цього напрямку були доступними: 2-томний біблійний «історичний словник» Августа (Огюста) Кальме в 2-х примірниках (Венеція, 1757); критичний розбір історії Арістея про створення Септуагінти (Оксфорд, 1685)⁵³. Опрацювання біблійного матеріалу як історичного джерела та дослідження історії в контексті біблійних координат також уможливлювалися через використання таких традиційних жанрів, як «Хронографи», де біблійні компіляції посідали не лише помітне місце, але були смислотворчим стрижнем. В академічній бібліотеці були два томи «Хронографії Феопана» з 36-томного зібрання «Корпусу візантійської історії» (Париж, 1655)⁵⁴. Також цю роль здатні були відігравати виклади курсів церковної історії на новозавітному матеріалі, такі, як 10- та 12-томні видання Йогана Гюбнера (Йена, 1724, 1728, 1738). Втім, більшість тодішніх «біблійних історій», переважно німецьких авторів; «вибрані місця із старозавітної історії» (Лондон); російськомовні «священні історії Старого й Нового Завіту», «священні історії» для «малолітніх дітей» та для «народних училищ» (Санкт-Петербург, 1778, 1784); переклади «священих історій» того ж Гюбнера в російському варіанті (Москва, 1770) та польському (Кролевець, 1745)⁵⁵ — демонструють перевагу в академічному вжитку традиційних, власне церковно-дидактичних «історій» для настановного читання.

Словники, граматики та інші посібники з давніх біблійних мов. Наявність таких словників та граматик, створювала можливості для набуття та вдосконалення лінгвістичних знань; опрацювання оригінальних біблійних текстів; здійснення компаративних досліджень у царині стародавніх та сучасних перекладів. Це вважається необхідною основою для реконструкції в кожному історичну добу, на актуальному мовно-культурному матеріалі смислової системи біблійного тексту, проникнення до багатовимірного світу біблійної символіки — словом, для долання сумнозвісної «герменевтичної відстані», або ж навіть «прірви».

Звісно, основний текстуальний матеріал могли демонструвати вже розглянуті вище біблійні видання, в т. ч. багатомовні, що включали версії як оригінальними мовами та мовами найдавніших перекладів, так і новочасними європейськими мовами. Що ж до необхідних допоміжних лексикографічних засобів текстологічної роботи, то можна було відзначити наявність таких видань, як: халдейський, талмудичний та рабіністичний лексикон Йогана Буксдорфа (Базель, 1639); твір, присвячений аналізу гебрейських «наголосів» Фрідріха Гірта (?) (Йена, 1752); дисертація Йогана-Генріха Міхаеліса про гебрейські «крапки» — некудот

⁵³ Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 306 та 364 відповідно.

⁵⁴ Там само. С. 315.

⁵⁵ Там само. С. 417, 421, 423–424, 427–428.

(Галле, 1739) а також «ключ до гебрійського читання» Йоахіма Ланге (Галле, 1735)⁵⁶. Ці твори допомагали опановувати правила читання гебрійських біблійних текстів, відтворених консонантним письмом.

Опрацюванню біблійного оригіналу та стародавніх перекладів сприяли також: підручник гебрійської та халдейської (арамейської) мов Й. Буксдорфа (Базель, 1631); гебрійська граматики Йогана-Генріха Міхаеліса (Братіслава, 1748), якою, можливо, активно користувалися (в бібліотеці налічувалося 17 її примірників); численні граматики стародавніх семітських мов: гебрійські, халдейські, сирійські, грецькі, латинські та церковнослов'янські граматики інших авторів. Тут виділяється здобуток самої київської академічної школи XVIII ст.: грецька граMATика, видана В. Бантиш-Каменським (Лейпціг, 1779)⁵⁷.

Ґрунт для лінгвістично-літературного опрацювання Біблії здатні були створювати такі видання, як: «Ключі до священної мови» Нового Завіту (1730 та 1740) та Старого Завіту (1735, 1739 та 1744) Крістіана Стокка (Йена); словник стародавньої біблійної лексики та ономастичний (біблійних імен) словник Адама Ердмана-Мірі (Лейпціг, відп. 1727 та 1721); ономастичний словник Старого Завіту Йогана Симона (Галле, 1741). В академічній бібліотеці також існував рукопис словника біблійних імен та назв «тварин, жінок, народів, богів, міст», поданих гебрійською, халдейською, грецькою та латиною — невизначеного нами автора⁵⁸.

Ці видання, функціонуючи як текстологічні, лінгвістичні та літературні джерела, також здатні сприяти її історико-контекстуальному дослідженню Біблії. Поки що не маємо достатніх підстав твердити про значні можливості для розвитку історико-культурної критики в київському академічному середовищі (попри наявність відповідного досвіду в Європі і, здавалося б, значний рівень відкритості Києва). Скоріше навпаки — судячи з питомої ваги літератури, яка прямо слугує відтворенню історико-культурного контексту. Наприклад, знаходимо лише один примірник «Священної географії Старого й Нового Завіту» (Амстердам, 1704) — на тлі значної кількості видань з географії як такої — та одну книгу про гебрійські та грецькі свята Йоана (Джона?) Джонстона (видана в Йені)⁵⁹.

Біблійна книжність з приватних зібрань у порівнянні з академічною бібліотекою. Аналіз корпусу біблійних та біблієзнавчих книг, які потрапляли до академічної бібліотеки з зібрань приватних осіб (як пожертви), попри відзначену дослідниками недосконалість описів⁶⁰, дає можливість робити припущення щодо характеру зацікавленості у вивченні та дослі-

⁵⁶ Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 329, 356–357, 450.

⁵⁷ Там само. С. 448, 450, 452–460.

⁵⁸ Там само. С. 357, 447–448.

⁵⁹ Там само. С. 327 та 465 відповідно.

⁶⁰ Див.: Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. I. Прим. на с. 560.

дженні Святого Письма (щодо кола пізнавальних інтересів, джерел, їх авторства, географії, мов тощо), яку репрезентували представники тодішніх (кін. ХVІІІ — поч. ХІХ ст.) освічених верств — різних категорій духовно-інтелектуальної еліти. Скажімо, представників православного духовенства — вищих ієрархів та освічених ченців, а також пересічних «інтелігентів» — поміщиків та міщан.

Передовсім, знову зазначимо видання Біблії та її частин різними мовами, присутні у фрагментах цих колишніх приватних бібліотек. У зібранні єпископа Димитрія (Устиновича) це — латинська Біблія; примірники Псалтиря, Апостола, Нового Завіту грецькою, Біблія голландською мовою, польська та німецька Біблія⁶¹. Зібрання ієромонаха Єрофея (Нащинського), також містило іноземні видання Біблії: німецькою, латинською, польською мовами, греко-латинське Євангеліє-білінгву.⁶² Бібліотека Йосипа Марковича містила Біблію Тремеллія (Ганновер, 1596 і 1715); ілюстровану Біблію А. Каловія (Франкфурт, 1672); видання Вульгати (Йєна, 1688); Біблію Себастьяна Кастелліона (Лейпциг, 1750); німецьку Біблію (Кенігсберг, 1732); знамениту греко-латинську білінгву — Новий Завіт Еразма Роттердамського (Франкфурт, 1700)⁶³. У «зібранні пана Скорописницького» поруч з виданнями латинської Вульгати, грецькою Біблією і греко-латинським Новим Завітом бачимо французькі видання (в т. ч. багатотомне, коментоване)⁶⁴.

З наявних *текстологічних та допоміжних джерел* зазначимо ще біблійні «гармонії», «тезауруси», «лексикони», «демонстрації», симфонії-конкорданції. В основному це німецькі видання (Віттемберг, Франкфурт) кін. ХVІІ — поч. ХVІІІ ст.; виділяється тут лише такий раритет, як гармонія на оповіді євангелістів Полікарпа Лейзера (Франкфурт, 1600) з бібліотеки Марковича. Умовно до цієї групи могли б бути віднесені літературно-перекладацькі обробки біблійних оповідей, т. зв. «парафрази». Тут це вже відомі з «великого» академічного зібрання парафрази на Новий Завіт Еразма Роттердамського в бібліотеці Устиновича та парафрази на Псалми шотландських поетів з зібрання Нащинського⁶⁵.

Найзначнішим же в приватних зібраннях є масив *коментарів* на Біблію, а також тексти з викладом *богословських засад герменевтики, екзегези та їх історії*. Загалом цей масив корелюється за структурою, сукупністю основних авторів та географією видань з «великим» академічним зібранням. Це свідчить про існування сталих тенденцій до органічного

⁶¹ Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. I. С. 549, 554–555, 558–559.

⁶² Див.: Там само. Отд. III. Т. 4. К., 1913. № LXXVIII. С. 445–446, 453.

⁶³ Див.: Там само. Отд. III. Т. 3. К., 1912. № LIV. С. 344, 351, 353.

⁶⁴ Див.: Там само. Отд. III. Т. 4. № LXXVI. С. 438–439, 440, 443.

⁶⁵ Див.: Там само. Отд. III. Т. I. С. 543, 545, 546; Т. 3. № LIV. С. 344, 348, 349, 359; Т. 4. № LXXVIII. С. 447.

перебування саме в «європейському контексті», які, власне, і визначили можливість впливів та рецепцій у царині біблієстичних студій.

Бачимо певну частину традиційних патристичних і середньовічних коментарів, переважно виданих за кордоном, часто латинською мовою: наприклад, Йоана Хризостома (Златоуста), Євсевія Памфіла (Кесарійського) (Кюльн, 1788). З московських видань бачимо «Бесіди» Йоана Златоуста. З ренесансних, реформаційних та новочасних коментарів визначимо твори Еразма Роттердамського, а також цілої низки вже знайомих нам авторів, як протестантських, так і католицьких: Мартіна Геєра, Метью Пула, Філіпа Фрідліба, Йогана Матіаса Геснера, Йоана (Яна) Кристофора Тарнувського, Йогана Георга Прітса, Емануеля Трімеллія, Огюста Кальме, Абрагама Калова, Родольфа Гестера з Цюріха, Павла Тоссануса, П'єра Данієля Гуєта, Конрада Дітеріха, Вольфганга Франца, Йогана Гюльсманна, Саломона Глассія, Себастіана Кастелліона, Йоахима Ланге, Якоба Рамбаха та ін. З історико-екзегетичних та богословсько-герменевтичних творів, які є важливими з точки зору виявлення присутності та впливу тих чи інших герменевтичних традицій у київському богословському та власне біблієстичному «просторі», тут помічаємо, наприклад, «історію інтерпретації священних книг» Георга Розенмюллера та вступ до викладу Нового Завіту Йогана Георга Прітса з бібліотеки Д. Устиновича; той самий твір лейпцігського видання 1757 р., а також книги з Галле: «священна герменевтика» Йоахима Ланге 1733 р. та «настанови герменевтичні» Якоба Рамбаха 1752 р. серед книг Й. Марковича⁶⁶.

Богослужбова біблійна книжність: символізм присутності в літургійному просторі. Нарешті, дещо осібню розглянемо біблійну літературу, яка в кін. XVIII та на поч. XIX ст. належала до майна та до бібліотеки академічної конгрегаційної Благовіщенської церкви⁶⁷. Серед специфічних ознак, що відрізняють ці книги від власне бібліотечних, можна відзначити: кількісну перевагу православних богослужбових текстів (Євангелія, Псалтирі, Апостоли); їх відповідне оздоблення та церковнослов'янська мова; переважно московський та киево-печерський лаврський видрук.

Як вже зазначалося в попередньому підрозділі, ці видання вирізняє особливе символічне значення. Вони, по-перше, функціонували в Літургії, були безпосередніми знаряддями церковного священнодійства. По-друге, вони слугували символами церковної єдності та богослужбової спадкоємності, будучи, як правило, символічними пожертвами до конгрегаційної церкви відомих православних ієрархів, пов'язаних

⁶⁶ Див.: Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. 1. С. 542, 543, 545, 547, 550; Т. 3. № LIV. С. 344, 345, 347, 349–351, 359.

⁶⁷ Описи див.: Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. 1. № LXIX. С. 204–205, 209–210; Т. 4. № CXXIX. С. 687.

з Київською академією — митрополитів Стефана (Яворського), Тимофія (Щербацького), Йоасафа (Кроковського), єпископа Іларіона (Григоровича).

Це були не просто дарунки «на згадку» (хоча цього мотиву не варто виключати). Статус цих книг у літургійному дійстві дозволяє прирівнювати їх передачу в конгрегаційну церкву до аналогічної передачі богослужбового начиння (євхаристійна Чаша-потир та ін.). Така передача, здійснена архієреєм, символізує освячення храму, включення його до літургійного простору Помісної та Вселенської Церкви.

Символічними також були: дарування Євангелія, здійснене київським «бургмейстером» Тернавіотом⁶⁸ та кошти, вкладені в оздоблення службового Євангелія полтавським значковим товаришем Семеном Максимовичем. І дарунок магістратського чиновника Тернавіота, і вчинок полтавського міщанина, потомка козаків були закономірними. Як вже зазначалося, вони виявляли опіку міської громади над академічною конгрегацією та її церквою, наслідуючи старовинні «братські» та «ктиторські» традиції.

Розгляд богослужбової біблійної літератури як чинника становлення академічної біблістики в Києві видається не менш вмотивованим та доцільним, ніж розгляд біблійних видань, перекладів, допоміжної та коментаторської літератури. Це так, насамперед, з огляду на особливі герменевтичні процедури, властиві православній традиції, які акцентують саме на літургійному прочитанні та освоєнні тексту Святого Письма. Відповідно ж до цієї умови, склалася інтерпретативна традиція гомілетичного та морально-настановчого коментування богослужбових біблійних видань. Саме цей аспект біблійної екзегези, як показують уже попередні огляди освітньої біблієзнавчої практики в академії того часу, постійно був актуальним тут у повсякденній навчальній праці і прямо корелював з духовними й дидактичними цілями та завданнями⁶⁹.

Розглянуті джерела достатньо повно репрезентують богословський, освітній і науково-дослідницький потенціал Київської академії на кінець XVIII — початок XIX ст. В академічних бібліотечних фондах тоді складався кількісно і якісно доволі потужний масив біблійної та біблеїстичної літератури. За своїми формальними ознаками він досить пов-

⁶⁸ Ймовірно, під солідним титулом «бургмейстера» виступав С.І. Тернавіот, вихованець КМА в 1770–1780 рр., який після закінчення академії служив у Київському магістраті в чині колезького секретаря; у 1818 р., після смерті дружини, став послушником Києво-Печерської Лаври. Див.: Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII стт. Енциклоп. видання. К.: Вид. дім «КМ академія», 2001. (далі: Києво-Могилянська академія в іменах...). С. 526–527.

⁶⁹ Так, загальним предметом для академічних класів богослів'я, філософії та риторики було гомілетичне тлумачення-«роз'яснення» недільних та святкових («апракосних») біблійних читань (Євангелій та Послань), а також регулярне практикування студентів у цих вправах; див., напр.: Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. 1. № XIX. С. 80; № XXXV. С. 133–134; № XCII. С. 362–362; № CII. С. 390–391; № CXXXVI. С. 653–654; Т. 3. № XIV. С. 134–135; № LXIII. С. 414, 429; № XCIX. С. 573, 626; Т. 4. № XLVII. С. 191, 216.

но охоплював історично сформоване коло богослужбового та позабогослужбового прочитання й освоєння Біблії. Тут представлені як видання текстів для літургійного застосування, так і різноманітна допоміжна й коментуюча література. Жанрова структура допоміжних та коментуючих джерел в основному відповідала структурі ісагогічних та екзегетичних дисциплін, що постала в новочасну добу внаслідок розвитку та взаємодії попередніх герменевтичних традицій, синтезу досвіду патристичної, середньовічної, ренесансної, реформаційної та постреформаційної (барокової) екзегези. Географія представлених і доступних на той час видань, а також персональний склад їх авторів і видавців засвідчує можливість найтіснішого залучення київського академічного середовища до загальноєвропейського культурного контексту — в усій складності його конфесійних, богословських, герменевтичних репрезентацій та тенденцій розвитку. На цьому тлі й повставали найпотужніші герменевтичні концепції та екзегетичні стратегії знакових представників «пізньої» могилянської традиції. Як побачимо в наступному підрозділі — у складній та суперечливій взаємодії всеєвропейського духовно-інтелектуального потенціалу та доволі визначених меж його застосування.

1.3. Київська академічна традиція XVIII — початку XIX ст. та європейська біблеїстика

У цьому підрозділі ще звернемося до герменевтичних концепцій та екзегетичних стратегій деяких видатних представників могилянської традиції XVIII — початку XIX століття. Проте спочатку подивимося, на якому культурному, ідейному та теоретичному тлі виголошувалися та реалізовувалися погляди могилянців у царині дослідження та викладання Святого Письма. Реконструкція загальноєвропейського контексту київської академічної біблеїстики могилянської доби потребує конкретнішої характеристики біблійних та біблеїстичних видань, відомих у Києві в XVII та в XVIII — початку XIX ст., з точки зору репрезентованих їх авторами культурних, конфесійних, герменевтичних традицій.

Питання жанрового та ідейного розмаїття творів європейської біблеїстики, доступних у Києво-Могилянській академії. Масив європейської біблійної та біблеїстичної книжності, як було показано в попередньому підрозділі, у сукупності основних жанрів відтворення та інтерпретації сакрального тексту був представлений у Київській академії ще з кінця XVIII — початку XIX ст., тобто напередодні постанови оновленої КДА, біблеїстична традиція якої і є основним об'єктом нашого дослідження. Огляд та аналіз цього масиву дає нам можливість визначити ще одну важливу її характеристику. А саме: відповідаючи на питання: «Якого роду коментаторська біблеїстична література була доступною для чи-

Студенти Києво-Могилянської академії, фрагмент гравюри, 1739 р.

тання, вивчення чи використання в академії?», можемо визначати особливості інтерпретативного контексту в його загальноєвропейських та локальних вимірах, що здатні були визначати можливості та реальні риси освоєння біблійного тексту в київському академічному церковно-дидактичному та екзегетичному просторі. Адже історичний процес збереження й опрацювання Біблії як сакрального тексту та літературного феномена, універсально «присутній» в європейській культурі, уможливає і водночас вимагає дослідження і джерел, і «технологій» інтерпретації як з боку особливостей їхньої «локалізації» в місцевій традиції, так і з боку відтворення загальноєвропейського культурно-конфесійного та герменевтичного контексту.

Сформовані в християнському богослів'ї основні жанри коментарів на біблійний текст бачимо достатньою мірою представленими в академічному «інтерпретаційному фонді». Зазначимо, що сама поява і розвиток цих жанрів нерозривно пов'язані зі становленням різноманітних підходів до освоєння поліструктурності та полісемантичності Писання, що відбувалося в лоні основних шкіл та традицій біблійної екзегези, що історично склалися. Це іудейська та іудаїстична екзегеза; патристична екзегеза, середньовічна її еволюція в Православ'ї та католицизмі; екзегеза протестантизму в її спіритуалістично-містичному, догматично-буквалістському та ліберально-раціоналістичному варіантах; різні форми

«історичної критики» тощо. Їх розвиток був історично явлений через культурно-конфесійне розмаїття. У цьому розмаїтті відбувалося критичне співставлення різних «герменевтичних програм», декларованих окремими особистостями або конфесійними течіями. Відбувалися також і взаємодія, рецепція й засвоєння універсальних позитивних методологічних та світоглядових здобутків, що не виключає, а майже завжди неодмінно супроводжує критику та явну неґацію⁷⁰.

Патристична екзегеза в киево-могилянському духовно-інтелектуальному просторі. Цей тип біблійної екзегези репрезентувався цілою низкою постатей. Історично передньою була постать Оригена (бл. 185 — бл. 254), одного з засновників християнської текстуальної критики Біблії. В Київській академії були доступними Оригенові «Філокалія», видана в Парижі 1624 р., та 2-томні коментарі на Св. Письмо 1663 та 1668 рр.⁷¹ Одним із перших у християнстві він висловив позицію щодо біблійного канону та корпусу апокрифів. Розрізнення в душі Александрійської школи історичного, морального та містичного смислу Писання; ідея «повноти смислу»; врахування біблійного контексту; принцип єдності Старого й Нового Завітів; «Гекзапла» як перше критичне видання Біблії та перша біблійна поліглотта — авторитет та цінність цих Оригенових здобутків визнані багатьма поколіннями біблійних текстологів та екзегетів, зокрема, засвоєвалися патристичною і середньовічною коментаторськими традиціями⁷².

Ще одна патристична герменевтична традиція, у ряді моментів опозиційна до Александрійської — сирійська Антіохійська школа — представлена була найбільшою мірою працями Йоана Златоуста (бл. 347–407): близько 20-ти примірників російськомовних «Бесід»: на книгу Буття (Москва, 1767, 1769; Санкт-Петербург, 1766; Києво-Печерська Лавра, 1773); на новозавітні книги Діянь, Послань ап. Павла та Апока-

⁷⁰ Про розвиток герменевтичних підходів в рамках різних шкіл та традицій біблійної екзегези див., напр.: Андреев И. Критика библейская // Новый энциклопедический словарь (изд. Брокгауз и Ефрон). Т. 23; Антонини Б. Экзегетика книг Ветхого Завета. Т. 1. Экзегетика книг Нового Завета. М., 1995. Т. 2; Верклер Г. Герменевтика. Принципы и процесс толкования Библии. Бейкер Бук Хауз. Гранд Рапидс. Мичиган, 1988. Шаумбург, Иллинойс, 1995 (рос. вид.); Головащенко С.І. Біблієзнавство. Вступний курс... Розд. 10, 11; Карташев А.В. Ветхозаветная библейская критика. Париж, 1947; Михаил (Лузин), еп. Библейская наука: очерк истории толкования Библии. Тула, 1898; Савваитов П. Библейская герменевтика, или толковательное богословие. СПб., 1859; Сольский С. Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА. К., 1866. № 10–12; Юнгеров П. Очерк истории толкования ветхозаветных книг Священного Писания // Православный собеседник. Казань, 1910. № 11.

⁷¹ Див.: Петров Н.И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 308–309, 331–332.

⁷² Див.: Вигуру Ф. Руководство к чтению и изучению Библии. Ветхий Завет. М., 1916. Т. 1. С. 163–167; Головащенко С.І. Біблієзнавство. Вступний курс... Розд. 2. С. 48; Розд. 3. С. 58, 70; Розд. 7. С. 161–162; Хупотский П. О трудах Оригена в изъяснении новозаветных книг Св. Писания // Прибавления к Творениям святых отцов. Т. 1–48. М., 1843–1891; Т. 20. М., 1861; Юнгеров П.А. Общее историко-критическое введение в свящ. ветхозаветные книги. Казань, 1910. С. 390–402.

ліпсис (Москва, 1763, 1767, 1768)⁷³. «Бесіди» являють собою зразок гомілетичної екзегези, акцентованої на моральному змісті Писання, актуальному значенні його для життя та вчинків християнина. Пошуки, насамперед, прямого, історичного смислу (тут Йоан Златоуст проявляв себе як типовий представник Антиохійської школи патристичної екзегези, будучи учнем її засновника, Діодора Тарсійського і другом одного з найвідоміших її представників, Феодора Мопсуестійського) не заважали, втім, мислителю уникати крайнощів буквалізму. Вірячи в богодухновенність Біблії, екзегет не розумів її механістично, визнавав значення особистостей священних авторів, обставин їхнього життя та діяльності, особливості їхньої аудиторії, можливості суперечностей у різних письменників тощо. Тлумачення Йоана Златоуста були перекладені у великій кількості церковнослов'янською мовою і протягом століть здобули величезну популярність в русько-українській, білоруській та великорусько-московській культурах⁷⁴.

Багатотомні коментарі та роз'яснення до спірних і неясних місць П'ятикнижжя, історичних книг, Псалтиря, Пісні над піснями, пророцьких книг, Євангелій (у 5-ти томах паризького друку 1642 р. та в 6-ти томах, видані в Галле 1769–1770 рр.)⁷⁵ Феодорита Кирського (бл. 393 — бл. 466) також репрезентували в академії Антиохійську школу. Екзегет віддавав перевагу пошукам буквального смислу біблійних повідомлень, водночас не заперечуючи метафор, вважаючи корисним уникати крайнощів: і алегоризму, і буквалізму. Прямуючи, як і Златоуст, шляхами гомілетичної екзегези, богослов шукав і морального смислу Біблії⁷⁶.

Кьольнське видання 1788 р. Євсевія Кесарійського (бл. 265 — бл. 340)⁷⁷ репрезентувало в академії видатного богослова та екзегета ранньої Церкви. Його знаменита «Церковна історія» містила унікальний внесок до біблійної ісагогіки — уривки та перекази з втрачених творів ранньохристиянських письменників про походження Євангелій. Євсевій, як і Оріген, на початку IV ст. здійснив критичне уточнення новозавітного канону. Близько 315 р. він запропонував один із авторитетних

⁷³ Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 324.

⁷⁴ Див.: Владимирский Ф. С. Св. Иоанн Златоуст. Христианский мыслитель и экзегет // Вера и Церковь. М., 1907. Кн. 9–10; Леонардов Д. Учение св. Иоанна Златоуста о богодухновенности Библии // Вера и разум. Харьков, 1912. № 3–5, 7–12; Лопухин А. П. Жизнь и труды св. отца нашего Иоанна, архиеп. Константинопольского // Творения св. отца нашего Иоанна Златоуста. Т. 1. Кн. 1. СПб., 1895; Православная богословская энциклопедия (под ред. А. Лопухина, Н. Глубоковского). СПб., 1900–1911. Т. 6. С. 909–941; Ульяновский В. И. История Церкви та релігійної думки в Україні... С. 6, 14, 15, 62.

⁷⁵ Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 303.

⁷⁶ Див., напр.: Глубоковский Н. Н. Блаженный Феодорит, еп. Киррский. Его жизнь и деятельность. Т. 1–2. М., 1890; Радлов Э. Феодорит, блаженный // Энциклопедический словарь (под ред. И. Е. Андреевского, изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона). Т. 1–82. СПб., 1890–1907. Т. 41а.

⁷⁷ Див.: Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. 1. С. 543.

у ранній Церкві списків Нового Завіту. Євсевій чи не вперше звернув увагу на т. зв. «синоптичну проблему», порівнявши в Євангеліях подібні паралельні місця. Чи не першим словником-оглядом з біблійної географії та топології став його «Ономастикон». Біблійні тлумачення Євсевія ґрунтувалися на успадкованих через Орігена «александрійських» герменевтичних засадах. Застосовуючи алегоричний метод, екзегет прагнув до виявлення прообразного та анагогічного смислу біблійних тем та сюжетів; особливо це стосувалося витлумачення старозавітних пророцтв стосовно новозавітних часів⁷⁸.

Коментарі на новозавітні апостольські Послання, Діяння та Апокаліпсис лондонського видання 1722 р. належали перу Кассіодора Сенатора (бл. 490 — бл. 575)⁷⁹. Крім біблійних тлумачень, Кассіодор уславився «Настановою до вивчення божественної та світської літератури» («*Institutiones divinarum et saecularium litterarum*»), де, зокрема, подав свідчення про біблійний канон, правила екзегези, рекомендації щодо виготовлення копій священних книг, віднайдення та виправлення помилок тощо. Виділивши в Біблії літературні *species dictionis* («види висловлювання», «способи або стилі викладу», «жанри») та зіставивши їх з жанрами античної літератури, став, одним з фундаторів компаративної літературної критики Біблії. У добу патристики зберігав для середньовічної Європи елементи античної та елліністичної культури, святоотцівського богослів'я та біблійної герменевтики⁸⁰.

Помітним надбанням киево-могилянської традиції були видання біблійних коментарів Охридського архієпископа Феофілакта Болгарського (? — бл. 1107), публікованих у XVI–XVIII ст. в Базелі, Кьольні, Парижі, Лондоні, Венеції⁸¹. Супроводжуючись ісагогічними передмовами, вони провіщали пізніші коментовані Біблії. Успадкований від Йоана Златоуста та Антіохійської школи історичний підхід у герменевтиці не заважав Феофілакту вживати і алегоричний метод александрійців, особливо в гомілетичній екзегезі для коментування богослужбових біблійних текстів, таких як недільні євангельські читання⁸². Ісагогічні та

⁷⁸ Див., напр.: Евсевий Памфил. Сочинения. Т. 1–2. СПб., 1848–1849; Його ж. О названии местностей, встречающихся в Священном Писании // Православный Палестинский сборник. Т. 13. Вып. 1. СПб., 1894; Його ж. Церковная история. СПб., 1858; Богословские труды. Сб. 23. М., 1982. Сб. 24. М., 1983. Сб. 25. М., 1984. Сб. 26. М., 1985; Православная богословская энциклопедия (под. ред. А. П. Лопухина, Н. Н. Глубоковского). Т. 5. С. 227–231.

⁷⁹ Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 364–365.

⁸⁰ Див. напр.: Голенищев-Кутузов И. Н. Средневековая латинская литература Италии. М., 1972; Уколова В. И. Античное культурное наследие и культура Средневековья. М., 1989; Православная богословская энциклопедия. Т. 9. С. 115–117; Murphy F. X. Cassiodorus // New Catholic Encyclopedia. Ed. by M. R. P. McGuire and oth. V. 3. N.-Y., 1967.

⁸¹ Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 303–310, 331.

⁸² Див.: Феофилакт, архиеп. Охридский. Толкование на Евангелия св. Матфея и св. Марка. Т. 1–2. Казань, 1855–1857; Толкование на Евангелие св. Луки. М., 1864; Толкование на Евангелие св. Иоанна. Казань, 1878; Толкование на Новый Завет. СПб., 1991; Пашенко Б. Феофилакт — ар-

екзегетичні праці Феофілакта в численних церковнослов'янських перекладах користувалися величезною популярністю. Саме його ісагогічні передмови були уміщені до таких староукраїнських біблійних видань, як Пересопницьке Євангеліє й Острозька Біблія⁸³, створюючи, як і праці Йоана Златоуста, «патристичний контекст» вітчизняної богословської культури та, зокрема, біблеїстики.

З іменем ще одного представника східної патристичної екзегези — Екуменія Трікського (X ст.), пов'язувалися коментарі на новозавітні Діяння апостолів та Послання⁸⁴. У своїх герменевтичних принципах Екуменій, прямуючи за отцями Церкви, репрезентував вже ранньохристиянську методику знеособленого відсилання до традиційних авторитетів у формі т. зв. компіляцій-«катен».⁸⁵ Виникнувши на християнському Сході в VI ст., а на Заході в VIII ст. як засіб збереження екзегетичної спадщини доби патристики — орієнтира для середньовічних інтерпретаторів⁸⁶, у вітчизняній традиції популярні передмови-катени за творами Феофілакта Болгарського, Афанасія Александрійського, Йоана Златоуста часто відігравали роль ісагогічно-екзегетичних вступів до різних біблійних видань. Розглядаючи цей компілятивний жанр часом як суто «виповнювальний», як реакцію на нібито відсутність оригінальних екзегетичних здобутків у добу Середньовіччя, варто зважити, що в цій формі відбувалося органічне і важливе саме для ортодоксального християнства залучення персональної екзегези до «герменевтичного простору» церковної традиції в цілому⁸⁷.

Ренесансна та реформаційна екзегеза. Текстуальною основою присутності в академії ренесансної та реформаційної екзегези стали видання Біблії оригінальними мовами та перші переклади новоевропейськими

хиєпископ Охриди // Энциклопедический словарь (изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона). Т. 41а. Головащенко С. І. Біблеїзнавство. Вступний курс... Розд. 9. С. 194–195; Филарет (Гумилевский), архиеп. Историческое учение об отцах Церкви. СПб., 1859. Т. 3. С. 420–423.

⁸³ Див.: Ульяновський В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні... С. 54, 64.

⁸⁴ Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 309.

⁸⁵ Див., напр.: Экумений, еп. Трикский. Пастырские Послания ап. Павла к Тимофею и Титу. Толкование. К., 1880; Филарет (Гумилевский), архиеп. Историческое учение об отцах Церкви. СПб., 1859. Т. 3. С. 394; The Oxford Dictionary on the Bible, ed. by F. L. Cross and E. A. Livingstone. Oxford, 1977. С. 993.

⁸⁶ Катени (лат. catenae, catenae patrum — «ланцюг, або верениця, отців», від лат. catena — «безперервна низка», «ланцюг», «скріпа») — збірки, що містили компіляції з біблійних тлумачень святоотцівської доби. Іноді це були компіляції з творів одного автора, іноді туди включалися зведені документи різних авторів з певного питання. Були доволі поширеним способом цитування і тому донині є одним з найповніших джерел вивчення патристичних та середньовічних коментарів Біблії.

⁸⁷ Тим цікавішим може бути аналіз набагато пізніших спроб зберегти, відтворити та актуалізувати святоотцівську герменевтичну спадщину, вступивши у своєрідний діалог із давньою європейською традицією. Тут промовистим є твір представника Київської духовно-академічної школи: Олєсницький А. А. Руководственные о Священном Писании Ветхого и Нового Завета сведения из творений святых отцов и учителей Церкви. СПб., 1894.

народними мовами. Наявність багатомовних біблійних видань — «поліглот», «білінгв», «трилінгв», «квадрілінгв», створених з використанням оригінальних текстів та найвідоміших перекладів, свідчить про значні можливості розвитку текстологічного опрацювання біблійного матеріалу і формування бази для герменевтично-екзегетичних вправ.

Серед доступних у Київській академії кінця XVIII — початку XIX ст. відзначалися венеціанські видання єврейського П'ятикнижжя 1551 р. та антверпенські видання симфоній-«конкорданцій» на основі Вульгати 1718 та 1740 рр.⁸⁸ Вони успадковують традицію, репрезентовану постаттю Данієля Бомберга (між 1470–80–1549), вихідця з Голандії (Антверпен), який спочатку працював там, а потім переселився до Венеції з 1515 р. і видавав біблійні книги та Талмуд єврейською мовою, використовуючи стародавні рукописи, вивезені з Іспанії. Найвідомішим виданням цієї традиції була т. зв. «Рабинська Біблія» (1516–1517, 1524–25). Багато поколінь дослідників Біблії відзначали важливість праці, започаткованої Д. Бомбергом, для текстологічної та екзегетичної роботи⁸⁹. Серед інших видань Біблії найчисленнішими були латиномовні (серед них переважала Вульгата) XVII–XVIII ст. Це підкреслювало мовно-культурну специфіку київського регіону, особливе місце латиномовної книжності, а також міру засвоєння тут загальноєвропейської богословської та культурної спадщини. Широкою була європейська географія таких видань: італійські, голландські, німецькі, французькі, англійські, швейцарські.

Видання Біблії новоевропейськими мовами, присутні в академічному духовно-інтелектуальному просторі, визначали можливості прилучення київської екзегетичної традиції до постреформаційної та новочасної культури. Поява в Європі перекладів Біблії народними мовами, як реформаційно-протестантських, так і «контрреформаційно» — католицьких, повстання на цьому підґрунті національних літературних, богословських та філософських традицій створила цей новий культурний контекст, входження до якого могло бути доволі інтенсивним, судячи з можливостей використання відповідних текстів. Серед видань Біблії новоевропейськими мовами, які демонстрували залученість київської богословської та екзегетичної традиції до постреформаційного та новочасного культурного середовища, особливо відзначалася репрезентація однієї з найдавніших реформаційних ліній, що йшла ще від Яна Гуса (бл. 1370–1415) та його послідовників — «чеських братів». Чеська («богемська») Біблія (у київському академічному колі був відомий двотомник, виданий у Празі 1715 р.⁹⁰) неодноразово перевидавалася і справила

⁸⁸ Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 360.

⁸⁹ Див.: Еврейская энциклопедия (ред Л. Кацнельсона, Л. Гинсбурга). Т. 1–16. СПб., б. г. Т. 4. С. 797. New Catholic Encyclopedia. Ed. by M. R. P. McGuire and oth. V. 2. N.-Y., 1967. P. 654.

⁹⁰ Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 303.

сильний вплив на біблійні переклади інших слов'янських народів. Зокрема, її використовував Ф. Скорина для підготовки перекладу й видання своєї «Библии Руской».

Перевидана 1700 р. у Франкфурті-на-Майні греко-латинська білінгва — Новий Завіт⁹¹ — походила від відомого першодруку Еразма Роттердамського (бл. 1469–1536). Вперше видана в Базелі 1516 р., книга містила, крім грецького тексту Нового Завіту, Еразмів переклад латиною, де просвітник викривав і виправляв ієрократичні тенденції, закладені у Вульгату Католицькою Церквою. Фактично відродивши патристичну традицію текстуальної критики (для підготовки свого видання він використав святоотцівські тексти та стародавні новозавітні рукописи), Еразм проторував шлях до створення численних новоевропейських перекладів, здійснених у добу Реформації. Текстологічна праця Еразма, його реконструкції первісного біблійного тексту, що походили від грецьких першоджерел, були тісно пов'язані з уважністю мислителя до патристичної традиції як необхідного контексту розгляду та тлумачення Писання. Відомі в Києві базельські 1523, 1527 та 1555 рр. та ганноверське 1668 р. видання Еразмових приміток та «парафразів» до Нового Завіту⁹² уможливлювали знайомство з позицією мислителя. Відкидаючи середньовічну схоластику з її надмірним символізмом та алегоризмом, він заперечував і жорсткий буквалізм деяких сучасні йому екзегетів-реформаторів. Символ, за Еразмом, може вказувати на сховану під «зовнішнім словом» істину, тому слід ретельно досліджувати біблійні символи та способи їх застосування. Критерієм цінності святоотцівських коментарів є орієнтація саме на духовний зміст Писання; звернення до традиції допомагає досягнути змісту біблійних істин. У добу конфронтації догматичних позицій мислитель втілював плідну герменевтичну програму, що стала актуальною через століття в діяльності богословів та екзегетів колись ворогуючих конфесій⁹³.

Класичними представниками реформаційної (протестантської) екзегези, представленими в Київській академії, були, звичайно ж, Мартін Лютер (1483–1546), чий «схолій» та «анотації» до пророків Ісайї та Авакума віттенбергського друку 1534 р. читалися в академічних стінах, та Жан Кальвін (1509–1564) із своїм 9-томним коментарем амстердамського видання 1667 р.⁹⁴ Їхні герменевтичні принципи розвивалися

⁹¹ Див.: Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. 3. К., 1912. № LIV. С. 353.

⁹² Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 313, 339.

⁹³ Див., напр.: Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения. М., 1980; Маркиш С. Знакомство с Эразмом из Роттердама. М., 1971; Эразм Роттердамский и его время. М., 1989; Смирин М. М. Эразм Роттердамский и реформационное движение в Германии. М., 1978; Голвашенко С. И. Библиеведство. Вступний курс... Розд. 4. С. 87; Encyklopedia Katolicka. Pod red. F. Gryglewicza, R. Lukaszuka, Z. Sulowskiego. V. 1–5. Lublin, 1973. T. 2. S. 1062.

⁹⁴ Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 307–308, 362–363.

під впливом богословської полеміки з середньовічною католицькою екзегетикою. Принцип *Sola Scriptura* означав визнання Біблії єдиним джерелом віри, релігійного натхнення та критерієм церковного впорядкування. Принцип *Sola fidei*, крім шляхів спасіння, визначав, що Біблію міг читати й тлумачити кожен, освячений вірою: Бог розмовляє через Писання з людиною особисто. Традиційний алегоризм та символізм ортодоксальної екзегези уважався привнесенням зовнішнього смислу і заперечувався на користь буквального тлумачення. Визнання ж єдності Біблії зберігалось на засадах христоцентризму. Есхатологічно інтерпретований типологічний (прообразний) підхід, тропологічне та акомодацийне тлумачення також допускалися — як вияв життєвої актуальності застосування біблійних істин. Наголос робився саме на гомілетичній екзегезі — з огляду на величезну містичну роль проповіді як «чутного таїнства». Відоме здавна розрізнення історичного, буквального та духовного, прихованого змісту Біблії розумілося як розрізнення Слова «внутрішнього», доступного лише духовно натхненній людині, і «зовнішнього», підвладного раціональним засобам пізнання й науковим методам дослідження: текстуальній та історичній критиці, філологічно-літературному аналізу. Чільною ж герменевтичною засадою протестантської екзегези стала принципова неопосередкованість тлумачення Біблії авторитетом церковної традиції та догмату: «Писання тлумачиться Писанням».

Позиція таких церковних реформаторів, як Лютер та Кальвін, визначила суперечливість герменевтичних засад протестантської екзегези. Протестантизм, з одного боку, визначив перетворення Біблії на об'єкт систематичного дослідження та інтерпретації, в тому числі і критичної. Водночас він, зробивши ставку на релігійний досвід кожної віруючої людини, на її відчуття богонатхненності тієї чи іншої біблійної книги, зробив суб'єктом тлумачення індивіда, чим уможливив екзегетичну сваволю — не меншу, ніж сваволя алегоризму та символізму, до якої часом удавалися середньовічні інтерпретатори. Виникала дилема: або безмежно вільна інтерпретація, до того ж підкріплена релігійним натхненням, яка здатна була віддалити (саме через суб'єктивність почуття натхнення) від догматичних засад християнської віри і таким чином, від духу самого Писання — або збереження віри через ототожнення «духу» Біблії з її «літерою», через максимально буквальне тлумачення. Маємо визнати, що надалі протестантська екзегеза доволі часто впадала в крайнощі, породжені її ж засадами. Цими крайнощами були або догматичний конфесіоналізм з акцентом саме на полемічний характер екзегези; або абсолютизований буквалізм фундаменталістського кшталту та т. зв. «вербалізм» у розумінні богонатхненності (які проявилися вже в Ж. Кальвіна); або умисно «духовне», харизматичне витлумачення; або ліберальна критика, з тенденцією до гіпертрофованого критицизму. Не-

заперечними ж здобутками Лютера та Кальвіна стала їх праця на ниві біблійних перекладів. М. Лютер уславився, насамперед, як перекладач Біблії німецькою мовою (повний текст вийшов у 1534 р.). Він відмовився від тексту Вульгати як джерела і перекладав з оригінальних біблійних мов: величезний вплив тут справила згадана вже критична праця Еразма Роттердамського. Кальвін перекладав Біблію французькою мовою, він же зі своїм соратником Теодором де Без (Беза) брав участь у підготовці англійського протестантського коментованого перекладу, т. зв. «Женевської Біблії» (1560)⁹⁵.

Свобода в дослідженнях Святого Письма, проголошена й започаткована Реформацією, створення національних перекладів, спричинили вже в ХVІ–ХVІІ ст. перші новочасні спроби текстологічної, історичної та історико-літературної критики Біблії. Ці спроби здійснювалися в лоні різних конфесій, і в протестантизмі їх уособлював просвітитель ХVІІ ст., правник, літератор і біблеїст Гуго Гроцій (1583–1645). Ще в ранній період своєї діяльності використовував біблійні сюжети в літературній творчості (трагедія «Вигнаний Адам», 1601 р.) Прихильник релігійної свободи та діалогу між католиками і протестантами, він вважав підґрунтям цього діалогу саме Біблію. Найвідоміша його біблеїстична праця — «Примітки до Старого й Нового Завітів» («*Annotationes in Vetus et Novum Testamentum*») — вийшла в Парижі 1642 р., а її лондонське 1727 р. та базельське 1732 р. перевидання були добре знайомі в Київській академії⁹⁶. Тут Г. Гроцій є одним з родоначальників новочасної історичної та літературної критики, вивчаючи біблійні тексти як історичні та філологічні феномени. Лінгвістичні пошуки привели дослідника до застосування семітичних літературних джерел (єврейських та сирійських) для тлумачення Нового Завіту; ця методологія, хоча й залишається предметом дискусій, проте й досі не втрачає своєї актуальності⁹⁷.

⁹⁵ Див., напр.: Лютер М. Истокование на книгу Исход. Истокования Второзакония // Источники по истории Реформации. М., 1906. Вып. 1; Його ж. Лекции по Посланию к Галатам. Минск, 1997; Кальвин Ж. Наставление в христианской вере. В 3-х томах. Т. 3. Кн. 1. М. — СПб., 1998; Беляев А. Кальвин и кальвинизм // Православная богословская энциклопедия (под ред. А. Лопухина, Н. Глубоковского). Т. 8. С. 140–176; Бергер А. Культурные задачи Реформации. Введение в биографию Лютера. СПб., 1901; Бецольт Ф. История Реформации в Германии. В 2-х томах. СПб., 1900, 1909; Виппер Р. Ю. Церковь и государство в Женеве в эпоху кальвинизма. М., 1894; Головащенко С. І. Біблієзнавство. Вступний курс... Розд. 4. С. 88. Розд. 11. С. 250–251; Ласкевич А. Проповедь и проповедничество по Лютеру. СПб., 1894; Лихачева Е. О. Европейские реформаторы: Гус, Лютер, Цвингли, Кальвин. СПб., 1872; Маграт А. Богословская мысль Реформации. Одесса, 1994; Михаил (Мудьюгин), еп. Реформация XVI в. как церковно-историческое явление // Богословские труды. М., 1971. Сб. 6; Соловьёв Э. Ю. Непобежденный еретик. Мартин Лютер и его время. М., 1984; Kooiman W. J. Luther and the Bible. Philadelphia, 1961.

⁹⁶ Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 308–309, 331.

⁹⁷ Див.: Головащенко С. І. Біблієзнавство. Вступний курс... Розд. 11. С. 250; Новый энциклопедический словарь (сост. и изд. Брокгауз Ф. А. и Ефрон И. А.). Т. 15; Шичалин Ю. А. Гроций — муж от рождения // Воңдел Й ван ден. Трагедии. М., 1988. The Oxford Dictionary on the Bible. Ed. by F. L. Cross and E. A. Livingstone. Oxford, 1977. P. 604–605. Про застосування семітичних

Якщо Г. Гроцій демонстрував зародки ліберальної протестантської екзегези, то фундаменталістські тенденції, засновані на буквализмі і несприйнятті раціоналізованих методів дослідження Біблії, репрезентував Авраам (Абрагам) Каловій (Калов) (1612–1686) — ортодоксальний лютеранський богослов та біблеїст з Віттенберга, «присутній» в Київській академії 3-томною т. зв. «Ілюстрованою Біблією» дрезденсько-лейпцигського друку 1719 р. Очевидно, це було перевидання його відомих «Ілюстрованої Біблії Старого Завіту» («*Biblia Testamenti Veteris illustrate*») в трьох томах (1672) та «Ілюстрованої Біблії Нового Завіту» («*Biblia Novi Testamenti illustrata*») в двох томах (1676), у коментарях до яких Каловій різко виступив проти спроб деяких реформаційних екзегетів застосувати принципи історико-філологічного дослідження Біблії. При цьому показово, що головним об'єктом критики Каловія були саме біблеїстичні праці Г. Гроція, особливо «Примітки до Нового Завіту»⁹⁸.

Абрагам Калов, 1612–1686

Конттреформаційна католицька екзегеза. Цю «лінію» для Київської академії репрезентували і розкривали праці єзуїта Роберто Франческо Ромоло, кардинала Белларміно (1542–1621), особливо така, як його «Порадник (Настанова) до богопізнання» у російському перекладі московського видання 1783 р. Розмаїття інтересів і активне застосування як традиційних, так і новочасних методів у царині біблеїстики в даному випадку великою мірою визначалися потребами міжконфесійної

джерел у біблеїстиці див.: Аверинцев С. Стилистические проблемы библейского перевода // Православная община. № 35. 1996. С. 53–60; Black M. An Aramaic Approach to Gospels and Acts. Oxford, 1946, 1967; Tresmontant Cl. Le Christ hebreu. La langue et l'age des Evangiles. Paris, 1983.

⁹⁸ Див.: Петров Н.И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 302–303, 332; Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. 3. К., 1912. № LIV. С. 351; Православная богословская энциклопедия. Т. 8. С. 101–102; Encyklopedia Katolicka. T. 2. S. 1282–1283.

полеміки, богословського протистояння з протестантами. Так, Белларміно склав граматику єврейської мови, яка стала популярною. Він також брав участь у перевиданні 1592 р. католицької Біблії — Вульгати, канонізованої Тридентським Собором у відповідь на Лютерову ревізію латинського біблійного тексту. Кардинал написав коментар-передмову до цього видання, обстоюючи, згідно тридентських рішень, ідею про необхідність звернення

Августин Кальмет, 1672–1757

до Передання як досвіду Церкви, яка, власне, і створила канон Писання. Серед пізніших екзегетичних праць Белларміно відзначаються його тлумачення книги Псалмів, що побачили світ 1611 р.⁹⁹

Елементи новочасної біблійної критики. Зародження таких рис новочасної католицької екзегези, як подолання монополії алегоричних та містико-символічних тлумачень, залучення до дослідження даних з історії, географії, філології демонстрував французький ієромонах, історик та екзегет Антуан Огюст Кальме (Августин Кальмет) (1672–1757), чий основні праці були в бібліотеці Київської академії. Так, 8-томний у 9-ти книгах «Коментар на Св. Писання», виданий у Венеції

1754 р., стояв аж у 2-х комплектах і тому був доволі доступним. Найімовірніше, цей коментар був однією з авторських переробок відомого «Літературного та критичного коментаря на книги Старого й Нового Завіту» («*Commentaire littéraire et critique sur tous les livres de l'Ancien et du Nouveau Testament*»), виданого в 23-х томах у Парижі протягом 1707–

⁹⁹ Див.: Руководство к богопознанию по лестнице сотворенных вещей. М., 1783; О седми изречениях, от Христа на Кресте провещанных. СПб., 1795; Православная богословская энциклопедия (под ред. А. П. Лопухина, Н. Н. Глубоковского). Т. 2. С. 364–369; The Oxford Dictionary on the Bible. Ed. by F. L. Cross and E. A. Livingstone. Oxford, 1977. P. 152–153.

1716 рр., де Кальме якраз і удався до наукових історичних та літературних реконструкцій. Ця праця продовжилася створенням «Історичного, критичного, хронологічного, географічного та літературного словника до Біблії» («*Dictionnaire historique, critique, chronologique, géographique et littéraire de la Bible*»). Виданий спочатку в Парижі протягом 1722–1728 рр., цей словник перекладався іншими європейськими мовами і вважався зразковим для пізніших подібних словників; в Київській академії було венеціанське 1757 р. видання цього словника в двох 2-томних комплектах¹⁰⁰.

Аналогічну тенденцію в протестантському (лютеранському) богослів'ї та біблеїстиці XVIII ст. відтворював Йоган Август Ернесті (1707–1781), застосовуючи історико-філологічні методи, перед тим активно вживані для дослідження античної літератури. Основна ісагогічна та екзегетична праця Ернесті «Настанова до інтерпретації Нового Завіту» («*Institutio interpretis Novi Testamenti*»), що в одному з лейпцігських видань була наявна в академічному книжковому зібранні¹⁰¹, утверджувала необхідність пошуку прямого, історичного смислу текстів Біблії. Протиріччя та різночитання раціонально пояснювалися особливостями збереження та відтворення будь-якого тексту (помилками переписувачів, використанням різних рукописних традицій тощо)¹⁰².

Традиція гомілетичної інтерпретації Біблії доволі помітно репрезентувалися в нас кількома комплектами «тезаурусу» коментарів до Нового Завіту Егідія Гуннія, виданими у Віттенберзі 1705–1706 рр. та коментарями на Євангелія Й. Я. Рамбаха, виданими в Галле 1731 та 1757 рр. Гомілетична екзегеза доволі інтенсивно розвивалася в XVII–XVIII стт. в Західній Європі в протестантів під впливом утвердження особливого статусу проповіді в священнодійстві реформованої Церкви та в католиків, насамперед, як «контрреформаційна відповідь». Тож цілком природно цей новочасний процес успадковував актуальну ще для святоотцівської та середньовічної гомілетики суперечку між «риторичним» та «профетичним» типами проповідництва. Суттю колізії було питання: чи є християнська проповідь результатом *ars oratoria*, певного набору риторичних прийомів та системи логічних доведень, або ж вона має черпати свій матеріал виключно з Писання, а форма її визначається релігійним натхненням? Так, Е. Гунній (а доступні в академії коментарі, очевид-

¹⁰⁰ Див.: Петров Н.И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 306; Православная богословская энциклопедия (под ред. А. Лопухина, Н. Глубоковского). Т. 8. С. 178–180; Encyklopedia Katolicka. Т. 2. S. 1282.

¹⁰¹ Див.: Augusti Ernesti Institutio interpretis Novi Testamenti ad usus lectionum. Lipsiae, 1765. В академічній бібліотеці знаходилося (точніше, було зафіксоване так у каталозі) видання 1775 р.

¹⁰² Див.: Петров Н.И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 366; Муретов М.Д. Протестантское богословие до появления Штраусовой «Жизни Иисуса». Сергиев Посад, 1894; Encyklopedia Katolicka. Т. 4. S. 1093. The Oxford Dictionary on the Bible. P. 468.

но, були пов'язані з його відомою працею 1608 р. «*Methodus concionandi, praeceptis et exemplis evangeliorum comprehensa*») належав саме до прихильників риторичного, ораторсько-художнього типу проповідництва, поширеного серед німецьких протестантів у ХVІІ ст. Відповідно, гомілетична екзегеза Біблії як єдиного джерела проповіді отримувала потужний імпульс до граматичного, логічного, риторичного аналізу тексту. У протестантському середовищі означена колізія загострилася з виникненням пієтизму, який схилявся саме до профетичної гомілетики. До цілої низки укладачів гомілетичних правил та настанов, які намагалися подолати крайнощі риторизму та профетизму, утвердити взаємозв'язок форми та змісту проповіді, поєднати пробудження почуття та логічну аргументованість, і належав Рамбах¹⁰³.

З огляду на особливості герменевтичних процедур, застосованих у православній традиції, які включають саме літургійне прочитання та освоєння біблійного тексту, важливо підкреслити становлення в Київській академії кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. традиції гомілетичного та морально-настановчого коментування богослужбових біблійних видань. Вона була тут актуальною у повсякденній навчальній діяльності з точки зору декларованих ідейних та дидактичних цілей і завдань. Так, загальним предметом для академічних класів богослів'я, філософії та риторики було гомілетичне тлумачення-«роз'яснення» недільних та святкових («апракосних») біблійних читань (Євангелій та Послань), а також регулярне практикування студентів у цих вправах¹⁰⁴.

Катехетичне та церковно-дидактичне застосування. Нарешті, європейська традиція використання біблійного матеріалу для церковно-дидактичної, катехетичної церковної практики була представлена працями Йогана Гюбнера (Хюбнера) — 10-ти та 12-томними викладами курсів новозавітної церковної історії ієнського видруку 1724, 1728, 1738 рр. та перекладами праці «Сто чотири священні історії» (1714 р.) — російськими московського друку 1770 р. та польськими кroleвецького видання 1745 р. Започаткована в протестантській Німеччині ще з часів М. Лютера його «Малим Катехізисом» систематична катехізація на основі Біблії мала вплив і в нас, бо з часів Петра І Російська імперія наслідува-

¹⁰³ Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 303–310, 339; Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. 1. С. 545–550; Барсов Н. Гомилетика // Энциклопедический словарь (изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона). Т. 17. С. 161–164.

¹⁰⁴ Див., напр.: Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. 1. К., 1910. № XIX. С. 80; № XXXV. С. 133–134; № ХСІІ. С. 362–362; № СІІ. С. 390–391; № СХХХVІ. С. 653–654; Т. 3. К., 1912. № XIV. С. 134–135; № LXІІІ. С. 414, 429; № ХСІХ. С. 573, 626; Т. 4. К., 1913. № XLVІІ. С. 191, 216. Тут цікавим було б також співставлення екзегетичного досвіду таких представників київської богословської традиції, як Йоаннікій Галятовський з його «Наукою, або способом зложення казаня» та Феофан Прокопович з його «Риторикою», яка теж була одним із базових предметів викладання в академії та «Настановою проповідникові», що містилася в написаному Прокоповичем «Духовному регламенті».

ла відповідний німецький досвід. Неабияку роль у цій рецепції зіграв той же Ф. Прокопович, склавши перший шкільний підручник «Закону Божого» та включивши обов'язкове вивчення цього предмету до «Духовного регламенту». Тож популярність Гюбнерових «Історій» та їх інтенсивне використання, в тому числі і для «малолітніх дітей», а також для «народних училищ» були не випадковими, коли звертатися до досвіду викладання біблійних курсів у Київській академії¹⁰⁵. Тут репрезентована Гюбнером тенденція до фундаменталістського по суті бачення біблійної історії саме як «священної» та використання її на практиці викладання саме з церковно-дидактичною — катехетичною та морально-настановчою — метою у київському академічному вжитку помітно переважила тенденції до історико-критичної інтерпретації Біблії, продемонстровані, наприклад, тими ж А. Кальме або Й.-А. Ернесті.

Тенденції розвитку біблійної екзегези, актуально репрезентовані різними традиціями в книжному колі Києво-Могилянської академії. Показовою вважаємо виявлену раніше «європейськість» джерельного фонду київської богословсько-біблеїстичної традиції — з огляду на жанри біблійних та біблеїстичних видань, їх авторський склад та географію публікацій. Вписувалися в загальноєвропейський контекст і пізнавальні інтереси освічених верств: православного духовенства — вищих ієрархів та освічених ченців, а також пересічних «інтелігентів» — поміщиків та міщан. Ця «європейськість», виявлена і в академічних книжкових зібраннях, і в приватних зібраннях тодішньої духовної й світської еліти¹⁰⁶, може розглядатися як передумова, можливість впливів та рецепцій у царині біблеїстичних студій. Існували передумови для функціонування певного комунікаційно-інтерпретаційного простору, який через текстовий обіг¹⁰⁷ органічно вводив київську богословську та екзегетичну традицію до загальноєвропейського культурного, богословського та екзегетичного контексту. Цей обіг, що забезпечував рецепцію або критичне

¹⁰⁵ Див.: Барсов Н. Закон Божий // Энциклопедический словарь (изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона). Т. 23. С. 175–177; Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 417, 421, 427–428.

¹⁰⁶ Див.: Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. 1. К., 1910. С. 542–543, 545–547, 549–550, 554–555, 558–559. Т. 3. К., 1912. № LIV. С. 344–345, 347–348, 349–351, 353, 359. Т. 4. № LXXVIII. С. 438–439, 440, 443, 445–447, 453. А також: Головащенко С. І. Біблійна та біблеїстична книжність в Київській академії кінця XVIII — початку XIX ст.: європейський контекст // Наукові записки НаУКМА. Т. 20. Філософія та релігієзнавство. К.: КМ академія, 2002. С. 55–64.

¹⁰⁷ Особливо відзначимо тут, що виписка книг з-за кордону, переважно із Західної Європи, була протягом XVII–XVIII стт. чи не основним джерелом поповнення академічних бібліотечних фондів; див., напр.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II (1721–1795). Т. 1 (1721–1750). Ч. 1. К., 1904. Введение. С. XXVIII. Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой... С. 320. Траплялися й безпосередні контакти з закордонними біблеїстами з цього приводу, як-от пожертви гебраїста та біблеїста з Галле Й.-Г. Міхаеліса, який дарував чимало книжок із власної бібліотеки своєму учневі С. Тодорському. Див.: Аскоченский В. Киев с древнейшим училищем его академиею. Ч. 2. К., 1856. С. 428.

освоєння, сам, у свою чергу, визначав текстуальну та ідейну присутність у київському духовно-інтелектуальному колі певних персоналій, які генетично та концептуально репрезентували найвизначніші тенденції в історії європейської та світової біблійної екзегези.

До них відносимо, передусім, суперечливість конфесійної репрезентації: Біблія освоювалася і православними, і католиками, і протестантами. Потім, не можна виключати і феноменів «неортодоксального» (з точки зору основних богословських «ліній») опрацювання біблійного матеріалу, що проявлялися в історії кожної християнської конфесії і були наслідком чи то харизматично-містичних «ухиїв», чи то «ліберальних» раціоналістично-критичних вправ. Ставлення ж до Писання, пошук шляхів та принципів його інтерпретації були наріжними каменями конфесійної ідентифікації і, відповідно, богословської полеміки. Це породжувало багатий екзегетичний матеріал, доступний для залучення в Київській академії вже в «могилянські» часи. Про це може свідчити вже зафіксована нами значна питома вага німецьких, голландських, італійських, французьких, англійських коментарів на Біблію різного конфесійного спрямування, виданих у ХVІІ та початку ХVІІІ ст.

Відносимо сюди і розмаїття герменевтичних підходів, прийомів, методів, яке завжди визначалося визнанням поліструктурності та полісемантичності біблійного тексту, наявності в ньому багатьох смислових шарів, що відкриваються тлумачеві через застосування спеціальних засобів. Це, за традицією, і є суттю герменевтики та екзегези як «роз'яснення», «розтлумачення». Визнання поряд із смислом буквальним, сприйнятим безпосередньо, смислу потаємного, прихованого за символом, алегорією, за необхідністю містичного входження в Божественний світ саме по собі було органічним для біблійного сприйняття світу як Божого творіння, через яке Господь являє свою силу і славу. В елінізованому іудействі це визнання синтезувалося з платоністським ідеалізмом, коли реальний, «буквальний» світ є більш чи менш досконалою, але ніколи не адекватною проекцією Божественного світу як ідеального. В такому вигляді це уявлення зміцнилося і в християнській патристичній екзегезі¹⁰⁸.

Найзначнішим же став «водорозділ» між ортодоксальною та реформаційною традиціями. Патристично-середньовічне допущення в кожному фрагменті Біблії *sensus plenior*, прихованого від «профана» за багаторівневою символікою зіткнулося із наголосом на тотально-безпосередньому сприйнятті Слова Божого. Виявлення адекватного смислу Писання лише внаслідок містичного колективного надзусилля Церкви в цілому, де персональна інтерпретація завжди перевіряється шляхом вибудови герменевтичного ланцюга-«катени» відсилань до попереднього інтерпретативного досвіду традиції було співставлене із впевне-

¹⁰⁸ Філон Александрійський та в цілому Александрійська традиція символічної екзегези.

ністю у можливості особистісного осягнення змісту Біблії через персональний зв'язок з Богом. Надмірна символізація та алегоричність, були піддані нищівному спростуванню як такі, що провокували фантазійність біблійних тлумачень. Проте це спростування стояло часто на позиціях, що, з одного боку, приводили до абсолютизації «буквальності»¹⁰⁹, а з іншого, відкривали шлях науковій біблійній критиці — саме у формі раціоналізованої перевірки біблійних повідомлень із застосуванням методологічного апарату та фактичних даних новоевропейської науки (історії, культурології, археології, лінгвістичних дисциплін, літературознавства тощо).

Відзначаємо серед цих тенденцій і «персональну репрезентацію» тих форм біблійної екзегези, що диктувалися теологічно орієнтованими цілями та завданнями, по-різному формульованими в різних християнських конфесіях. Так, в «ортодоксальному» — східному й західному — християнстві це могла бути практика богослужбового (літургійного) освоєння біблійного тексту як самодостатня герменевтична процедура¹¹⁰, а їй відповідав інтерпретативний шар навколобіблійної книжності — як-от витлумачення «святкових» або «недільних» службових Євангелій-апракос. У протестантизмі це — буквальне витлумачення, проте реально — із активним застосуванням традиційних засобів: типологічного підходу, акомодативних інтерпретацій і принципу єдності Старого й Нового Завітів як певної інтерпретативної моделі, яка уможлиблює здійснення реформаційного герменевтичного принципу «Писання тлумачиться Писанням». Цей принцип у сполучі з богослів'ям *Sola Scriptura* та *Sola fidei* визначав активні пошуки протестантами книжної альтернативи патристично-середньовічним практикам «Тлумачень», «Бесід», «катен», що занурювали читача Біблії до інтерпретативного контексту церковної традиції-Передавання. Ці пошуки мали своїм наслідком появу критично опрацьованих видань Біблії, супроводжуваних систематичними коментарями — т. зв. «Священних критик» (*Critici sacri*). Фактично, це були прообрази пізніших критичних або коментованих Біблій, що нині набули інтерконфесійного характеру та значення.

Дещо «нетрадиційно» виглядали новочасні спроби історико-критичного опрацювання Біблії. Проте вони насправді базувалися на ста-

¹⁰⁹ Фома Аквінський, який демонстрував потяг до примирення чи синтезу буквально-історичної та символічної екзегези, заперечував проти подібної абсолютизації буквального витлумачення, передбачаючи у ньому можливість та навіть необхідність використання символу або метафори: «Святому Письму належить пропонувати Божественні й духовні істини у подобі матеріальних речей. Адже Бог влаштовує усе, виходячи зі здатності сприйняття. Для людини природно осягати інтелектуальні істини через чуттєві речі, бо наше знання виходить з відчуття. Тому, коли в Писанні говориться про руку Божу, буквальный смысл буде не в тому, що Бог має руку, а в тому, що саме позначається цією частиною тіла — дієва сила» (*Summa theol.*, I.1.9).

¹¹⁰ Див.: Головащенко С. І. Біблієзнавство. Вступний курс... Розд. 8. С. 181–185. Розд. 14. С. 320.

родавній традиції представлення тексту Писання як «священної історії», та, відповідно, осмислення будь-яких історичних фактів передовсім з точки зору їх відповідності зафіксованим у Біблії зразкам та тенденціям — прообразам, аналогіям, пророцтвам тощо. Біблійна Священна історія і ґрунтовані на ній есхатологія та сотеріологія християнства отримали альтернативу починаючи ще з Ренесансу, який «пригадав» інші, крім Писання, джерела реконструкції минулого і, загалом, картини світу. Ця емансипація парадоксально утвердилася в реформаційній та «контрреформаційній» бароковій культурі. В рамках заданої тоді парадигми, з одного боку, «священна історія» та її тлумачення були уміщені до сфери буквального розуміння Біблії, поступово позбавляючись, можливо, надмірно символізованої в добу Середньовіччя прив'язки до земної історії та повсякденності. Історія ж і повсякденність через те емансипувалися для позалітургійного, позабогословського, взагалі позацерковного освоєння, що й склало пафос новочасної науки. З іншого ж боку, сам текст Писання почав розглядатися як «власне текст» (тут, до речі, поява і розвиток у Європі книгодрукування відіграли вирішальну «культурну» роль), а затим — як одне з багатьох «джерел», як корпус повідомлень, що сам мав власну історію написання, збереження, збирання, утвердження-канонізації; який, врешті-решт, був писаний людьми і тому ніс у собі інформацію, доступну для раціоналізованої критичної — історичної та наукової (коло наук тут не обмежувалося) перевірки.

І, нарешті, спільним для усіх конфесійних течій та богословсько-герменевтичних програм завжди була установка на практично-настановчий характер біблійних інтерпретацій, коли тропологічне (моральне) та акомодативне¹¹¹ тлумачення реалізуються в контексті гомілетичної екзегези, через застосування екзегетичного досвіду та результатів у практиці християнської проповіді, яка в ортодоксальних традиціях є раціоналізованою настановною комплементациєю літургійного освоєння Слова Божого, а в протестантизмі — разом з молитвою, як «чутне таїнство» (Лютер) — складає смисловий центр священнодійства реформованої церкви-конгрегації.

Багатоконфесійність європейського біблієзнавчого спадку в київському інтелектуальному світі: толерантність та прагматизм. Нарешті, помітною тенденцією видається ще одна важлива риса традиційної відкритості, київського інтелектуального світу до європейської біблійної науки та богословської культури в цілому. Це — толерантне сприйняття конфесійного розмаїття позицій та підходів західних біблеїстів. Очевидно, це була реакція загалу вірян на спільність усіх конфесійних герменевтичних стратегій та екзегетичних практик у визнанні святості біблійного тексту

¹¹¹ Акомодация, тобто «прикладання», або конкретизація досвіду, закарбованого у Писанні, в координатах конкретних життєвих обставин кожного віруючого.

як Святого Письма Церкви, у визнанні літургійно-містичного, сотеріологічного та морально-дидактичного значення Біблії.

Поруч на полицях публічних та приватних бібліотек у Києві стояли і видання Біблії, і біблійні коментарі, створені як протестантськими, так і католицькими авторами. Окрім згаданих вище представників різних конфесійних шкіл реформаційної та новочасної біблійної екзегези, можемо відзначити одночасну увагу киян до творів католицьких ієрархів-богословів архієпископа Гнезненського Йоана (Яна) Тарнувського, єпископа Суассонського П'єра Даніеля Гуета (Юе); до лютеранських теологів Мартіна Геєра, Йогана Георга Прітса, Вольфганга Франца, Соломона Глассія; до хрещеного єврея Еммануеля Трємеллія, який, прийнявши християнство, працював у протестантських університетах Кембріджа та Гейдельберга. Припускаємо, що і толерантність, і прагматизм освічених киян тією чи іншою мірою відбивалися в їхніх намаганнях скористатися з надбань тодішньої європейської культури.

Змалювавши це культурне, ідейне та теоретичне тло, звернемо увагу на герменевтичні концепції, екзегетичні стратегії та освітні практики, продемонстровані низкою знакових представників київської богословської та біблеїстичної культури від порубіжжя XVII–XVIII і до початку XIX століття.

Києво-могилянська традиція на порубіжжі XVII–XVIII стт. в контексті європейської богословської та церковно-політичної контрверзи: Феофан Прокопович та Стефан Яворський. Давній досвід «зустрічі із Заходом» — досвід реформаційний та києво-могилянський — зріс на тривалій традиції вільного навчання в католицьких та протестантських школах і університетах Речі Посполитої та інших європейських країн. Зокрема, це був досвід рецепції герменевтичних принципів, що виникли в європейському богослів'ї через розв'язання дихотомії «Писання — Передання», яка драматично, а то й трагічно повставала в Європі в добу Реформації та Контрреформації. Серед породжених києво-могилянським середовищем знакових постатей виділялися Феофан Прокопович (1681–1736) та Стефан Яворський (1658–1722).

Перший — видатний православний діяч, богослов, «духовний батько» петровських церковно-політичних реформ. Вихованець Києво-Могилянській колегії, вчився в Польщі та Німеччині; викладав у київській алма mater богослів'я, філософію, риторику, поетику. Екзегетичні погляди Прокоповича формувалися під реформаційними впливами (симпатії до протестантизму і критичне ставлення до католицтва Феофан виніс з досвіду навчання в Європі). Так, зокрема, Прокопович, перебуваючи в Галле, зблизився з професором гебраїстики, видатним богословом, систематизатором і пропагандистом пієтизму А.-Г. Франке і потім довго листувався з ним. Ці впливи проявилися в тлумаченні новозавітної

проблематики закону та християнської свободи. Феофан, як і протестанти, виступав за пріоритет Писання перед Переданням. Реформаційний потяг до читання Біблії зрозумілою мовою визначив і позицію Прокоповича щодо перекладацьких проблем. Будучи знавцем латини, Прокопович знаходив похибки у Вульгаті. Церковнослов'янський переклад він також вважав недостатньо зрозумілим і рекомендував роз'яснювати Біблію «юношам» рідною мовою.

Архієпископ Феофан Прокопович, 1681–1736. Портрет ХVІІІ ст.

Прокопович як представник доби Просвітництва підтримував науку й культуру в Російській імперії, протегував, наприклад, молодого Ломоносова, серед його протеже були киево-могилянці, такі як Симон Тодорський. Зацікавлення природничими науками поставили перед Феофаном проблему зіставлення наукових та біблійних повідомлень. Ортодоксальне визнання Об'явлення як джерела релігійного досвіду поєднувалося в нього з прагненням обмежити претензії розуму й науки на пізнання світу та перевірку Боже-

ственних істин, уміщених у Святому Письмі. Так, наука не заступить Об'явлення, єдине, що вона може, це визнати в Бозі першодвигун Всесвіту. Біблія ж не повинна розглядатися як джерело наукових знань; т. зв. «похибки» в її тексті мають оцінюватися не згідно з дослідями наук, а згідно з мовними та культурними ознаками доби. Водночас Феофан демонстрував лояльність щодо православної святоотцівської екзегези; це виявилось, зокрема, у цілком традиційному тлумаченні ним Пісні над піснями¹¹².

¹¹² Див.: Феофан (Прокопович), архиеп. Христовы о блаженствах проповеди толкование. СПб., 1724; Його ж. Слово о Лазаре и богаче в неделю 22-ю по Пятидесятнице // Христианское чтение. СПб., 1826. Ч. 23; Його ж. Книжица, в нейже повесть о распре Павла и Варнавы с иудействующими и трудность слова Петра апостола о неудобноносимом иже пространно излагается. М., 1784. [Його ж.] Мнение архиеп. Новгородского Феофана об исправлении Библии // Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. СПб., 1878.

Показовими були також настанови Феофана Прокоповича з «Духовного регламенту»: «щоб читав вчитель богословський Святе Письмо і вчився би правил, як пряму істинну знати силу і толк писань, і всі догмати уміцнював би свідченням писань. А на допомогу тієї справи, читав би належно святих отців книги... А хоча й може богословський вчитель і від новітніх іновірних вчителів допомоги шукати, але повинен не вчитися від них і не покладатися на їх «казки», але лише ті настанови їхні приймати, які ті від Писання і від древніх вчителів доводи вживають»¹¹³.

Стефан Яворський — видатний православний церковний діяч, богослов, філософ. Навчався в Києво-Могилянській колегії, в польських та литовських школах, задля чого мусив прийняти католицизм. Згодом повернувся до Православ'я, став ченцем, викладав у Києво-Могилянській колегії, був ігуменом, помічником Київського митрополита. На церковній службі в Росії, ставши митрополитом, а після введення синодального управління (з 1721 р.)

*Митрополит Стефан Яворський,
1658–1722. Гравюра, 1729*

головою Святішого Синоду, критично ставився до церковних реформ Петра I, зокрема, до скасування патріаршого устрою. Стефан вважав фатальною орієнтацію Петра на протестантську традицію (критичність до протестантизму, вважається, була вихована під впливом католицької

Т. 3. Винтер Э. Феофан Прокопович и начало русского просвещения. XVIII век. М. — Л., 1966. Сб. 7; Ничик В. М. Феофан Прокопович. М., 1977; Сочинение Феофана Прокоповича о книге «Песнь песней» и побуждение к составлению этого сочинения // Чтения в Обществе любителей духовного просвещения. М. — Серг. Пос., 1877. № 11; Титлинов Б. Феофан (Прокопович) // Русский биограф. Словарь. Т. 25. СПб. — М., 1913; Червяковский П. А. Священное Писание как начало богословия, по учению протестантов XVII в. Учение Феофана Прокоповича // Христ. чтение. СПб., 1876. Т. 1; Його ж. Учение Феофана Прокоповича о Свящ. Писании в символическом и церковно-историч. отношениях // Христ. чтение. СПб., 1877. Т. 2.

¹¹³ Цит. за: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 1. Ч. 1. № 1. С. 5.

освіти). У зв'язку з цим він належав до партії опонентів Прокоповича — і з боку церковно-політичного, і з боку богословсько-екзегетичного.

Екзегеза Яворського базувалася на критиці протестантського принципу «тлумачити Писання через Писання» та на утвердженні єдності Писання та Передання. Промовистими є твердження богослова з книги «Камінь віри» (Москва, 1728): «Множицею в священних писаниях случаются мнимые противоречия, которые с немалым трудом читателей обременяют...» Внаслідок цього саме Писання стає «причиною несогласия» та джерелом безкінечних суперечок. Єдиний вихід — тлумачити Біблію у світлі церковної традиції: «Предание... к вере того суть потребна, яко едином Преданием может быть вера, а без преданий Священное Писание несть к вере довольно...» На питання про протиріччя в Біблії Яворський відповідав, що священні автори писали не лише «по Божеству», але й по «человечеству». Тлумачення важких місць Біблії, «к разумению неудобных», Сам Господь доручив «учащей Церкви», пастирям та богословам, щоб замирити мирянську гординю. Тут Стефан, вочевидь, спирався на латинську традицію, особливо в її Тридентській «контрреформаційній» інтерпретації.

Виступаючи проти лютеранства в ім'я «древлего благочестия», Стефан Яворський на той же час полемізував і з тодішніми православними фундаменталістами — старообрядцями — як з супротивниками просвіти. Вважається, що С. Яворський уособлював дух європейської схоластичної науки — одну з ліній богословського розвитку, що поширювалася через Києво-Могилянську академію¹¹⁴.

Києво-Могилянська «позаакадемічна» екзегеза. Символізм Г. Сковороди та європейська спадщина: патристично-бароковий синтез. У царині прочитання, розуміння та тлумачення Біблії бароко, не пориваючи з традицією християнської ортодоксії, еволюціонувало від жорсткої церковної регламентації стосовно позицій читача та коментатора до поліваріантності прочитання та сприйняття Святого Письма. Внаслідок цього ортодоксія — чи то католицька, чи то православна — в рамках цієї культури розвивалася через критичну взаємодію з сучасним тоді реформаційним досвідом прочитання Біблії. Водночас відбувалася актуалізація минувшини — зокрема, досвіду символічної екзегези в її філонівській та патристичній версіях. Ця еволюція була ознаменована появою такої фігури, як Григорій Сковорода (1722–1794). Вихованець Києво-Могилянської академії, де вивчення Святого Письма було однією з першооснов¹¹⁵, Сковорода вивчав Біблію детально, вбачав у ній «поняття вічної нату-

¹¹⁴ Див.: Стефан (Яворський), митр. Камень веры. М., 1728; Проповеди блаженной памяти С. Яворского. Ч. 1–3. М., 1804–1805; Його ж. Знамения антихристова пришествия и кончины века. К., 1864; Захара И. Борьба идей в филос. мысли на Украине на рубеже XVII–XVIII вв. (С. Яворский). К., 1982.

¹¹⁵ Г. Сковорода був учнем Симона Тодорського, про якого йтиметься нижче.

ри», джерело богопізнання та самопізнання. Він вважав, що Бог у всій Біблії, а вона вся в ньому, називав Біблію «змієм», згорнутим у кільце, чи таким, що в'ється; це були образи герменевтичного кола, способи входження до якого шукав мислитель.

Коріння уявлень Сковороди відшукуються ще в намаганнях ранньої Церкви узгодити елліністичну філософію й міфологію з біблійною мудрістю, освоїти той сплав іудейських, грецьких, східних вчень, що відбувався в перші століття нашої ери. Проте саме доба бароко, занурена як у класичне середньовіччя, так і у Відродження з його зверненням до античності, дозволила Сковороді здійснити власний синтез античної культури і Біблії. Символізм та алегоризм мислителя були причетні до традиції, уособленої постатями Філона Александрійського та Орігена. Проте своєрідність Сковороди була в зіставленні раціонального та позараціонального в межах самого тексту без залучення його референції до Божественної натури. Водночас усе в Біблії, що суперечило законам розуму чи природи, відкидалося як таке, що взагалі не підлягає інтерпретації: так Сковорода прагнув позбавитися марновірства й фантазування при тлумаченні. Це напевне суперечило і філонівській, і патристично-середньовічній алегористиці. Разом з тим Сковорода відкидав і будь-яку дослівність, буквализм тлумачення. Якщо для Орігена є лише «деякі Писання, що зовсім не мають тілесного сенсу», то для Сковороди вся Біблія утворена «з тайнотворених фігур, притч і подобищ», є «ковчегом емблем та ієрогліфів», а спроби дослівного її прочитання ведуть до «марновірства», бо мова Біблії як ріка, що «в'ється як змій, а заплутує хід свій, як хори ми лабіринт».

Мета пізнання Біблії — навчатися й ушляхетнювати своє серце; для Сковороди Біблія є «райская пища и врачество моих мислей»; її наука веде до духовних висот; лише її символи відкривають у людському розумі «розум нетлінний». Значення Біблії пояснюється також теоретичними передумовами: вона виступає і як методологічна необхідність, що уособлює своєрідну «символічної медіацію» у процесі пізнавального зіставлення макрокосму та мікрокосму («світ-світів» та «світлик» у термінах мислителя). Екзегеза світу символів, що відбиває глибинний сенс макро- і мікрокосму, є тим шляхом, на якому богослов здатен урозуму-

*Вихованець Києво-
Могилянської академії
Г. С. Сковорода (1722–1794)*

міти сутність речей. Вхідження людини до символічного світу, осягнення його духовних засад є справжнім народженням людини. Сковорода вказує на багатозначність символіки, якою сповнена Біблія («фігури», що здатні бути «фігурами фігур»). Розв'язання біблійних «фігур», пізнання дійсного під зовнішністю захованого сенсу є для Сковороди найвищим завданням людини. Сам же «символічний світ», репрезентуючись книгами Старого й Нового Завіту, для Сковороди не зводився лише до них, а включав у себе також єгипетську й еллінську міфологію, писання античних філософів, вітчизняній (генетично «язичницький») фольклор. Щоб увійти «в священний храм Біблії», богослов-філософ мусить вступити в діалог і з «язическими філософами», і з «отцями вселенськими»¹¹⁶. Сковорода розумів внутрішню єдність духовних засад усієї культури людства, символічно репрезентованої Біблією, наближаючись до осягнення символічної природи культури як такої.

В інтерпретації Біблії як Святого Письма філософ піддавав практичній критиці сучасну йому методу шкільної теології: так, Сковорода часто витлумачував біблійні образи всупереч перефігуральній, прообразній традиції. Для нього вони ставали однопорядковими: усі «фігури» Святого Письма репрезентують Божественне начало; смисл перебуває поза часом, тож мислитель висловлюється на користь всезагального алегоризму. Відхід від «перефігуральної» екзегези певною мірою знаменував собою перегляд ставлення до церковного Передання. Шлях самочинної інтерпретації біблійних текстів був спричинений персоналістичним намаганням вивільнитися з-під офіційної церковної опіки, мати над собою лише Бога, — тут виявилися як реформаційні, так і барокові мотиви. Крім того, маючи вихідною позицією святоотцівську екзегезу, Сковорода із своїм алегоричним та символічним тлумаченням потрапив у ситуацію конгеніального збігу з німецькою післяреформаційної містикою новочасної доби з її ідеями духовного та сердечного сприйняття сенсу Писання, поєднання «духу та літери», єдності «трьох світів» (світу натури, світу людини та світу Біблії), у яких розгортається Боже Об'явлення — ідеями, згодом підхопленими німецьким пієтизмом¹¹⁷.

¹¹⁶ Див., напр.: Сковорода Г. Сочинения в двух томах. М., 1973. Т. 1. С. 440.

¹¹⁷ Див.: Мірчук І.Г. С. Сковорода. Замітки до історії української культури // Україна: філософський спадок століть. Хроніка 2000. Вип. 39–40. К., 2000. С. 38–57 (друк. за: Мірчук І.Г. С. Сковорода. Замітки до історії української культури // Праці історично-філософського товариства в Празі, 1925); Прокопов Денис. Д. Чижевський і символічний «сфінкс» Сковороди // Україна: філософський спадок століть. Хроніка 2000. Вип. 39–40. К., 2000. С. 68–78; Ткачук О. Біблійна герменевтика у філософії Григорія Сковороди // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. Вип. 27. К., 1998. С. 69–70; Ушкалов А.В., Марченко О.В. Підрозділи з філософії Григорія Сковороди. Харків, 1993. С. 27; Чижевський Дмитро. Теорія символів Г.С. Сковороди // Україна: філософський спадок століть. Хроніка 2000. Вип. 39–40. К., 2000. С. 58–67 (друк. за: Чижевський Д.І. Філософія Г.С. Сковороди. Вар-

Біблійна поетика як смислова та стилістична домінанта творчості Григорія Сковороди. Домінування біблійної поетики в творчості Сковороди було вкорінене як до традиції, так і до сучасності мислителя. З одного боку, цілковита традиційність виростала з характерного ще з часів патристики та Середньовіччя «занурення» будь-якого значущого літературного тексту до «метаісторичного», символічного, жанрового та лексико-синтаксичного світу Писання — через численні жанри біблійних компіляцій та різноманітні форми цитування й витлумачення¹¹⁸. Образи, символи, ритміка композиція тексту, наголоси, жанрова «зразковість» — були з Писання; стилістична своєрідність біблійної поезії пробивалася навіть через «сито» перекладів, які часто її перетворювали або приховували, але все ж таки не до кінця. Зокрема, вплив оригінальних біблійних мов тут був доволі опосередкованим. Проте він ставав гідною уваги реальністю з огляду на киево-могилянське та пізніше київське духовно-академічне культурне середовище, де і гебраїстика — саме як частина вивчення та дослідження Святого Письма — була предметом, що посідав гідне місце, і грецька мова вивчалася досить інтенсивно (хоча й не як біблійна мова, а на зразках переважно античних), і відповідні біблійні видання оригінальними мовами (як покажемо в наступних підрозділах) були в XVII–XVIII стт. доволі доступними¹¹⁹.

З іншого боку, домінування біблійної поетики в творчості Сковороди, проростання там жанрово-стилістичних особливостей тексту Писання могли бути наслідком і своєрідним знаком теж по-своєму унікальної — барокової — духовно-культурної ситуації. «Барковість» сквородівського тексту виявляється ймовірно передовсім у його долученості до одного з ключових мотивів барокової культури — до мотиву актуалізації Традиції — і церковного Передання, і його історико-культурних передумов, підстав, засад, «аргументів та контраргументів». Звідси і своєрідне «переплавлення» античності, відмінне від її ренесансного обожнювання, а скоріше схоже на «пригадування» синтезів ранньопатристичних — проте пригадування вже «новою мовою», ві-

шава, 1934). Шинкарук В. Проблеми філософії культури у творчості Г. Сковороди // Філософська і соціологічна думка. 1995. №№ 1–2. С. 170.

¹¹⁸ Образ Біблії як «третього світу» тут є найважливішим та «найпрактичнішим».

¹¹⁹ Див.: Петров Н.И. Акты и документы... Отд. II. Т. 2. К., 1906. № CVII. С. 356–358. Т. 5. К., 1908. № XIV. С. 73–77; Извлечения из протоколов Совета КДА за 1888/1889 уч. год. К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. С. 75–77, 149–150; Извлечения... за 1889/1890 уч. год. К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. С. 3–6; Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой... С. 358, 377–378; Нічик В. М. Симон Тодорський і гебраїстика в Києво-Могилянській академії. К., 2002. С. 12, 26, 27, 29, 30, 34, 36; Головащенко С. І. Святе Письмо в Україні (поширення та інтерпретація): киево-могилянська традиція в європейському контексті // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. К.: КМ академія, 2002. С. 239; Його ж. Біблійна та біблеїстична книжність у Київській академії кінця XVIII — початку XIX ст.: європейський контекст // Наукові записки НаУКМА. Т. 20. Філософія та релігієзнавство. К.: КМ академія, 2002. С. 56, 60.

рніше «мовами» — через народно-мовне багатоголосся, через легалізоване добою Реформації перекладання Писання водночас з поверненням до мовних першоджерел такого перекладання¹²⁰.

Якщо ж відволіктися від конфесійно забарвленого догматично-ідеологічного смислу барокової культури як католицько-контрреформаційної в своїх витоках та в частині своїх глибинних мотивів, то побачимо ширший зміст її «католичності»: соборну універсальність — ключ до можливості Традиції бути «вірною» й «актуальною» усякою мовою. Цікаві наслідки така культурна парадигма мала в православному середовищі, яке в русько-українських землях волило подолати й таки долало законсервованість у грецько-слов'янській двомовності, що часто погрожувала обернутися німотою. «Бароковий ключ» до багатомовної поліфонії тексту став актуальним і для творчості Сковороди¹²¹.

Нарешті, своєрідна поетичність сквородівського слова була прямим наслідком перебування мислителя в духовному полі біблійної традиції. Таке перебування в органічній єдності Святого Писання та Святого Передання поширює дію біблійних аналогій на реальну духовну, культурну та суспільну історію, за системою біблійних типологій роблячи мандрівного богослова прямим і водночас безпосереднім спадкоємцем старозавітного профетизму та новозавітного апостольського служіння: «...ангел, апостол та істинний богослов є одне й те саме...»¹²² А пиття «соку Вічності», «найсолодшого й ненаситного», є самовідданим розмірковуванням «у законі Вишнього», стягуванням «премудрості усіх стародавніх», повчанням «у пророцтвах», дотриманням «розповідей знатних мужів»¹²³.

Так історія тут витікає з метаісторії, освячуючись-осмислюючись належністю-прилученістю до загального сакрального процесу співтворення світу, де людина й Творець усього сущого в синергійному русі утверджують реальність, можливість такого співтворення як спасіння від гріха, реальність, проявлену в житті Боголюдини та її Тіла, у житті, яке у вірі в істинність воскресіння Спасителя світу й усього людства утверджує надію на реальність набуття вічного життя на шляху любові, що по-

¹²⁰ Канонізація латинської Вульгати на Тридентському Соборі (*Decretum de canonicis Scripturis* від 8 квітня 1546 р.) та папська авторизація цього тексту у виданні 1596 р. (т. зв. *Clementinae*) не суперечили допущенню цього культурного багатоголосся, а, здається, були необхідними «запобіжниками» саме в його умовах, необхідним пристосуванням саме до нього.

¹²¹ Цілком природним для мислителя було розгорнути перед читачем лексико-семантичне віяло значень та смислів того чи іншого біблійного слова, вкоренивши його смисли (ось тодішні «нові часи»!) у ґрунт цілої низки мов: грецької, латинської, турецької, польської, української, церковнослов'янської — однаково актуальних для тодішнього українського читача. Промовистими тут є примітки-пояснення Сковороди до слова «піраміди» у: *Боротьба Архістратига Михаїла зі Сатаною про це: легко бути добрим* // у кн.: Сковорода Григорій. *Пізнай в собі людину*. Львів: Світ, 1995. С. 394.

¹²² Див.: Сковорода Григорій. *Книжечка про читання Святого Письма, названа «Жінка Лотова»* // *Пізнай в собі людину*. Львів: Світ, 1995. 528 с. С. 370.

¹²³ Там само. С. 390.

єднала людей з Богом, у Бозі й через Бога — та водночас їх з самими собою — бо з Сином Людським, у Ньому й через Нього. Саме ця віра, ця надія, що за св. апостолом Павлом, робить не марним проповідування благовістя про Бога, і осмислювала шлях Сковороди, як і шлях сонму перед ним і після нього суших у цьому духовному поступі — шлях пізнання, настанови та навчання — саме мовою Біблії — як Словом Божим: *Усе Писання Богом надхнене, і корисне до навчання, до докору, до направи, до виховання в праведності* (2 Тим. 3:16).

Для офіційної церковної науки, репрезентованої духовно-інтелектуальним простором православних духовних семінарій та особливо — духовних академій Російської імперії кінця XVIII — початку XX ст. «поза-академічна екзегеза» Григорія Сковороди стала проблемою, насамперед, світоглядною та культурною, а затим вже й пізнавальною. Появою такої фігури, як Григорій Сковорода, були ознаменовані еволюція барокової культури від жорсткої церковної регламентації у витлумаченні текстів Святого Письма до поліваріантності їх бачення; актуалізація досвіду символічної екзегези.

Відповідно, як і власний життєвий шлях Григорія Сковороди, «не вловленого світом», так і доля його спадщини, виявилися закарбованими печаткою «дисидентства». До того ж «неофіційний» філософ та богослов був одним з останніх помітних представників оригінальної національної української духовної та мисленнєвої культури, яка в імперську добу церковного та культурного «купночинія» піддавалася асиміляції, а її текстувальні джерела поступово вилучалися з обігу й забувалися¹²⁴.

Початки в Києво-Могилянській академії біблійної гебраїстики, перекладання, текстологічної та філологічної критики Біблії: Симон Тодорський. Увага до перекладання Біблії, до вивчення та застосування в тлумаченні оригінальних біблійних мов, звернення до філологічно-критичних методів актуалізувалися в європейській біблеїстиці ще й у зв'язку з поширенням у XVIII ст. пієтистського руху. Ці тенденції були представлені в київському богословському та екзегетичному просторі текстами Йогана-Генріха Міхаеліса, Йоахима Ланге, Августа-Германа Франке, Франца Буддея. Ці визначні богослови, фі-

Йоган-Генріх Міхаеліс
(1668–1738)

¹²⁴ Див.: Головащенко С. І. Біблія та поетика тексту Г. Сковороди: погляд на «Жінку Лотову» // *Filozofia w kulturach krajów słowiańskich*. Uniwersytet Rzeszowski. Rzeszów, 2007. S. 381–403.

лософи, вчені належали до найвідоміших німецьких пієтистських шкіл, що розвивалися в університетах Галле та Йєни. Там же отримував освіту вихованець та протеже Феофана Прокоповича Симон (Тодорський). Відомий у Європі орієнталіст та гебраїст Й.-Г. Міхаеліс високо поцінував свого учня Симона Тодорського і дарував йому чимало книжок єврейською та іншими східними мовами з власної бібліотеки. Навчаючись

*Вихованець і викладач
Києво-Могилянської
академії архієпископ Симон
Тодорський (1700–1754)*

з 1727 р. у Гальському університеті в Міхаеліса, Тодорський також контактував з А.-Г. Франке, перекладав твори німецького вченого. Велику роль у перекладацькій праці Тодорського відігравали єврейські та грецькі тексти Біблії¹²⁵.

З іменем Симона Тодорського пов'язаний своєрідний етап вивчення та дослідження Святого Письма в Києво-Могилянській академії. Це стосувалося, насамперед, біблійної гебраїстики. Яка розвивалася особливо систематично з 30-х років XVIII ст., коли Симон Тодорський власне очолив процес опанування в академії біблійних мов. З 1738 року він викладав тут грецьку, давньоєврейську та німецьку мови. Характерною рисою цих мовознавчих викладів була граматична практика, найтісніше пов'язана із читанням, розбором та аналізом давньоєврейського біблійного тексту, особливо

П'ятикнижжя. Це відіграло неабияку роль у створенні в Києво-Могилянській академії потужної традиції біблійної гебраїстики, успадкованої та розвиненої в XIX ст. вже реформованою Київською духовною академією¹²⁶.

¹²⁵ Див.: Аскоченский В. Киев с древнейшим училищем его академиею. Ч. 2. К., 1856. С. 428; Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII в. К., 1903; Приложение VII. Киевская старина. 1896, июнь. Документы, известия, заметки. С. 80; Нічик В. М. Симон Тодорський і гебраїстика в Києво-Могилянській академії. К.: Вид. дім «КМ академія», 2002. 51+32 вкл. С. 12, 26, 27, 29, 30, 34, 36, 40; Чижевський Дмитро. Українські друки в Галле. Краків — Львів, 1943. С. 1–30; Шукин Василий. Симон Тодорский, его значение в истории науки старой Киевской академии. Диссертация. К., 1895 (Инст. рукоп. НБУ ім. В.І. Вернадського. Шифр 1418. Ця стара дисертація була опрацьована і введена до наукового обігу проф. В. М. Нічик: див. назв. вище працю). З праць європейських дослідників див.: Winter Eduard. Der auf geklärte Biblizist Simon Todorskyj (1700–1754) // Ketzerschicksale. Christliche Denker aus neun Jahrhunderten. Berlin, 1979. С. 243–251.

¹²⁶ Про вивчення в реформованій КДА біблійних мов, передовсім, давньоєврейської, докладніше йтиметься в одному з підрозділів наступного розділу.

Праця Симона Тодорського мала значення і для всеросійського православного церковного загалу. Знання біблійних мов та біблійної філології допомогли Симону Тодорському, вже під час служіння архієпископом Псковським у Росії, виховати видатних представників православної біблійної текстології та екзегетики Якова (Блоницького) та Варлаама (Лящевського), разом з якими він брав участь в укладанні церковнослов'янської Єлизаветинської Біблії (перше видання 1751 року). Безперечною новацією для православної традиції, ґрунтованій на тексті Септуагінти, було застосування Тодорським до виправлення церковнослов'янського тексту Біблії не лише перекладів з грецького, але й з давньоєврейського тексту Старого Завіту. Припускаємо, це був вияв прихильності Тодорського до філологічної критики та перекладацьких практик, засвоєних під час навчання в німецьких пієтистів¹²⁷.

Вправи з біблійної герменевтики та екзегези, створення засад академічного викладання бібліологічних дисциплін: архієпископ Феоктист (Мочульський), єпископ Іриней (Фальковський). Серед діячів кінця XVIII — початку XX ст. слід згадати Івана Мочульського (архієпископа Феоктиста, 1729–1818), вихованця Переяславського колегіума та Києво-Могилянської академії. Несучи церковне служіння в різних місцях (востаннє він посідав Курську кафедру), Мочульський опікувався реформуванням системи духовних училищ та семінарій, брав участь в діяльності Росій-

*Єлизаветинська Біблія, 1751
(титулна сторінка)*

¹²⁷ Див.: Нічик В. М. Цит. тв. С. 40; Німчук В. В. Блоницький, чернець ім'я Яків // Києво-Могилянська академія в іменах... С. 75; Хижняк З. І. Лящевський Василь, чернець ім'я Варлаам // Києво-Могилянська академія в іменах... С. 338. Ї ж. Тодорський, чернець ім'я Симон // Там само. С. 535–536.

Вихованець і викладач Києво-Могилянської академії єпископ Іриней Фальковський (1762–1823)

науки; це відобразилося в його опублікованих екзегетичних працях¹²⁸. Коментарі Фальковського на послання апостола Павла були виконані на достатньо високому рівні, що визначило їх схвалення Святійшим Синодом¹³¹. Однак більша частина праць богослова та екзегета залишилася в рукописах. Взагалі ж, авторитет Фальковського серед біблеїстів Російської імперії початку XIX ст. був настільки значним, що йому запропонували стати віце-президентом Російського біблійного товариства¹³².

ського (Всеросійського) біблійного товариства, заснувавши в Курську одне з перших його відділень¹²⁸. Запровадивши в духовних закладах курси з вивчення та тлумачення Біблії, Феоктист (Мочульський) створив чи не перший у Російській імперії посібник з біблійної герменевтики¹²⁹.

Іван Якимович Фальковський (1762–1823; єпископ Іриней з 1807 р.), богослов та екзегет, випускник КМА, викладав там широке коло предметів: богослів'я, математику, словесність, біблійну екзегетику. Ерудиція та розмаїття інтересів сполучалися в нього з відкритістю як до патристики та середньовічної церковної традиції, так і до досягнень західної

¹²⁸ Див.: Титов Ф. Феоктист (Мочульский), архиепископ Курский // ТКДА. 1894. Т. 1. № 1. С. 53–92. № 2. С. 217–241.

¹²⁹ Феоктист (Мочульский), архиеп. Драхма от сокровища Божественных писаний Ветхого и Нового Завета, т. е. сокращение правил, при чтении Священного Писания к знанию потребных. М., 1809.

¹³⁰ Іриней (Фальковский), еп. Толкование на Послание св. ап. Павла к Римлянам. К.: Киево-Печерская Лавра, 1806; Його ж. Толкование на Послание св. ап. Павла к Галатам. К.: Киево-Печерская Лавра, 1807.

¹³¹ Див.: Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. 2. № LXXV. С. 137.

¹³² Див.: Булашев Г.О. Пресвященный Ириней (Фальковский). К., 1883; Скворцов И.М. Хроника жизни Преосвященного И. Фальковского, составленная по его рукописям

Ці видатні вихованці та професори стали персонами, які поєднали традиції старої Київської академії, започатковані ще в києво-могилянську добу, з духовно-академічною бібліологічною традицією XIX ст.

Потенціал європейської біблійної й біблеїстичної культури та проблеми його реалізації в Києво-Могилянській академії кінця XVIII — початку XIX ст. Протягом цього періоду в стінах Києво-Могилянської академії формувалася текстувальна, джерельна та теоретична база, яка визначала можливість найтіснішого залучення київського академічного середовища до загальноєвропейського культурного, богословського та наукового контексту — в усій складності його конфесійних, богословських, методологічних репрезентацій та тенденцій розвитку біблійно-герменевтичної спадщини.

Показовим свідченням цієї тенденції була цитована вже настанова Феофана Прокоповича з «Духовного регламенту», яка містила визнання можливості «шукати допомоги від іновірних вчителів»: бо ж і там можуть зустрітися настанови, базовані на істині Писання. Саме таке визнання — попри реальність культурної уніфікації та церковної централізації тих часів — могло виникнути саме в Києві і саме на ґрунті академічної культури. Як часом визначають дослідники, це можна вважати наслідком успадкування властивих києво-могилянській традиції «феноменального православно-західного культурного синтезу, який сміливо запропонувала свого часу стара академія», «розімкненості на Європу, на європейський інтелектуальний спадок», що засвідчує «іманентну діалогічність української культури, готової до інтелектуальної рецепції навіть в умовах антагоністичного зіткнення ворожих ідеологій», завдяки «конфесійній толерантності, яка виявляється на рівні інтелектуальної праці» і яка веде до «продуктивного (з точки зору структурування культури) симбіозу західної та східної цивілізації», пропонуючи «нову для традиційної ортодоксії культурну модель»¹³³.

Наслідком могло би стати виникнення створення власної інтерпретативної традиції в царині православного опрацювання Біблії — як на основі традиційних герменевтичних принципів, так і шляхом залучення до біблієзнавчих досліджень текстологічних, лінгвістично-філологічних та історико-культурних здобутків новочасної європейської біблеїстики. Проте неприпустимою наївністю було би «рапортувати» про реальність такого залучення, задовольнившись лише фіксацією видимої «присутності» серед київських академічних ресурсів масиву текстів з європейської бібліології та біблеїстики. Перед дослідником

// Прибавление к Киевским епархиальным ведомостям. 1861. №№ 6, 8, 10; Хижняк З.І. Фальковський Іван Якимович, чернець ім'я Іриней // Києво-Могилянська академія в іменах... С. 558.

¹³³ Див.: Пахльовська О. Києво-Могилянська академія як чинник становлення національної самобутності української культури: парадокси еволюції // Києво-Могилянська академія в іменах... С. 19–22.

з необхідністю постає питання: а якою ж мірою зазначені можливості реалізовувалися, тобто якою мірою цей книжковий та теоретичний ресурс використовувався в конкретній практиці науково-богословських досліджень та викладання? Однак, якою ж мірою ця можливість здійснювалась?

І тут — саме щодо кінця XVIII — поч. XIX ст. — маємо підстави говорити лише про більшу чи меншу достовірність застосування тих чи інших фрагментів насправді об'єктивно досить потужного біблійного та біблеїстичного ресурсу. У яких галузях ця достовірність зростала? Насамперед, у біблійно-гебраїстичних та біблійно-перекладацьких студіях. Особливо систематичним це використання стало з середини XVIII ст. Характерною рисою цих мовознавчих викладів була граматична та лексична практика, найтісніше пов'язана із читанням та аналізом давньоєврейських біблійних текстів. Участь відомих вихованців у створенні виправленого церковнослов'янського тексту Єлизаветинської Біблії 1751 року є тут показовою. Також важливо підкреслити створення міцної традиції викладання та вивчення давньоєврейської мови як біблійної, коли традиція, започаткована та зміцнена Симоном Тодорським продовжилася вже в оновленій КДА працею викладачів гебраїстів, що отримали свою освіту в «старій» Києво-Могилянській академії¹³⁴.

Однак якщо говорити про інші ділянки академічної бібліологічної освіти чи досліджень, то вже останні роки кінця XVIII — початку XIX ст., представлені в документах, що стосуються, приміром, навчального процесу¹³⁵, створюють враження протиріччя між солідним всеєвропейським культурним потенціалом і доволі обмеженим його застосуванням. Так, практикувалося лише «роз'яснення» недільних та святкових євангельських читань і тлумачення Послань за святими отцями; з відносно «нових» авторів — постійно вживана була лише герменевтика за Рамбахом та «священні історії» за Гюбнером¹³⁶.

Водночас слід зазначити, що доволі репрезентативне коло європейських джерел з різних галузей біблеїстики різко контрастувало з практичною відсутністю в бібліотечних фондах відповідних видань київських авторів. Це може вказувати як на реально невисокий рівень богословського та науково-критичного опрацювання Біблії в Київській академії саме на кінець XVIII — початок XIX ст., так і на незначні можливості публікації таких робіт. Поряд з виконаними на достатньо високому рівні коментарями на послання ап. Павла Іринія Фальковського, схваленими, як вже зазначалося, у 1806 р. Святійшим Синодом, зустрічалися доволі

¹³⁴ Постаті С. Гогоцького та С. Соловйова є тут промовистими; див. про це у наступному розділі.

¹³⁵ Див., напр., в 1-му томі «Актів и документов...» Ф. Титова.

¹³⁶ Див., напр.: Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. I. К., 1910. № XIX. С. 80. № XXXV. С. 133–134. № XCII. С. 362–362. № CII. С. 390–391. № CXXXVI. С. 653–654.

вульгаризовані, фантазійні, «вільні від наукового значення», як от твір ієромонаха К. Матушевича, розкритикований відомим тодішнім біблеїстом-гебраїстом Г. П. Павським¹³⁷. Причому твори Фальковського, які би могли на той час задати доволі високий стандарт якості біблієзнавчого пошуку та екзегетичної творчості, все одно довго не публікувалися через брак коштів; більшість їх залишилася в рукописах¹³⁸.

Варто визнати, що то були ознаки певної культурної та освітньої стагнації Києво-Могилянської академії, у відомий спосіб подоланої в процесі реформ 1814–1819 рр. Перетворення академії з інституції «протоуниверситетського» типу на суто конфесійний заклад, з одного боку, було об'єктивно зумовлене внутрішніми церковними потребами та трансформаціями загальноєвропейського культурно-освітнього процесу. Проте воно визначило певну суперечливість духовно-інтелектуального розвитку, певний конфлікт між відкритістю київської біблійної науки до європейського досвіду та конфесійно чітко визначеними умовами рецепції й застосування такого досвіду.

Торкаємося тут доволі непростих питань, які є, фактично, питаннями про інтелектуальний ресурс чи потенціал у царині біблеїстики, що тією чи іншою мірою дістався в спадок оновленій на початку XIX ст. Київській духовній академії. Тому визначення характеру та ступеня реалізації означених можливостей розвитку протягом наступного XIX ст. потребує дальшого вивчення навчального процесу та дослідницьких зусиль викладачів академії в галузі біблеїстики — з урахуванням цілей і завдань цього навчально-богословського закладу як православного, а також реальних шляхів залучення західноєвропейського досвіду й, відповідно, рецепцій, критики та синтезу різноконфесійних герменевтичних парадигм та можливого освоєння здобутків наукової критики.

¹³⁷ Див.: Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. 4. Введение. С. LXX–LXXIV.

¹³⁸ Див.: Булашев Г. Преосвященный Ириней (Фальковский) // ТКДА. 1883. Т. 2. С. 501–514.

Урок в Києво-Могилянській академії, фрагмент гравюри 1556–1561

Розділ 2.
**БІБЛІЄЗНАВСТВО
В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ
XIX — ПОЧАТКУ XX ст.:
ОСВІТНІЙ АСПЕКТ**

2.1. Бібліологічна освіта в Київській духовній академії: становлення змісту, структури та функцій

Завдання, джерела та контекст реконструкції процесу та структури викладання знань про Біблію в КДА. У цьому підрозділі ми подаємо та коротко аналізуємо загальні обриси структури викладання бібліологічних дисциплін у Київській духовній академії, як цей процес відбувався протягом ХІХ (особливо другої половини) — перших десятиліть ХХ століття. Звичайно ж, спробуємо розглядати цей процес у зв'язку з тим потенціалом, чи ресурсом, який створила в попередні століття «стара», Києво-Могилянська академія, — правда, лише тією мірою, якою такий зв'язок або вплив був чинним. До того ж ми намагаємося подивитися на означений предмет через призму ідейних, методологічних та методичних настанов київської академічної професури, сформульованих щодо організації самостійної освітньої, дослідницької та богословсько-апологічної праці студентів та випускників академії.

Зазначимо тут, що валідність даних саме цього періоду для висвітлення заявленої в цьому підрозділі теми визначається, по-перше, тим, що з точки зору організації та адміністрування освітнього процесу саме цей період зазнав ефекту акумуляції кількох попередніх (з середини ХІХ ст.) методичних та адміністративних трансформацій, виявлених в еволюції академічних статутів, зокрема 1869, 1884 та 1910 років. По-друге, саме цей відрізок освітньої історії КДА характерний аналогічним ефектом акумуляції енергії «зустрічі поколінь» київської академічної професури — тих її представників, які і в другій половині ХІХ, і на початку ХХ століття були знаними як своєю активною інтелектуальною позицією у великій взаємодії російської православної та західноєвропейської біблеїстики, так і своїм залученням до справи поліпшення викладання Біблії не лише в академічних стінах, але і для широкого загалу, через участь в релігійно-просвітницькій діяльності. Саме в цей період означена «зустріч поколінь»¹³⁹ забезпечила, на нашу думку, певну наступність та ста-

¹³⁹ Тут візьмемо до рахунку міцну традицію наступності ідейно-методологічної та за лінією учительства-учнівства тих представників «старшого» (єп. Філарет (Філаретов), С. М. Сольський, Я. О. Олесницький, А. С. Царевський, Ф. Я. Покровський), (умовно) «середнього» (Д. І. Богдашевський, В. П. Рибінський, О. О. Глаголев) та «молодшого» (М. Е. Поснов, Г. Г. Попович, В. Ф. Іваніцький, Н. П. Смирнов, Н. Д. Бессарабов) поколінь київської академічної професури, які систематично протягом кількох десятиліть співпрацювали у викладанні бібліологічних

більшість ідейних, методологічних, методичних та організаційно-структурних засад бібліологічної освіти в академії.

Як на джерела спираємося тут кілька груп документів та текстів. По-перше, це звіти про стан КДА за різні роки, де вимальовувалася структура освітнього процесу в академії та її еволюція. Друга група джерел — це твори київської академічної професури, так чи інакше спрямовані на пошук засад оптимізації викладання та дослідження Біблії, тексти, де специфічним чином здійснювалася рефлексія над навчально-дидактичною організацією біблеїстичного матеріалу, аналізувався відповідний досвід, в тому числі і власний. Нарешті, це така досі ще належним чином не опрацьована група джерел, як дотичні до нашої теми відзиви та рецензії, доповідні записки та стенограми дискусій академічної професури, уміщені до протоколів засідань Ради КДА, опублікованих свого часу як у вигляді додатків до «Трудов КДА», так і окремими виданнями.

Отже, бібліологічна освіта, оперта на вітчизняну традицію біблеїстичних досліджень та на доволі інтенсивну рецепцію зарубіжного (переважно західноєвропейського) досвіду в цій галузі, особливо з середини XIX до початку XX ст. стала важливим та потужним компонентом освітнього процесу в Київській духовній академії. Причому варто відзначити не лише (прямий) генетичний світоглядний, методологічний та структурний зв'язок цього компоненту з освітою богословською, яка складала центральну ланку діяльності академії як православного церковного навчального закладу: саме вивчення, дослідження та актуальне застосування Святого Письма та святоотцівської спадщини складали базис православної богословської підготовки. Йдеться ще і про помітний вплив вивчення різних аспектів біблійної книжності на ті елементи освіти загальногуманітарної (передовсім, філологічної та культурологічної), філософської, історичної, політичної, які також були реалізовані в навчальному процесі КДА, виходячи з об'єктивної потреби створення загальнокультурного підґрунтя для ефективної праці її випускників на ниві богословсько-апологетичної, місіонерської, освітньо-просвітницької, церковно-адміністративної діяльності.

Ідеологія та структура викладання в цій галузі цілковито визначалася статусом КДА як православного духовного навчального закладу, зорієнтованого на підготовку богословів та вищого духовенства. Усі трансформації навчального процесу в духовних академіях, в т. ч. пов'язані з прийняттям та впровадженням Статутів 1814, 1869, 1884, 1910 рр., зберігали домінування богословсько-апологетичних завдань та настанов у викладанні Біблії — як такого, що належало до богословського циклу та складало його засади. Це стосувалося і Статуту 1814 р., за яким

дисциплін в КДА і фактично вибудували структуру такого викладання протягом заявленого тут періоду.

реформувалася з 1819 р. Київська академія, і Статуту 1869 р., що ввів спеціалізацію студентів за відділеннями (богословським, церковно-історичним, церковно-практичним) та допускав доволі широку загальноосвітню підготовку за зразками тодішньої університетської, і Статуту 1884 р., який скасовував згадану спеціалізацію та в цілому послаблював гуманітарну складову богословської освіти, посилюючи на той же час її апологетичне спрямування, і Статуту 1910 р., який додатково поглибив богословсько-апологетичну та церковно-пастирську орієнтованість духовно-академічної освіти. Водночас викладання знань про Біблію в КДА зазнала в XIX — на початку XX ст. певної еволюції.

Викладання Біблії в першій половині XIX ст.: труднощі та позитивні риси цього часу. Цей період навряд чи був добою систематичної та структурно визначеної біблійної освіти в КДА. Щоправда, вже перший ректор академії, архім. Мойсей (Антипов) прагнув «поставити на чолі богословської освіти глибоке вивчення Святого Письма своїми російською мовою читаними лекціями з цього предмету, які саме й здобули йому ступінь доктора богослів'я»¹⁴⁰. І далі, протягом кількох десятиліть серед тих, кому доводилося викладати Святе Письмо та суміжні предмети, як-от біблійну герменевтику, зустрічалися особистості, пам'ятні для вітчизняної богословської та філософської науки: Н. А. Фаворов, ієромонах Антонін (Капустін), архімандрит Феофан (Авсенєв), ієромонах Йоаннікій (Руднев). Окрім них, у 1830–1840 роках серед тих, хто мав звання «бакалаврів Святого Письма» зустрічаємо ієромонаха Василя (Кульчицького), Г. Щиревського (у чернецтві Фотія)¹⁴¹. Проте аж до прийняття академічного Статуту 1869 р., за відгуками сучасників, «наука Святого Письма... не посідала тоді в загальному курсі академічної освіти поважного та провідного місця... Догматика, викривальне та моральне богослів'я вважалися важливішими предметами, аніж наука про Святе Письмо; а тому й викладачі останнього переважно змінювалися та переходили до інших, так званих головних богословських наук... За швидкої зміни викладачів сильно страждало навчання: і професори розглядали свій предмет як перехідний ступінь, і студенти ставилися до нього без належної поваги»¹⁴².

Серед позитивних моментів того періоду відзначимо початок подолання схоластичної спадщини в богословській науці та викладанні, пов'язане з адміністративними та освітніми зусиллями архімандрита, згодом єпископа, Іннокентія (Борисова), ректора КДА у 1830–1839 рр.,

¹⁴⁰ Малышевский И. Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие // ТКДА. 1869. № 11. С. 84.

¹⁴¹ Див.: Списки начальников и наставников Киевской духовной академии за истекшее пятидесятилетие ее (1819–1869) // ТКДА. 1869. № 11. Прибавление 1. С. 381, 383, 387.

¹⁴² Корольков Иван. Преосвященный Филарет, еп. Рижский, как ректор КДА // ТКДА. 1882. Т. 4. № 12. С. 7.

який і сам не цурався біблійологічних вправ¹⁴³. Важливим процесом стало також проникнення історичного методу вивчення до богословських наук — причому не лише в дослідженні, але й у викладанні курсів. Ще одним значущим моментом розвитку стало посилення критичної полеміки православних з інославними богословськими системами та філософськими школами того часу, «в характері яких відчувалося зазіхання на найсвятіші інтереси нашої духовної науки»; водночас допускалося «користання надбаннями та успіхами чужої науки». І нарешті, саме в 1830–1840-х роках виникають початки спеціалізації в царині вивчення й викладання Біблії, зокрема в таких галузях, як єврейська філологія та біблійна археологія¹⁴⁴.

Вже згідно Статуту 1814 р., за яким реформувалася «стара» Київська академія, рекомендувалося практичне використання оригінальних біблійних мов¹⁴⁵. У 1830–1850-х роках єврейська мова була предметом публічних іспитів для студентів «вищого відділення». Іспити поєднувалися з екзегетичними вправами — читанням розділів старозавітних книг «з розбором єврейського оригіналу» або «герменевтичним розбором». Мова Біблії, як і саме Писання, вивчалася студентами обох відділень («вищого» й «нижчого») протягом 4-х років навчання; займала вона 2 години на тиждень¹⁴⁶. І надалі єврейська мова розглядалася, за словами ректора КДА у 1860-ті роки єп. Філарета (Філаретова), як засіб «кращого розуміння Святого Письма... і разом з тим ґрунтовнішого вивчення християнського богослів'я»¹⁴⁷. На основі закладених ще в киево-могилянську добу підвалин у КДА склалася традиція викладання єврейської мови, а згодом єврейської мови та біблійної археології, що практично не переривалася протягом усього часу існування академії. Так, протягом першого півстоліття діяльності КДА цей предмет викладали О. Максимович (1819–1821), С. Гуляєв (1821–1823), І. Д. Грузин (1823–1825), С. Ф. Соловйов (1825–1836), І. П. Максимович (1836–1861), М. С. Гуляєв (1861–1866)¹⁴⁸. Професор С. Ф. Соловйов склав халдейську граматику, схвалену

¹⁴³ Див., напр.: Иннокентий (Борисов), еп. Последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа, изображенные по сказанию четырех евангелистов. Ч. 1–5. Одесса, 1857.

¹⁴⁴ Малышевский И. Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие // ТКДА. 1869. № 11. С. 94, 120–122, 123–125.

¹⁴⁵ Див.: Титов Ф. И. Акты и документы... Отд. III. Т. 4. К., 1913. № XXVIII. С. 105–106, 136.

¹⁴⁶ Див., напр.: Указание предметов, предназначенных для публичного испытания студентов Киевской духовной академии, имеющего быть 1834 года. К.: Тип. Киево-Печерской Лавры, 1834. С. 3–4; Программа публичного испытания студентов Киевской духовной академии, имеющего быть 30 июня 1849 г. по случаю окончания XVI учебного курса. К.: Тип. Ф. Гликсберга, 1849. С. 6; Программа публичного испытания студентов Киевской духовной академии по окончании пятого учебного курса. К.: Тип. академии Киевской при Киево-Печерской Лавре, 1851. С. 4.

¹⁴⁷ Корольков Иван. Преосвященный Филарет, еп. Рижский, как ректор КДА // ТКДА. 1882. Т. 4. № 12. С. 39.

¹⁴⁸ Списки начальников и наставников Киевской духовной академии за истекшее пятидесятилетие ее (1819–1869) // ТКДА. 1869. № 11. Прибавление 1. С. 399.

відомим тоді гебраїстом прот. Г.П. Павським. Професор І.П. Максимович, окрім активної багаторічної викладацької діяльності, разом із своїм учнем та наступником М.С. Гуляєвим багато працював над перекладами з давньоєврейської старозавітних священних книг.

Внесок та новації єп. Філарета. Етапною для викладання Біблії в КДА стала педагогічна, науково-богословська та адміністративна діяльність архімандрита, згодом єпископа, Філарета (Філаретова). Є важливими обидва періоди його праці в академії — і 1851–1858 рр., коли він був тут бакалавром Святого Письма, і 1869–1877, коли він, вже будучи ректором КДА (з 1860 р.), активно запроваджував академічний Статут 1869 р., «піклувався про кращу, твердішу та міцнішу постановку науки Святого Письма»¹⁴⁹. Ці роки ознаменувалися постановням у КДА системної спадкоємності в академічних викладах Біблії, виокремленням в основному системи спеціальних бібліологічних дисциплін, або ж «кафедр»: «Святе Письмо Старого Завіту», «Святе Письмо Нового Завіту», «Біблійна історія», «Єврейська мова та Біблійна археологія».

Особисто ж сам Філарет створив зразки розлогого, глибоко структурованого бібліологічного викладу, особливо старозавітного матеріалу. Під час першого свого періоду, викладаючи «нижчому» відділенню Старий Завіт, а «вищому» — Новий, він повідомляв студентам: базове поняття про вступ до Святого Письма (визначення цієї науки, її місце в складі богословських наук, завдання та структура, значення та важливість); попередні відомості про саме Святе Письмо (поняття та різні найменування Святого Письма, різний розподіл його книг, їх характерні властивості, загальні правила читання, слухання та тлумачення); загальні бібліологічні відомості про книги канонічні та неканонічні, а також ті, що не увійшли до складу Святого Письма; відомості з історії біблійного тексту в його перекладах та виданнях, в т.ч. слов'янських та російських. Звершувався виклад «спеціальним оглядом» канонічних та неканонічних книг Старого та Нового Завіту та «докладними відомостями» про кожен з них (назва книги, особа її автора, мета та час написання, зміст та церковний ужиток). З Нового Завіту Філарет особливу увагу звертав на порівняльний аналіз чотирьох Євангелій, на їх особливості та способи роз'яснення різниць між ними.

Під час другого, «ректорського» періоду діяльності єпископа Філарета саме завдяки його зусиллям читання Старого та Нового Завіту з 1862–1863 рр. було розподілене між двома викладачами, тобто «кафедрами»¹⁵⁰. Сам же Філарет як ординарний професор викладав

¹⁴⁹ Корольков Иван. Преосвященный Филарет, еп. Рижский, как ректор КДА // ТКДА. 1882. Т. 4. № 12. С. 37.

¹⁵⁰ Див.: Журнал Конференции Киев. дух. акад. от 10 октября 1863 г. Цит. за: Корольков Иван. Преосвященный Филарет, еп. Рижский, как ректор КДА // ТКДА. 1882. Т. 4. № 12. С. 37.

саме Старий Завіт. Протягом трьох годинних лекцій на тиждень для студентів I курсу Філарет читав «загальний вступ» до Старого Завіту: походження та історію канону старозавітних писань, історію збереження та опрацювання тексту, історію перекладів та видань, початки критики тексту та історію його тлумачень, як православних, так і неправославних (католицьких і протестантських). На другому курсі читався «спеціаль-

ний критико-екзегетичний вступ» до старозавітних книг та їх тлумачення (у різні роки то були або історичні, або пророцькі, або учительні книги — як канонічні, так і неканонічні). На деяких книгах Біблії єпископ Філарет зупинявся особливо, приділяючи їм найбільше часу (наприклад, на книгах Йова та Екклесіяста; ці виклади стали основою його публікацій у «Трудах КДА» та спроби написати й захистити докторську дисертацію)¹⁵¹.

Єпископ Філарет став також взірцем православного вченого-богослова, близько знайомого з досягненнями європейської біблійної науки. Його бібліотека постійно поповнювалася з-за кордону; вона була зразковою на той час і слугувала не лише самому професорові, але й по-

*Єпископ Михаїл (Лузін)
(1830–1887), професор КДА*

колінням студентів, які опановували Святе Письмо під керівництвом Філарета. Нарешті, єпископ-професор був прихильником активного залучення студентів до процесу навчання та дослідження зі свого предмету. Сам він фактично сформулював засадничі критерії оцінки навчальної та дослідницької праці студентів академії. Згідно з цими критеріями, перше місце посідала особиста завзятість студента до навчання, виявля-

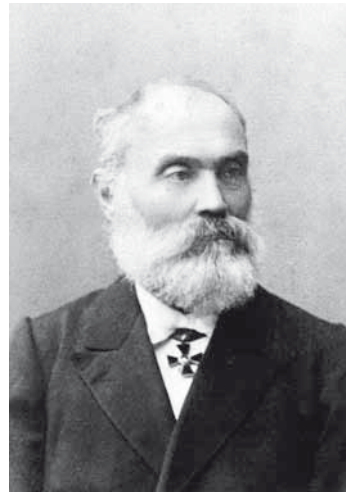
¹⁵¹ Див.: Обозрение уроков, под коими находится подпись: Академии учитель, иеромонах Филарет // Дело Внутреннего Правления Киев. дух. акад. 1851 г. № 5; 1852 г. № 5; 1853 г. № 8; 1856 г. № 6, 7; Дела Совета Киев. дух. акад. за 1870 и 1871 гг. Обозрение уроков за 1872/1873 уч. год // Дела Совета Киев. дух. акад. за 1873 г. Обозрение чтений... за 1875/1876 уч. год // Дела Совета Киев. дух. акад. за 1876 г. Цит. за: Корольков Иван. Пресвященный Филарет, еп. Рижский, как ректор КДА // ТКДА. 1882. Т. 4. № 12. С. 8–11, 14–20; Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1869/1870 уч. год // ТКДА. 1871. № 3. Приложение. С. 2–3 (далі: Отчет... за...). Отчет... за 1870/1871 уч. год // ТКДА. 1871. № 10. Приложение. С. 1–2; Отчет... за 1871/1872 уч. год // ТКДА. 1872. № 11. Приложение. С. 16; Отчет... за 1874/1875 уч. год // ТКДА. 1875. № 11. Приложение. С. 41. Отчет о состоянии Киевской духовной академии в 1875/1876 уч. году // ТКДА. 1876. № 11. Приложение. С. 21 (далі: Отчет... в...). Отчет... в 1876/1877 уч. году // ТКДА. 1878. № 2. Приложение. С. 18. Отчет... в 1877/1878 уч. году // ТКДА. 1878. № 11. С. 257. Протоколы заседаний Совета КДА за сентябрь и октябрь 1872 г. 22 сентября // ТКДА. 1873. № 2. С. 98–99. Протоколы заседаний Совета КДА за ноябрь и декабрь 1872 г. 28 ноября // ТКДА. 1873. № 3. С. 172–189.

на врешті-решт у «ясному, виразному та вільному висловлюванні своїх думок»¹⁵².

Бібліологічні кафедри та викладачі в 1860–1890-ті роки: усталення традиції. Тенденції у викладанні Біблії, закладені в КДА єпископом Філаретом, у 1860–1890-х роках розвивали його сподвижники та послідовники. Серед них — єпископ Михаїл (Лузін), який, пропрацювавши

Ф. Я. Покровський, викладач
біблійної історії (1860–1920-ті)

Я. О. Олесницький
(1842–1907), професор КДА

тривалий час у МДА, в 1878–1883 рр. обіймав у Києві кафедру Святого Письма Старого Завіту, а також плеяда вихованців КДА. Так, на кафедрі Святого Письма Старого Завіту в ці десятиліття працювали А. С. Царевський (1883–1891), В. П. Рибінський (з 1892 р.). Кафедру Святого Письма Нового Завіту обіймали такі видатні біблеїсти, як С. М. Сольський (1864–1897) та Д. І. Богдашевський (з 1897 р.). Біблійну історію кілька років (1869–1871) викладав професор Н. Щоголев, водночас працюючи на кафедрі церковної історії. Потім протягом понад трьох десятиліть (1876–1907) цей предмет незмінно викладав Ф. Я. Покровський. Що стосується викладів з біблійної археології, то вже І. П. Максимович «кафедру єврейської мови оживлював читаннями з біблійної археології»¹⁵³. Проте з кінця 1860-х років ця кафедра КДА набула для себе «мабуть найбільш обдарованого за усе століття гебраїста в особі професора Я. О. Олесницького, який обіймав цю кафедру незмінно з 1867 до 1899 р.

¹⁵² Див.: Корольков Иван. Преосвященный Филарет, еп. Рижский, как ректор КДА // ТКДА. 1882. Т. 4. № 12. С. 11, 20–21, 40–42.

¹⁵³ Малышевский И. Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие // ТКДА. 1869. № 11. С. 94, 120–122, 123–125.

та поставив вивчення єврейської мови та біблійної археології на строго науковий ґрунт у повній відповідності до найновіших досягнень науки в цій галузі»¹⁵⁴. Нарешті, з 1899 р. цю кафедру посів О. О. Глаголев, вже в 1900-ті рр. уславивши КДА ще й в інших ділянках біблійних досліджень. Саме протягом цих десятиліть, коли академія пережила серйозні трансформації, пов'язані з впровадженням академічних Статутів

*В. Ф. Іваницький (1881–1956),
викладач біблійної історії*

*Г. Попович — викладач
єврейської мови та біблійної
археології у 1910-ті роки*

1869 та 1884 рр., в КДА склалося насправді «станове» покоління професорів, які забезпечили в царині вивчення та викладання Біблії спадковість структури та змісту курсів, але головне — спадковість традиції учительства-учнівства.

Трансформації початку XX ст. У ці часи когорта викладачів-біблієстів у КДА обновилася та зміцнилася. Першою причиною змін стало переведення багатьох найстаріших професорів у статус «позаштатних» та відповідне звільнення кількох кафедр. Внаслідок цього з 1907 р. кафедру біблійної історії замість професора Ф. Я. Покровського на посаді доцента обійняв випускник КДА, кандидат, а згодом і магістр богослів'я В. Ф. Іваницький. Іншою причиною стало розширення бази для викладання Біблії з прийняттям академічного Статуту 1910 р. це розширення виявилось в заснуванні т. зв. «других кафедр» зі Старого та Нового Завіту та в збільшенні лекційних годин на тиждень — із виокремленням теоретич-

¹⁵⁴ Титов Феодор, прот. проф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915): историческая записка. К., 2003. С. 385–386.

них та практичних занять. Після того як професор священик О. О. Глаголев на власне прохання був переведений на 2-гу кафедру Старого Завіту (1-шу продовжував обіймати професор В. П. Рибінський), вакантну кафедру єврейської мови та біблійної археології з 1911 р. за рекомендацією самого Глаголева посів магістр богослів'я Г. Г. Попович¹⁵⁵. На той час як на 1-ій кафедрі Нового Завіту продовжував працювати професор Богдасhevський, на вакантну 2-гу кафедру був призначений доцентом магістр М. Е. Поснов, який потім став там екстраординарним професором (1910–1913). Через кілька років, з 1914/1915 навчального року, обидві кафедри Нового Завіту за рішеннями Ради КДА, ухваленими Святійшим Синодом, обійняли відповідно магістр священик Н. П. Смирнов та кандидат богослів'я М. Д. Бессарабов¹⁵⁶. Ці професори й доценти здійснили в КДА перехід до Статуту 1910 р. та пережили разом із академією останні роки її існування під час першої світової війни, революції та громадянської війни в Україні.

*М. Е. Поснов (1873–1931) —
доцент КДА, викладач Святого
Письма Нового Завіту*

Зміст діяльності викладачів-біблієстів у КДА. Професійна реалізація викладачів КДА, в т. ч. біблієстів, засновувалася на кількох видах діяльності, які визначалися різними академічними Статутами з невеликими варіаціями. Наприклад, в 1880–1890-х рр. сюди належало: а) «викладання свого предмету в лекціях у відповідності до його сучасного стану та в суворій згоді з духом Православ'я... за порядком укладених та затверджених Радою програм»; б) «керівництво студентами в розробці питань, що стосуються предметів їхніх спеціальних занять. А також рецензування їхніх творів»; в) «перевірка знань та оцінка успіхів студентів у репетиціях та іспитах»; г) «спеціальна праця учбова та літературна»¹⁵⁷. А протягом 1910-х рр. викладачам приписано було: а) читання лекцій з предме-

¹⁵⁵ Див.: Журнали Совета КДА от 21 сентября, 5 ноября, 20 декабря 1910 г. // Извлечения из журналов Совета КДА за 1910/1911 уч. год. К.: Тип. «Пётр Барский в Киеве», 1911. С. 111–112, 211–212, 231. Журнал Совета КДА от 14 июня 1911 г. // Извлечения из журналов Совета КДА за 1910/1911 уч. год // ТКДА. 1912. Т. 1. № 1. Приложения. С. 734–735.

¹⁵⁶ Див.: Журнал от 5 ноября 1910 г. // Извлечения из журналов Совета КДА за 1910/1911 уч. год. К.: Тип. «Пётр Барский в Киеве», 1911. С. 178, 184–186, 194–197, 203–204, 206–209, 232. Отчет о состоянии Императорской Киевской духовной академии за 1913/1914 уч. год // ТКДА. 1914. Т. 3. № 12. С. 548, 558. Отчет о состоянии Императорской Киевской духовной академии за 1914/1915 уч. год // ТКДА. 1916. Т. 2. № 7/8. Приложение. С. 12, 18.

¹⁵⁷ Отчет... за 1885/1886 уч. год // ТКДА. 1887. Т. 1. № 2. С. 170.

тів, що викладалися в академії; б) практичні заняття зі студентами з цих предметів; в) вчено-літературна діяльність¹⁵⁸.

До останньої, крім наукових публікацій у «Трудах КДА», належала просвітницька та проповідницька діяльність з елементами гомілетичної та практично-моральної екзегези Святого Письма, яка часто виходила за межі академічного навчального процесу. Це були й популярні публікації для просвіти парафіяльних священиків та православних мирян у «Руководстве для сельских пастырей» та «Воскресном чтении», і «слова» — проповіді на недільні біблійні читання під час Великого посту, підготовка яких була звичайним елементом екзегетичної та педагогічної діяльності київської духовно-академічної професури¹⁵⁹.

У загальній структурі академічної богословської освіти як старозавітний, так і новозавітний матеріал, окрім спеціального викладу, традиційно використовувався передовсім у «вступі до кола богословських наук» — під час викладу загального поняття про релігію та під час порівняльного огляду релігій (розділ «про релігію старозавітну та новозавітну»)¹⁶⁰. Спеціальні ж бібліологічні предмети, відповідно до усіх академічних Статутів, поділялися на «загальнообов'язкові» (або «загальноосвітні») та ті, що викладалися в «відділеннях», у т. зв. «паралельних класах», або «групах».

Структура та зміст «загальнообов'язкових» викладів з бібліології: Старий та Новий Завіт. Так, до «загальнообов'язкових» завжди належали виклади Старого та Нового Завіту. У період чинності Статуту 1869 р. зі Старого Завіту, маючи три годинні лекції на тиждень, професори єпископ Філарет та єпископ Михаїл викладали для I та II курсів відповідно «загальний вступ» (відомості про походження старозавітних книг, історію канону й тексту, історію перекладів та видань, засади старозавітної критики та тлумачень) та «спеціальний історичний та історико-критичний вступ» до всіх старозавітних книг (за роками чергувалися, як і було заведено єпископом Філаретом, книги історичні з учительними та пророцькими). З Нового Завіту професор С. М. Сольский для студентів III курсу 4 години на тиждень читав також «загальний вступ» (поняття про науку, історія походження новозавітної писемності, про мову цих книг, про їх богонатхненність) та «спеціальний істо-

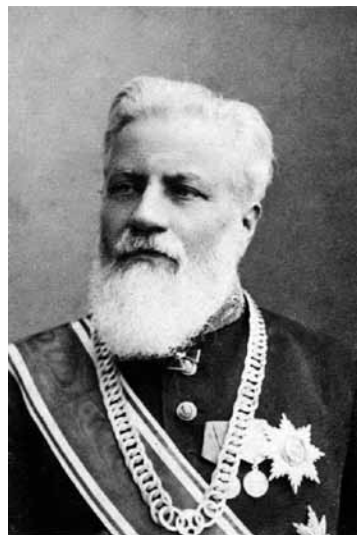
¹⁵⁸ Отчет о состоянии Императорской Киевской духовной академии за 1913/1914 уч. год // ТКДА. 1914. Т. 3. № 12. С. 557.

¹⁵⁹ Див., напр.: ТКДА. 1872. Т. 1. № 3. С. 601–608. 1873. Т. 1. № 3. С. 435–442. 1874. Т. 1. № 3. С. 350–358. 1875. Т. 1. № 4. С. 230–238. 1878. Т. 1. № 4. С. 191–196. № 5. С. 230–238. 1884. Т. 1. № 4. С. 642–651. 1885. Т. 1. № 4. С. 457–467. 1886. Т. 1. № 4. С. 529–538. 1887. Т. 1. № 4. С. 523–533. 1888. Т. 2. № 5. С. 45–52. 1889. Т. 1. № 4. С. 541–549. 1890. Т. 1. № 4. С. 557–564. 1891. Т. 1. № 4. С. 640–648. 1892. Т. 1. № 4. С. 537–545. 1893. Т. 1. № 3. С. 437–445. 1894. Т. 1. № 4. С. 554–562. 1895. Т. 1. № 4. С. 509–516. 1896. Т. 1. № 3. С. 413–420. Воскресное чтение. 1883. № 14. С. 119–122.

¹⁶⁰ Див., напр.: Отчет... за 1885/1886 уч. год // ТКДА. 1887. Т. 1. № 2. С. 170–171.

рико-критичний та екзегетичний вступ» до всіх новозавітних книг (історія новозавітного канону, огляд Четвероєвангелія, Діянь, Послань, Апокаліпсису)¹⁶¹.

За Статутом 1884 р. Старий та Новий Завіт залишалися «загальнообов'язковими» предметами. За офіційними звітами, тижневе навантаження з цих предметів було стандартне: «чотири лекції на тиждень або не менше трьох»; варіювалось воно в залежності від статусу викладача: доценти мали 3 години, а професори — 4 години на тиждень¹⁶². Як типову можна розглядати структуру курсів, яка склалася в 1880–1890-х роках: зі Старого Завіту тривалий час доцент А. С. Царевський, а з 1892 р. В. П. Рибінський (доцент, а з 1904 р. — професор) на I курсі викладали історико-критичний вступ до старозавітних книг: спочатку «загальний» (походження, зібрання до канону, збереження тексту в оригіналі та перекладах, історія тлумачень), а потім «спеціальний» (до кожної групи книг: законодавчих, історичних, учительних). На II курсі викладався історико-екзегетичний вступ до пророцьких книг. Курси ці були доволі стандартизовані; щоправда, в окремі роки можливі були незначні модифікації. Наприклад, на першому курсі міг викладатися «спеціальний вступ» до історичних книг та П'ятикнижжя «з розбором зауважень негативної критики», а на другому курсі час присвячували викладу змісту та роз'ясненню великих та малих пророків, якому передували «попередні відомості про пророків та пророцьке служіння»¹⁶³. З Нового Завіту той самий професор Сольський багато років викладав на III курсі «за-

С. М. Сольський (1834–1900) — професор КДА, викладач Святого Письма Нового Завіту

¹⁶¹ Див., напр.: Отчет... за 1869/1870 уч. год // ТКДА. 1871. № 3. Приложение. С. 2–3. Отчет... за 1870/1871 уч. год // ТКДА. 1871. № 10. Приложение. С. 1–2. Отчет... за 1871/1872 уч. год // ТКДА. 1872. № 11. Приложение. С. 16. Отчет... за 1874/1875 уч. год // ТКДА. 1875. № 11. Приложение. С. 41–42. Отчет... в 1875/1876 уч. году // ТКДА. 1876. № 11. Приложение. С. 21. Отчет... в 1876/1877 уч. году // ТКДА. 1878. № 2. Приложение. С. 18–19. Отчет... в 1877/1878 уч. году // ТКДА. 1878. № 11. С. 256–257. Отчет... в 1878/1879 уч. году // ТКДА. 1879. № 11. Приложение. С. 17. Отчет... в 1879/1880 уч. году // ТКДА. 1880. Т. 4. № 11. Приложение. С. 14. Отчет... в 1880/1881 уч. году // ТКДА. 1881. Т. 4. № 11. С. 345–346, 350–351. Отчет... в 1881/1882 уч. году // ТКДА. 1882. Т. 4. № 12. Приложение. С. 14. Отчет... в 1882/1883 уч. году // ТКДА. 1883. Т. 3. № 12. С. 716.

¹⁶² Див., напр.: Отчет... за 1885/1886 уч. год // ТКДА. 1887. Т. 1. № 2. С. 181.

¹⁶³ Див., напр.: Отчет... за 1888/1889 уч. год // ТКДА. 1890. Т. 1. № 1. С. 115.

гальний історико-критичний вступ» (історія походження та зібрання канону, збереження тексту новозавітних священних книг), а також «спеціальний вступ» до Четвероевангелія, Діянь апостольських та Соборних Послань «з критичним розбором негативних точок зору на їх походження» та «з оглядом змісту найважчих для розуміння місць». Порівняно зі структурою, що діяла за попереднього статуту, виклад професора Сольського став структурованішим та докладнішим. Так, лише для IV курсу він викладав спеціальний історико-екзегетичний вступ до Послань апостола Павла та до книги Апокаліпсис¹⁶⁴. У викладах як старозавітного, так і новозавітного матеріалу в цей період помітне посилення критико-апологетичного мотиву, спрямованого проти т. зв. «негативної критики» Біблії, що активно розвивалася наприкінці XIX — на початку XX ст. у Європі. Суттєвим компонентом викладів ставав «розбір негативних думок щодо походження та змісту» біблійних книг¹⁶⁵.

Академічний Статут 1910 р., зберігаючи апологетичну спрямованість навчання та посилюючи орієнтацію освіти випускників на діяльність «переважно в царині церковно-пастирській»¹⁶⁶, розширив викладання базових бібліологічних дисциплін. І Старий, і Новий Завіт відтепер вели по два викладачі, кожен із яких мав по 5 лекційних годин на тиждень. Професори В. П. Рибінський та священник О. О. Глаголев зі Старого Завіту та професор Д. І. Богдашевський з Нового Завіту мали 3 теоретичні годинні лекції та 1 практичну двогодинну лекцію на тиждень. Викладачі-початківці, як-от з Нового Завіту доцент М. Е. Поснов у 1910/1911 навчальному році, читали 2 години теоретичних лекцій щотижня¹⁶⁷.

Зберігаючи в цілому зміст та структуру курсів, випрацювану та апробовану в попередні періоди, новий Статут рекомендував спеціалізацію викладачів «парних» кафедр. Так, за кафедрою Старого Завіту першому викладачеві пропонувалося викладати «загальний вступ та відомості про книги законодавчі та історичні», а за другим викладачем закріпити виклад матеріалу «про книги учительні, пророцькі та неканонічні». На кафедрі Нового Завіту перший викладач повинен був читати «вступ до новозавітних книг, ісагогічні та екзегетичні лекції про Євангелія», а також «історію земного життя Ісуса Христа з запереченням

¹⁶⁴ Див., напр.: Отчет... за 1885/1886 уч. год // ТКДА. 1887. Т. 1. № 2. С. 171.

¹⁶⁵ Див., напр.: Отчет... за 1884/1885 уч. год // ТКДА. 1885. Т. 3. № 12. С. 696.

¹⁶⁶ Извлечения из журналов Совета КДА за 1909/1910 уч. год. К.: Тип. «Пётр Барский», 1910. Приложение. С. 1.

¹⁶⁷ Див., напр.: Извлечения из журналов Совета КДА за 1909/1910 уч. год. К.: Тип. «Пётр Барский», 1910. Приложение. С. 20. Извлечение из журналов Совета КДА за 1910/1911 уч. год. К.: Тип. «Пётр Барский в Киеве», 1911. С. 273. Отчет о состоянии Императорской Киевской духовной академии за 1912/1913 уч. год // ТКДА. 1914. Т. 1. № 1. С. 139, 161–162.

усяляких брехливих та богохульних теорій, що нині особливо активно поширюються». Другий викладач цього предмету мав узяти на себе читання лекцій «про Діяння апостольські, про Послання апостольські та про Апокаліпсис». Головною ідеєю таких настанов було «більш ґрунтовне налаштування», цілісність та систематичність у викладанні Біблії. Так, прямо вказувалося на те, що «хороший богослов не може обмежуватися повідомленням йому ісагогічних відомостей про священні книги та тлумаченнями лише деяких місць із них. Викладання повинно мати своїм завданням вивчення усього тексту Святого Письма з належним його вченим тлумаченням... задля викриття хибних вчень, що перекручують вчення Спасителя та апостолів і блюзнірськи висміюють священні книги Старого Завіту»¹⁶⁸. Згідно з цими настановами, за першою кафедрою Святого Письма Старого Завіту професор В. П. Рибінський обрав читання загального вступу до старозавітних книг, а також виклад відомостей про книги законодавчі та історичні. За першою ж кафедрою Святого Письма Нового Завіту професор Д. І. Богдасhevський обрав загальний вступ до новозавітних книг та виклад відомостей про Євангелія¹⁶⁹. Відповідно, за другою кафедрою Святого Письма Старого Завіту (професор О. О. Глаголев) залишалося читання про книги пророцькі, повчально-поетичні та неканонічні, а за другою кафедрою Нового Завіту (доцент М. Е. Поснов) — про книгу Діянъ апостольських, про апостольські Послання та Апокаліпсис.

Викладання в КДА «спеціальних», «паралельних» або «групових» бібліологічних дисциплін: єврейська мова, біблійна археологія та біблійна історія. Тут також спостерігаємо власну еволюцію. Так, за Статутом 1869 р. єврейська мова з біблійною археологією та біблійна історія належали до «спеціальних» наук, які викладалися відповідно на богословському та церковно-історичному відділеннях. Єврейська мова та біблійна археологія протягом періоду дії цього Статуту читалися доцентом, а згодом професором (з 1873 р.) Я. О. Олесницьким серед «спеціальних наук богословського відділення» на I та II курсах по 2 години на тиждень. Першому курсу викладалися загальні відомості про давньоєврейську мову, її історію та відношення до інших семітських мов, про семітські абетки, а також курс граматики. Виклад граматики супроводжувався перекладом різних місць зі старозавітних книг, або певних розділів з якоїсь старозавітної книги — для практичного вивчення етимології та синтаксису. Другому ж курсу спочатку пропонувалися переклади старозавітних книг з текстологічним та літературно-філологічним

¹⁶⁸ Объяснительная записка к Уставу 1910 г. // Извлечения из журналов Совета КДА за 1909/1910 уч. год. К.: Тип. «Пётр Барский», 1910. Приложение. С. 47.

¹⁶⁹ Див.: Извлечение из журналов Совета КДА за 1910/1911 уч. год. Журнал от 17 августа 1910 г. // ТКДА. 1911. Т. 1. № 2. Приложение. С. 11.

Росписаніє лекцій на 18 ^{71/72} учебно-академическій годъ для I-го курса.						
К У Р С Ы.		Д Л Я I-го К У Р С А.				
Ч А С Ы.		8—9.	9—10.	10—11.	11—12.	12—1.
Общезаключительныя . . . На богословскомъ отдѣлѣ. На церк. историч. отдѣлѣ. На церк. практич. отдѣлѣ. Общезаключительныя . . . На богословскомъ отдѣлѣ. На церк. историч. отдѣлѣ. На церк. практич. отдѣлѣ. Общезаключительныя . . . На богословскомъ отдѣлѣ. На церк. историч. отдѣлѣ. На церк. практич. отдѣлѣ. Общезаключительныя . . . На богословскомъ отдѣлѣ. На церк. историч. отдѣлѣ. На церк. практич. отдѣлѣ.	Суббота. Пятница. Четвертъ. Среда. Вторникъ. Понедѣль.	Еврейск. языкъ.	Св. Писаніе.	Исторія филос.	Патрологія.	
					Библейск. истор.	Древн. гражд. ист.
		Новые языки.	Франц. языкъ.	Философія.	Славянск. нарѣчія	Словесность.
					Древніе языки.	Англійск. языкъ.
		Еврейск. языкъ	Св. Писаніе.	Исторія филос.	Древніе языки.	Патрологія.
						Библейск. истор.
						Словесность.
					Англійск. языкъ.	
			Латинск. языкъ.	Философія.		Древн. гражд. ист.
		Франц. языкъ	Св. Писаніе.	Исторія филос.	Библейск. истор.	
		Нѣмецк. языкъ		Философія.	Славянск. нарѣчія.	
			Древн. гр. ист.			Патрологія.
						Славянск. нарѣчія.

Бібліологічні дисципліни у розкладі занятъ КДА за 1871/1872 навчальний рік

аналізом (зіставлення перекладів, граматичний розбір, аналіз поетичної метрики), а також із «докладними археологічними поясненнями» стосовно релігійного, громадянського, господарського та домашнього життя давніх євреїв — за змістом вивчених текстів¹⁷⁰.

Біблійна історія, передусім, слугувала всім студентам КДА своєрідним світоглядним підґрунтям, а подекуди (особливо коли йшлося про найдавнішу історію людства) і альтернативою щодо світської «всесвітньої історії». З цього предмету на I курсі церковно-історичного відділення при 2-х лекційних годинах на тиждень професор Н. Щоголев кілька років викладав «біблійну історію Старого та Нового Завіту в повному обсязі» — як «історію Церкви старозавітної» та «історію земного життя Ісуса Христа». Пізніше, за того ж навантаження, тоді ще доцент Ф. Я. Покровський викладав старозавітну історію «від створення людини» або «початків світу» до певного моменту історії давніх євреїв за Біблією. Кожного року хронологічна межа цих викладів розширювалася: від переселення Якова до Єгипту до виходу євреїв із Єгипту, потім до поділу єврейської держави на царства Іудейське та Ізраїльське. Потім до падіння тих царств, згодом до Вавилонського полону і, нарешті, — до припинення пророцького служіння серед євреїв після полону. Власне, викладу старозавітної історії у Ф. Я. Покровського завжди передував «вступ до науки та короткий нарис літератури до неї»¹⁷¹.

Із введенням до дії Статуту 1884 р. єврейська мова та біблійна археологія викладалися у філологічному, або «словесному» класі. Склався і чіткіший розподіл двох предметів між курсами: на першому курсі викладалась єврейська мова, на другому — біблійна археологія. Але з 1889/90 навчального року після всеросійської дискусії в духовних академіях з цього питання згідно з Указом Святішого Синоду від 21 липня 1889 р. вивчення єврейської мови стало загальнообов'язковим для усіх студентів I курсу¹⁷². Структурованішим порівняно з попереднім періодом став також і зміст лекцій з обох предметів. Так, курс єврейської мови у викладі того ж Я. О. Олесницького містив з невеликими варіаціями в різні роки: загальний вступ до семітських мов та до єврейської зокре-

¹⁷⁰ Див., напр.: Отчет... за 1869/1870 уч. год // ТКДА. 1871. № 3. Приложение. С. 3. Отчет... за 1870/1871 уч. год // ТКДА. 1871. № 10. Приложение. С. 2. Отчет... за 1871/1872 уч. год // ТКДА. 1872. № 11. Приложение. С. 18. Отчет... за 1874/1875 уч. год // ТКДА. 1875. № 11. Приложение. С. 45–46. Отчет... в 1875/1876 уч. году // ТКДА. 1876. № 11. Приложение. С. 26. Отчет... в 1876/1877 уч. году // ТКДА. 1878. № 2. Приложение. С. 24. Отчет... в 1877/1878 уч. году // ТКДА. 1878. № 11. С. 261. Отчет... в 1878/1879 уч. году // ТКДА. 1879. № 11. Приложение. С. 21–22. Отчет... в 1879/1880 уч. году // ТКДА. 1880. Т. 4. № 11. Приложение. С. 18–19. Отчет... в 1880/1881 уч. году // ТКДА. 1881. Т. 4. № 11. С. 350–351. Отчет... в 1881/1882 уч. году // ТКДА. 1882. Т. 4. № 12. Приложение. С. 19–20. Отчет... в 1882/1883 уч. году // ТКДА. 1883. Т. 3. № 12. С. 721. Отчет... за 1883/1884 уч. год // ТКДА. 1885. Т. 1. № 1. С. 136–137.

¹⁷¹ Див. там само.

¹⁷² Див. про це докладніше у наступному підрозділі.

М а н. 22 вторникъ	III. первое отдѣленіе, церк.-истор. отдѣленіе.	Исторія и об- щественное участвіе русска- го народа.	Пом. рект. Малашевскій, эк. пр. Розовъ и доц. Голубевъ.
—	—	Церковная ар- хеология.	Пом. рект. Павлицкій, эк. пр. Дашкевичъ и доц. Дмитріевскій.
23 и 24 среда и четвергъ.	I.	Психологія.	Пом. рект. Соляевскій, ор- д. пр. Пасхаловъ и прив.- доц. Езеровъ.
25 пятница.	II. богослов- ское отдѣленіе.	Библейская ар- хеология и ев- рейскій языкъ.	Пом. рект. Соляевскій, ор- д. пр. Оленичскій и прив.- доц. Орианскій.
—	церк.-истор. отдѣленіе.	Древняя община церковнаго исто- рія.	Пом. рект. Малашевскій, эк. пр. Ковальскій и прив.- доц. Покровский.
—	церк.-истор. отдѣленіе.	Церковная ар- хеология.	Пом. рект. Павлицкій, эк. пр. Дашкевичъ и доц. Дмитріевскій.
26 суббота.	III. богослов- ское отдѣленіе.	Догматическое богословіе.	Рект. А. Сильвестръ, экстр. профессора Ястре- бовъ и Марія, Оленичскій.
—	церк.-истор. отдѣленіе.	Новая община церковнаго исто- рія.	Пом. рект. Малашевскій, эк. пр. Ковальскій и прив.- доц. Покровский.
—	церковно- практическое отдѣленіе.	Пастырское богословіе.	Рект. А. Сильвестръ, орд. пр. Павлицкій и доц. Малининъ.
—	I. богослов- ское отдѣленіе.	Еврейскій яз. и еврейская ар- хеология.	Пом. рект. Соляевскій, ор- д. пр. Оленичскій и доц. Царевскій.
29 вторникъ.	I. церк.-истор. отдѣленіе.	Древняя об- щественная граждан- ская история.	Пом. рект. Малашевскій, эк. пр. Розовъ и доц. Ту- масовъ.
—	церковно- практическое отдѣленіе.	Русскій яз. и славянскій на- рѣзъ.	Пом. рект. Павлицкій, орд. пр. Петровъ и доц. Малининъ.

М а н. 29 и 30 вторникъ и среда.	III.	Математика.	Пом. рект. Соляевскій, ор- д. пр. Пасхаловъ и прив.- доц. Езеровъ.
31 четвергъ.	II. богослов- ское отдѣленіе.	Нравственное богословіе.	Пом. рект. Соляевскій, эк. пр. Оленичскій и прив.- доц. Орианскій.
—	церк.-истор. отдѣленіе.	Новая община гражданская исторія.	Пом. рект. Малашев- скій, эк. пр. Розовъ и доц. Тумасовъ.
—	церк.-пра- ктическое отдѣленіе.	Русскій языкъ и славянскій на- рѣзъ.	Пом. рект. Павлицкій, ор- д. пр. Петровъ и доц. Ма- лининъ.
1 и 2 пятница и суббота.	I.	Священное пи- саніе ветхаго завета.	Рект. А. Сильвестръ, ор- д. пр. Соляевскій и доц. Па- ревскій.
4 и 5 понедѣль- никъ и вторникъ.	III.	Основное бого- словіе.	Пом. рект. Соляевскій, эк. пр. Ястребовъ и прив.- доц. Орианскій.
5 вторникъ.	II. церк.-пра- ктическое отдѣленіе.	Исторія рус- ской литерату- ры.	Пом. рект. Павлицкій, орд. пр. Петровъ и доц. Малининъ.
6 и 7 среда и четвергъ.	II.	Священное пи- саніе ветхаго завета.	Рект. А. Сильвестръ, орд. пр. Соляевскій и доц. Царевскій.

Съ подлиннымъ вѣрно.
Секретарь Совѣта Академіи И. Исеев.

Бібліологічні предмети у розкладі іспитів для студентів КДА за 1883/1884 навчальний рік

ма; знайомство з абеткою; іноді історію мови; обов'язково — граматику, а для практичного ознайомлення з етимологією та синтаксисом — переклад різних місць зі старозавітних книг із розбором та поясненням мовних труднощів. Біблійна археологія читалася для «словесної» групи II курсу та містила: поняття про науку, її джерела та історію; виклад археології релігійно-богослужбових, громадянських та домашніх старожитностей старозавітних євреїв. До 1889 р. тут практикувалися традиційні переклади «з докладним археологічним розбором» різних старозавітних книг¹⁷³.

У «паралельному» історичному класі на I курсі при тих же 2-х годинах на тиждень викладалася біблійна історія. Ф.Я. Покровський викладав: предмет, завдання та джерела цієї науки; історію первісної людини «від сотворення світу до покликання Авраама»; історію виокремлення та розвитку єврейського народу; історію його державності та його долі «до пришествя Спасителя світу», а також «нарис подій, що підготували Хресну смерть Ісуса Христа та заснування Христового Царства», але тепер вже обов'язково «з роз'ясненням непорозумінь, викликаних негативною критикою стосовно біблійної оповіді про ті чи інші події»¹⁷⁴.

На початку XX ст. структура «спеціальних» курсів, що історично склалася, була загалом утримана спадкоємцями Я.О. Олесницького — О.О. Глаголевим та Г.Г. Поповичем, який працював уже за Статутом 1910 р. За цим документом (§ 85 та § 130) єврейська мова як загальнообов'язкова читалася на I курсі при 2-х лекційних годинах на тиждень. Біблійна ж археологія була віднесена (разом із біблійною історією) до «групових» предметів та читалася на II курсі при трьох лекційних годинах щотижня, з яких дві години відводилися для практичних занять¹⁷⁵.

Біблійна ж історія за Статутом 1910 р. також дещо змінила свій статус. Будучи віднесеною (разом із біблійною археологією) до «групових» предметів, вона в той же час читалася В.Ф. Іваницьким у розширеному порівняно з попередніми періодами обсязі: 5 лекційних годин на тиждень у стандартному розподілі (3 теоретичні та 2 практичні години занять щотижня). Але головне — посилювалася її роль як світоглядного підґрунтя як для сприйняття «істинної релігії», так і для сприйняття історії як такої. Формально це виявилось в зміні назви предмету: він став йменуватися «біблійна історія в зв'язку з історією стародавнього світу». Саме біблійна історія проголошувалася підґрунтям та зразком для ви-

¹⁷³ Див., напр.: Отчет... за 1884/1885 уч. год // ТКДА. 1885. Т. 3. С. 697, 702. Отчет... за 1885/1886 уч. год // ТКДА. 1887. Т. 1. № 2. С. 171–172. Отчет... за 1888/1889 уч. год // ТКДА. 1890. Т. 1. № 1. С. 116.

¹⁷⁴ Див. там само.

¹⁷⁵ Извлечения из журналов Совета КДА за 1909/1910 уч. год. К.: Тип. «Пётр Барский», 1910. Приложение. С. 21.

вчення й осягнення релігійної та моральної історії людства. Давня громадянська історія, а також сучасна археологія з її відкриттями розглядалися як допоміжні частини біблійної історії¹⁷⁶.

Студентські письмові твори та інші справи з бібліології. Вивчення Біблії в КДА, крім зусиль викладачів, містило в собі ще й студентські заняття: обов'язкове відвідування лекцій, освоєння спеціальної літератури з предметів за допомогою академічної бібліотеки, складання «репетицій та щорічних іспитів»¹⁷⁷. Але найважливішим було написання студентами письмових творів з біблієстики. Найінтенсивніша та найструктурованіша система студентських письмових творів склалася в КДА з часів дії Статуту 1884 р. У 1880-х рр., наприклад, на I курсі: з трьох курсових (т. зв. «третьох») творів другий писався зі Старого Завіту; на III курсі третій писався з Нового Завіту. На IV курсі студенти писали твори на здобуття вченого ступеня з різних наук на різні теми богословського змісту, оголошені для них на початку навчального року. У виборі таких тем різні аспекти дослідження Біблії посідали помітне місце. Так, у різні роки від 9% (5 з 54) до 15% (6 з 40) кандидатських творів присвячувалися біблійній археології, історії та культурі, біблійній ісагогіці та екзегезі, біблійному богослів'ю, порівняльно-релігійному вивченню Біблії. Наприклад, у 1885/1886 навчальному році це були роботи про хибні вчення, викриті в I Посланні апостола Йоана; про відношення трьох синоптичних Євангелій до четвертого; про право та судочинство у давніх євреїв; про твори Йосифа Флавія як джерело біблійної історії; про археологію старозавітного священницького служіння. У 1888/1889 навчальному році писалися твори про Вавилонський полон та його роль в історії іудеїв; релігію вавілонян та її відношення до Біблії; порівняння релігії зороастризму з біблійною релігією; археологію євангельських оповідей про Ісуса Христа; дослідження та зіставлення різних апостольських Послань¹⁷⁸. Найкращі кандидатські твори наступного року після доопрацювання, публікації та успішного захисту на «колоквіумі» зараховувалися як магістерські праці. Часом до половини таких творів були з біблієстики¹⁷⁹. Подібна статистика дозволяє стверджувати, що ці твори мали в кілька разів вищу якість, ніж загалом твори з іншої тематики, а біблійна тематика приваблювала випускників, чий богословський рівень був значно вищий за посередній¹⁸⁰.

¹⁷⁶ Извлечения из журналов Совета КДА за 1909/1910 уч. год. К.: Тип. «Пётр Барский», 1910. Приложение. С. 52–54.

¹⁷⁷ Див., напр.: Отчет... за 1885/1886 уч. год // ТКДА. 1887. Т. 1. № 2. С. 196–197.

¹⁷⁸ Див., напр.: Отчет... за 1885/1886 уч. год // ТКДА. 1887. Т. 1. № 2. С. 190–193. Отчет... за 1888/1889 уч. год // ТКДА. 1890. Т. 1. № 1. С. 136–140.

¹⁷⁹ Див., напр.: Отчет... за 1885/1886 уч. год // ТКДА. 1887. Т. 1. № 2. С. 195.

¹⁸⁰ Чималу зацікавленість дослідника викликають теоретичні та методичні вимоги до підходів, структури та змісту самостійних студентських досліджень з біблієстики. Докладніший аналіз цих вимог та критеріїв, сформульованих у професорських рецензіях на студентські твори, подамо в одному з наступних підрозділів.

Теоретичні пошуки професорів-біблієстів КДА у царині викладання Біблії. З точки зору духовно-інтелектуального контексту, в якому актуалізувалася біблійно-освітня проблематика в православній духовній школі, зокрема в КДА, варто зазначити наступне. Досліджуваний нами історичний відрізок відносно нашого предмету став часом, коли більш як на століття вперед закладалася проблематика вивчення Біблії, виокремлювалися та конкурували між собою різні теоретичні позиції, відповідні школи та течії. Для православної біблієстики це був досвід зіставлення вірності власній традиції з входженням до європейського та світового духовно-інтелектуального простору, наслідком чого мала стати здатність розвиватися як у богословсько-апологетичному, так і в науково-критичному аспектах. А це, в свою чергу, означало додатковий імпульс осмислення предмету бібліологічної освіти та методи її викладання.

Зокрема, важливим було питання про конституювання православної біблієзнавчої науки як систематизованої галузі знання та системи навчальних дисциплін. Тут найсуттєвішим було те, що проблема викладу знань про Біблію тісно пов'язувалася з церковно-дидактичними завданнями духовно-академічного богослів'я. Традиційний дисциплінарний розподіл біблієстики та контроверза її методологій, занурена у взаємодію конфесійних традицій, об'єктивно мали узгоджуватися зі специфікою цілей та завдань православної духовної академії як офіційного навчального та богословського закладу.

Тому саме домінування апологетичних і морально-дидактичних завдань та відповідних світоглядних, методологічних та методичних вимог, зумовлене специфікою праці у вищому церковному духовно-навчальному закладі, визначило особливості теоретичних зацікавлень та концептуальних акцентів не лише в науково-богословській та публіцистичній, але й у викладацькій діяльності представників київської академічної професури означеного періоду. А з точки зору суб'єктивної, найвизначнішої професори КДА і в своїй світоглядній, і в своїй інтелектуальній позиції опинялися в ситуації суперечливої взаємодії якостей критично налаштованих дослідників та водночас — апологетично ангажованих церковно-державних чиновників.

Важливою дидактичною проблемою бібліологічної освіти в КДА, постановку та пошуки шляхів розв'язання якої демонструють численні публікації київської духовно-академічної професури, була проблема створення т. зв. ісагогічного вступу до вивчення біблійних книг. Ісагогічні матеріали (присвячені т. зв. «вступним» відомостям до Біблії в цілому та до окремих її книг), зважаючи на їхнє специфічне місце в біблієстичних дослідженнях, були необхідним компонентом як коментаторських розвідок, а також навчальних курсів у КДА. Саме на тлі ісагогіки на межі XIX та XX ст. відбувалася суперечлива взаємодія традиційних та науково-критичних методологій у біблієстиці. До того ж, більшість ісагогіч-

них біблеїстичних публікацій київської професури можуть бути проаналізовані в зв'язку з організацією викладання Біблії — як традиційного, в рамках конфесійних екзегетичних програм, так і базованого на науково-критичному підґрунті.

Відповідні публікації (насамперед, у «Трудах КДА») в різні роки досліджуваного періоду найактивніше були представлені такими представниками академічної професури, як С. М. Сольський, А. С. Царевський, Я. О. Олесницький, Ф. Я. Покровський, В. П. Рибінський, Д. І. Богдашевський. Тематично ж тут визначаються: оглядові статті, присвячені окремим біблійним книгам або розділам Святого Письма (найбільша частина розділу)¹⁸¹; тут же важливо відзначити публікації у вигляді лекцій або тексти, що фактично виконують таку роль¹⁸²; публікації, присвячені проблемам написання загальних вступів до Біблії, що торкалися як науково-методологічних, так і навчально-дидактичних питань¹⁸³; публікації, де або здійснювалася рефлексія над навчально-дидактичною організацією біблеїстичного матеріалу, або аналізувався відповідний досвід (як у рецензіях на підручники), або описувався власний досвід викладання Біблії¹⁸⁴. Київська біблеїстика саме в такий спосіб уособлювалася з боку

¹⁸¹ Див.: Олесницький А. А. Государственная летопись царей иудейских, или книги забытые (*Παραλειπομένα*) // ТКДА. 1879. Т. 2. № 8. С. 393–479. Т. 3. № 12. С. 415–462. Його ж. Государственная израильская летопись, или книга царей Херема // ТКДА. 1880. Т. 2. № 5. С. 3–83. Його ж. Книга Песнь песней (Шир га-ширим) и ее новейшие критики // ТКДА. 1881. Т. 1. № 4. С. 367–451. Т. 2. № 5. С. 45–77. № 7. С. 255–323. Т. 3. № 12. С. 405–465. 1882. Т. 1. № 1. С. 1–44. № 3. С. 171–201. Т. 2. № 6. С. 190–207. Т. 3. № 9. С. 3–51 (окреме видання). К., 1882. Його ж. Книга Притчей Соломоновых и ее новейшие критики // ТКДА. 1883. Т. 3. № 11. С. 333–395. № 12. С. 535–616 (окреме видання). К., 1884. Царевский А. С. Пятюкижие Моисея // ТКДА. 1889. № 2. С. 282–332. № 5. С. 48–102. № 6. С. 171–222. № 8. С. 566–616. № 10. С. 181–229. № 12. С. 456–479. Богдашевский Д. И. Послание св. ап. Павла к Ефесянам // ТКДА. 1900. № 3. С. 435–476. № 6. С. 254–285. 1901. № 2. С. 159–210. 1903. № 2. С. 254–304. № 4. С. 505–537. № 6. С. 213–274. № 10–12. С. 273–368. 1904. № 1–9. С. 369–678. Його ж. О Втором Послании св. ап. Павла к Коринфянам // ТКДА. 1902. № 7. С. 349–375. Його ж. Послание св. апостола Павла к Евреям // ТКДА. 1905. Т. 1. № 3. С. 325–359. Його ж. О личности св. апостола Павла // ТКДА. 1906. Т. 1. № 1. С. 1–16. Його ж. Первое Послание св. апостола Павла к Коринфянам // ТКДА. 1905. Т. 1. № 3. С. 303–335. Його ж. Послание св. апостола Иакова // ТКДА. 1907. Т. 3. № 10. С. 181–210. № 11. С. 439–462. Його ж. Второе Соборное Послание св. апостола Петра // ТКДА. 1908. Т. 2. № 7. С. 355–393. Його ж. Послание св. апостола Иуды // ТКДА. 1908. Т. 3. № 11. С. 361–389. Рыбинский В. П. Книга пророка Авдия // ТКДА. 1909. Т. 3. № 12. С. 636–684. Його ж. Книга пророка Михея // ТКДА. 1910. Т. 3. № 11. С. 319–361. № 12. С. 525–554.

¹⁸² Див., напр.: Сольский С. М. Из чтений по Ветхому Завету. Глава 1. История науки по Ветхому Завету и история происхождения ветхозаветных книг // ТКДА. 1870. Т. 3. № 9. С. 589–640. Його ж. Из чтений по Ветхому Завету. Глава 2. История собрания ветхозаветных книг в один священный кодекс, или история ветхозаветного канона // ТКДА. 1871. Т. 3. № 7. С. 71–117. Його ж. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 234–284. 1878. Т. 1. № 4. С. 98–127.

¹⁸³ Див.: Сольский С. М. Каков может быть состав научных введений в книги Св. Писания в настоящее время? // ТКДА. 1887. № 3. С. 358–376. Рыбинский В. П. Первый опыт «Введения в Священное Писание» // ТКДА. 1900. № 11. С. 447–456.

¹⁸⁴ Див.: Сольский С. М. Библиографические заметки: «Руководство к последовательному чтению учительных книг Ветхого Завета». К., 1871. «Руководство к последовательному чтению пророческих книг Ветхого Завета». Изд. 2-е, дополненное и исправленное. К., 1871 // ТКДА.

здатності до саморефлексії, до концептуалізації досвіду, до пошуків шляхів практично-педагогічної реалізації богословського на наукового потенціалу.

Важливим етапом у розвитку вітчизняної духовно-академічної бібліології стали пошуки засад побудови ефективного навчального посібника з біблійної ісагогіки. Вони виявилися пов'язаними з діяльністю одного з найвідоміших викладачів КДА другої половини ХХ ст. — професора С. М. Сольського. Значних зусиль С. Сольський доклав до дослідження історії становлення концептуальних засад біблійної ісагогіки та побудови наукових посібників-«вступів» до вивчення Святого Письма. Основна керівна ідея побудови бібліологічних вступів у Сольського — захистити від заперечень раціоналістичної критики «священну гідність» біблійних канонічних книг, застосовуючи для цього аналіз як зовнішніх чинників їхнього походження та збереження, так і внутрішніх свідчень, отриманих шляхом історико-догматичного аналізу змісту самого тексту. Київський біблеїст прагнув досягти того, щоб презентація різноманітних відомостей стосовно біблійних книг поєднувалася з ознайомленням з їхнім внутрішнім змістом і обов'язково давала відповіді на релігійно-догматичні питання, з цим пов'язані¹⁸⁵.

Цікава ісагогічна та герменевтична програма випрацьовувалася та формулювалася в стінах КДА у зв'язку з такою важливою дидактичною потребою, як потреба в створенні «шкільної тлумачної Біблії». Потреба ця актуалізувалася через появу та поширення наприкінці 70-х років ХІХ ст. російського «Синодального» перекладу Біблії. Цей переклад, залишившись книгою для повчального читання, мав отримати в очах загалу віруючих найвищу авторитетність. Прагнення це було зрозумілим у контексті протидії імперської державно-церковної системи як протестантським релігійним рухам, які активно апелювали до Біблії, так і атеїзму та вільнодумству, пов'язаним із соціалістичними рухами, що народжувалися й міцніли тоді не лише в Російській імперії, але й у світі. Критерії створення «шкільних» приміток до біблійного тексту були визначені

1871. Т. 3. № 8. С. 431–444. Його ж. Библиографические заметки: «Руководственное пособие к пониманию Псалтири» свящ. Х. Орды. К., 1882 // ТКДА. 1883. Т. 2. № 6. С. 356–368. Його ж. Библиографические заметки: «Руководство к изъяснительному чтению Четвероевангелия и Деяний апостольских» А. Иванова. К., 1886. + «Учебное руководство к толковому чтению Четвероевангелия и книги Деяний апостольских» Д. Боголепова. Изд. 2-е, исправл. и дополненное. М., 1886 // ТКДА. 1886. № 12. С. 713–724. Покровский Ф. Я. [реп. на:] Учебник библейской истории Ветхого Завета, доктора Августа Келера. Эрлянген и Лейпциг, 1893 // ТКДА. 1894. № 8. С. 630–663. № 9. С. 146–170. Рыбинский В. П. Библия для детей // ТКДА. 1897. № 1. С. 3–34. Його ж. О Библии (публичное чтение) // ТКДА. 1902. № 3. С. 359–382.

¹⁸⁵ Див. у 2-му розділі цієї монографії спеціальний підрозділ, присвячений внескові С. М. Сольського до біблійної ісагогіки. Див. також: Головащенко С. І. Про деякі аспекти бібліологічної спадщини С. М. Сольського: біблійна ісагогіка // Київська академія. Вип. 4. К.: КМ академія, 2007. С. 95–109.

ні та сформульовані відомим київським біблеїстом Я. О. Олесницьким¹⁸⁶ на ґрунті об'єктивної світоглядної та інтелектуальної еволюції самого біблеїста як фахівця з давньоєврейської мови та біблійної археології, талановитого дослідника й викладача.

У т. зв. «загальній» частині «Правил» Олесницького наголошувалося на популярності приміток. «Загальні» правила фіксували та унормовували шляхи задоволення суспільної потреби у виробленні популярного жанру «тлумачної Біблії»: доступного біблійного тексту з доступними за формою та змістом пояснювальними примітками. У т. зв. «спеціальних» правилах Олесницький запропонував оптимальне зіставлення різних мовних (давньоєврейської, грецької та слов'янської) традицій для популярного роз'яснення важких місць російського перекладу. Ці правила апелювали до історичного, географічного, культурного контексту при роз'ясненні біблійних повідомлень, поданих через «синодальний» текст. Це також виявляло орієнтацію на популяризаторські, викладацькі завдання. В разі необхідності пропонувалося контекстуальне роз'яснення, роз'яснення історичних та культурних, побутових обставин, відсилань до давніх звичаїв, установлень, вірувань¹⁸⁷.

Ще одна подія привертає увагу в зв'язку з проблемами викладання Біблії в православних духовних школах того часу. Це — дискусія академічної професури з цього приводу, ініційована вищою церковною владою та документально зафіксована аж 20 років по тому, у 1896 р. Один із документів — записка професора Санкт-Петербурзької ДА М. Н. Глубоковського з викладом міркувань щодо змін у програмі та методах викладання Святого Письма в духовних семінаріях, яка указом Синоду за № 429 від 24 січня 1896 р. була зроблена предметом обговорення в духовних академіях імперії¹⁸⁸. Другим є зафіксований у протоколі засідання Ради КДА від 29 листопада 1896 р. висновок створеної на запит Синоду комісії в складі викладачів КДА: професорів С. М. Сольського, Я. О. Олесницького, Ф. Я. Покровського та доцента В. П. Рибінського про зміни в методі викладання Священного Писання в духовних семіна-

¹⁸⁶ Див.: Правила для руководства при предполагаемом составлении в Киевской духовной академии объяснительных примечаний к русскому тексту Библии (учительных книг), составленные, по поручению Совета академии, экстраординарным профессором Ак. Олесницким // Протоколы заседаний Совета КДА за 1876/1877 уч. год // ТКДА. 1877. Т. 3. Приложение. С. 231–237 (далі: Протоколы заседаний Совета КДА...).

¹⁸⁷ У цьому розділі монографії цей сюжет творчості Я. О. Олесницького буде розглянуто в спеціальному підрозділі. Див. також: Головащенко С. І. «Правила для руководства при составлении объяснительных примечаний к русскому тексту Библии» Я. О. Олесницкого: передісторія російської Тлумачної Біблії // Наукові записки НаУКМА. Т. 50. Філософія та релігієзнавство. К.: КМ академія, 2006. С. 56–63.

¹⁸⁸ Див.: Извлечения из протоколов Совета КДА за 1896/1897 уч. год // ТКДА. 1896. Т. 2. № 5. Приложение. С. 98–112.

ріях від 7 листопада 1896 р. (щодо міркувань та пропозицій професора Глубоковського)¹⁸⁹.

Обговорення проблем викладання Біблії в духовних семінаріях, ініційоване Синодом у 1896 р., специфічно висвітлює те саме коло проблем, пов'язаних із суспільним функціонуванням біблійного тексту, зокрема, проблему його сприйняття в масовій релігійній свідомості в інтересах офіційної церковної ідеології та, найголовніше, проблему його адекватного та ефективного навчального викладу. Адже духовні семінарії якраз і готували парафіяльних священиків — основних «медіаторів» між церковною традицією з одного боку та повсякденною релігійною свідомістю та практикою широкого православного загалу з іншого. До того ж саме священики-випускники семінарій складали основний контингент студентів духовних академій, і рівень засвоєння ними знань про Святе Письмо прямо впливав як на їхні результати при вступі, так і на рівень біблійологічного навчання протягом чотирьох академічних років.

Професор Глубоковський у своїй записці критично аналізував семінарську програму з викладання Святого Письма 1867 р., критикуючи як небажану «перевагу вступних та пояснювальних знань над екзегетичними», що створює небезпеку сумнівів; наголошуючи на першорядності «відзначення керівних засад, яких трималася Церква у визначенні вартості священних писань», закликаючи зосередитися на «теоретично-фактичному обґрунтуванні повної віри в непорушність канону». Відповідно, він пропонував найголовнішу увагу при викладанні Святого Письма спрямовувати «переважно на вивчення змісту священних книг за самими текстами, а не за шкільними посібниками, і на точність засвоєння думок у їхньому автентичному зв'язку та послідовності... усіякі інші побічні відомості повідомляються лише тією мірою, якою вони є необхідними для досягнення цієї мети й не заважають цьому...»¹⁹⁰ Джерела ж є цих «побічних відомостей» мали би переважно бути церковно-традиційними, передовсім, святоотцівськими: Глубоковський схвалив як приклад «задовільного» і «корисного» впровадження петербурзьке 1894 р. видання ісагогічної хрестоматії Я. О. Олесницького¹⁹¹.

Київські професори, відповідаючи на записку професора Глубоковського, підтримали того в необхідності подолати негативну практику вивчення Біблії переважно за підручниками, а не за самим священним текстом: «Потрібно відволікти увагу учнів від підручників до самої Біблії та її тексту»; «Тлумачення має виходити з належним чином засвоєного тексту... і не повинно обмежуватися заучуванням внесених до підручника комен-

¹⁸⁹ Див.: Извлечения из протоколов Совета КДА за 1896/1897 уч. год // ТКДА. 1897. Т. 3. №9. Приложения. С. 81–85.

¹⁹⁰ Див.: Извлечения из протоколов заседаний Совета КДА за 1895/1896 уч. год // ТКДА. 1896. Т. 2. Приложение. С. 102–104.

¹⁹¹ Там само. С. 104; див.: власні примітки М. Глубоковського.

тованих віршів...»; «Уроки до історії біблійної мають пристосовуватися до її джерела, до біблійних книг...»¹⁹². Щоправда, тут же визнавалася наявність певного не освоюваного на рівні семінарської бібліологічної освіти «надлишку», недоступного, очевидно, поза зверненням до сучасної біблеїстики, в т. ч. і до біблійної критики. Так, визнавалася наявність в біблійному тексті «деяких розділів, незручних у педагогічному відношенні...», які дозволялося, або ж і рекомендувалося «вилучати» з процесу вивчення¹⁹³. Водночас пролунала думка київської академічної комісії про необхідність «видання шкільної учбової Біблії», яка б водночас була «належною тлумачною Біблією», виданою «з короткими вступними відомостями на початку кожної біблійної книги та глави», до того ж «наділеною, у підрядкових примітках усіма поясненнями неясних місць, які потрібні учням, та й усім взагалі православним читачам Слова Божого»¹⁹⁴.

Акцент саме на апологетичних завданнях вивчення та викладання Біблії проявився в позиції київських професорів щодо мотивації збільшення обсягу лекційних занять зі Старого та Нового Завіту. Так, обсяг лекцій під час вивчення Четвероевангелія та книги Діянъ апостольських варто збільшувати, насамперед, у зв'язку з «теперішніми запереченнями ересіархів, які заперечують тотожність Православної Церкви з Церквою Апостольською». А в Старому Завіті «належить проходити усі книги, без прогалин, не виключаючи книг неканонічних, у витлумаченні яких майбутній пастир Церкви може зустріти суперників в особі сектантських начотчиків, які вже не обмежуються одним Новим Завітом, а звертаються до всіх біблійних книг»¹⁹⁵.

Апологетичний, а також і місіонерський пафос зміцнювався закликом до «позакласного звертання учнів до Святого Письма», «позакласного спілкування» з ним. Цим мали долатися: ситуація, коли «в числі настільних улюблених книг Біблія нині не опиняється...»; «...нерозвиненість смаку до читання і слухання Слова Божого...» та притаманна багатьом майбутнім священикам «неясність усвідомлення майбутнього духовного учительства народу на ниві Слова Божого...»¹⁹⁶.

Щодо рекомендацій М. Н. Глубоковського (який спирався ще на пункти програми 1867 р.) радикально збільшити обсяг викладання грецької мови, переорієнтувавши її як предмет викладання фактично з мови «класичної» на мову «біблійну»¹⁹⁷, комісія виявилася значно поміркованою.

¹⁹² Див.: Извлечения из протоколов Совета КДА за 1896/1897 уч. год // ТКДА. 1897. Т. 3. № 9. Приложения. С. 81–82.

¹⁹³ Там само.

¹⁹⁴ Там само. С. 82–83.

¹⁹⁵ Див.: Там само. С. 84.

¹⁹⁶ Див.: Там само. С. 83.

¹⁹⁷ Див.: Извлечения из протоколов Совета КДА за 1896/1897 уч. год // ТКДА. 1896. Т. 2. № 5. Приложения. С. 105–111.

ванішою. «Не заперечуючи важливості» такого кроку, все ж зазначили, що його здійснення «було би важкою справою для нашої середньої школи...» Проте члени комісії погодилися зі зверненням до грецького тексту Біблії «у місцях найважливіших у догматичному відношенні» для «роз'яснення богословської термінології» або місць, «неясно переданих слов'янським текстом»¹⁹⁸.

Парадоксально, але саме грецька мова, незважаючи на пієтет перед перекладом LXX, найменшою мірою вивчалася як мова Біблії. Типовою була ситуація, про яку дізнаємося, наприклад, зі звіту про навчальний процес у 1888/1889 р.: грецька мова вивчалася в КДА доволі інтенсивно, хоча часто й не як біблійна мова, будучи викладеною протягом року в основному на основі класичних античних текстів (аналогічно до вивчення латини), практично без залучення біблійного текстурального матеріалу¹⁹⁹. Так ми торкаємося ще однієї важливої складової процесу викладання біблійних знань у стінах КДА, як він усвідомлювався і на рівні офіційно-урядовому, і в академічному професорському середовищі²⁰⁰.

Полеміка з представниками західної раціоналістичної історичної біблійної критики своїм органічним та промовистим наслідком мала прагнення зміцнити апологетичну спрямованість саме навчального викладу знань про Біблію (і, зокрема, біблійної історії) через залучення як до академічного, так і до «домашнього» вжитку творів апологетично налаштованих західних авторів. У нашому випадку фундаментальною відповіддю на «негативну» біблійну критику в Київській духовній академії вважалося використання написаних з апологетичних позицій базових підручників, «пристосованих до потреб тих, хто навчається у вищих учбових закладах». Цікавим тут видається образ «ідеального» підручника з біблійної історії, який, будучи вірним традиції, відповідав би й інтелектуальним вимогам часу, реальному стану наукових знань. Як зазначено, «відчулася вже нагальна потреба в такому викладі біблійної історії, який, суворо витримуючи і систематично представляючи хід цієї історії... взяв би до уваги та гідно оцінив би останні результати як новітньої критики біблійних книг, так і новітніх відкриттів у галузі єгиптології, асиріології та палестинознавства — тією мірою, якою вони стосуються біблійної історії». Такий підручник мав би репрезентувати біблійну історію, «вірну своїм джерелам і разом з тим захищену проти заперечень сучасної біблійної критики, висвітлену та підтверджену новітніми відкриттями там,

¹⁹⁸ Див.: Извлечения из протоколов Совета КДА за 1896/1897 уч. год // ТКДА. 1897. Т. 3. № 9. Приложения. С 84.

¹⁹⁹ Див.: Отчет... за 1888/1889 уч. год. С. 26, 27 // в кн.: Извлечение из протоколов Совета КДА за 1888/1889 уч. год. К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890.

²⁰⁰ Окремо та докладніше це питання розглядатиметься у наступному підрозділі цього розділу.

де це можливо»²⁰¹. Спробуємо систематизувати теоретичні критерії та методичні вимоги до такого підручника. Це, насамперед:

- вірність «супранатуралістичному», телеологічному, провіденційному витлумаченню провідних рушійних чинників історії («історичний задум Божий»); доволі прогресивним тут було проголошення «синергійного» погляду на взаємодію в історії надприродного та людського: «чудесна діяльність Бога, що спрямовує хід історії... і разом з тим свободна воля людини, що підкоряється Божій, або протиставляється їй»²⁰²;
- критично-апологетичне ставлення до раціоналістичної моделі презентації біблійної історії;
- посилання на докази «біблійні та позабіблійні», при цьому — критична оцінка даних різних наук про історію та культуру Давнього Сходу;
- не обмежуватися простим викладом біблійно-історичного матеріалу; посилання на ширше коло наукової та богословської літератури, з якої можна отримати повніші відомості;
- використання допоміжних засобів-додатків (списків літератури, хронологій, апологетичних приміток та коментарів);
- ісагогічний аналіз цілих біблійних книг або їхніх великих розділів;
- характеристики біблійних персонажів, аналіз мотивів їхньої поведінки та причин історичних подій тощо²⁰³.

Апологетичний синтез науки й богослів'я визначає критерій достовірності біблійно-історичного викладу та істинності позицій дослідника: «щире бажання сказати те, що після усіх його досліджень, вважає істинним його вчена християнська совість»²⁰⁴. Саме тому богословська та методологічна реакція київських біблієстів як викладачів церковно-апологетичного спрямування була пов'язана з рецепцією та пропагандою таких підручників.

Виклад апологетичної позиції зміцнювався дидактичними зауваженнями, спрямованими на підвищення ролі Біблії в шкільному релігійно-моральному навчанні та вихованні. Посилення богословського, радше сотеріологічного змісту бібліологічних предметів (так, О. Глаголев пропонував запровадити замість шкільної «біблійної історії» предмет «історичне вчення про домобудівництво нашого спасіння») було спрямоване на досягнення ідеального статусу Біблії в суспільстві. Цей ідеал:

²⁰¹ Покровский Ф. Учебник библейской истории... // ТКДА. 1894. Т. 2. № 8. С. 632.

²⁰² Там само. Т. 3. № 9. С. 161.

²⁰³ Покровский Ф. Учебник библейской истории Ветхого Завета, доктора Августа Келера, орда. профессора богословия в Эрлянгене. Т. 1. С. 1–498. Эрлянген, 1875. Т. 2. С. 1–472. Эрл., 1884. Т. 3. С. 1–674. Эрлянген и Лейпциг, 1893 / Ф. Покровский // ТКДА. 1894. Т. 2. № 8. С. 632–663. Т. 3. № 9. С. 161, 163–164; 165–169 (далі: Покровский Ф. Учебник библейской истории Ветхого Завета...).

²⁰⁴ Покровский Ф. Учебник библейской истории Ветхого Завета... Т. 1. С. 1–498. Эрлянген, 1875. Т. 2. С. 1–472. Эрл., 1884. Т. 3. С. 1–674. Эрлянген и Лейпциг, 1893 / Ф. Покровский // ТКДА. 1894. Т. 3. № 9. С. 169.

«замість необґрунтованих, безплідних та морально злочинних випадів проти святині біблійної — повчатися в Законі Господньому день і ніч!» постульований як виконання «обов'язку кожного християнина»²⁰⁵.

Важливість такого напряму гуманітарної та богословської освіти, як вивчення Святого Письма, в КДА визначалася специфікою академії як православного церковного навчального закладу, орієнтованого на підготовку богословів, але насамперед — кадрів духовенства. Відповідно, з цим була пов'язана необхідність пошуку адекватних та ефективних форм як богословського, так і популярного викладу знань про Біблію. Досвід визначення концептуальних засад та спроби практичної розбудови його структури, реалізовані в стінах академії найвидатнішими представниками останньої чверті XIX — початку XX ст., є актуальними та цікавими не лише з історичної, але й з практичної точки зору.

Розглянуті вище сюжети з історії бібліології в стінах КДА відбивали суттєві та актуальні на різних етапах досліджуваного періоду проблеми становлення й розвитку предметно-дисциплінарної структури процесу викладання знань про Біблію. Водночас відзначаємо особливість одного з напрямів бібліологічної освіти і його значення для усієї системи бібліологічних знань. Маємо на увазі викладання т. зв. «оригінальних мов Біблії», найрозвиненішою ланкою якого в КДА була доволі потужна традиція викладання мови давньоєврейської. Проте специфічні проблеми та завдання на шляху вивчення та викладання цього предмету потребують докладнішого розгляду різноманітних вимірів викладання «біблійних» мов у КДА — у наступному підрозділі.

2.2. Викладання біблійних мов у Київській духовній академії: культурно-історичний і конфесійний контексти

Розглядаючи специфічні чинники, що впливали на забезпечення належного культурологічного підґрунтя для розвитку вітчизняної біблеїстики, варто було б звернутися до обставин вивчення й викладання оригінальних біблійних мов київською духовно-академічною школою у XIX — на початку XX ст. Тут не зайвим було би подивитися на текстуральну базу, створювану протягом попереднього періоду існування Київської академії; розглянути ідейне та методологічне обґрунтування зусиль, спрямованих на актуалізацію питання про оригінальні біблійні мови у вітчизняному — православному — культурно-конфесійному середови-

²⁰⁵ Див.: Глаголев А. А. Ветхий Завет и его непреходящее значение в Христианской Церкви (по поводу древних и современных литературных и общественных течений против общепринятого значения и употребления христианами ветхозаветных священных писаний) // ТКДА. 1909. Т. 3. № 12. С. 547–548, 550 (далі: Глаголев А. А. Ветхий Завет и его непреходящее значение...).

щі (де прочитання Святого Письма традиційно ґрунтувалося, передусім, на традиції грецького тексту Септуагінти та на церковнослов'янській, «кирило-мефодіївській» традиції); та звернути увагу на деякі, на наш погляд, показові моменти в еволюції статусу деяких «біблійних» мов у київській академічній культурі.

«*Мови Біблії*»: *сакральні, культурні, політичні виміри питання*. Відомо, що визначення й закріплення статусу «мов Біблії», так само як і «мов Літургії» традиційно є питанням не лише культурно-історичним, але й складає одну з наріжних проблем становлення конфесійно-культурної ідентичності різних християнських традицій. У нашому випадку маємо справу з конфесійно орієнтованою біблієстикою, де текстуальною основою для сприйняття та освоєння Святого Письма є традиція Септуагінти, найдавнішого грецького перекладу біблійних книг. Старий Завіт грецькою мовою, сприйнятий православною традицією у версії перекладу LXX, став основою для інших перекладів, у т. ч. (у рецензії Лукіана Самосатського) для «кирило-мефодіївської», церковнослов'янської Біблії.

Зарахування ж давньоєврейської та арамейської мов до кола «оригінальних біблійних», крім історико-культурних підстав — своєрідної «пам'яті про спадковість» (що особливо спрацювала, скажімо, у III–IV стт. н. е., у східному християнстві через текстологічну працю Орігена (Гекзапла), а в західному — під час підготовки Ієронімом Стридонським латинського перекладу Біблії, майбутньої Вульгати), мало ще й реформаційну ідеологію з її *Sola Scriptura* та первинно антикатолицьким («антивуглатівським») пафосом повернення до альтернативних першоджерел і винайдення цих першоджерел у вигляді масоретського давньоєврейського тексту. Тож у постреформаційну та новочасну добу не лише грецька або латина, але й давньоєврейська ставали актуальними для християнської (насамперед, протестантської) біблієстики.

Актуальність «священної тримовності» була пов'язана з усвідомленням можливості та необхідності виховування інтелектуалів, налаштованих на самостійне, творче, критичне сприйняття й тлумачення як авторитетних текстів античних мислителів, так і Святого Письма. За багато століть після Ієроніма це було реалізоване в суттєвих трансформаціях європейської академічної, університетської культури, зокрема в появі т. зв. «*Lycæum Trilingue*» — «тримовних» колегіумів, таких, як колегіум при Лувенському університеті, створений під впливом ідей Еразма Роттердамського; паризький тримовний коледж (згодом «*Collège de France*»), оксфордський «*Corpus Christi*»; іспанський колегіум Сан-Ільфонсо, де викладалися біблійні мови та готувалася одна з найвідоміших у світі біблійних поліглот — Комплютенська²⁰⁶. Давні ж контакти

²⁰⁶ Див.: Горський В. Європейська академічна традиція в Києво-Могилянській академії // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. К.: Вид.

київської православної богословської школи із західною університетською, академічною культурою визначили таку можливість і для православного духовно-академічного середовища.

Біблійні видання оригінальними мовами та допоміжні лексикографічні посібники в Києво-Могилянській академії. Насамперед, нагадаємо, що тут ще з XVII та XVIII ст. були доступними Біблії оригінальними мовами: як єврейською, так і грецькою. З тих же часів у академічних фондах були наявними багатомовні видання, створені з використанням найвідоміших біблійних перекладів — «поліглоти», «білінгви», «трилінгви», «квадрилінгви». Наприклад, це були: 9-томна єврейсько-самарянсько-халдейсько-грецько-сирійсько-арабська поліглота; 2-томне латинсько-грецько-німецьке видання; чотиримовне видання Нового Завіту; єврейсько-грецько-латинський Псалтир; сирійсько-латинська книга Псалмів; єврейсько-латинські Псалми; греко-латинські Новий Завіт, Євангелія та Послання²⁰⁷. Використання таких видань свідчило про значні можливості розвитку текстологічного опрацювання біблійного матеріалу і формування бази як для вивчення оригінальних мов Біблії, так і для екзегетичних вправ.

Нові можливості для набуття та вдосконалення лінгвістичних знань; опрацювання оригінальних біблійних текстів; здійснення компаративних досліджень у царині стародавніх та сучасних перекладів створювала наявність словників давніх мов та відповідних граматик. Звісно, основний текстологічний матеріал могли давати вже розглянуті вище біблійні видання, в т. ч. багатомовні, що включали версії як оригінальними мовами та мовами найдавніших перекладів, так і новочасними європейськими мовами. Що ж до необхідних допоміжних лексикографічних засобів, то можна було відзначити наявність таких словників, як: халдейський, талмудичний та рабіністичний лексикон Й. Буксдорфа (Базель, 1639); єврейсько-халдейсько-грецько-німецький словник, без титулу; дисертація Й.-Г. Міхаеліса про єврейські «крапки» — некудот (Галле, 1739), а також «ключ до єврейського читання» Йоахима Ланге (Галле, 1735). Вони примітні тим, що допомагали опановувати правила читання єврейських біблійних текстів, відтворених консонантним письмом. Опрацюванню біблійного оригіналу та стародавніх перекладів сприяли також: підручник єврейської та халдейської мов Буксдорфа (Базель, 1631); єврейська граматика Міхаеліса (Братіслава, 1748); численні граматики стародавніх семітських мов: єврейські, халдейські, сирійські, грецькі, латинські та церковнослов'янські граматики інших авторів; виділяється

дім «КМ академія», 2002. С. 21–22. Ісаєвич Я. *Lysacum Trilingue*: Концепція тримовної школи у Європі в XVI ст. // Україна давня і нова. Народ. Релігія. Культура. Львів, 1996. С. 308–318.

²⁰⁷ Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. К., 1908. № LXXVII. С. 302–303, 330, 360–362.

здобуток самої київської академічної школи ХVІІІ ст.: грецька грамати́ка, видана В. Бантиш-Каменським (Лейпціг, 1779)²⁰⁸.

Початки в Києво-Могилянській академії гебраїстики та викладання давньоєврейської як біблійної мови. Систематичний розвиток біблійної гебраїстики — і для викладання, і для біблійної екзегези — почався в Київській академії, мабуть, з 30-х рр. ХVІІІ ст., коли процес опанування біблійних мов тут очолив Симон (Тодорський)²⁰⁹. З 1738 р. він викладав в академії грецьку, давньоєврейську та німецьку мови. Характерною рисою цих мовознавчих викладів була граматична практика, найтісніше пов'язана з читанням, розбором та аналізом давньоєврейського біблійного тексту, особливо П'ятикнижжя. Якнайліпше тут прислужилася наявність в академії вже згадуваних давньоєврейських Біблій, граматик, допоміжних посібників для розбору та читання консонантного єврейського письма, коментарів до оригінального єврейського біблійного тексту Й.-Г. Міхаеліса, Й. Ланге, А.-Г. Франке, Ф. Буддея²¹⁰.

Таке серйозне текстуальне й методичне підґрунтя та постановка праці відіграли неабияку роль у формулюванні ідеологічних настанов щодо вивчення біблійних мов у Київській академії. Так, у «Духовному регламенті» Прокоповича зазначалося: «Мови грецьку і єврейську (якщо будуть вчителі) між оними урочний час на себе приймуть»²¹¹. Проблеми викладання та засвоєння в Київській академії «східних священних мов» неодноразово обговорювалися на найвищому рівні церковного керівництва. Так, переписка між ректором академії архимандритом Давидом (Нащинським), митрополитом Київським Арсенієм (Могилянським) та Київською духовною консисторією (14 серпня — 17 вересня 1760 р.) не випадково була позначена титулом «Про приведення викладання в Київській академії східних мов до кращого та досконалішого стану». У тодішньому «Визначенні Київської духовної консисторії» читаємо: «Побачивши надзвичайну деяких учнів відносно східних священних мов, а саме єврейської та грецької, недбалість... для такої ж посади (священника на парафії або ченця — *Авт.*) потрібно читання Старого й Нового Завіту, а також розуміння отцівських книг, які витлумачували Священне Писання. Означені ж книги, як Святого Письма, так і отцівські, не знаючи східних мов єврейської й грецької, за самим оригіналом, який з багатьох причин при читанні Святого Письма і отцівських книг є потрібним, читати зовсім неможливо». Далі учням «вищих класів» —

²⁰⁸ Див.: Там само. С. 329, 356–357, 448, 450, 452–460.

²⁰⁹ Роль Тодорського у постанні киево-могилянської традиції академічного біблієзнавства та його зв'язки з європейськими науково-богословськими колами ми відзначали у попередньому розділі.

²¹⁰ Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 331, 333, 356–357, 366, 448, 450.

²¹¹ Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 1. Ч. 1. К., 1904. № 1. С. 8.

риторики, філософії, богослів'я — наказано було навчатися «східним священним мовам». Неслухняних рекомендувалося примушувати, навіть застосовуючи тілесні покарання. Щоправда, від цього потім вирішено було відмовитися, щоб не відлякувати студентів від навчання в академії²¹².

Питання про викладання мов у Київській академії піднімалося ще й у 1784 р. Реагуючи на указ Святішого Синоду про викладання грецької мови в усіх духовних школах Київський митрополит Самуїл (Миславський) відповідав, що грецька мова в КА викладається, а 13 січня 1788 р. митрополит додатково спеціально розпорядився вивчати грецьку в класах богослів'я, філософському, риторичному, поетичному²¹³. У Синодальному указі Київському митрополиту Єрофею (Малицькому) від 31 жовтня 1798 р., що містив статут перетворення духовних шкіл, зазначалася необхідність викладання мов; крім сучасних європейських — французької та німецької, «єврейську, а найбільше грецьку»²¹⁴, які потрібні для розуміння Священного Писання, вивчати усім»²¹⁵.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст., у бутність в Київській академії ректором Феофіакта (Лопатинського), а вчителем богослів'я архімандрита Києво-Братського училищного монастиря Іриней (Фальковського), грецьку та давньоеврейську мови постійно знаходимо в навчальному розкладі. Настановлювалося «священно- та церковнослужительським дітям вивчати грецьку та єврейську мови — усім, без винятку»²¹⁶. Для засвоєння граматичних правил «у єврейському класі» залучався біблійний текстуальний матеріал: розбиралися та роз'яснювалися значення та смислові властивості кожного слова з конкретних книг Біблії — з шістнадцяти розділів прешої книги Мойсеевої та шести псалмів з Псалтиря протягом 1801 р., з двадцяти розділів прешої книги Мойсеевої та восьми псалмів Давидових у 1802 р. Приклади з тексту Святого Письма застосовувалися для ілюстрації правил з єврейської граматики²¹⁷. Аналогічний звіт за 1806 р. про роботу «єврейського класу» (зокрема, про перекладання протягом року «з граматичним розбором деяких Святого Письма місць, поміщених у граматиці в кінці» та «з розбором граматичним п'яти псалмів» підписав учитель єврейського класу, «студент

²¹² Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 2. К., 1906. № CVII. С. 356–358.

²¹³ Див.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № XIV. С. 73–74.

²¹⁴ Настанова до вивчення, передовсім, грецької мови, окрім потреби у дослідженні оригінального тексту Нового Завіту, визначалася, як відомо, особливим статусом грецького перекладу Септуагінти як прийнятого першоджерела у православній традиції. Натомість зміщення уваги в бік єврейської версії Святого Письма у Новий час відбувалося, як правило, під впливом протестантської текстологічної та екзегетичної традиції.

²¹⁵ Див.: Титов Ф. И. Акты и документы... Отд. III (1796–1809). Т. 1 (1796–1803). К., 1910. 792 с. С. 98–99.

²¹⁶ Див.: Там само. № XIX. С. 80. № XXXV. С. 131. № LXXI. С. 222.

²¹⁷ Див.: Там само. № XCII. С. 365. № CII. С. 392–393.

богослів'я» Сильвестр Гогоцький. Тоді ж «у вищому грецькому класі» були «прочитані на всі недільні і святкові дні Євангелія грецькою мовою, які під час граматичного розбору перекладалися російською мовою, з відзначенням правил та властивостей грецької мови»²¹⁸. Зі звіту за 1809 р. дізнаємося про те, що в «єврейському класі» «перекладено з граматичним розбором з Біблії книги Буття 10 розділів»²¹⁹. Протягом 1814 р. «прочитано з розбором і вказуванням на властивості правил єврейської мови і з перекладом на латинську мову 21 та 22 розділи Буття та інші місця Святого Письма»²²⁰.

Щоправда, відзначалося зменшення ваги біблійного та святоотцівського матеріалу у викладанні різних предметів на початку XIX ст. порівняно з XVII та XVIII ст.²²¹: «Впадає в очі... ницість біблійної та особливо патристичної ерудиції. Твори стародавніх вихованців і професорів Київської академії XVII і навіть XVIII ст. рясніють біблійними текстами та посиланнями на творіння святих отців і вчителів Древньої Церкви». У нових професорів часто «цього не помітно», «лише зрідка зустрічаються приклади з древньої історії або посилання на творіння класичних — грецьких та римських письменників. Дуже можливо, що тут проявився вплив світської школи»²²².

Статус гебраїстики та давньоєврейської мови в реформованій КДА. У «Височайшому указі Святішого Синоду про перетворення духовних шкіл та доповіді Комітету з питання вдосконалення духовних училищ» (яким була започаткована реформа духовних навчальних закладів Російської імперії) пунктом VI запроваджувалися класи мов — єврейської, грецької, латини²²³. У затвердженому імператором Александром I проекті Статуту духовних академій від 30 серпня 1814 р., за яким практично реформувалися духовні школи, в т. ч. з 1819 р. і Київська академія, на викладання та практичне використання оригінальних біблійних мов указувалося в п. 166 рекомендацій за розділом «наук богословських»: «Краща метода богословського навчання без сумніву полягати має в читанні Святого Письма і в розкритті істинного смислу його, за оригінальним викладом (курсив мій — Авт.) і кращими роз'ясненнями святих отців».

²¹⁸ Див.: Титов Ф. И. Акты и документы... Отд. III (1796–1809). Т. 2. К., 1911. № XC. С. 283–284.

²¹⁹ Див.: Титов Ф. И. Акты и документы... Отд. III. Т. 3. К., 1912. № XIV. С. 139.

²²⁰ Див.: Титов Ф. И. Акты и документы... Отд. III. Т. 4. К., 1913. № XLVII. С. 265.

²²¹ Далі ми ще зустрінемо свідчення про поступове зростання протягом XIX ст. «мирського елементу» у текстовальному матеріалі, що застосовувався для викладання грецької мови: дедалі менше біблійних текстів, дедалі більше античної «класики», — доволі показове явище, адже йдеться про традицію, що виводила себе від Септуагінти та грецької Літургії.

²²² Див.: Титов Ф. И. Акты и документы... Отд. III (1796–1809). Т. 3. К., 1912. Передмова. С. LIII.

²²³ Див.: Титов Ф. И. Акты и документы... Отд. III (1796–1809). Т. 2. К., 1911. № CXVIII. С. 372–373.

Тож латинська, грецька та давньоєврейська мови утверджувалися в статусі обов'язкових курсів наук²²⁴.

У 1830–1850-х рр. давньоєврейська мова була предметом публічних іспитів для студентів «вищого відділення». Це, вочевидь, сполучалося з необхідністю екзегетичних вправ, які теж вимагалися на іспитах — у «класі читання Святого Письма»: читання та роз'яснення глав з окремих старозавітних книг (зустрічаються найчастіше повчальні книги, такі як Йов та Еклезіаст) «з розбором єврейського оригіналу», або «герменевтичним розбором»²²⁵. Давньоєврейська мова посідала 2 годинних лекції на тиждень. Лише вона фактично вивчалася як мова Біблії²²⁶. І надалі ця мова розглядалася, за словами ректора КДА у 1860-ті рр. єпископа Філарета (Філаретова), як засіб «кращого розуміння Святого Письма... і разом з тим ґрунтовнішого вивчення християнського богослів'я»²²⁷. Київська духовна академія зробилася визначним прихистком і розсадником мовознавства — великою мірою через наявність у складі її викладачів визначних та яскравих особистостей. Особливо багато в ній було гарних знавців єврейської мови, чим славилася і стара академія, зокрема, у першій половині XVIII ст. Тому викладання давньоєврейської мови, незважаючи на його спеціальний характер, і в Київській духовній академії було поставлене порівняно добре. У КДА склалася традиція викладання давньоєврейської мови, а згодом давньоєврейської мови та біблійної археології, що не переривалася протягом усього часу існування академії.

Давньоєврейська мова як мова біблійна стала основою фактично найдавнішої з бібліологічних спеціалізацій у КДА, проіснувавши там за усіх перетворень до XX ст. Ще на початку 1860-х рр. ректор єпископ Філарет наполягав на тіснішому зв'язку викладання Святого Письма та давньоєврейської мови, пропонуючи якимось навіть поєднувати їх викла-

²²⁴ Див.: Титов Ф. И. Акты и документы... Отд. 3. Т. 4. К., 1913. № XXVIII. С. 105–106; 136.

²²⁵ Див., напр.: Указание предметов, предназначенных для публичного испытания студентов Киевской духовной академии, имеющего быть 1834 года. К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1834. С. 3–4. Программа публичного испытания студентов Киевской духовной академии, имеющего быть 30 июня 1849 года по случаю окончания XVI учебного курса. К.: Тип. Ф. Гликсберга, 1849. С. 6. Программа публичного испытания студентов Киевской духовной академии по окончании пятого учебного курса. К.: Типография академии Киевской при Киево-Печерской Лавре, 1851. С. 4.

²²⁶ Див., напр.: Указание предметов, предназначенных для публичного испытания студентов Киевской духовной академии, имеющего быть 1834 года. К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1834. С. 3–4. Программа публичного испытания студентов Киевской духовной академии, имеющего быть 30 июня 1849 года по случаю окончания XVI учебного курса. К.: Тип. Ф. Гликсберга, 1849. С. 6. Программа публичного испытания студентов Киевской духовной академии по окончании пятого учебного курса. К.: Типография академии Киевской при Киево-Печерской Лавре, 1851. С. 4.

²²⁷ Корольков Иван. Преосвященный Филарет, еп. Рижский, как ректор КДА // ТКДА. 1882. Т. 4. № 12. С. 39.

дання в одній особі, бо ж «наставник Святого Письма зможе відразу практично застосовувати тут лінгвістичні та археологічні відомості, так само як і відомості зі священної бібліології в нього можуть спрямовуватися на вивчення мови»²²⁸. Цей проект у специфічній формі якраз і був реалізований у складі кафедри давньоєврейської мови та біблійної археології. Внесок таких її представників, як професори С. Ф. Соловйов (1825–1836), І. П. Максимович (1836–1861), М. С. Гуляєв (1861–1866), Я. О. Олесницький (1867–1899), склав скарбницю вітчизняної православної гебраїстики²²⁹. Систематично поєднуючи викладання давньоєврейської мови та біблійної археології, викладачі КДА для біблійної археології створювали історико-лінгвістичний фундамент, а біблійна мова засвоювалася невідривно від свого культурного контексту.

Культурний та ідейний контекст викладання давньоєврейської та інших «мов Біблії». Усвідомлення необхідності викладання та вивчення в КДА оригінальних біблійних мов ще з другої половини XIX ст. відбувалося внаслідок складної взаємодії внутрішніх потреб та зовнішніх впливів. Інтенсивне опрацювання слов'янських, грецьких та давньоєврейських текстів ще в XVIII ст. було стимульоване необхідністю виправлення церковнослов'янської Біблії (Петровсько-Єлизаветинська Біблія)²³⁰, а у XIX ст. — створенням низки біблійних перекладів (переклади Російського Біблійного товариства російською та іншими мовами, російський Синодальний переклад, національні переклади, в т. ч. українські). Так, Синодальний переклад Біблії став свого часу важливим наслідком сприйняття Православною Церквою здобутків європейської біблієстики в галузі дослідження біблійного тексту та методологічних підходів до перекладацької праці, що синтезували святоотцівську спадщину і здобутки європейської Реформації та новочасної доби²³¹. Найважливішим тут стало визнання цінності масоретської текстологічної традиції, використання масоретського тексту поряд із Септуагінтою для перекладання Біблії та православної екзегези, а також актуалізація питання про систематичне вивчення в православних духовних навчальних закладах давньоєврейської мови поряд із грецькою для повнішого та глибшого екзегетичного осягнення Святого Письма.

Дискусія 1888–1889 рр. про вивчення давньоєврейської мови в православних духовних школах та участь у ній професури КДА. Ймовірно,

²²⁸ Див.: Дело Внутреннего Правления академии. 1861. № 13. Цит. за: Корольков Иван. Пресвященный Филарет, еп. Рижский, как ректор КДА... С. 35.

²²⁹ Про викладацьку та академічну працю цих та інших гебраїстів КДА див. у попередньому підрозділі.

²³⁰ Див. у попередньому розділі про роль в укладенні Єлизаветинської Біблії могилянців: Симона (Тодорського), Варлаама (Лящевського), Якова (Блоницького).

²³¹ Переклади біблійних книг з давньоєврейської І. П. Максимовича, М. С. Гуляєва, Я. О. Олесницького **були затребувані** в процесі підготовки Синодального перекладу.

саме в зв'язку з цим Святіший Синод актуалізував питання про вивчення давньоєврейської мови в православних духовних навчальних закладах, організувавши відповідне обговорення, яке знайшло своє відображення, зокрема, у протоколах Ради Київської духовної академії. Так, з п. III протоколу засідання Ради КДА від 30 листопада 1888 року дізнаємося про Указ Святійшого Синоду від 25 жовтня за № 5360: керівництво Санкт-Петербурзької духовної академії увійшло до Синоду з проханням зробити вивчення єврейської мови обов'язковим для студентів I курсу «з огляду на більш успішне вивчення студентами академії Св [ятого] Письма Старого Завіту та біблійної історії». Святіший Синод увійшов до Ради КДА з проханням дати експертну оцінку. Наведена довідка, з якої видно, що першість у цій ініціативі мала б належати саме КДА:

«Член Ради Київської академії і професор єврейської мови та біблійної археології Як. Олесницький вже 19 жовтня 1885 року входив до Ради з пропозицією, щоб вивчення цього предмету зроблене було обов'язковим для усіх студентів академії, як це було до 1869 року. Ця пропозиція Радою академії (за журналом від 31 жовтня 1885 р., ст. XVI), була прийнята і за встановленим порядком представлена на дозвіл Святішого Синоду, але це подання залишилося без наслідків». Рада КДА створила експертну комісію у складі: ординарного професора Якіма Олесницького (викладача давньоєврейської мови та біблійної археології), доцента Арсенія Царевського (викладача Святого Письма Старого Завіту), доцента Федора Покровського (викладача біблійної історії)²³².

З п. VII протоколу засідання Ради КДА від 27 січня 1889 року дізнаємося про висновки цієї експертної комісії, де проаналізована необхідність вивчення оригінальних біблійних мов. Оцінки комісії і нині не втрачають актуальності:

«...1) Таке вивчення вона (комісія — *Авт.*) визнає безумовно необхідним. Студенти богослів'я, які читають в оригіналі грецьких і латинських класиків і не мають жодного поняття про оригінальну мову священних книг, являють собою ненормальне явище. Припустимо, існують переклади священних книг іншими мовами... тим більше не можна бути знавцем Св. Писання, ґрунтуючись лише на перекладах. Старозавітні священні книги написані мовою семітичної групи, форми якої дуже мало відповідають формам індоєвропейських мов. Внаслідок цього, перекладачі Старого Завіту багато в чому не можуть погодитися між собою.

Можна стверджувати також, що безумовно точного перекладу св. книг Старого Завіту, подібного до перекладу книг новозавітних, бути не може. По відношенню до студентів академії це питання ускладнюється ще й тим, що в руках у них нині обертаються два переклади: переклад

²³² Див.: Извлечение из протоколов Совета КДА за 1888/1889 уч. год. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. С. 75–77.

слов'янський, зроблений з грецького перекладу LXX тлумачів, і переклад російський, зроблений з єврейського масоретського тексту.

Як відомо, між цими двома перекладами існують дуже значні відмінності, особливо в книгах пророцьких та повчальних; орієнтуватися в таких розбіжностях можливо лише шляхом ретельного вивчення єврейського тексту священних книг і його варіантів. Не знаючи єврейської мови, студенти академії в таких випадках звичайно звертаються до якогось з німецьких перекладів, як до останньої інстанції у вирішенні питання. Цим зміцнюється панування не завжди корисного і бажаного впливу західної біблійної науки в нашій духовній школі».

І далі — надзвичайно слушні думки про вплив такого стану на методику та зміст викладання біблієстики та богослів'я: «Незнайомство студентів з давньоєврейською мовою вимушено відбивається на викладанні усього кола біблійних наук, що читаються в академії; але головним чином воно відбивається на викладанні Святого Письма Старого Завіту... Викладач цієї науки, якщо він прагне бути цілковито зрозумілим своїм слухачам, має викладати не строго спеціальну систему, а лише певну її популяризацію. Деякі розділи, незручні для популяризації, доводиться або зовсім ігнорувати, або ж читати в спеціальному викладі, зовсім незрозумілому для студентів. Такими є усі питання загального вступу до св. книг: історія зовнішнього вигляду старозавітного тексту, історія перекладів і тлумачень, метричні форми старозавітної поезії тощо. Також слід сказати і про спеціальний вступ до кожної св. книги. У питанні достовірності кожної книги на першому місці наука ставить філологічні засади, про які не можна говорити зі слухачами, що не мають поняття про мову Біблії. Екзегетика Старого Завіту, у сенсі тлумачення текстів, не може стояти твердо, тому що спеціальне роз'яснення тексту неможливе без звернення до єврейського оригіналу»²³³.

Нагадаємо, що така позиція висловлювалася з огляду на потужний вплив європейської біблієстичної науки (попри заяви про стурбованість її впливами або засиллям). До того ж ця позиція певною мірою суперечила офіційному церковному пієтету перед традицією Септуагінти та церковнослов'янським текстом Біблії. Парадоксально, але саме грецька мова, незважаючи на пієтет перед перекладом LXX, найменшою мірою вивчалася як мова Біблії. Типовою була ситуація, про яку дізнаємося, наприклад, із звіту про навчальний процес у 1888/1889 р.: грецька мова вивчалася в КДА доволі інтенсивно, хоча часто й не як біблійна мова, будучи викладеною протягом року в основному на основі класичних античних текстів (аналогічно до вивчення латини), практично без залучення біблійного текстуального матеріалу. Через це не випадково зустрі-

²³³ Див.: Извлечение из протоколов Совета КДА за 1888/1889 уч. год. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. С. 149–151.

чаємо в літописця академії твердження про те, що «менше пощастило в цьому відношенні грецькій мові»²³⁴.

Щодо ширшого контексту зазначеного обговорення, як культурного, так і ідеологічного, можна робити припущення, звернувшись до протоколу Ради КДА від 17 серпня 1889 р. Там наведений Указ Святішого Синоду від 21 червня 1889 р. за № 2379, у якому зафіксовані позиції інших духовних академій Російської імперії з цього питання.

«І. Згідно Указу Його Імператорської Величності, Святіший Урядовий Синод слухали запропонований п. Синодальним Обер-Прокурором, від 19 минулого травня за № 425, журнал Учбового комітету, № 161, із висновком Комітету в справі про обов'язкове вивчення єврейської мови студентами духовних академій:

Наказали: Рада Санкт-Петербурзької духовної академії, маючи на увазі більш успішне вивчення студентами Священного Писання Старого Завіту, біблійної історії та археології, подала клопотання про дозвіл зробити вивчення єврейської мови обов'язковим для усіх студентів академії I курсу. З приводу цього клопотання Святіший Синод наказав Радам інших духовних академій взяти участь у ретельному обговоренні питання про те, чи є нагальною потреба в обов'язковому вивченні усіма студентами I курсу академій єврейської мови і якщо так, то чи не стане це обтяжливим для студентів і чи не зашкодить це ґрунтовному вивченню ними загальноосвітніх предметів академічного курсу. На виконання цієї постанови Ради Київської та Московської академій оголосили, що вони визнають обов'язкове вивчення єврейської мови усіма студентами необхідним; стосовно ж другого питання, Рада Московської духовної академії не надала ніяких міркувань, обмежившись лише поясненням, що збільшення кількості годин для уроків єврейської мови для другої групи студентів («друга» група — «історична», на відміну від «першої» — «словесної» — *Авт.*), які досі не вивчали цієї мови, відшкодується суттєвим полегшенням, яке вийде через знання єврейської мови під час вивчення інших загальнообов'язкових предметів. Рада ж Київської духовної академії пропонує відрахувати від другої (історичної) групи та приписати до першої (словесних наук) науку про західні сповідання, як таку, що стоїть у найближчому зв'язку з історією західних літератур. Рада Санкт-Петербурзької духовної академії, подавши вищезазначене клопотання, просить лише про запровадження єврейської мови в якості загальнообов'язкового предмету для студентів I курсу, не вказуючи ніякого способу до більш рівномірного розподілу наук, обов'язкових для вивчення тією чи іншою групою. Нарешті, Рада Казанської духов-

²³⁴ Див.: Отчет... за 1888/1889 уч. год. С. 26–27 // в кн.: Извлечение из протоколов Совета КДА за 1888/1889 уч. год. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой... С. 378–379.

ної академії, пояснивши, що протягом одного року неможливо досягнути більш-менш ґрунтовного знання єврейської мови і що посилене викладання її на I курсі, за умов численності загальнообов'язкових предметів курсу, може лише обтяжити студентів, визнала запровадження загальнообов'язкового вивчення єврейської мови на I курсі недоцільним. Внаслідок цього, беручи до уваги, що з питання про обов'язкове вивчення єврейської мови для усіх студентів I курсу в думках академічних Рад не було зроблено єдиного спільного висновку і що з другого питання — про зрівняння між першою і другою групами предметів академічного курсу академічних годин, у випадку зарахування єврейської мови до переліку загальнообов'язкових предметів, Радами Санкт-Петербурзької та Московської академій не представлено ніяких міркувань, Рада ж Київської академії представила міркування, яке не може бути визнане таким, що заслуговує на увагу (бо пропонується перенести історію та розбір західних віросповідань, що являє собою продовження курсу церковної історії після розділення Церков, з групи наук історичних до групи наук словесних, з якими вона має дуже мало спільного), Святіший Синод, згідно з висновком Учбового Комітету, визначає: не впроваджуючи єврейської мови загальним розпорядженням до числа загальнообов'язкових предметів для студентів I курсу духовних академій, надати Радам Санкт-Петербурзької, Київської, Московської академій право окремими розпорядженнями запровадити загальнообов'язкове вивчення цього предмету для студентів I курсу, в якості експерименту та тимчасового заходу, доручивши їм призначити для цього учбові години за власним їхнім міркуванням, але залишаючи недоторканим визначений статут розподіл предметів академічного курсу на загальнообов'язкові і за групами; про що для належних розпоряджень надіслати Вашому Преосвященству указ, повідомивши таким самим Преосвященних митрополитів Новгородського та Санкт-Петербурзького, Московського і архієпископа Казанського».

У зв'язку з цим рішенням була прийнята відповідна постанова Ради КДА: «Ухвалено: З цього 1889/1890 навчального року в Київській духовній академії зробити загальнообов'язковим для усіх студентів I курсу вивчення єврейської мови, для якого на цьому курсі відведено дві лекції, залишивши, як і до цього, біблійну археологію у першій групі, або групі словесних наук, а історію та розбір західних сповідань у другій групі, або історичній»²³⁵.

Це стало важливою віхою становлення в КДА гебраїстики як навчальної та дослідницької дисципліни. Поза сумнівом, що саме у зв'язку з практикою вивчення давньоєврейської мови як біблійної та значними здобутками тут саме Київської духовної академії згодом академічний

²³⁵ Див.: Извлечение из протоколов Совета КДА за 1889/1890 уч. год. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. С. 3–6.

Статут 1910 р. взагалі наполягав на посиленні біблійно-богословського спрямування у викладанні т. зв. «класичних» мов (давньогрецької та латини), які до того вивчалися часто на манер світських предметів, практично без залучення біблійного матеріалу²³⁶. Так, «пояснювальна записка» до Статуту 1910 р. проголошувала, що «для християнського богослова важливим є знати не стільки стародавніх авторів класичних народів язичницької доби, скільки лінгвістичний матеріал Нового Завіту, отців Церкви, церковних піснеспівів»²³⁷.

Взагалі ж актуалізація в КДА «мовного питання» стала однією з тих знакових подій, що відкривали в XIX ст. нову добу в історії інтеграції Київської духовної академії до світового та європейського духовно-культурного та науково-інтелектуального контексту. Наслідком такої інтеграції була можливість надзвичайного розширення можливостей осягнення багатоманіття християнської духовної та культурної спадщини.

2.3. Освоєння Біблії в духовно-академічному навчанні: мета, дидактичні настанови, критерії оцінювання

Вельми важливим вважаємо розгляд навчального процесу з бібліології в Київській духовній академії не лише з боку його зовнішніх організаційних форм та змісту навчальних дисциплін. Цей процес заслуговує на опис та аналіз також і з боку своєї мети, завдань, дидактичних та методичних настанов, сформульованих у різні часи та в різний спосіб. І тут цікавим є те, яким чином цілі, завдання та настанови, сформульовані інституційно — через академічні Статути та інші офіційні документи — конкретно поставали у вигляді персональних дидактичних візій, висловлених академічними професорами; як ці візії зіставлялися з реальним навчальним та дослідницьким досвідом їхніх студентів.

Як уже зазначалося в одному з попередніх підрозділів, одним із перших професорів, хто таку персональну дидактичну візію відстоював на загальноакадемічному рівні, був ректор КДА єпископ Філарет. Будучи прихильником активного залучення студентів до процесу навчання та дослідження зі свого предмету («Святе Письмо Старого Завіту»), єпископ-професор фактично сформулював засадничі критерії поточного контролю, екзаменування та підсумкового оцінювання навчальної та дослідницької праці студентів академії. Згідно з цими критеріями перше місце посідала особиста завзятість студента до вивчення та дослідження Біблії, виявлена в послідовності, систематичності засвоєння знань та,

²³⁶ Див.: Отчет... за 1885/1886 уч. год. // ТКДА. 1887. Т. 1. № 2. С. 179–180.

²³⁷ Объяснительная записка к Уставу 1910 г. // Извлечения из журналов Совета КДА за 1909/1910 уч. год. К.: Тип. «Пётр Барский», 1910. Приложение. С. 51–52.

врешті-решт — у «ясному, виразному та вільному висловлюванні своїх думок»²³⁸. Проте ми зустрічаємо ще одне репрезентативне джерело для реконструкції особисто сформульованих цілей, завдань, методичних та дидактичних настанов у царині шкільної бібліології. Аналіз цього джерела і пропонуємо далі.

Значущість та новаційний характер систематичного аналізу викладацьких відзивів на студентські твори з біблійної тематики. Вельми специфічний клас документів типово відображає тенденції вивчення та навчального дослідження Біблії в КДА 70-х, 80-х, 90-х рр. XIX ст. та початку 1900-х рр. У цих документах відбилася еволюція системи викладання, фіксованої академічними Статутами різних років. Ці документи також наскрізно репрезентують персональну присутність у навчальному процесі основних представників київської духовно-академічної біблеїстики різних поколінь.

Йдеться про відзиви викладачів Київської духовної академії на студентські праці з біблійних студій, що публікувалися в протоколах засідань Ради КДА. Продуктивним буде проаналізувати їх як джерело ідейних, теоретико-методологічних та дидактично-методичних настанов щодо вивчення та дослідження Біблії. Адже в цих відзивах здійснювалася активна рефлексія над навчально-дидактичною організацією біблеїстичного матеріалу, аналізувався відповідний досвід, в тому числі власний. Тут відбувався пошук засад та шляхів оптимізації навчального процесу з боку викладачів та особистих дослідницьких зусиль з боку студентів, що готувалися стати богословами, чи навіть біблеїстами. Чим же зумовлена така показовість цих відзивів?

Вже зазначалося, що написання студентами письмових творів було одним із найважливіших аспектів академічної діяльності. Про їхній високий статус у структурі навчальної діяльності КДА свідчить той факт, що саме оцінки за письмові твори були вирішальними для формування навчального рейтингу студентів²³⁹. Роль, місце цієї ланки навчального процесу в КДА, а також принципові вимоги до неї залишалися високими на всіх етапах розвитку, яким би статутом навчальний процес не регулювався. Так, і за статутом 1869 р. (напр., §§ 136, 138, 139), і в ту пору, коли вже діяв статут 1884 р. (напр., §§ 135, 136, 137, 139), велика увага приділялася організації процесу розгляду студентських творів, особливо випускних, які подавалися для отримання вчених богословських ступенів²⁴⁰. Обов'язковість написання студентами письмових робіт стояла

²³⁸ Див.: Корольков Иван. Преосвященный Филарет, еп. Рижский, как ректор КДА // ТКДА. 1882. Т. 4. № 12. С. 40–42.

²³⁹ Отчет... за 1885/1886 уч. год // ТКДА. 1887. Т. 1. № 2. С. 165–166.

²⁴⁰ Устав православных духовных академий 1869 г. С. 26–27. Устав и штат православных духовных академий, высочайше утвержденный 20 апреля 1884 г. // Прибавления к Творениям свв. отцов. 1884. Ч. 34. Кн. 3. С. 26–27.

в тісному зв'язку з глибшим вивченням та свідомим засвоєнням лекційного матеріалу. Твори, незалежно від предмету та тематики, мали на меті виховання «логічного мислення», «правильності та чистоти викладу», а в перспективі — навичок «більш самостійної наукової роботи»²⁴¹.

Розгляд письмових творів для присудження Рада академії доручала викладачам, до фаху яких відносилася та чи інша робота. Після обговорення докладних письмових відзивів ухвалювалася постанова про надання кандидатського ступеня, яка потім затверджувалася митрополитом Київським. Магістерські ступені надавалися кандидатам після успішного публічного захисту на спеціальному колоквиумі творів, попередньо надрукованих та відрецензованих спеціально призначеними академічною Радою фахівцями. Затверджувалися ступені магістра богослів'я вже Святішим Синодом. У лютому 1889 р. Синодом були видані оновлені правила, де підтверджувалися та уточнювалися обов'язки й повноваження академічної професури, Ради академії, митрополита Київського та самого Синоду під час рецензування таких творів, їхнього захисту та присудження ступенів кандидата чи магістра богослів'я²⁴².

Аналіз інституційних документів КДА свідчить про те, що письмові твори з бібліологічних дисциплін та напрямів посідали помітне місце в загальному масиві студентських письмових робіт, в т. ч. і поданих на здобуття наукових ступенів. Зокрема, типовим був розклад, за яким студенти академії писали на I курсі: з трьох обов'язкових курсових (т. зв. «третніх») творів «другий — зі Священного Писання Старого Завіту»; на III курсі — «третій твір зі Священного Писання Нового Завіту». На IV курсі «студенти писали на здобуття вченого ступеня твори з різних наук на різні теми богословського змісту, оголошені ними на початку звітного року»²⁴³.

У виборі цих тем дослідження Біблії в різних аспектах посідало помітне місце. Так, у 1874/1875 навчальному році з 7 кандидатських робіт на богословському відділенні 3 були бібліологічні²⁴⁴. У 1880/1881 навчальному році на богословському відділенні з 14 робіт 8 було з бібліологічної тематики; навіть на церковно-історичному відділенні з 35 творів було 2 твори з біблійної історії (очевидно, у зв'язку з історією т. з. «ста-

²⁴¹ Протоколы заседаний Совета КДА за 1874/1875 уч. год. Протокол от 4 сентября 1874 г. // ТКДА. 1874. Т. 4. Приложение. С. 69–70.

²⁴² Отчет... за 1885/1886 уч. год // ТКДА. 1887. Т. 1. № 2. С. 166, 181–182. Отчет... за 1888/1889 уч. год // ТКДА. 1890. Т. 1. № 1. С. 109.

²⁴³ Отчет... за 1885/1886 уч. год // ТКДА. 1887. Т. 1. № 2. С. 190. Отчет... за 1888/1889 уч. год // ТКДА. 1890. Т. 1. № 1. С. 136–137.

²⁴⁴ Список избранных преподавателями и одобренных отделениями тем для кандидатских рассуждений студентов III курса. Богословское отделение // Протоколы заседаний Совета КДА за 1874/1875 уч. год. Протокол от 4 сентября 1874 г. // ТКДА. 1874. Т. 4. Приложение. С. 114–115.

розовітної Церкви»²⁴⁵. У наступному навчальному році з 27 творів богословського відділення 11 були присвячені дослідженню Біблії; на церковно-історичному відділенні з 31 твору знову 2 було бібліологічних, і навіть на церковно-практичному відділенні з 19 тем 2 виявилися до- тичними до біблієстики (присвячені символіці стародавніх язичницьких та іудейських свят та дослідженню новозавітної апокрифіки)²⁴⁶. І надалі в різні роки від 9% (5 із 54) до 15% (6 із 40) творів на здобуття ступеня кандидата богослів'я випускники присвячували біблійній археології, біблійній історії та культурі, біблійній ісагогіці та екзегезі, біблійному богослів'ю, порівняльно-релігійнознавчому дослідженню Біблії. Наприклад, у 1885/1886 навчальному році це були роботи про хибні вчення, викриті в Першому Посланні апостола Йоана; про відношення трьох синоптичних Євангелій до четвертого; про судочинство в давніх євреїв; про твори Йосифа Флавія як джерело біблійної історії; про археологію старозавітного священницького служіння²⁴⁷. У 1888/1889 навчальному році писалися твори про вавилонський полон та його роль в історії іудеїв; релігію вавилонян та її відношення до Біблії; порівняння зороастризму з біблійною релігією; археологію євангельських оповідей про Ісуса Христа; дослідження та зіставлення різних апостольських Послань²⁴⁸.

Тематика кандидатських творів — «список тем для кандидатських розмислів» — пропонувалася викладачами-фахівцями та ухвалювалася академічними відділеннями; більшість праць писалася за пропонованими таким чином темами²⁴⁹. Подекуди фіксуємо повторення протягом двох та більше років деяких тем, що ставали стандартними (наприклад, про пророка Мойсея та інших старозавітних пророків, або тлумачен-

²⁴⁵ Список избранных преподавателями и одобренных отделениями тем для кандидатских рассуждений студентов III курса // Протоколы Совета КДА за 1880/1881 уч. год. Журнал от 1 сентября 1880 г. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого. Михайловская ул., с. д., 1881. С. 32–33.

²⁴⁶ Список избранных преподавателями и одобренных отделениями тем для кандидатских рассуждений студентов III курса / Протоколы Совета КДА за 1881/1882 уч. год. Журнал от 29 октября 1882 г. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого. Михайловская ул., с. д., 1882 // ТКДА. 1882. Т. 3. Приложение. С. 69–73.

²⁴⁷ Отчет... за 1885/1886 уч. год // ТКДА. 1887. Т. 1. № 2. С. 190–193.

²⁴⁸ Отчет... за 1888/1889 уч. год // ТКДА. 1890. Т. 1. № 1. С. 136–140.

²⁴⁹ Список избранных преподавателями и одобренных отделениями тем для кандидатских рассуждений студентов III курса. Богословское отделение // Протоколы заседаний Совета КДА за 1874/1875 уч. год. Протокол от 4 сентября 1874 г. // ТКДА. 1874. Т. 4. Приложение. С. 114–115. Список избранных преподавателями и одобренных отделениями тем для кандидатских рассуждений студентов III курса // Протоколы Совета КДА за 1880/1881 уч. год. Журнал от 1 сентября 1880 г. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого. Михайловская ул., с. д., 1881. С. 32–36. Список избранных преподавателями и одобренных отделениями тем для кандидатских рассуждений студентов III курса / Протоколы Совета КДА за 1881/1882 уч. год. Журнал от 29 октября 1882 г. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого. Михайловская ул., с. д., 1882 // ТКДА. 1882. Т. 3. Приложение. С. 69–73.

них тих чи інших фрагментів новозавітних апостольських Послань)²⁵⁰. Водночас відбувалося оновлення тематики, яке ініціювалося в тому числі й особистими науково-богословськими зацікавленнями академічної професури. Так, поява в 1881/1882 навчальному році тем з історії дослідження та коментування Біблії в Росії другої половини XVIII та початку XIX ст. або історії біблійного канону, ймовірно, була ініційована відповідними дослідженнями професора С.М. Сольського кінця 1860-х — початку 1870-х рр.²⁵¹

Якість деяких випускних творів з біблеїстики високо поцінювалася академічним товариством. Так, твір випускника 1876 р., майбутнього викладача латини в КДА М. Дроздова «Исторический характер книги Иудифь» як найкращий кандидатський твір того випуску був відзначений Іосифівською премією і був проголошений гідним ступеня магістра — після доопрацювання²⁵². На підставі § 136 академічного Статуту 1884 р.²⁵³ твори найкращих випускників-кандидатів наступного року так само зараховувалися як магістерські дисертації — після доопрацювання твору, його друкованої публікації та задовільного захисту на «колоквіумі» в присутності членів Ради та запрошених нею осіб. Подекуди до половини таких праць були з бібліологічної тематики. Часом більшість робіт, що подавалася на здобуття магістерського ступеня, присвячувалася біблійним студіям. Так було, наприклад, у 1888/1889 навчальному році, коли захищена тоді праця Г. Крижанівського про рукописні Євангелія з київських книгосховищ стала однією з небагатьох досліджень слов'янської Біблії в КДА, а подані того ж року до розгляду

²⁵⁰ Список избранных преподавателями и одобренных отделениями тем для кандидатских рассуждений студентов III курса // Протоколы Совета КДА за 1880/1881 уч. год. Журнал от 1 сентября 1880 г. К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого. Михайловская ул., с. д., 1881. С. 33. [Богдасьевский Д. И.] Отзыв доцента Д. Богдасьевского о сочинении студента С. Георгиевского «Изложение содержания с кратким объяснением 9, 10 и 11 глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 146–147.

²⁵¹ Список избранных преподавателями и одобренных отделениями тем для кандидатских рассуждений студентов III курса // Протоколы Совета КДА за 1881/1882 уч. год. Журнал от 29 октября 1882 г. К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого. Михайловская ул., с. д., 1882 // ТКДА. 1882. Т. 3. Приложение. С. 70; пор.: [Сольский С.М.] Отзыв ординарного профессора Ст. Сольского о сочинении студента Василия Пономарёва на тему: «Изучение и изъяснение Священного Писания во второй половине XVIII столетия в России» / Протоколы Совета КДА за 1881/1882 уч. год. Журнал от 11 июня 1882 г. К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого. Михайловская ул., с. д., 1882 // ТКДА. 1882. Т. 3. Приложение. С. 218–219. [Його ж.] Отзыв ординарного профессора Сольского о сочинении студента Константина Бречкевича «Толкование Священного Писания в России в первой половине настоящего столетия». [Його ж.] Отзыв ординарного профессора Сольского о сочинении студента Константина Молчанова «Взгляд позднейших западных критиков на историю канона новозаветных книг» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. 1883. Т. 3. Приложение. С. 245–248.

²⁵² Див.: Протоколы заседаний Совета КДА. 24 сентября 1876 г. // ТКДА. 1877. № 3. С. 83.
²⁵³ Устав и штат православных духовных академий, высочайше утвержденный 20 апреля 1884 г. // Прибавления к Творениям свв. отцов. 1884. Ч. 34. Кн. 3. С. 26.

праці М. Вержболовича про пророцьке служіння в Ізраїльському царстві, О. Нікітіна про іудейські синагоги як місця богослужіння та М. Стеллецького про шлюб у Старому Завіті увійшли згодом до золотого фонду вітчизняної біблієстики²⁵⁴. Праці Вержболовича та Стеллецького згодом були відзначені Макаріївськими преміями²⁵⁵. Твір Ф. Титова «Первое Послание апостола Павла к Фессалоникийцам» був удостоєний студентської Макаріївської премії²⁵⁶. Звісно, не маємо документальних підстав стверджувати, що це було сталим явищем. Проте час від часу подібні праці вирізняли майбутніх славетних академічних викладачів-біблієстів. У 1893 р. таким твором стала магістерська дисертація В. П. Рибінського «Древнееврейская суббота», захищена в 1891 р. як кандидатська праця, потім доопрацьована та опублікована²⁵⁷. А 1901 р. спеціальну Макаріївську премію — «для вихованців академії» — отримав тодішній вже доцент О. О. Глаголев за магістерську дисертацію на тему «Ветхозаветное учение об Ангелах»²⁵⁸.

Викладацькі відзиви як теоретичне та методичне джерело: мета, завдання, вимоги та критерії оцінки студентських біблійних досліджень в КДА. Чималу зацікавленість дослідника викликають теоретичні та методичні вимоги до підходів, структури та змісту самостійних студентських досліджень з біблієстики. Вони, інколи прямо, та найчастіше опосередковано (у вигляді критеріїв оцінки), формулювалися авторитетними наприкінці XIX — на початку XX ст. викладачами бібліологічних дисциплін у їхніх відзивах-рецензіях на кандидатські твори та магістерські дисертації випускників КДА. Ці вимоги, відображаючи суттєві виміри дослідницьких та герменевтичних програм, що панували серед київських біблієстів, цілковито можуть розглядатися як важливий компонент навчального процесу з бібліології. Адже в контексті цих вимог не лише відбувався процес опанування бібліологічних дисциплін. Ці ви-

²⁵⁴ Отчет... за 1885/1886 уч. год. // ТКДА. 1887. Т. 1. № 2. С. 164–165, 195. Отчет... за 1888/1889 уч. год. // ТКДА. 1890. Т. 1. № 1. С. 110.

²⁵⁵ Див.: Извлечение из протоколов Совета КДА за 1891/1892 уч. год. Протокол от 30 октября 1892 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. № 9. Приложение. С. 46–47.

²⁵⁶ Див.: Извлечение из протоколов Совета КДА за 1893/1894 уч. год. Протокол от 29 марта 1894 г. // ТКДА. 1894. Т. 4. № 10. Приложение. С. 134.

²⁵⁷ [Олесницкий А. А.] Отзыв заслуженного ординарного профессора Ак. Олесницкого о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении и. д. доцента академии Владимира Рыбинского «Древнееврейская суббота» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 101–102. [Ковальницький М.] Отзыв экстраординарного профессора М. Ковальницкого о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении и. д. доцента академии Владимира Рыбинского «Древнееврейская суббота» / Там само. С. 103–104.

²⁵⁸ [Відзив Ради КДА на магістерську дисертацію доцента О. Глаголева «Ветхозаветное библейское учение об Ангелах», подану на здобуття Макаріївської премії для вихованців академії та Постанова про присудження подвійної студентської Макаріївської премії] // Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 15 марта 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 250, 253–255.

моги також визначали особливості наукового керівництва студентськими роботами, їхнє теоретико-методологічне та методичне спрямування та оцінювання з точки зору офіційно проголошених критеріїв православної богословської освіти.

З технічного ж боку відзначимо однакову релевантність для аналізу як констатуючої, або позитивної частини таких відзивів, так і їхньої критичної частини. Припускаємо, що констатуюча частина демонструє принципи, вимоги та правила, які приймалися академічною професурою без жодного заперечення, так би мовити, «за умовчанням». Тож навіть проста позитивна фіксація відповідних якостей у студентських роботах може інтерпретуватися як спонтанне виголошення означених принципів, вимог та правил, на той час як критична, часом негативна частина рецензій відображала суворіше сформульовані принципи та правила, жорсткіше висунуті вимоги.

Метою написання самостійних творів, як уже зазначалося, було виховання в студентів навичок самостійної наукової роботи, логічного мислення та виразного викладу матеріалу, «здатності оволодівати предметом та передавати вивчене живою та плавною мовою»²⁵⁹. Метою ж аналізу тексту Святого Письма студентами було показати історичну достовірність біблійної оповіді²⁶⁰, дати «якомога повне та ясне розуміння характеру та смислу» досліджуваного феномену біблійної історії, його «систематичне, повне роз'яснення»²⁶¹, а також продемонструвати «на-

²⁵⁹ Протоколы заседаний Совета КДА за 1874/1875 уч. год. Протокол от 4 сентября 1874 г. // ТКДА. 1874. Т. 4. Приложение. С. 69–70. [Сольский С. М.] Отзыв ординарного профессора Сольского о сочинении студента Константина Молчанова «Взгляд позднейших западных критиков на историю канона новозаветных книг» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. 1883. Т. 3. Приложение. С. 248; пор.: [Його ж.] Отзыв заслуженного ординарного профессора Ст. Сольского о сочинении студента Иосифа Орехова «Изложение содержания с кратким объяснением 12–16 глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 228.

²⁶⁰ [Рыбинский В. П.] Отзыв и. д. доцента Вл. Рыбинского о сочинении студента С. Песоцкого «Св. пророк Даниил, его время, жизнь и деятельность» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 242; пор.: [Покровский Ф. Я.] Отзыв экстраординарного профессора Ф. Покровского о сочинении студента С. Песоцкого «Св. пророк Даниил, его время, жизнь и деятельность» / Там само. С. 244. [Його ж.] Отзыв экстраординарного профессора Ф. Покровского о сочинении студента Григория Подгорного «Взаимные отношения царств Иудейского и Израильского» / Извлечение из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 374.

²⁶¹ [Олесникий А. А.] Отзыв экстраорд. профессора Ак. Олесницкого о сочинении студента Павла Окнова на тему: «Отношение масоретского текста книги пророка Исаии к переводу Септуагинты» / Протоколы Совета КДА за 1881/1882 уч. год. Журнал от 11 июня 1882 г. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого. Михайловская ул., с. д., 1882 // ТКДА. 1882. Т. 3. Приложение. С. 221. [Покровский Ф. Я.] Отзыв экстраорд. профессора Ф. Покровского о сочинении студента Павла Красина «Государственный культ Израильского (десятиколенного) царства» /

лежне таумачення» усіх, і, насамперед, — догматично значущих частин тексту, як «особливо важких для розуміння»²⁶².

Вияснення «істинного, глибинного смислу» біблійних повідомлень саме в «системі православного віровчення», оцінка їхньої «вартості з точки зору Православної Церкви» були одними з найвищих критеріїв цінності бібліологічного дослідження²⁶³. Цікаво тут зафіксувати догматично та апологетично забарвлений псевдонім цього критерію, формульований численними рецензентами або як уміння зберігати «правильність», чи «вірність», чи «ортодоксальність» (погляду на предмет, розуміння, висновків тощо), або як здатність «уникати неправильних таумачень». За частотою застосування та оціночною потугою саме формула «правильності» — «вірності» виявляється однією з найпоширеніших вимог до студентських праць та чи не найсильнішим критерієм їх оцінювання²⁶⁴.

Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 352.

²⁶² [Сольский С.М.] Отзыв заслуж. ординарного профессора Ст. Сольского о сочинении студента С. Георгиевского «Изложение содержания с кратким объяснением 9, 10 и 11 глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 149.

²⁶³ [Відзив Ради КДА на магістерську дисертацію доцента О. Глаголева «Ветхозаветное библейское учение об Ангелах», подану на здобуття Макаріївської премії для вихованців академії та Постанова про присудження подвійної студентської Макаріївської премії] // Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 15 марта 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 254. [Сольский С.М.] Отзыв ордин. профессора Сольского о сочинении студента Константина Молчанова «Взгляд позднейших западных критиков на историю канона новозаветных книг» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. 1883. Т. 3. Приложение. С. 248.

²⁶⁴ [Богдашевский Д.И.] Отзыв доцента Д. Богдашевского о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении кандидата Фёдора Титова «Первое Послание св. ап. Павла к Фессалоникийцам. Опыт исагогико-критико-экзегетического исследования» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 105. [Його ж.] Отзыв экстраод. профессора Д. Богдашевского о сочинении студента Василия Ивановского «Рабство у древних евреев» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 293. [Михаил (Лузин), еп.] Отзыв заслуженного ординарного профессора епископа Михаила о сочинении студента Ивана Случевского на тему: «Св. пророк Моисей как законодатель еврейского народа» / Протоколы Совета КДА за 1881/1882 уч. год. Журнал от 11 июня 1882 г. К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. Михайловская ул., с. д., 1882 // ТКДА. 1882. Т. 3. Приложение. С. 211. [Олесницкий А.А.] Отзыв экстраод. профессора Ак. Олесницкого о сочинении студента III курса Никиты Соколова на тему: «Чистое и нечистое по Закону Моисея» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 года // ТКДА. 1883. Т. 3. Приложение. С. 254. [Його ж.] Отзыв заслуж. орд. профессора Ак. Олесницкого о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении и. д. доцента академии Владимира Рыбинского «Древнееврейская суббота» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 102. [Орнатский Ф.] Отзыв экстраод. профессора Ф. Орнатского о сочинении студента Сергея Савинского «Эсхатологическая беседа Христа Спасителя (Мф. гл. 24; ср. Мк. гл. 13 и Лк. гл. 21)» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 384. [Покровский Ф.Я.] Отзыв экстраод. профессора Ф. Покровского о сочинении студента Павла Красина «Государственный культ Израильского (десяти-

Причому слід було розуміти «кожен вірш не лише в суворо-логічній послідовності», але й «у душі вчення» богонатхненного біблійного письменника. Відповідно, саме автентичний біблійний текст вважався найбажанішим і найприроднішим джерелом, а його «ретельне» вивчення та тлумачення — «позитивним» шляхом розкриття біблійного вчення²⁶⁵. Смысл старозавітної релігії та історії виводився, насамперед, із бі-

коленного) царства» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // Там само. С. 352. [Його ж.] Отзыв экстраорд. профессора Ф. Покровского о сочинении студента Григория Подгорного «Взаимные отношения царств Иудейского и Израильского» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // Там само. С. 375. [Його ж.] Отзыв экстраорд. проф. Ф. Покровского о сочинении студента Николая Джурича «Ветхозаветные имена Божии: Элогим, Иегова, Адонай и другие; их значение и употребление» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 279. [Його ж.] Отзыв экстраорд. проф. Ф. Покровского о сочинении студента Василия Попова «Первые годы жизни иудеев в Палестине по возвращении из плена вавилонского (от возвращения из плена до прибытия Ездры в Иерусалим)» / Там само. С. 319. [Рыбинский В. П.] Отзыв доцента В. Рыбинского о сочинении студента Григория Подгорного «Взаимные отношения царств Иудейского и Израильского» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 374. [Його ж.] Отзыв доцента В. Рыбинского о сочинении студента Василия Попова «Первые годы жизни иудеев в Палестине по возвращении из плена вавилонского (от возвращения из плена до прибытия Ездры в Иерусалим)» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 318. [Сольский С. М.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ст. Сольского о сочинении студента С. Георгиевского «Изложение содержания с кратким объяснением 9, 10 и 11 глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 150. [Його ж.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ст. Сольского о сочинении студента Михаила Мухина «Изложение содержания с кратким объяснением Послания ап. Павла к Колоссянам» / Там само. С. 202.

²⁶⁵ [Богдашевский Д. И.] Отзыв экстраординарного профессора Д. Богдашевского о сочинении студента Димитрия Знаменского «Учение св. апостола Иоанна в четвертом Евангелии о Лице Иисуса Христа» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 284. [Його ж.] Отзыв экстраординарного профессора Д. Богдашевского о сочинении студента Василия Ивановского «Рабство у древних евреев» / Там само. С. 293; пор: [Булгаков А. И.] Отзыв доцента Аф. Булгакова о сочинении студента Василия Экземплярского «Библейское и святоотеческое учение о сущности священства» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 420. [Глаголев А. А.] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Николая Джурича «Ветхозаветные имена Божии: Элогим, Иегова, Адонай и другие; их значение и употребление» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 277. [Його ж.] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Андрея Жукова «Теократические приношения, или подати, по Закону Моисееву» // Там само. С. 280. [Корольков И. П.] Отзыв экстраорд. проф. И. Королькова о сочинении студента Андрея Жукова «Теократические приношения, или подати, по Закону Моисееву» // Там само. С. 282. [Його ж.] Отзыв экстраорд. проф. прот. И. Королькова о сочинении студента Виталия Ремезова «Торговые сношения у древних евреев по Библии и Талмуду» // Там само. С. 328. [Олесницкий А. А.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ак. Олесницкого о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении и. д. доцента академии Владимира Рыбинского «Древнееврейская суббота» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 101–102. [Покровский Ф. Я.] Отзыв экстраорд. проф. Ф. Покровского о сочинении студента Павла Красина «Государственный культ Израильского (десятиколенного) царства» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА.

блійного викладу²⁶⁶. Основою критичного огляду різних коментаторів є зіставлення їхніх точок зору зі змістом самої біблійної книги²⁶⁷. Найбажанішим і таким, що сприймалося з найбільш позитивною оцінкою, було «черпання свідчень із першоджерел», звернення «до оригінального тексту для розв'язання спірних питань» на ґрунті «знайомства з мовою оригінальних біблійних текстів»²⁶⁸. Схвалювалося також введення до наукового обігу та порівняльний аналіз різних уживаних Церквою біблійних перекладів²⁶⁹. Зауважимо, що така можливість напруму була

1902. Т. 1. Приложение. С. 352. [Його ж.] Отзыв экстраорд. проф. Ф. Покровского о сочинении студента Григория Подгорного «Взаимные отношения царств Иудейского и Израильского» // Там само. С. 374. [Його ж.] Отзыв экстраорд. проф. Ф. Покровского о сочинении студента Василия Попова «Первые годы жизни иудеев в Палестине по возвращении из плена вавилонского (от возвращения из плена до прибытия Ездры в Иерусалим)» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 319. [Рыбинский В.П.] Отзыв и. д. доцента Вл. Рыбинского сочинении студента Ивана Полуцыганова «Юбилейный год у древних евреев» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 246. [Сольский С.М.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ст. Сольского о сочинении студента Михаила Мухина «Изложение содержания с кратким объяснением Послания ап. Павла к Колоссянам» // Там само. С. 202. [Його ж.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ст. Сольского о сочинении студента Александра Кроткова «Изложение содержания с кратким объяснением первых восьми глав Послания ап. Павла к Римлянам» // Там само. С. 223.

²⁶⁶ [Покровский Ф.Я.] Отзыв экстраорд. проф. Ф. Покровского о сочинении преподавателя Тульчинского епархиального женского училища действительного студента академии Якова Маяковского «Ветхозаветные праздники седьмого месяца» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 15 марта 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 263.

²⁶⁷ [Богдашевский Д.И.] Отзыв доцента Д. Богдашевского о сочинении студента Михаила Мухина «Изложение содержания с кратким объяснением Послания ап. Павла к Колоссянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 200. [Його ж.] Отзыв экстраорд. проф. Д. Богдашевского о сочинении студента Василия Ивановского «Рабство у древних евреев» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 293. [Глаголев А.А.] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Андрея Жукова «Теократические приношения, или подати, по Закону Моисееву» // Там само. С. 281. [Сольский С.М.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ст. Сольского о сочинении студента Михаила Мухина «Изложение содержания с кратким объяснением Послания ап. Павла к Колоссянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 202.

²⁶⁸ [Олесницкий А.А.] Отзыв экстраорд. проф. Ак. Олесницкого о сочинении студента Павла Окнова на тему: «Отношение масоретского текста книги пророка Исаии к переводу Септуагинты» / Протоколы Совета КДА за 1881/1882 уч. год. Журнал от 11 июня 1882 г. К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого. Михайловская ул., с. д., 1882 // ТКДА. 1882. Т. 3. Приложение. С. 221. [Його ж.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ак. Олесницкого о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении и. д. доцента академии Владимира Рыбинского «Древнееврейская суббота» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 102.

²⁶⁹ [Корольков И.П.] Отзыв экстраорд. проф. И. Королькова о сочинении студента Андрея Жукова «Теократические приношения, или подати, по Закону Моисееву» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 282. [Його ж.] Отзыв экстраорд. проф. прот. И. Королькова о сочинении студента Виталия Ремезова «Торговые сношения у древних евреев по Библии и Талмуду» // Там само. С. 328.

пов'язана з рівнем викладання в КДА оригінальних мов Біблії та розвитку тут біблійно-перекладацької діяльності.

Важливою була повнота та адекватність дослідження, а також уникнення «тлумачень натягнутих і штучних». Задля цього схвалювалося широке використання бібліографічних та ісагогічних даних; поглядів коментаторів та екзегетів на досліджуваний біблійний текст; виявлення «загальних ісагогічних питань»: дослідження обставин, приводів та мети, часу та місця написання аналізованого тексту; уважність до текстологічних особливостей, філологічних даних, літературного контексту, археологічних та історичних відомостей, які прояснюють історико-культурний контекст, в т. ч. топографії, географії та історії місць, де відбувалися події, описані в біблійних книгах²⁷⁰.

У цьому зв'язку варто відзначити принаймні дві тенденції, що сприяли значному розширенню кута зору на біблійну історію, археологію, культуру та релігійно-богословські питання. Йдеться про заохочення ак-

²⁷⁰ [Богдашевский Д. И.] Отзыв доцента Д. Богдашевского о сочинении студента Михаила Мухина «Изложение содержания с кратким объяснением Послания ап. Павла к Колоссянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 199. [Його ж.] Отзыв доцента Д. Богдашевского о сочинении студента Александра Кроткова «Изложение содержания с кратким объяснением первых восьми глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Д. И. Богдашевский // Там само. С. 222. [Його ж.] Отзыв экстра-орд. проф. Д. Богдашевского о сочинении студента Василия Ивановского «Рабство у древних евреев» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 293. [Глаголев А. А.] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Александра Дитяткина «Воззрения библейских евреев и священных писателей Ветхого Завета на природу человеческой души, на ее посмертную судьбу и на отношение живых к умершим (с критикой теории тотемизма в ветхозаветной религии)» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 315. [Його ж.] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Павла Красина «Государственный культ Израильского (десятиколенного) царства» // Там само. С. 351. [Олесницкий А. А.] Отзыв экстра-орд. профес. Ак. Олесницкого о сочинении студента Павла Окнова на тему: «Отношение масоретского текста книги пророка Исаии к переводу Септуагинты» / Протоколы Совета КДА за 1881/1882 уч. год. Журнал от 11 июня 1882 г. К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. Михайловская ул., с. д., 1882 // ТКДА. 1882. Т. 3. Приложение. С. 221. [Покровский Ф. Я.] Отзыв экстра-орд. проф. Ф. Покровского о сочинении преподавателя Тульчинского епархиального женского училища действительного студента академии Якова Маяковского «Ветхозаветные праздники седьмого месяца» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 15 марта 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 261. [Його ж.] Отзыв экстра-орд. проф. Ф. Покровского о сочинении студента С. Песоцкого «Св. пророк Даниил, его время, жизнь и деятельность» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 244. [Рыбинский В. П.] Отзыв доцента В. Рыбинского о сочинении студента Виталия Ремезова «Торговые сношения у древних евреев по Библии и Талмуду» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 327. [Сольский С. М.] Отзыв заслуж. ордин. проф. Ст. Сольского о сочинении студента Александра Кроткова «Изложение содержания с кратким объяснением первых восьми глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 223. [Його ж.] Отзыв заслуженного ординарного профессора Ст. Сольского о сочинении студента Иосифа Орехова «Изложение содержания с кратким объяснением 12–16 глав Послания ап. Павла к Римлянам» // Там само. С. 227.

тивнішого застосування для контекстуального дослідження Біблії позабіблійних джерел (з археології та історії стародавнього світу або, наприклад, талмудичних) та пов'язаного з цим компаративно-релігійного аналізу біблійних феноменів у співвідношенні з іншими стародавніми релігійними традиціями²⁷¹.

Використання коментаторської літератури теж мало би відповідати певним критеріям відбору та аналізу їх як джерел ісагогічних відомостей та тлумачень. Тут найкращим вважалося залучення спочатку святоотцівських, а вже потім західних та вітчизняних коментаторів; розгляд різноманітних аспектів біблійної оповіді мав здійснюватися, передусім, «опираючись на святоотцівські тлумачення», «за вченням біблійних письменників та отців Церкви», «на підставі церковного передання»; у «найскладніших випадках» треба було покладатися на «давніх авторитетних коментаторів»²⁷². При цьому мало відбуватися обов'язкове

²⁷¹ [Богдашевский Д. И.] Отзыв экстраорд. проф. Д. Богдашевского о сочинении студента Василия Ивановского «Рабство у древних евреев» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 293. [Глаголев А. А.] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении преподавателя Тульчинского епархиального женского училища действительного студента академии Якова Маяковского «Ветхозаветные праздники седьмого месяца» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 260; [Його ж.] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Александра Дитятина «Воззрения библейских евреев и священных писателей Ветхого Завета на природу человеческой души, на ее посмертную судьбу и на отношение живых к умершим (с критикой теории тотемизма в ветхозаветной религии)» // Там само. С. 315. [Його ж.] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Леонида Крылова «Древнееврейские обеты» // Там само. С. 354. [Його ж.] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Андрея Жукова «Теократические приношения, или подати, по Закону Моисееву» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 281. [Ковальницкий М.] Отзыв экстраорд. проф. М. Ковальницкого о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении и. д. доцента академии Владимира Рыбинского «Древнееврейская суббота» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 103. [Корольков И. П.] Отзыв экстраорд. проф. И. Королькова о сочинении студента Андрея Жукова «Теократические приношения, или подати, по Закону Моисееву» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 282. [Його ж.] Отзыв экстраорд. проф. прот. И. Королькова о сочинении студента Виталия Ремезова «Торговые сношения у древних евреев по Библии и Талмуду» // Там само. С. 328. [Олесницкий А. А.] Отзыв экстраорд. проф. Ак. Олесницкого о сочинении студента III курса Никиты Соколова на тему: «Чистое и нечистое по Закону Моисея» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. 1883. Т. 3. Приложение. С. 253. [Його ж.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ак. Олесницкого о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении и. д. доцента академии Владимира Рыбинского «Древнееврейская суббота» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 102.

²⁷² [Богдашевский Д. И.] Отзыв доцента Д. Богдашевского о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении кандидата Фёдора Титова «Первое Послание св. ап. Павла к Фессалоникийцам. Опыт исагогико-критико-экзегетического исследования» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 106. [Його ж.] Отзыв доцента Д. Богдашевского о сочинении студента Михаила Мухина «Изложение содержания с кратким объяснением Послания ап. Павла к Колоссянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // Там само. С. 201. [Його ж.] Отзыв доцента Д. Богдашевского о сочинении студента Александра Кроткова «Изложение

«зіставлення думок коментаторів з контекстом оповіді»²⁷³, доказ положень твору «свідченнями біблійних та церковних письменників і певними логічними міркуваннями»²⁷⁴. Взагалі ж знайомство з давніми (та й сучасними) коментаторами вимагалось не для демонстрації ерудиції, «не для того, щоб виписками з них збагачувати власне роз'яснення, але для кращого розуміння апостольського вчення»²⁷⁵. Врешті-решт це мало виховувати в майбутніх богословах вміння «відрізнити правильні думки тлумачів від тих, які не узгоджуються з апостольським вченням»²⁷⁶.

содержания с кратким объяснением первых восьми глав Послания ап. Павла к Римлянам» // Там само. С. 222–222. [Його ж.] Отзыв доцента Дим. Богдашевского о сочинении студента Сергея Савинского «Эсхатологическая беседа Христа Спасителя (Мф. гл. 24; ср. Мк. гл. 13 и Лк. гл. 21)» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 382. [Його ж.] Отзыв экстраорд. проф. Д. Богдашевского о сочинении студента Димитрия Знаменского «Учение св. апостола Иоанна в четвертом Евангелии о Лице Иисуса Христа» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 284. [Глаголев А. А.] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Николая Джурича «Ветхозаветные имена Божии: Элогим, Иегова, Адонай и другие; их значение и употребление» // Там само. С. 278. [Маккавейский Н. К.] Отзыв доцента Н. Маккавейского о сочинении студента Валерия Волкова «Пастырские наставления св. ап. Павла в Первом Послании к Тимофею» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 299. [Олесницкий А. А.] Отзыв экстраорд. проф. Ак. Олесницкого о сочинении студента Евгения Бекетовского на тему: «Св. пророк Осия и его пророческая книга» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. 1883. Т. 3. Приложение. С. 252. [Олесницкий А. А.] Отзыв экстраорд. проф. Ак. Олесницкого о сочинении студента III курса Никиты Соколова на тему: «Чистое и нечистое по Закону Моисея» // Там само. С. 254. [Орнатский Ф.] Отзыв экстраорд. проф. Ф. Орнатского о сочинении студента Сергея Савинского «Эсхатологическая беседа Христа Спасителя (Мф. гл. 24; ср. Мк. гл. 13 и Лк. гл. 21)» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 384. [Сольский С. М.] Отзыв орд. проф. Сольского о сочинении студента Константина Молчанова «Взгляд позднейших западных критиков на историю канона новозаветных книг» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. 1883. Т. 3. Приложение. С. 247. [Сольский С. М.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ст. Сольского о сочинении студента С. Георгиевского «Изложение содержания с кратким объяснением 9, 10 и 11 глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 149.

²⁷³ [Сольский С. М.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ст. Сольского о сочинении студента Михаила Мухина «Изложение содержания с кратким объяснением Послания ап. Павла к Колоссянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 202.

²⁷⁴ [Олесницкий А. А.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ак. Олесницкого о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении и. д. доцента академии Владимира Рыбинского «Древнееврейская суббота» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 101.

²⁷⁵ [Сольский С. М.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ст. Сольского о сочинении студента Александра Кроткова «Изложение содержания с кратким объяснением первых восьми глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 223.

²⁷⁶ [Сольский С. М.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ст. Сольского о сочинении студента Михаила Мухина «Изложение содержания с кратким объяснением Послания ап. Павла к Колоссянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 202.

Найголовнішим апологетичним завданням вважався, як уже говорилося, захист автентичності, достовірності, єдності та ідейної цілісності біблійного тексту. Така апологетика спрямовувалася особливо проти раціоналістичної «негативної» критики в європейській біблеїстиці (зокрема, проти популярних тоді ідей про особливе значення в становленні Біблії генезису та взаємодії різних джерел, текстуальних редакцій, фрагментів та інтерполяцій, що формулювалися в контексті різних версій т. зв. «документарної» та «фрагментарної» теорій²⁷⁷.

Досить широке використання іноземної (західної) літератури оцінювалося як вимушене; висувалися застереження не підпадати під «вплив іноземної літератури», в т. ч. раціоналістичних теорій — як у змісті суджень, так і в термінології (наприклад, описування певних феноменів описаної в Біблії давньоєврейської релігії в термінах модних теорій)²⁷⁸. Взагалі наголошувалося на необхідності уникнення ідейної, теоретичної та стилістичної залежності від «перекладних творів», «рабського» відношення до джерел, «простої компіляції», а тим більше плагиату, бути «незалежним у судженнях від думок західних богословів»²⁷⁹. Уникання

²⁷⁷ [Богдашевский Д. И.] Отзыв доцента Д. Богдашевского о сочинении студента Михаила Мухина «Изложение содержания с кратким объяснением Послания ап. Павла к Колоссянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 200. [Його ж.] Отзыв доцента Дим. Богдашевского о сочинении студента Сергея Савинского «Эсхатологическая беседа Христа Спасителя (Мф. гл. 24; ср. Мк. гл. 13 и Лк. гл. 21)» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 382. [Глаголев А. А.] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Николая Джурича «Ветхозаветные имена Божи: Элогим, Иегова, Адонай и другие; их значение и употребление» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 278. [Покровский Ф. Я.] Отзыв экстраорд. проф. Ф. Покровского о сочинении студента С. Песоцкого «Св. пророк Даниила, его время, жизнь и деятельность» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 244. [Його ж.] Отзыв экстраорд. проф. Ф. Покровского о сочинении студента Василия Попова «Первые годы жизни иудеев в Палестине по возвращении из плена вавилонского (от возвращения из плена до прибытия Ездры в Иерусалим)» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 319. [Рыбинский В. П.] Отзыв и. д. доцента Вл. Рыбинского о сочинении студента С. Песоцкого «Св. пророк Даниила, его время, жизнь и деятельность» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 242. [Сольский С. М.] Отзыв орд. проф. Ст. Сольского о сочинении студента Алексея Оппокова «Опыт обозрения содержания Послания ап. Павла к Галатам» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. 1883. Т. 3. Приложение. С. 249. [Його ж.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ст. Сольского о сочинении студента Иосифа Орехова «Изложение содержания с кратким объяснением 12–16 глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 228.

²⁷⁸ [Покровский Ф. Я.] Отзыв экстраорд. проф. Ф. Покровского о сочинении студента Александра Дитятина «Воззрения библейских евреев и священных писателей Ветхого Завета на природу человеческой души, на ее посмертную судьбу и на отношение живых к умершим (с критикой теории тотемизма в ветхозаветной религии)» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 317.

²⁷⁹ [Богдашевский Д. И.] Отзыв доцента Д. Богдашевского о сочинении студента Иосифа Орехова «Изложение содержания с кратким объяснением 12–16 глав Послания ап. Павла

подібної залежності від джерел мало сприяти досягненню студентом чи дослідником стану «повного господаря» того матеріалу, який він досліджує або викладає²⁸⁰.

І це був не лише знак ідейного протистояння раціоналістичній «негативній» критиці, хоча така настанова є наскрізною та сталою у масиві досліджуваних документів²⁸¹. Проте, окрім цього, тут поставав загальний

к Римлянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 227; пор.: [Його ж.] Отзыв экстраорд. проф. Д. Богдашевского о сочинении студента Василия Ивановского «Рабство у древних евреев» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 293. [Дмитриевский А.] Отзыв орд. проф. А. Дмитриевского о сочинении студента Валерия Волкова «Пастырские наставления св. ап. Павла в Первом Послании к Тимофею» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 303. [Сольский С.М.] Отзыв орд. проф. Сольского о сочинении студента Константина Молчанова «Взгляд позднейших западных критиков на историю канона новозаветных книг» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. 1883. Т. 3. Приложение. С. 248. [Його ж.] Отзыв орд. проф. Сольского о сочинении студента священника Александра Кавкасидзе «О Втором Послании ап. Павла к Тимофею» // Там само. С. 250. [Його ж.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ст. Сольского о сочинении студента С. Георгиевского «Изложение содержания с кратким объяснением 9, 10 и 11 глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 150.

²⁸⁰ [Покровский Ф.Я.] Отзыв экстраорд. проф. Ф. Покровского о сочинении преподавателя Тульчинского епархиального женского училища действительного студента академии Якова Маяковского «Ветхозаветные праздники седьмого месяца» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 15 марта 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 263.

²⁸¹ [Богдашевский Д.И.] Отзыв доцента Дим. Богдашевского о сочинении студента Сергея Савинского «Эсхатологическая беседа Христа Спасителя (Мф. гл. 24; ср. Мк. гл. 13 и Лк. гл. 21)» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 382. [Його ж.] Отзыв экстраорд. проф. Д. Богдашевского о сочинении студента Дмитрия Знаменского «Учение св. апостола Иоанна в четвертом Евангелии о Лице Иисуса Христа» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 284. [Глаголев А.А.] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Павла Красина «Государственный культ Израильского (десятиколенного) царства» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 351. [Його ж.] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Николая Джурича «Ветхозаветные имена Божии: Элогим, Игова, Адонай и другие; их значение и употребление» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 277. [Олесницкий А.А.] Отзыв экстраорд. проф. Ак. Олесницкого о сочинении студента Евгения Бекетовского на тему: «Св. пророк Осия и его пророческая книга» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. 1883. Т. 3. Приложение. С. 252. [Покровский Ф.Я.] Отзыв экстраорд. проф. Ф. Покровского о сочинении студента С. Песоцкого «Св. пророк Даниил, его время, жизнь и деятельность» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 244. [Рыбинский В.П.] Отзыв и. д. доцента Вл. Рыбинского о сочинении студента С. Песоцкого «Св. пророк Даниил, его время, жизнь и деятельность» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 242. [Сольский С.М.] Отзыв орд. проф. Сольского о сочинении студента Константина Молчанова «Взгляд позднейших западных критиков на историю канона новозаветных книг» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. 1883. Т. 3. Приложение. С. 247.

методологічний принцип самостійного опрацювання біблійного тексту, де «самостійність» мала ґрунтуватися на оптимальному поєднанні свідчень, символів та смислів, успадкованих від традиції та евристичних можливостей наукової критики. Звідси і позитивна оцінка застосування в аналізі біблійного тексту даних з широкого кола позитивних наук, як от антропології, психології, орієнталістики, семіології. Звідси ж намагання культивувати в студентів уміння «вибирати найкращих тлумачів... які допомагають правильно вияснити смисл», здатність не повторювати загальновідомі положення, а робити власні висновки з аналізу різних точок зору на предмет²⁸². Здатність «багато читати» мала обов'язково зміцнюватися здатністю «критично перевіряти», критичним ставленням до джерел²⁸³; серед протилежних думок та роз'яснень — «усе випробовувати та скрізь доброго триматися»²⁸⁴. Зіставлення та критика різних точок зору мала стати «шляхом до позитивного змісту»²⁸⁵, навіть коли йшлося про можливість «заперечення власних керівників»²⁸⁶.

Цьому слугували також низка загальних методологічних принципів, виявлених у зауваженнях, побажаннях та оцінках авторів рецензованих творів. Це і принцип адекватного сприйняття точок зору опонентів, уникнення анахронізмів у спростуванні чужих аргументів («застарілих» та «неактуальних» поглядів, що «зробилися надбанням архіву»)²⁸⁷. Це

²⁸² [Сольский С. М.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ст. Сольского о сочинении студента С. Георгиевского «Изложение содержания с кратким объяснением 9, 10 и 11 глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 149–150; пор.: [Покровский Ф. Я.] Отзыв экстраод. проф. Ф. Покровского о сочинении студента Василия Попова «Первые годы жизни иудеев у Палестине по возвращении из плена вавилонского (от возвращения из плена до прибытия Ездры в Иерусалим)» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 319.

²⁸³ [Корольков И. П.] Отзыв экстраод. проф. И. Королькова о сочинении студента Андрея Жукова «Теократические приношения, или подати, по Закону Моисееву» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 282. [Сольский С. М.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ст. Сольского о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении кандидата Фёдора Титова «Первое Послание св. ап. Павла к Фессалоникийцам. Опыт исагогико-критико-экзегетического исследования» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 109.

²⁸⁴ [Богдашевский Д. И.] Отзыв доцента Д. Богдашевского о сочинении студента Михаила Мухина «Изложение содержания с кратким объяснением Послания ап. Павла к Колоссянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 201.

²⁸⁵ [Оленицкий М. А.] Отзыв экстраод. проф. М. Оленицкого о сочинении студента Василия Ивановичского «Рабство у древних евреев» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 295.

²⁸⁶ [Оленицкий А. А.] Отзыв экстраод. проф. Ак. Оленицкого о сочинении студента Павла Окнова на тему: «Отношение масоретского текста книги пророка Исая к переводу Септуагинты» / Протоколы Совета КДА за 1881/1882 уч. год. Журнал от 11 июня 1882 г. К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. Михайловская ул., с. д., 1882 // ТКДА. 1882. Т. 3. Приложение. С. 221.

²⁸⁷ [Сольский С. М.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ст. Сольского о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении кандидата Фёдора Титова «Первое Послание св. ап. Павла

і принцип відповідності між методом та завданням дослідження (наприклад, йшлося про необхідність спеціальної екзегези під кутом зору певної спеціальної проблеми тощо)²⁸⁸. Це і побажання в дослідженні не рухатися від абстрактної «системи» до конкретного «змісту»; не вишукувати (або навіть штучно конструювати) докази на підтвердження «системи»; не перебільшувати інтегруючої ролі «ідей» при розгляді археологічних та історичних феноменів; не вдаватися «до натяжок та довірливих припущень» — а йти від реального змісту до теоретичних узагальнень²⁸⁹.

Серед вимог та побажань, які водночас слугували і критеріями оцінювання стилю біблеїстичних творів студентів академії, також наскрізною є вимога «добре розвиненої формально думки», тематичної та структурної цілісності, послідовності композиції матеріалу, логічності, несуперечливості та послідовності дослідження й викладу²⁹⁰. Логічність та

к Фессалоникийцам. Опыт исагогико-критико-экзегетического исследования» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 108–109.

²⁸⁸ [Маккавейский Н. К.] Отзыв доцента Н. Маккавейского о сочинении студента Валерия Волкова «Пастырские наставления св. ап. Павла в Первом Послании к Тимофею» / Извлеч. из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 301.

²⁸⁹ [Глаголев А. А.] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении преподавателя Тульчинского епархиального женского училища действительного студента академии Якова Маяковского «Ветхозаветные праздники седьмого месяца» / А. А. Глаголев / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 15 марта 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 260.

²⁹⁰ [Богдашевский Д. И.] Отзыв доцента Д. Богдашевского о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении кандидата Фёдора Титова «Первое Послание св. ап. Павла к Фессалоникийцам. Опыт исагогико-критико-экзегетического исследования» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 106. [Глаголев А. А.] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Александра Дитятина «Воззрения библейских евреев и священных писателей Ветхого Завета на природу человеческой души, на ее посмертную судьбу и на отношение живых к умершим» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 315. [Дмитриевский А.] Отзыв ординарного профессора А. Дмитриевского о сочинении студента Валерия Волкова «Пастырские наставления св. ап. Павла в Первом Послании к Тимофею» // Там само. С. 303. [Ковальницкий М.] Отзыв экстраорд. проф. М. Ковальницкого о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении и. д. доцента академии Владимира Рыбинского «Древнееврейская суббота» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 104. [Корольков И. П.] Отзыв экстраорд. проф. И. Королькова о сочинении студента Андрея Жукова «Теократические приношения, или подати, по Закону Моисееву» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 282. [Маккавейский Н. К.] Отзыв доцента Н. Маккавейского о сочинении студента Валерия Волкова «Пастырские наставления св. ап. Павла в Первом Послании к Тимофею» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 301. [Олесницкий А. А.] Отзыв экстраорд. проф. Ак. Олесницкого о сочинении студента Павла Окнова на тему: «Отношение масоретского текста книги пророка Исаии к переводу Септуагинты» / Протоколы Совета КДА за 1881/1882 уч. год. Журнал от 11 июня 1882 г. К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882 // ТКДА. 1882. Т. 3. Приложение. С. 221. [Покровский Ф. Я.] Отзыв

стрункність композиції мали слугувати, насамперед, кращому осягненню предмету: в аналізі Святого Письма віталася «виявлення зв'язку віршів між собою та їхнього відношення до цілого»²⁹¹.

Важливою була вимога мовно-стилістичної «обробки» творів; критикувалися як «одноманітність форм зворотів та виразів», так і «велемність». Натомість віталася літературно досконала, «гарна», «жива та плавна», «легка» та «правильна» мова викладу, навіть «проста й невибаглива»²⁹².

Особливо слід відзначити позитивну оцінку рецензентами таких дослідницьких якостей, як коректність та ґрунтовність критики («здорова критика, що завжди має рацію»; «ґрунтовна критика... із знанням справи... та почуттям міри»)²⁹³. «Початки справжньої науковості» вбачали-

екстраорд. проф. Ф. Покровского о сочинении студента Александра Дитяткина «Воззрения библейских евреев и священных писателей Ветхого Завета на природу человеческой души, на ее посмертную судьбу и на отношение живых к умершим» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 316. [Рыбинский В. П.] Отзыв и. д. доцента Вл. Рыбинского о сочинении студента С. Песоцкого «Св. пророк Даниил, его время, жизнь и деятельность» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 242. [Сольский С. М.] Отзыв орд. проф. Ст. Сольского о сочинении студента священника Александра Кавкасидзе «О Втором Послании ап. Павла к Тимофею» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. 1883. Т. 3. Приложение. С. 249–250.

²⁹¹ [Богдашевский Д. И.] Отзыв доцента Д. Богдашевского о сочинении студента С. Георгиевского «Изложение содержания с кратким объяснением 9, 10 и 11 глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 147.

²⁹² [Богдашевский Д. И.] Отзыв доцента Д. Богдашевского о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении кандидата Фёдора Титова «Первое Послание св. ап. Павла к Фессалоникийцам. Опыт исагогико-критико-экзегетического исследования» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 107. [Олесницкий А. А.] Отзыв экстраорд. проф. Ак. Олесницкого о сочинении студента III курса Никиты Соколова на тему: «Чистое и нечистое по Закону Моисея» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. 1883. Т. 3. Приложение. С. 254. [Орнатский Ф.] Отзыв экстраорд. проф. Ф. Орнатского о сочинении студента Сергея Савинского «Эсхатологическая беседа Христа Спасителя (Мф. гл. 24; ср. Мк. гл. 13 и Лк. гл. 21)» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 385. [Покровский Ф. Я.] Отзыв экстраординарного профессора Ф. Покровского о сочинении студента Павла Красина «Государственный культ Израильского (десятиколенного) царства» // Там само. С. 353. [Рыбинский В. П.] Отзыв и. д. доцента Вл. Рыбинского о сочинении студента С. Песоцкого «Св. пророк Даниил, его время, жизнь и деятельность» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 242. [Сольский С. М.] Отзыв орд. проф. Ст. Сольского о сочинении студента Константина Молчанова «Взгляд позднейших западных критиков на историю канона новозаветных книг» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. 1883. Т. 3. Приложение. С. 248.

²⁹³ [Олесницкий А. А.] Отзыв экстраорд. проф. Ак. Олесницкого о сочинении студента Евгения Бекетовского на тему: «Св. пророк Осия и его пророческая книга» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. 1883. Т. 3. Приложение. С. 252. [Рыбинский В. П.] Отзыв доцента В. Рыбинского о сочинении студента Василия Попова «Первые годы жизни иудеев в Палестине по возвращении из плена вавилонского (от возвра-

ся «у надзвичайній обережності та обачливості автора під час фундації власних положень та критики думок інших біблеїстів»²⁹⁴. «Стриманість у судженнях та поміркованість у викладі»²⁹⁵ виявлялася, зокрема, в уникненні «чисто полемічних прийомів, які не викликані потребою справи»²⁹⁶. Коректність поводження зі змістом досліджуваних джерел мала, нарешті, забезпечуватися і коректністю формальною. Тому й цінувалася «літературна правдивість», яка «не дозволяє авторові скористатися не лише чужою думкою, але й чужим словом без точної вказівки на першоджерело»²⁹⁷.

Переважання богословсько-апологетичних акцентів у біблійних дослідженнях та викладах відбивалося в схваленні «простоти і природності» в екзегезі, уникнення «голослівних міркувань», «натягнутих штучних пояснень», «екзегетичних натяжок» та «вишуканих тлумачень»²⁹⁸. В цьому ж контексті культивувалося прагнення зрозуміти біблійний текст «не лише з боку наукового, теоретичного, але й життєво-практичного». Навіть фіксуємо заклик підкреслювати це у викладі композиційно: «позитивні» (тобто апологетичні) тлумачення відносити до основного тексту, а критику, порівняння — до приміток тощо²⁹⁹.

щення из плена до прибытия Ездры в Иерусалим)» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. 1902. Т. 3. Приложение. С. 318; пор.: [Богдашевский Д. И.] Отзыв экстраорд. проф. Д. Богдашевского о сочинении студента Димитрия Знаменского «Учение св. апостола Иоанна в четвертом Евангелии о Лице Иисуса Христа» // Там само. С. 284. [Покровский Ф. Я.] Отзыв экстраорд. проф. Ф. Покровского о сочинении студента Василия Попова «Первые годы жизни иудеев в Палестине по возвращении из плена вавилонского» // Там само. С. 319.

²⁹⁴ [Глаголев А. А.] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Леонида Крылова «Древнееврейские обеты» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 354.

²⁹⁵ [Олесницкий А. А.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ак. Олесницкого о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении и. д. доцента академии Владимира Рыбинского «Древнееврейская суббота» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 102.

²⁹⁶ [Сольский С. М.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ст. Сольского о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении кандидата Фёдора Титова «Первое Послание св. ап. Павла к Фессалоникийцам. Опыт исагогико-критико-экзегетического исследования» / Протоколы Совета КДА 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 109.

²⁹⁷ [Олесницкий А. А.] Отзыв экстраорд. проф. Ак. Олесницкого о сочинении студента Евгения Бекетовского на тему: «Св. пророк Осия и его пророческая книга» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. 1883. Т. 3. Приложение. С. 252.

²⁹⁸ [Богдашевский Д. И.] Отзыв доцента Д. Богдашевского о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении кандидата Фёдора Титова «Первое Послание св. ап. Павла к Фессалоникийцам. Опыт исагогико-критико-экзегетического исследования» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 106. [Сольский С. М.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ст. Сольского о сочинении студента Михаила Мухина «Изложение содержания с кратким объяснением Послания ап. Павла к Колоссянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // Там само. С. 202.

²⁹⁹ [Богдашевский Д. И.] Отзыв доцента Дим. Богдашевского о сочинении студента Сергея Савинского «Эсхатологическая беседа Христа Спасителя (Мф. гл. 24; ср. Мк. гл. 13 и Лк. гл. 21)»

Образ «досконалого дослідника» Біблії в професорських відзивах. Початково тут зупинитися на ідеальному образі «цілком наукового ставлення автора до справи»: «вірячи в священне Писання, як у слово Боже, він тим не менш приступає до позитивного нариса... не інакше, як розчистивши наперед шляхом критики різноманітних негативних точок зору ґрунт для себе»³⁰⁰. Водночас варто було б зіставити цей образ із мінімум мінімуму ісагогічно-екзегетичної праці, який попри все дозволяв-таки студентові претендувати на отримання «кандидатського ступеня богослова». Для цього ми спеціально звернули увагу на відзиви, де, попри численні критичні з методологічного та методичного боку зауваження і загалом дуже посередню оцінку праці, все ж висловлювалася остаточна думка про гідність роботи для отримання ступеня кандидата.

Тож найважливішим (і достатнім) було проявити, можливо й без «глибинного розуміння», але все ж здатність «оволодіти предметом у загальнодоступній формі», а здобуті результати передавати «загальнозрозумілою мовою»; при цьому не надавати значення «вишуканим тлумаченням», тримаючись передовсім святоотцівських коментарів як «путівників»³⁰¹. Вибороти «право на кандидатський ступінь» студент часто міг, «не демонструючи глибину думки та здатність проникати в зв'язок та послідовність вчення», — але «завдяки живому викладу та теплоті почуття, що надихало автора під час полеміки з представниками раціоналістичних шкіл»³⁰². І в артикуляції рис ідеального образу студента-біблієста-богослова, і при визначенні мінімальних вимог до кандидатської роботи, як бачимо, вже вкотре проявилось домінування апологетичного дискурсу в дослідницькій та викладацькій роботі КДА досліджуваної доби.

Отже, теоретичні та методичні принципи й вимоги до підходів, структури та змісту самостійних досліджень з біблієстики прямо чи опосередковано формулювалися у викладацьких відзивах-рецензіях на кандидатські твори та магістерські дисертації випускників КДА. Ці принципи та вимоги відобразили суттєві виміри дослідницьких та герменевтичних програм, якими керувалися київські біблієсти другої половини XIX — початку XX століття. Адже вони визначали не лише процес опанування

/ Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. 1902. Т. 1. Приложение. С. 383.

³⁰⁰ [Покровский Ф.Я.] Отзыв экстраорд. проф. Ф. Покровского о сочинении студента С. Песоцкого «Св. пророк Даниила, его время, жизнь и деятельность» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 244.

³⁰¹ [Сольский С.М.] Отзыв заслуж. орд. проф. Ст. Сольского о сочинении студента Иосифа Орехова «Изложение содержания с кратким объяснением 12–16 глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 227–228.

³⁰² [Сольский С.М.] Отзыв орд. проф. Ст. Сольского о сочинении студента Алексея Оппова «Опыт обозрения содержания Послания ап. Павла к Галатам» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. 1883. Т. 3. Приложение. С. 249.

бібліологічних дисциплін. Формульовані у вигляді критеріїв оцінки, вони також визначали особливості наукового керівництва студентськими роботами, їх теоретико-методологічне та методичне спрямування й оцінювання. В контексті цих принципів та вимог певним чином формувалися образ «досконалого студента» та «досконалого дослідника» Біблії як із точки зору загальнонаукових критеріїв, так і з огляду на офіційно виголошені критерії православної богословської освіти. Тому вони цілком можуть розглядатися як важливий компонент навчального та дослідницького процесу в галузі біблієстики в Київській духовній академії.

2.4. Біблія як предмет популярного викладу та навчання: досвід Київської духовної академії

Важливість погляду на Біблію як на об'єкт популярного вивчення та викладу. Цікавість виступів київської духовно-академічної професури з цієї точки зору. Одним з неவிпадкових мотивів дослідження біблієстики в КДА ХІХ — початку ХХ століття є еволюція київської духовно-академічної візії на Біблію як об'єкт та предмет не лише академічного викладання, а ще й популярного, або «шкільного», вивчення — у галузі народної просвіти та середній школі. Прояснення цього аспекту дозволяє, на наш погляд, краще побачити, як досліджувана доба через своїх ідеологів та речників оцінювала статус Біблії в тодішній духовній культурі та суспільній свідомості, характер сприйняття біблійного тексту різними верствами населення, міру можливості та ефективності навчального та ідейно-виховного впливу на таке сприйняття з боку духовно-академічної професури та ширше — з боку загалу церковних богословів, проповідників, місіонерів, церковних просвітників — як священників, так і світських.

Документи та тексти, як уже введені нами до наукового обігу, так і ті, які тільки опрацьовуються дають нам можливість порівняти наукові та водночас публіцистичні виступи двох представників київської духовно-академічної професури кінця ХІХ — початку ХХ століття, знакових кожен для свого покоління³⁰³. Це виступ Я. О. Олесницького (1877 р.) з т. зв. «Правилами для руководства объяснительными примечаниями к русскому тексту Библии»³⁰⁴, а також об'єднані нами виступи В. П. Ри-

³⁰³ Умовну характеристику таких поколінь київської духовно-академічної традиції див: Головащенко Сергій. Структура викладання бібліологічних дисциплін у Київській духовній академії, її ідеологія і методика (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) // Київська академія. Вип. 7. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 45.

³⁰⁴ Посилання на сам документ та його аналіз див: Головащенко Сергій. «Правила для руководства при составлении объяснительных примечаний к русскому тексту Библии» Я. О. Олесницького: передісторія російської Тлумачної Біблії // Наукові записки НаУКМА. Вип. 50. К., 2006. С. 56–63; також у попередньому підрозділі цього розділу монографії.

бінського «Библия для детей» (1897 р.) та «О Библии (Публичное чтение)» (1902 р.)³⁰⁵.

У цьому підрозділі охарактеризуємо своєрідність виступів Володи-мира Рибінського порівняно з виступом Якіма Олесницького з точки зору:

а) загального та спеціального контексту появи цих творів;

б) з точки зору світоглядних та методологічних мотивів і послань, що містяться в цих текстах;

в) з точки зору еволюції загальноєвропейських підходів до вивчення та викладання Біблії, в т. ч. і популярного, які відобразилися в названих текстах (особливо це стосується еволюції структури т. зв. допоміжних засобів вивчення Біблії) та отримали можливість легально інтегруватися до офіційної православної бібліології;

г) з точки зору еволюції ідейного та світоглядного статусу Біблії в масовій та елітарній свідомості (тобто масового сприйняття важливості Біблії для суспільства та для особи: адже і у Я. Олесницького, і у В. Рибінського йдеться про Біблію для народу); тут важливим видається особливий акцент на т. зв. «освіченій» або «інтелігентній» публіці у В. Рибінського;

д) з точки зору безпосереднього ідейного контексту, який ми визначаємо як становлення та увиразнення теологічно-апологетичного дискурсу в дослідженні та викладанні Біблії, і який активно пропагувався видатними представниками біблійної науки в КДА³⁰⁶.

Текст Я. Олесницького, як ми свого часу показали, виник із внутрішніх причин. Передумовою стало створення Синодального перекладу, яке породило низку проблем, пов'язаних із необхідністю пошуку шляхів адекватної трансляції біблійних сюжетів, тем, ідей, смислів у лоно масової свідомості та мовної культури. Вже тоді були сформульовані важливі умови та параметри популярного викладу та вивчення біблійного тексту, а також популярного його витлумачення як засобу донесення біблійних послань та смислів до масової свідомості.

Позиція Рибінського як відповідь на суспільні та релігійні виклики кінця XIX — початку XX ст. Тексти В. П. Рибінського, про які йтиметься далі, являють собою новий етап та дещо інший вимір постановки проблеми популярного викладу знань про Біблію та прилучення Біблії

³⁰⁵ Див: Рыбинский В. Библия для детей // ТКДА. 1897. Т. 1. № 1. С. 3–34. Його ж. О Библии (Публичное чтение) // ТКДА. 1902. Т. 1. № 3. С. 359–382.

³⁰⁶ Тут ми ще раз пригадаємо твори Ф. Я. Покровського та О. О. Глаголева, в яких, окрім дослідницьких принципів, містяться також настанови дидактичного характеру: Глаголев А. А. Ветхий Завет и его непреходящее значение... // ТКДА. 1909. Т. 3. № 11. С. 353–380. № 12. С. 517–550. Покровский Ф. Учебник библейской истории Ветхого Завета... Т. 1. С. 1–498. Эрлянген, 1875. Т. 2. С. 1–472. Эрл., 1884. Т. 3. С. 1–674. Эрлянген и Лейпциг, 1893 // ТКДА. 1894. Т. 2. № 8. С. 630–663. Т. 3. № 9. С. 146–170.

до широкого народного загалу. З одного боку, вони узагальнюють відповідні тенденції в європейській культурі останніх десятиліть XIX століття. Показовими тут для В. Рибінського стали приклади різних німецьких земель-держав, де міцна традиція народного вшанування Біблії, сполучена зі зразковим для тодішньої Європи розвитком біблеїстики, розвивалася на тлі культурно-конфесійної взаємодії основних гілок західного християнства, а також Сполучених Штатів Америки, де «вплив Біблії... відображається... і в повсякденній розмові, і в публічних промовах. І в літературі, і в мистецтві. Всі питання, пов'язані з Біблією, вважаються питаннями цілого народу і цілої країни»³⁰⁷. З іншого боку, автора, безперечно, хвилювали «справи домашні»: тут і можливість запозичення та адаптації чужоземного досвіду викладання й популяризації знань про Біблію; тут і своєрідність вітчизняного культурного і духовно-релігійного контексту, яка спричиняла специфічні особливості сприйняття Біблії як у масовій свідомості, так і в очах інтелектуальної еліти того часу.

Так, аналізуючи історію питання про «шкільну», «дитячу», «популярну» Біблію у Німеччині, В. Рибінський торкається питань не лише культурно-світоглядних, актуальних саме в країні, де західне християнство, особливо протестантське, поширене як у своїх консервативних, так і в ліберально-критичних формах³⁰⁸. Він розглядає також питання методологічні, що мають значення і для педагогіки, і для розвитку біблеїстики як науки, зокрема, для розвитку дидактики викладання знань про Біблію. Такі питання можна поділити на дві групи.

До першої групи належать питання, пов'язані з принципами та критеріями популярної адаптації біблійного тексту до рівня масового і, зокрема, дитячого сприйняття. Історично, зазначає В. Рибінський, така адаптація (наприклад, скорочення та трансформація тексту) робилася як з педагогічних міркувань, так і під впливом «загальних богословських поглядів часу»³⁰⁹. Панування ідей натуралістично та антропоцентрично зорієнтованої «позавіросповідної релігії»³¹⁰, коли критерієм усього вважався людський розум та його збагачення природничо-науковими відомостями, призвело до «надто вільного», а інколи й «легковажного» поводження з Біблією³¹¹ і, врешті-решт, до появи «таких змін та вилучень... що не можна вже впізнати Біблію, яка прийнята Церквою»³¹². Підтримуючи необхідність «вироблення ясних і визначених принципів

³⁰⁷ Рыбинский В. О Библии (Публичное чтение) // ТКДА. 1902. Т. 1. № 3. С. 367 (далі: Рыбинский В. О Библии... С. ...).

³⁰⁸ Рыбинский В. Библия для детей // ТКДА. 1897. Т. 1. № 1. С. 3, 6, 8, 9–14 (далі: Рыбинский В. Библия для детей... С. ...).

³⁰⁹ Рыбинский В. Библия для детей... С. 7–8, 9–10.

³¹⁰ Там само. С. 9.

³¹¹ Там само. С. 13.

³¹² Там само. С. 14.

для скорочення й опрацювання тексту», В. Рибінський відзначає як конструктивні лише мотиви «виключно педагогічні та етичні», метою реалізації яких було би виховати в читачах «благоговіння та любов до повної Біблії»³¹³.

«Педагогічні й етичні» мотиви адаптації біблійного тексту мають на меті вирішити проблему подолання протиріччя між дотриманням послідовності й цілісності тексту та невідповідністю його викладу в повному обсязі до рівня розумового та морального розвитку дитини³¹⁴. Релігійна та етична санкція такої селекції біблійного змісту знаходиться як у талмудичній, так і в християнській святоотцівській традиції³¹⁵. Це, насамперед, необхідність та доцільність «брати до уваги розумову та моральну зрілість того, хто приступає до навчання»³¹⁶.

Принципи побудови «шкільної Біблії» за В. П. Рибінським. Цікавими та такими, що визначено демонструють тогочасний київський погляд на питання, є власні зауваження В. Рибінського відносно ідейних та методологічних принципів побудови «шкільної Біблії». Викладач КДА наполягає на необхідності відмовитися від відомих із закордонного досвіду крайнощів — як ідейно-методологічних, так і дидактично-педагогічних — під час адаптації Біблії для дітей або ж для масової неосвіченої аудиторії. Основна вимога, проте, залишається: в будь-якому разі «скорочена Біблія повинна давати ясне уявлення про повну Біблію та слугувати перехідним щаблем до останньої...»³¹⁷ Тут важливим є не впадати в невинувато надмірну педагогічну цнотливість та моралізаторство, коли відкидається геть усе, що нібито послаблює благоговіння перед священним текстом чи перед святинами, про які в ньому йдеться³¹⁸.

До другої групи міркувань та зауважень В. Рибінського належать думки стосовно досягнень та перспектив удосконалення структурної побудови навчальної Біблії. Узагальнюючи зарубіжний досвід навчальної та популярної репрезентації біблійного тексту, дослідник зауважує, що не варто довільно перекомпоновувати та уніфікувати паралельні місця, перемішувати фрагменти пророцьких, учительних та історичних книг; таке раціональне уподібнення Біблії до звичайного літературного твору не піде на користь її об'ємному сприйняттю. І вже зовсім недоречним є внесення до навчальної Біблії різного роду раціоналістичних та науково-критичних інтерпретацій та висновків — «висновків, як відомо, дуже спірних...»³¹⁹ Окрім пошуків найоптимальнішої структури бі-

³¹³ Рыбинский В. Библия для детей... С. 21.

³¹⁴ Див: Там само. С. 7, 22, 24–26.

³¹⁵ Див: Там само. С. 28, 30–31.

³¹⁶ Там само. С. 31.

³¹⁷ Там само. С. 32.

³¹⁸ Див: Там само. С. 31.

³¹⁹ Див: Там само. С. 31–32.

блійного тексту для популярного, а надто дитячого вивчення, для нас цікавою є фіксація В. Рибінським новітніх європейських тенденцій пошуку та введення до навчального процесу т. зв. допоміжних засобів вивчення й дослідження Біблії. Так, до традиційних коментарів та тлумачень, жанр яких активно пропонувався для тлумачної Біблії ще Я. Олесницьким, наприкінці XIX ст. до загального обігу потрапляють такі засоби, як короткі ісагогічні вступи до кожної біблійної книги або групи книг; хронологічні таблиці подій, зображених у Біблії; загальні історичні нариси стародавньої та біблійної історії; мапи територій, де розгорталися біблійні події; глосарії та лексикони з поясненнями щодо маловідомих предметів, слів та висловів, які зустрічаються в біблійному тексті. Аналізуючи зразкові на той час приклади закордонних шкільних або популярних Біблій (як-от швейцарської Гларнської 1887 року та Бременської шкільної 1894 р.³²⁰), В. Рибінський визначає корисність допоміжних засобів, поданих у вигляді додатків до адаптованого біблійного тексту (насамперед, хронологічні таблиці біблійних подій, малюнки згаданих у Біблії предметів та пояснення щодо них, мапи Святої Землі тощо). Водночас «короткі вступи до кожної книги, а також нариси історії навряд чи є необхідними, бо ж Біблія не повинна бути власне керівництвом з історії або ісагогіки...»³²¹

Така пересторога в Рибінського перегукується з намаганням дистанціюватися від тих наслідків популяризації Біблії на Заході, які могли би відкрити шлях до масового читача висновкам раціоналістичної «негативної» критики³²². І це стає зрозумілим з огляду на його рефлексії щодо вітчизняних духовних та інтелектуальних обставин, у яких наприкінці XIX — на початку XX ст. відбувалося сприйняття Біблії — і в масовій свідомості, і освіченими верствами. Проблемність цих обставин, вважаємо, і стала вирішальним чинником появи аналізованих тут виступів В. Рибінського, які, окрім науково-педагогічної, мають і релігійно-апологетичну мотивацію. Що ж тут знаходимо промовистого?

«Шкільна», або «популярна», Біблія як засіб подолання релігійного індивідуалізму та знаряддя православної апологетики. Насамперед, В. Рибінський фіксує історичні передумови, не зовсім сприятливі для цілкоміто позитивного масового сприйняття Біблії та її шкільної популяризації на батьківщині: «На жаль, Біблія не знайшла ще такого широкого поширення (порівняно з європейськими країнами або Америкою — *Авт.*) у вжитку — ні в сім'ї, ні в школі». Фактично до XIX ст. «Біблія продовжувала бути надзвичайно рідкісною книгою в Росії»³²³. Існують вели-

³²⁰ Див: Рыбинский В. Библия для детей... С. 18–20.

³²¹ Там само. С. 33.

³²² Там само. С. 32.

³²³ Рыбинский В. О Библии... С. 368.

чезні труднощі зі «знайомством зі Словом Божим» в умовах, коли «народна школа була відірваною від Церкви... знайомство зі священними книгами звужувалося і вкрай обмежувалося». Традиція старої школи, яка давала дітям до рук лише Псалтир та Євангеліє» (тобто частини Біблії з молитовно-літургійного вжитку — *Авт.*), вже не могла бути задовільною. Нові часи вимагали знайомства дітей з «цілою Біблією, щоб не була вона для народу невідомою землею, в якій, під проводом невизнаних вчителів, він надто легко збивається зі шляху»³²⁴.

Особливо В. Рибінський відзначає проблему індиферентного та навіть негативного сприйняття Біблії в середовищі освіченому, т. зв. «товаристві інтелігентному»: «До товариства т. зв. інтелігентного священна книга, вочевидь, проникає в наймізернішій кількості... у цьому товаристві мало тих, хто читає Біблію і ще менше тих, хто знає її. Це явище не можна не назвати сумним і навіть ненормальним... особливо сумною річчю є те, що байдужість до Біблії наших інтелігентів є не лише пасивною. Протягом останнього часу світська література досить діяльно прагне... похитнути авторитет Біблії та протидіяти її впливам... Ці праці поширюються в значній кількості... Тих, хто співчуває цим поглядам, у нас чимало»³²⁵.

За згаданими вище натяками В. Рибінського на «невизнаних вчителів», окрім поширюваного наприкінці XIX ст. протестантського сектантства, апологетична місіонерська протидія якому була одним із завдань Київської духовної академії, очевидно, варто бачити значущу для тодішньої інтелігентської свідомості постать Л. М. Толстого, який виступив із своїми неортодоксальними інтерпретаціями біблійних текстів саме в розрахунок на популярну аудиторію³²⁶. В. П. Рибінський пише про це: «Брутальна підробка Євангелія скидалася для багатьох на істинне благовістя Христове... За Слово Боже видавалися думки, що зовсім не ґрунтуються на Біблії та прямо їй суперечать». Визнаючи «сам факт сильного враження цих удавано біблійних поглядів на суспільство», В. Рибінський пояснює його «недостатнім знайомством з християнським віровченням та його головним джерелом Біблією»³²⁷.

Серед причин громадської байдужості до Біблії, за В. Рибінським:

- «поширене за останній час хибне розуміння релігійності», коли вона зводиться лише до «невизначеного почуття», а ідейно-догматичний бік та джерела віровчення не мають значення;

³²⁴ Рыбинский В. Библія для дітей... С. 4.

³²⁵ Рыбинский В. О Библии... С. 372.

³²⁶ Євангельська «гармонія» у власному перекладі Л. Толстого російською мовою під назвою «Краткое изложение Евангелия» вперше вийшла в Женеві у 1890 році; повна версія — з грецьким та російським синодальним паралельними текстами вийшла також у Женеві («Соединение и перевод четырех Евангелий». Т. 1–3. 1892–1894), а в англійському перекладі — в Лондоні (1895).

³²⁷ Рыбинский В. О Библии... С. 374–375.

- «загальний індиферентизм щодо релігійних питань», при якому релігія перестає бути життєвою справою кожного, а мислиться на кшталт професійно-корпоративної справи, коли «відати про питання віри взагалі і знати Біблію зокрема є справою священників, монахів та богословів за професією; людина ж світська цим може не переобтяжувати себе»;
- те, що можна було б визначити як «сцієнтизацію» культури та свідомості: «Дехто, нарешті, втратив довіру до Біблії тому, що прочули про її суперечності з наукою... В ім'я цієї науки вони вважають Біблію... книгою у наш час... не для людини дорослої, яка стоїть на висоті сучасної культури»³²⁸.

Наведені пункти промовисто характеризують суспільну та духовну атмосферу, в якій мала би здійснюватися популяризація Біблії та знань про неї саме в апологетичному дусі, тобто як про Святе Письмо. Також вони певним чином характеризують інтелектуальний контекст, в якому відбувався розвиток вітчизняної біблеїстики. Він відбувався, як відомо, через освоєння різних світоглядних та методологічних пропозицій, уможливлене відносною інформаційно-комунікативною відкритістю до європейського культурного, наукового та богословського простору. Але освоєння це відбувалося все ж на ґрунті ортодоксальної догматичної та моральної платформи, коли апологетичні цілі та завдання київських професорів як провідників офіційної богословської та ідеологічної лінії переважали над критичним налаштуванням їх як вчених-дослідників, або, вірніше, підкоряли останнє.

Тож цілком органічним виглядає запропонована В. Рибінським настанова враховувати своєрідність Біблії саме як священної книги, роблячи її предметом викладання та популяризації³²⁹. Органічною виглядає і його апологія «розумної релігійності», коли знання про Біблію є важливими для її розуміння як першоджерела християнської віри³³⁰. А усвідомлення того, що Біблія, «написана за певних історичних обставин, має деякі властиві певному часу особливості мови та способу висловлювання», для свого витлумачення потребує «певних спеціальних знань», сполучене тут з наголосом на «особливій таємниці, для розуміння якої потрібне особливе спрямування». «Щоб цілковито зрозуміти Біблію, — робить висновок В. Рибінський, — потрібно йти до Церкви... Церква, по суті своїй, є найкращим тлумачем духу й смислу Біблії»³³¹.

Тому вважаємо зовсім не випадковими подальші звернення В. П. Рибінського до цієї проблеми та висловлювання з цього приводу. Так, в од-

³²⁸ Рыбинский В. О Библии... С. 373.

³²⁹ Рыбинский В. Библия для детей... С. 34.

³³⁰ Див: Рыбинский В. О Библии... С. 374, 378–381.

³³¹ Там само. С. 382.

ній з пізніших рецензій на біблійні коментарі свого колеги він зазначав, що популяризація Біблії, яка здатна відігравати неабияку роль у духовному та інтелектуальному зростанні суспільства, повинна йти «в ногу» з її власне науковим дослідженням. Тому найдосконаліші популярні коментарі мають являти собою максимально точний виклад даних новітньої православної екзегетичної науки³³².

«*Супранатуралістичний синтез*» науки й богослів'я: апологетичний лейтмотив київської біблеїстики. Наведені вище заклики Рибінського, напевно, перегукуються із згаданим уже апологетичним мотивом, неодноразово висловлюваним іншими представниками київської духовно-академічної спільноти. В одному з попередніх підрозділів ми показали, що апологетичний дискурс у дослідженні Біблії, увиразнювався в полеміці з представниками західної раціоналістичної історичної біблійної критики. Промовистим наслідком цього стало прагнення зміцнити також апологетичну спрямованість навчального викладу знань про Біблію. Фундаментальною відповіддю на «негативну» біблійну критику в Київській духовній академії вважалося використання написаних з апологетичних позицій базових підручників, «пристосованих до потреб тих, хто навчається у вищих учбових закладах». «Ідеальний» підручник мав би репрезентувати біблійну історію, «вірну своїм джерелам і разом з тим захищену проти заперечень сучасної біблійної критики, висвітлену та підтверджену новітніми відкриттями там, де це можливо»³³³. Він повинен навчати телеологічному, провіденційному, «супранатуралістичному» витлумаченню провідних рушійних чинників історії; проголошувати «синергійний» погляд на взаємодію в історії надприродного та людського³³⁴. Посилаючись на широке коло наукової та богословської літератури, активно застосовуючи допоміжні засоби вивчення Біблії, він мав виховувати критично-апологетичне ставлення до раціоналістичної моделі презентації біблійної історії³³⁵.

Саме апологетичний синтез науки й богослів'я визначає критерій достовірності біблійно-історичного викладу та істинності позицій дослідника: «щире бажання сказати те, що після усіх його досліджень вважає

³³² Див.: Отзыв инспектора академии экстраординарного профессора В. Рыбинского о сочинениях экстраординарного профессора священника А. Глаголева под заглавием: «Комментарий на книги Левит, Руфь, 3 и 4 Царств, 2 Паралипоменон, Товита и Притчей», представленных на соискание 1-й юбилейной премии имени митрополита Московского Макария, учрежденной при Киевской академии / Извлечение из журналов Совета КДА за 1908/1909 уч. год. Журнал от 19 сентября 1908 г. // ТКДА. 1909. Т. 1. № 3. Приложение. С. 76–80.

³³³ Покровский Ф. Учебник библейской истории Ветхого Завета... // ТКДА. 1894. Т. 2. № 8. С. 632.

³³⁴ Покровский Ф. Учебник библейской истории Ветхого Завета... // ТКДА. 1894. Т. 3. № 9. С. 161.

³³⁵ Покровский Ф. Учебник библейской истории Ветхого Завета... // ТКДА. 1894. Т. 2. № 8. С. 632–663. Т. 3. № 9. С. 161, 163–164, 165–169.

істинним його вчена християнська совість»³³⁶. Саме тому богословська та методологічна реакція київських біблеїстів як викладачів церковно-апологетичного спрямування виявлялася в обов'язковому наголосі дидактичного характеру, спрямованому на підвищення ролі Біблії в шкільному релігійно-моральному навчанні та вихованні. Посилення богословського змісту бібліологічних предметів мало бути спрямоване на досягнення ідеалу суспільного поширення Біблії: «Замість необґрунтованих, безплідних та морально злочинних випадів проти святи-ні біблійної — повчатися в Законі Господньому день і ніч!» Досягнення такого ідеалу типово постулювалося як виконання «обов'язку кожного християнина»³³⁷.

Так систематична наукова рефлексія зарубіжного й вітчизняного досвіду нагромадження й викладу знань про Біблію у специфічному ідейному та інтелектуальному контексті кінця XIX — початку XX ст., підкорюється апологетичній інтенції речників та провідників офіційної церковної ідеології. Секуляризація суспільної свідомості, особливо помітна серед освічених верств тодішньої Російської імперії, була викликана відомими соціальним трансформаціями тієї доби та стимульована розвитком науково-критичних парадигм мислення та дискурсів висловлювання. Вона і визначила потужний «охоронний», консервативний мотив ідеологічної реакції з боку офіційних представників духовно-академічної спільноти. Мотив цей, у свою чергу, вплинув і на тодішню візію конкретних питань розвитку біблеїстики та викладання знань про Біблію.

³³⁶ Покровский Ф. Учебник библейской истории Ветхого Завета... // ТКДА. 1894. Т. 3. № 9. С. 169.

³³⁷ Див.: Глаголев А. А. Ветхий Завет и его непреходящее значение... // ТКДА. 1909. Т. 3. № 11. С. 353–380. № 12. С. 547–548, 550.

Благовіщенська конгрегаційна церква (фото поч. XX ст.)

Розділ 3.
**БІБЛІЄЗНАВЧІ СТУДІЇ
В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ
XIX — ПОЧАТКУ XX СТ.:
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА
ВІТЧИЗНЯНИЙ КОНТЕКСТИ**

3.1. Західноєвропейська біблійна критика та її осмислення київськими духовно-академічними біблеїстами XIX — початку XX ст.

Особливим випробуванням для православної духовно-академічної біблеїстики протягом XIX — початку XX ст. став розвиток західної біблійної науки на засадах раціоналізму та ліберальної теології. Для православної традиції постало завдання практичного виявлення власних сутнісних протиріч та розвитку власних продуктивних підходів. Таке самоусвідомлення передбачало, зокрема, критичну рефлексію стосовно філософських та богословських засад становлення та розвитку тих джерел, якими православна традиція об'єктивно змушена була користуватися для забезпечення власного розвитку. Виявивши, що така рефлексія дійсно відбувалася в творчості низки біблеїстів — професорів КДА³³⁸, ставимо за мету цього підрозділу представити та проаналізувати деякі аспекти цієї рефлексії. Серед своїх завдань на цьому шляху правимо: визначення та структурування джерельної бази; презентацію основних теоретичних позицій щодо західноєвропейської бібліології та екзегетики; визначення спільних рис та основних ідейних пунктів критики та рецепції з боку вітчизняних біблеїстів.

Визначення та структурування джерельної бази. З точки зору цієї теми найінформативнішими виявилися такі групи текстів:

- присвячені історії європейської біблеїстики фрагменти з творів С.М. Сольського³³⁹, зразково виписані на основі тодішніх західних джерел;
- щорічні бібліографічні огляди іноземної літератури з біблеїстики, що робилися протягом 1882–1888 рр. (головним чином, зусиллями

³³⁸ Див., напр.: Головащенко С.І. Біблеїстична проблематика в академії у 1861–1914 рр. (за публікаціями в «Трудах КДА» // Наукові записки НаУКМА. Т. 35. Київська академія. К.: КМ аcaademia, 2004. С. 51–60. Його ж. Про деякі аспекти бібліологічної спадщини С.М. Сольського: біблійна ісагогіка // Київська академія. Вип. 4. К.: КМ академія, 2007. С. 95–109. Його ж. Про становлення проблемного та методологічного простору київської духовно-академічної біблеїстики: С.М. Сольський та Я.О. Олесницький // Наукові записки НаУКМА. Т. 76. Філософія та релігієзнавство. К.: КМ академія, 2008. С. 48–57.

³³⁹ Див.: Сольський С.М. Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА. 1866. № 10. С. 157, 169–175. № 11. С. 327, 334–335. № 12. С. 470–473, 478–481, 486, 488–494, 499, 500–501, 502–505. Його ж. Из чтений по Ветхому Завету. Глава 1. История науки по Ветхому Завету // ТКДА. 1870. Т. 3. № 9. С. 590–592, 593–601. Його ж. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 244, 246, 248–255.

А. С. Царевського); 1898–1901 та в 1905 р. (працею В. П. Рибінського та О. О. Глаголева)³⁴⁰;

- відзиви та рецензії професорів КДА на праці іноземних біблеїстів, в яких бачимо спроби критичного аналізу раціоналістичної протестантської біблеїстики, а також осмислення досвіду біблеїстики ортодоксально-апологетичного спрямування³⁴¹;
- низка критично-апологетичних публікацій, у яких на матеріалі конкретного біблійного тексту зіставлялися православна та ліберально-

³⁴⁰ Див.: Царевский А. С. Библийская литература истекшего года на Западе. Ветхий Завет // ТКДА. 1882. № 4. С. 341–354. Царевский А. С. Библийская литература истекшего года на Западе. Новый Завет // ТКДА. 1882. № 10. С. 206–220. Царевский А. С. Библийская литература истекшего года на Западе. Ветхий Завет // ТКДА. 1883. № 9. С. 109–122. Царевский А. С. Библийская литература истекшего года на Западе. Новый Завет // ТКДА. 1883. № 12. С. 685–700. Царевский А. С. Библийская литература истекшего года на Западе. Ветхий Завет // ТКДА. 1884. № 5. С. 103–123. Царевский А. С. Библийская литература истекшего года на Западе. Ветхий Завет // ТКДА. 1885. № 4. С. 566–602. Царевский А. С. Библийская литература истекшего года на Западе. Новый Завет // ТКДА. 1885. № 11. С. 470–504. Царевский А. С. Библийская литература истекшего года на Западе. Ветхий Завет // ТКДА. 1886. № 12. С. 675–712. Царевский А. С. Библийская литература истекшего года на Западе. Новый Завет // ТКДА. 1887. № 3. С. 425–457. Царевский А. С. Библийская литература истекшего года на Западе. Ветхий Завет // ТКДА. 1888. № 2. С. 352–364. № 3. С. 436–449. Рыбинский В. П. Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за истекший год // ТКДА. 1898. № 3. С. 429–456. 1899. № 5. С. 122–144. 1900. № 6. С. 286–310. 1905. Т. 2. № 5. С. 124–146. Т. 3. № 11. С. 413–435. Глаголев А. А. Новости немецкой литературы по библийской археологии // ТКДА. 1901. № 11. С. 466–474. № 12. С. 610–618.

³⁴¹ Див., напр.: Воронов А. Протестантское богословие и вопрос о богодухновенности Св. Писания // ТКДА. 1864. № 4. С. 403–447. № 9. С. 1–70. Орда Х. Апологетическая и полемическая литература на Западе против сочинения Эрнеста Ренана «Vie de Jesus» // ТКДА. 1864. № 9. С. 71–160. Його ж. Характеристический образ Иисуса. Библийский опыт. соч. Даниеля Шенкеля. Висбаден, 1864 // ТКДА. 1864. № 10. С. 237–244. Його ж. Жизнь Иисуса для немецкого народа, обработанная Штраусом. Лейпциг, 1864 // ТКДА. 1864. № 10. С. 244–252. Його ж. Элементарная и критическая история Иисуса. Соч. Пейра. Париж, 1864 // ТКДА. 1864. № 10. С. 252–260. Сокольский С. М. Пророк Даниил и Апокалипсис св. Иоанна. Сочинение Оберлена. Перев. прот. А. Романова // ТКДА. 1883. № 6. С. 365–366. Рыбинский В. П. [рец. на:] Вигуру Ф. Руководство к чтению и изучению Библии. Общеизвестный и изложенный в связи с новейшими научными изысканиями курс Св. Писания. Ветхий Завет. Т. 1 с иллюстрациями по памятникам. Перев. свящ. В. В. Воронцова. М., 1897 // ТКДА. 1897. № 10. С. 304–308. Глаголев А. А. [рец. на:] Восточные обычаи в библийских странах. Соч. Г. В. Тристана. Перев. с англ. В. Н. Аничковой. Изд. Императорского Православного Палестинского общества. СПб., 1900 // ТКДА. 1901. № 2. С. 197–299. Рыбинский В. П. К вопросу об отношении Библии к Вавилону. [рец. на:] Huprecht H. V. Die Ausgrabungen im Bel-Tempel zu Nippur. Leipzig, 1903 // ТКДА. 1904. № 1. С. 46–58. Богдасьевский Д. И. Рецензії на книги: Г. С. Чамберлена «Явление Христа» (перев. с нем., изд. 3-е, СПб., 1907), И. Сендерленда «Священные книги Ветхого и Нового Завета. Их происхождение, развитие и характер» (СПб., 1907), Э. Ренана «Жизнь Иисуса» (перев. с 19-го пересмотренного и пополненного издания. СПб., 1906), А. Гарнака «Сущность христианства» (перев. с нем. М., 1906) // ТКДА. 1907. Т. 3. № 9. С. 139–168. Його ж. Рецензії на книги М. Д. Муретова про Ернеста Ренана та його «Життя Ісуса» та Ад. Гарнака про Луку, автора третього Євангелія та Діянь апостольських. Лейпціг, 1906 // ТКДА. 1909. Т. 3. № 9. С. 158–160, 164–168. Глаголев А. А., свящ. [рец. на:] Палестина и ее история. Шесть популярных лекций профессора Г. фон Содена. Перев. с нем. В. Линд. М., 1909. VII+140 с. // ТКДА. 1910. Т. 2. № 10. С. 306–308. Богдасьевский Д. И. Рецензія на книжку Адольфа Дейсмана «Світао зі Сходу». Новый Завет та нововідкриті тексти еллінсько-римського світу. Тюбінген, 1909 // ТКДА. 1911. Т. 1. № 2. С. 294–298.

протестантська екзегетичні програми, або здійснювався критичний розбір цілої науково-богословської школи³⁴².

Особливості рефлексії київської духовно-академічної професури щодо західної біблеїстики. Розвиток духовно-академічної біблеїстики як історичної та богословської науки, учасниками якого були професори КДА, визначив своєрідність тематичного, жанрового, персонального спрямування рефлексії щодо західної біблійної науки та богослів'я. Характер та спрямування цієї рефлексії визначалися і соціальним статусом київських професорів як офіційних богословів і з іншого боку — освічених професіоналів, що якісно володіли європейськими джерелами за своїм фахом. Переважання ж апологетичних та морально-дидактичних завдань визначило особливості характеру ідейної та теоретичної рефлексії, спрямованої на Захід. Пошук шляхів покращення викладання біблійної науки на офіційно-православних засадах своєрідно задовольнялися тут з огляду на об'єктивну неминучість ідейної та теоретичної взаємодії з західноєвропейськими школами. Це відобразилося в програмному твердженні: «Побоювання, що критичне вивчення книг Святого Письма може бути здійснене лише на шкоду знайомству з їхньою позитивною стороною, навряд чи є обґрунтованим. Свідоме засвоєння їхньої позитивної сторони може досягатися лише за умов ґрунтового наукового аналізу існуючих негативних критичних поглядів на неї»³⁴³. Ще один промовистий методологічний імператив одного з провідних біблієстів КДА: «Більшість із них (бібліологічних питань — *Авт.*) повинні вирішуватися на ґрунті історичному, але не в сенсі... докладного історико-критичного дослідження біблійних книг як історико-релігійних пам'яток, а в сенсі співвідпорядкованості їх з метою з'ясування правильності (розрядка моя — *Авт.*) певного роду богословських положень стосовно біблійних книг»³⁴⁴.

Новочасні раціоналістичні трансформації в біблеїстиці та необхідність православної відповіді на них. Наукове дослідження Біблії як знаряддя апологетичного обґрунтування свідчень церковної тради-

³⁴² Див., напр.: Виноградов Ф. Новая Тюбингенская школа // ТКДА. 1863. № 6. С. 173–226. № 7. С. 317–360. № 9. С. 62–127. Олесницький А. Книга Песни песней и ее новейшие критики // ТКДА. 1881. № 4. С. 367–451. № 5. С. 45–77. № 7. С. 255–323. № 12. С. 405–465. 1882. № 1. С. 1–44. № 3. С. 171–201. № 6. С. 190–207. № 9. С. 3–51. Його ж. Книга Притчей Соломоновых и ее новейшие критики // ТКДА. 1883. № 11. С. 333–395. № 12. С. 535–616. Сольский С. М. Каков может быть состав научных введений в книги Св. Писания в настоящее время? // ТКДА. 1887. № 3. С. 358–376. Богдашевский Д. И. О Евангелиях и евангельской истории (против современного рационализма). Публичное чтение // ТКДА. 1902. № 2. С. 269–302. Рыбинский В. П. Библийская ветхозаветная критика // ТКДА. 1908. Т. 3. № 12. С. 575–613. Богдашевский Д. И. Критические этюды по Новому Завету // ТКДА. 1908. Т. 1. № 4. С. 477–511. ТКДА. 1909. Т. 3. № 11. С. 353–380.

³⁴³ Сольский С. М. Каков может быть состав научных введений в книги Священного Писания в настоящее время? // ТКДА. 1887. Т. 1. № 3. С. 360–361.

³⁴⁴ Там само. С. 369.

ції стало не лише загальним виявом вірності православній ортодоксії, але й актуальною на той час відповіддю православних дослідників на масштабну раціоналістичну трансформацію європейської біблеїстики, внаслідок якої ще з середини XVIII ст., «священний кодекс біблійних книг перетворився на звичайну збірку кращих витворів релігійного письменства»³⁴⁵; біблійні писання були розглянуті «ані більш, ані менш, як історичні пам'ятки релігійної наснаги» і до них був застосований метод «той самий, який звичайно застосовують до стародавніх літературних пам'яток». Відповідно, зв'язок для різноманітних відомостей з історії, літератури, археології, інших наук, шукався «в одному історичному елементі... ігноруючи усі інші церковні уявлення про священні книги»³⁴⁶. В результаті наука про біблійні книги вступила до розряду наук історико-літературних, де втративши біблійні книги «трактуються як звичайні твори, що відрізняються від інших лише релігійним характером та змістом»³⁴⁷. Тож раціоналістичний рух у протестантському богослів'ї почався порівнянням біблійних писань із класичними літературними творами, поглядом на бібліологічну науку як на галузь історії літератури та застосуванням відповідних критичних прийомів до біблійних книг³⁴⁸. Друга половина XVIII та початок XIX ст. пройшли тим самим «у повному торжестві раціоналізму... Ейхгорн, Гердер... та численні інші раціоналісти, енциклопедисти, гуманісти... під згубним впливом подібних мислителів було виховано багато тлумачів і критиків священних книг кінця XVIII та початку XIX століття»³⁴⁹; в європейській біблеїстиці виділилася потужна лінія праць критично-раціоналістичних³⁵⁰.

Європейське, насамперед німецьке, богослів'я та біблеїстику запліднила німецька класична філософія, породивши нові раціоналістичні теорії Д. Штрауса та Ф.Х. Баура, засновника т. зв. «нової тьобінгенської школи», які «знівельовували Божественне Об'явлення як історичне явище»³⁵¹ і дали початок радикальній, т. зв. «негативній біблійній критиці». Гегельянський пафос системотворчості та розгляд історії через призму панування в ній логіки становлення та розвитку ідей справили вирішальний вплив на методологічну парадигму новотьобінгенців.³⁵² Зберігаючи основний раціоналістично-критичний мотив своєї традиції — «звести чудесні біблійні оповіді в розряд звичайних подій», по-

³⁴⁵ Сольский С. М. Каков может быть состав научных введений в книги Священного Писания в настоящее время? // ТКДА. 1887. Т. 1. № 3. С. 363.

³⁴⁶ Там само. С. 365.

³⁴⁷ Там само. С. 366.

³⁴⁸ Сольский С. М. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 249, 271–272.

³⁴⁹ Там само. С. 495–496.

³⁵⁰ Сольский С. М. Из чтений по Ветхому Завету // ТКДА. 1870. № 9. С. 598–599.

³⁵¹ Його ж. Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА. 1866. № 12. С. 497–498.

³⁵² Його ж. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 274–275.

слідovníки Баура значно пом'якшили критичний пафос свого вчителя та його схематизм у дослідженнях Святого Письма³⁵³.

Варто відзначити в другій половині XIX ст. поруч з «баурівською» та «пост-баурівською» лінією ще одну тенденцію в рамках ліберально-богословської традиції в європейській біблеїстиці. Йдеться про представників т. зв. «документарної теорії походження П'ятикнижжя»: Ед. Рейсса, К. Г. Графа, В. Фатке, Ю. Велльгаузена. Ідейний вплив вчень Шлейєрмахера та, особливо, Гегеля визначив такі риси їхнього наукового світогляду й методологічної парадигми, як наголошення на приматі почуття в релігії; введення аналізу «загальноісторичних передумов» до процесу дослідження біблійного тексту; принцип розвитку релігійних форм; ідею їхньої історичної стадіальності; бачення профетизму як вищої стадії розвитку старозавітної релігії; впровадження гегелівської діалектичної тріади для реконструкції історичних процесів. Водночас вони продовжили тенденцію історико-критичного аналізу Біблії, закладену в кінці XVIII — на початку XIX ст. Проблематика, закладена цими вченими та богословами, надовго визначила спрямування полеміки в європейській біблеїстиці.

Під впливом як нової тьобінгенської школи, так і школи Велльгаузена знаходився Е. Ренан, який із доволі синкретичних світоглядних та методологічних позицій «популяризував результати негативної протестантської критики»³⁵⁴. Його історично-художні реконструкції євангельської та ранньохристиянської історії, з'явившись на початку XX ст. у російських перекладах, стали об'єктом критичної рефлексії з боку православних академічних дослідників, в т. ч. і київських. Так, відзиви на російський переклад «Життя Ісуса» Е. Ренана професора КДА Д. І. Богдашевського відбивали не стільки наукову, скільки соціальну і навіть політичну актуальність цієї праці в Російській імперії першої декади XX ст.³⁵⁵

Етизація та «інтровертизація» релігійних феноменів, а також гіперболізація можливостей науки в обґрунтуванні та доведенні богословських положень виявилася в творчості А. Гарнака. Застосування науково-критичного апарату для аналізу церковного переказу, методів та засобів наукового пошуку та систематизації знань у біблійних дослідженнях, поєдналося з виникненням т. зв. «науково-історичної теології» та «ліберальної христології». Це теж на десятиліття (80-ті рр. XIX ст. — початок XX ст.) визначило критичний пафос православних дослідників.

«Супранатуралістична реакція» серед європейських біблеїстів як об'єктивний спільник православного богослів'я. Ліберальній та «негативній» біблійній критиці об'єктивно протистояв т. зв. «раціонально-супранатураліс-

³⁵³ Його ж. Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА. 1866. № 12. С. 501–502.

³⁵⁴ Сольский С. М. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 282.

³⁵⁵ Див.: ТКДА. 1907. Т. 3. № 9. С. 148–151.

тичний» напрям, на початку XIX ст. заснований Ф. Шлейєрмахером. Вплив шлейєрмахерівської парадигми визначив позиції великої кількості відомих у XIX ст. церковних істориків та біблійних екзегетів. Власне послідовники Шлейєрмахера, «не поділяючи церковного протестантського погляду, але й не надто від нього віддаляючись»³⁵⁶, репрезентували бібліологію та екзегезу «досить поміркованого напрямку, що стримував крайні пориви раціоналізму»³⁵⁷. Друга лінія розвитку, т. зв. «школа догматичного напрямку», апологетична за спрямуванням³⁵⁸, яка визначила погляди пізніших, близьких до церковної протестантської позиції ортодоксально налаштованих дослідників середини та другої половини століття, т. зв. «критиків-апологетів»³⁵⁹, які намагалися «зіставити апологетичний характер з сучасною формою побудови науки»³⁶⁰. Третім напрямом став т. зв. «історико-граматичний, який незалежно від церковного вчення та упереджених філософських теорій прагне зрозуміти християнське віровчення в історичному, «об'єктивному» значенні». Відзначалося, що представники цього напрямку значно трансформували старі раціоналістичні доктрини XVIII ст. Віддаючи належне «історичним даним, представленим біблійним текстом та філософськими дослідженнями, висуваючи на перший план історичні дані, послідовники цього напрямку пом'якшують раціоналістичну сваволю в біблійній екзегетиці»³⁶¹. Так формувався по суті історико-критичний напрям, що водночас уникав крайніх висновків³⁶².

У масиві критико-бібліографічних публікацій 80-х рр. XIX ст. — першої декади XX ст. визначалися напрями «апологетичний» («ортодоксальний», «консервативний») та «критичний» («тенденційно-критичний», «негативна критика», «грубо раціоналістична точка зору»); іноді говорилося про твори «середнього напрямку»³⁶³.

Раціональна перевірка біблійних повідомлень даними «позитивних наук» як виклик для православної біблієстики. Одним з найпомітніших вузлів полеміки з 1880-х рр. було питання про застосування принципу історичного еволюціонізму та методів історичної критики для визначення походження, авторства та історичної достовірності біблійних книг, насамперед П'ятикнижжя. Тут проблемою для ортодоксально налаштованих дослідників було те, що перевага часто надавалася позабіблійним

³⁵⁶ Сольский С. М. Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА. 1866. № 12. С. 500. Його ж. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 273.

³⁵⁷ Сольский С. М. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 280.

³⁵⁸ Його ж. Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА. 1866. № 12. С. 499.

³⁵⁹ Його ж. Из чтений по Ветхому Завету // ТКДА. 1870. № 9. С. 599–600.

³⁶⁰ Його ж. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 280–284.

³⁶¹ Його ж. Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА. 1866. № 12. С. 500–501.

³⁶² Його ж. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 275.

³⁶³ Див., напр.: ТКДА. 1882. Т. 1. № 4. С. 341, 349. 1883. Т. 3. № 9. С. 109, 113; 1884. Т. 2. № 5. С. 108. 1885. Т. 3. № 11. С. 478, 492. 1900. Т. 2. № 6. С. 287–288.

відомостям; під впливом «старозавітної критичної школи» піддавала-ся сумніву історична достовірність біблійних повідомлень³⁶⁴. А оскільки раціоналістична «документарна теорія» Рейсса-Графа-Велльгаузен-на про походження П'ятикнижжя утверджувала першість профетизму та пророцької літератури перед законодавчою, то цим справлявся вплив і на дослідження пророцьких книг Старого Завіту.

Ще одним виміром цієї полеміки було питання про можливість раціональної перевірки біблійних повідомлень даними конкретних наук: єгиптології та асиріології, астрономії, геології, порівняльної міфології. Однією з центральних стала дискусія про історичність та науковість біблійних оповідей про створення світу³⁶⁵. Усе це спричиняло неослабний інтерес київських оглядачів та рецензентів, які постійно намагалися підкреслити серед західних творів приклади боротьби «спіритуалістичних» та «натуралістично-критичних» поглядів на біблійну історію, прикладів традиційно-апологетичного опору, спрямованого проти «модних» раціоналістичних теорій³⁶⁶.

Врешті-решт була визнана необхідність «для вирішення важкої проблеми П'ятикнижжя детально досліджувати всю культурну історію семітичної давнини»³⁶⁷. Щодо проблеми богонатхненності промовистим стало визнання, зроблене на початку ХХ ст., після кількох десятиліть полеміки: «новітні відкриття, що змусили переглянути зміст Біблії та новітні погляди на походження та склад старозавітних книг висунули питання про богонатхненність Святого Письма... Воно залишається й досі новим, бо ж ясної та точної відповіді на нього ми досі не маємо»³⁶⁸.

Структура закордонних новозавітних досліджень досліджуваного періоду демонструвала подібні тенденції. Протягом десятиліть тут точилася боротьба ортодоксів проти поглядів, закладених свого часу «ною Тюбінгенською школою» та в різних формах продовжуваних аж до початку ХХ ст. Серед дискусійних питань, важливих для новозавітних бібліологів з точки зору визнання достовірності та богодухновенності новозавітного тексту (так само як і проблема П'ятикнижжя для Старого Завіту), були історія походження та авторства Євангелій, книги Діань і Послань, їхня автентичність, історична достовірність їхнього змісту³⁶⁹.

³⁶⁴ ТКДА. 1886. Т. 3. № 12. С. 694. 1890. № 1. С. 61–98.

³⁶⁵ ТКДА. 1898. № 3. С. 289–329. 1903. № 5. С. 1–29.

³⁶⁶ ТКДА. 1882. Т. 1. № 4. С. 341–346, 348, 350. 1883. Т. 3. № 9. С. 109, 111–117. 1884. Т. 2. № 5. С. 107–110. 1885. Т. 1. № 4. С. 576–579, 580–591. 1886. Т. 3. № 12. С. 682, 687–689, 694–695, 698–708. 1898. Т. 1. № 3. С. 430, 437–438, 441. 1905. Т. 2. № 5. С. 124, 127–129, 132, 134–139, 140–146. № 11. С. 414, 418–420, 423–425.

³⁶⁷ ТКДА. 1898. Т. 1. № 3. С. 442–443.

³⁶⁸ ТКДА. 1905. Т. 2. № 5. С. 130.

³⁶⁹ ТКДА. 1882. Т. 3. № 10. С. 208–209, 211, 215–216. № 12. С. 688, 689–690, 694–695, 698–699. 1884. Т. 3. № 12. С. 577–585. 1885. Т. 3. № 11. С. 477–491, 492–494; 1887. Т. 1. № 3. С. 431–433, 435, 442, 448–454. 1907. Т. 3. № 9. С. 139–140, 142–143, 152.

До дещо екзотичних можна віднести гіпотези радикальних представників біблійної критики про вирішальний вплив на новозавітну літературу східних доктрин, зокрема, буддизму³⁷⁰. Такі спроби закладали свого часу підґрунтя порівняльно-релігієзнавчого аналізу біблійної традиції. Водночас на початку XX ст. спостерігаємо зародки елементів структуралістського підходу³⁷¹, а також спроби психологічних реконструкцій, які ще потребують додаткового вивчення³⁷².

Отже, зіставлення традиційної та науково-раціоналістичної ідейно-методологічних парадигм вже з 60-х рр. XIX ст. ставало одним з важливих складників київської духовно-академічної біблеїстики. Рецепція становилася насамперед таких галузей, як текстологія та вивчення біблійних мов³⁷³; біблійна археологія³⁷⁴; апологетична біблійна екзегеза та боротьба з раціоналістичною «негативною критикою»³⁷⁵; бібліологічні енциклопедії³⁷⁶. Бачимо тут спроби критичного зіставлення традиційної та науково-раціоналістичної методології, рефлексію з приводу біблійної критики, аж до спроб позитивно оцінити її евристичну значущість³⁷⁷.

Ці процеси відбувалися саме в той «осьовий час», коли більш як на століття наперед формулювалися основні питання біблеїстики, виокремлювалися та конкурували між собою різні теоретичні позиції, школи та течії. Для православної біблеїстики це були перші спроби зіставити вірність власній догматичній та культурній традиції із входженням до європейського та світового духовно-інтелектуального простору.

3.2. Слов'янська Біблія в Київській духовній академії: текстувальна «присутність» і досвід дослідження

Проблема присутності церковнослов'янської Біблії в книжному колі КА-КДА. Якщо розглядатимемо цю тему в контекстуальному зв'язку з попередніми представленими тут підрозділами та раніше опублікова-

³⁷⁰ ТКДА. 1882. Т. 3. № 12. С. 685; 1885. Т. 3. № 11. С. 494.

³⁷¹ ТКДА. 1882. Т. 3. № 10. С. 213.

³⁷² ТКДА. 1905. Т. 2. № 11. С. 416–417.

³⁷³ ТКДА. 1882. Т. 1. № 4. С. 354. Т. 3. № 10. С. 219–220. № 12. С. 699–700. 1884. Т. 2. № 5. С. 103–107. Т. 3. № 12. С. 559–560. 1885. Т. 1. № 4. С. 556. Т. 3. № 11. С. 470–473. 1887. Т. 1. № 3. С. 425–430. 1898. Т. 1. № 3. С. 433–437.

³⁷⁴ ТКДА. 1882. Т. 1. № 4. С. 353; 1885. Т. 1. № 4. С. 579–580. 1900. Т. 2. № 6. С. 299.

³⁷⁵ ТКДА. 1882. Т. 1. № 4. С. 348–349. Т. 3. № 10. С. 211, 218. 1882. Т. 3. № 12. С. 694–695. 1883. Т. 3. № 9. С. 114–111. 1885. Т. 3. № 11. С. 494–495. 1886. Т. 3. № 12. С. 700–705. 1898. Т. 1. № 3. С. 430–431, 440–441. 1905. Т. 2. № 5. С. 124–146. 1907. Т. 3. № 9. С. 152. 1909. Т. 3. № 9. С. 168. 1910. Т. 3. № 10. С. 307.

³⁷⁶ ТКДА. 1900. Т. 2. № 6. С. 286–288.

³⁷⁷ ТКДА. 1902. № 10. С. 300–331. № 11. С. 490–541.

ними розвідками³⁷⁸, то відзначимо практичну відсутність в колі біблійної та біблеїстичної книжності кінця XVIII ст. слов'янських видань Біблії, які виникли в XVI–XVII ст. внаслідок відомих зрушень у духовному житті тієї частки Європи, до якої належали тоді українські землі. Наприклад, тут може йтися про такі знакові видання, як «Библия Руска» Франциска Скорини або Острозька Біблія Івана Федорова. Наявними ж були лише такі церковнослов'янські петербурзького та московського друку видання Біблії та її окремих частин (Новий Завіт, Псалтир) 1663, 1745, 1751, 1756, 1757, 1758, 1766, 1759, 1778 рр. Кількісно їх ледь врівноважували киево-печерські лаврські видання: 2-томні Біблії 1758 та 1779 р.; Псалтир та Новий Завіт 1780 р.³⁷⁹

Схоже було на драматичний розрив зі старою «руською» та староукраїнською традицією біблійної книжності, внаслідок якого вже в 1817 р., за свідченням секретаря Київського відділення Російського Біблійного товариства протоієрея С. Сем'янівського, питання про Біблію «галицькою мовою» (народною, відмінною від офіційної церковної), стало каменем спотикання для вчених членів відділення³⁸⁰. Припускаємо, що таке становище стало, з одного боку, наслідком уніфікації церковної книжності в лоні київської православної традиції згідно загальноросійських зразків. Створені в Києві книги в другій половині XVII та в XVIII ст. ревізувалися московськими церковними цензорами: це стосувалося і віросповідної, і богослужбової, і навчальної літератури³⁸¹. Проте цілком можливо, що відповідні видання могли не зберегтися до кінця XVIII ст. через руйнівну дію стихій. Так, під час пожежі 29 лютого 1780 р. майже всі книги академічної бібліотеки, серед яких були й подаровані митрополитом Петром Могилою, згоріли, і далі тривало вже відновлення фондів, переважно шляхом пожертвувань³⁸².

Нові можливості придбання слов'янських Біблій. Протягом же наступного, XIX, а також початку XX ст. відзначаємо факт розширення

³⁷⁸ Див.: Головащенко С.І. Європейська біблеїстика в Київській академії: текстуальна репрезентація персоналій та традицій // Магістеріум. К.: КМ академія, 2002. С. 22–34. Його ж. Біблійна та біблеїстична книжність в Київській академії кінця XVIII — початку XIX ст.: європейський контекст // Наукові записки НаУКМА. Т. 20. Філософія та релігієзнавство. К.: КМ академія, 2002. С. 55–64. Його ж. Святе Письмо в Україні (поширення та інтерпретація): киево-могилянська традиція в європейському контексті // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. К.: КМ академія, 2002. С. 213–250. Його ж. Біблійна археологія та палеографія в КДА і становлення Церковно-археологічного музею // Могилянські читання 2002 року. Присв. 130-й річн. засн. Київ. Церк.-археол. музею: Збірник наукових праць. К.: Нац. Києво-Печер. істор.-культ. запов. Вид-во ВПЦОА, 2003. С. 115–123.

³⁷⁹ Див.: Петров Н.И. Акты и документы... Отд. II (1721–1795). Т. 5 (1761–1795). № LXXVII. С. 302–303, 331, 360.

³⁸⁰ Титов Ф. Акты и документы... Отд. III. Т. 4. К., 1913. № LXXX. Рукоп. сб. Киев. дух. акад. мии. № 1. Арк. 33 об. (11 об.).

³⁸¹ Приклад ревізії могилянського Катехизиса див.: Голубев С. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. Т. 2. К., 1898. Приложения. С. 482.

³⁸² Див.: Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой... С. 320.

текстуальної присутності в КДА не лише церковнослов'янської, але й слов'яно-руської біблійної книжності. Тут може бути промовистим хоча б порівняння *Catalogus librorum* кінця XVIII ст. та «Систематического каталога» А. С. Криловського початку XX ст.³⁸³ Що ж впливало на таке розширення?

Так, у XIX ст. виникли нові можливості придбання старих видань церковнослов'янської та старої «руської» книжності завдяки таким активним членам київської духовно-академічної спільноти, як архімандрит (згодом єпископ) Порфирій (Успенський) та архімандрит Антонін (Капустін). Їхніми зусиллями поповнювався перед тим «мізерний запас пам'яток давньої грецької та слов'янської писемності»³⁸⁴.

Цілком імовірно, що наприкінці XVIII та особливо на початку XIX ст. такі можливості виникали ще й у зв'язку з приєднанням колишніх «уніатських» територій: там книжність домогилянської та могилянської доби зберігалася краще, а у XVIII ст. здійснювалася своя видавнича діяльність, як, наприклад, у Почаївській Лаврі та Львівському Ставропігійному братстві³⁸⁵.

І церковна реформа, пов'язана з ревізією монастирських книгосховищ, сприяла поповненню академічного фонду старими церковнослов'янськими біблійними виданнями. Так, у каталозі Церковно-археологічного музею бачимо старі видання з Ніжинського грецького монастиря; за наказом церковного начальства академічна бібліотека поповнювалася книгами з Києво-Софійського собору, Києво-Печерської Лаври, з Видубицького та Михайлівського монастирів³⁸⁶.

Протягом XIX — початку XX ст. до фондів КДА надійшли деякі знакові для вітчизняної культури манускрипти та видання церковнослов'янських та слов'яно-руських Біблій або їх фрагменти. Так, у фондах Церковно-археологічного музею знаходимо давні біблійні манускрипти: грецький палімпсест з пізнішим письмом — слов'янським фрагментом Сліпчинського Апостола; слов'яно-руське пергаментне Євангеліє XII ст. з м. Орші; уривки з Євангелій від Матвія та Марка XIV ст., на 52-х пергаментних аркушах;

³⁸³ Див.: *Catalogus librorum Bibliothecae Academiae Kiioviensis* (бл. 1792 р.) в кн.: Петров Н. И. Акты и документы... Отд. II. Т. 5. № LXXVII. С. 300–470. Систематический каталог книг библиотеки Киевской духовной академии (составитель А. С. Крыловский) в 5 томах. 13 вып. К., 1890–1915.

³⁸⁴ Див.: Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой... С. 419–420. Його ж. Акты и документы... Отд. III. Т. 5. К., 1914. С. 651–652. Пятидесятилетний юбилей Киевской духовной академии. К., 1869. С. 126.

³⁸⁵ Див., напр.: Систематический каталог книг библиотеки Киевской духовной академии. (сост. А. С. Крыловский). Т. 1. Богословие. Вып. I: Св. Писание и Патрология. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. С. 1, 20, 23. Т. 5. Вып. XIII: дополнение к вып. I тома 1: Св. Писание и Патрология. К., 1915. С. 12, 16.

³⁸⁶ Див.: Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Сост. Н. И. Петров. Второе изд. К.: Типография Императорского университета св. Владимира, 1897. С. 205–206. Чтения в Церковно-историческом и археологическом обществе при Киевской духовной академии. К., 1904. Вып. V. С. 24–26.

уринок із сербського Євангелія від Йоана XIV ст.; уривок з Євангелія та Апостола XIV ст.; уривки з Псалтиря XIV та XVI стт.; Каменець-Стромильське слов'яно-руське Євангеліє 1411 р. в копії XVI ст.; слов'яно-руський Апостол XV ст. з Кременецького повіту Волинської губернії; слов'яно-молдавські пергаментні Євангелія XVI ст. з Ніжинського грецького монастиря; пергаментний Псалтир 1437 р.; напрестольне рукописне Євангеліє XV ст. з Березанської Різдово-Богородицької церкви Ніжинського повіту; рукописне Євангеліє XV ст. з Сатанова Подільської губернії³⁸⁷. Тут же бачимо П'ятикнижжя видання Франциска Скорини 1519 р. — частина першого, празького видання його знаменитої «Библии Руской», що свого часу справила значний вплив на культуру перекладання та видання церковнослов'янських та слов'яно-руських Біблій³⁸⁸.

У фондах академічної бібліотеки з'явилися повні Біблії, Євангелія, Апостоли, Псалтирі XVI та XVII ст., серед яких, насамперед, відзначаємо церковнослов'янський біблійний першодрук — Острозьку Біблію 1581 р. видання Івана Федорова. Також це Євангеліє Петра Мстиславця 1575 р., друковане у віленській типографії Мамоничів; Псалтир та Новий Завіт з тлумаченнями на берегах віленського видання 1611 р. Окремо назвемо біблійні стародруки «могилянської доби»: Львівський 1636 р. Апостол знаменитої свого часу типографії Михайла Сльозки; Євангеліє, видане в 1644 р. Віленським Свято-Духівським братством; Євангеліє львівського видання 1665 р. з типографії того ж Михайла Сльозки, видрукуване за благословенням єпископа Афанасія Желиборського, одного з останніх ієрархів — сучасників митрополита Петра Могили. З інших видань другої половини — Московський Псалтир 1651 р.; Євангеліє, Діяння та Послання святих апостолів київського 1658 р. друку; Московська першодрукована Біблія 1663 р., яка «преводу Библии Острожския типографии... последовася»; Євангелія 1670 та 1690 рр., видані Львівським Ставропігійним братством; Службовий Псалтир київського печерсько-лаврського 1696 та 1697 рр. друку — видання вже початку «петровської доби». Дещо окремо відзначимо слов'яно-молдовський Псалтир — білінгу, видану в Яссах 1680 р. Сучавським митрополитом Досифеєм на потребу тамошньої православної людності, чия церковна культура, проте, перебувала під сильним впливом Київської митрополії. Також заслуговує на увагу наявність віршованого переказу Псалтиря Симеона Полоцького московського 1680 р. видання³⁸⁹.

³⁸⁷ Див.: Указатель Церковно-археологического музея... С. 206, 207, 208, 210–211, 240. Отчет... за 1887/1888 уч. год. С. 50 // в кн.: Извлечения из протоколов Совета КДА за 1887/1888 уч. год. К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889.

³⁸⁸ Див.: Указатель Церковно-археологического музея... С. 208.

³⁸⁹ Див.: Систематический каталог книг библиотеки Киевской духовной академии. Т. 1. Вып. I. С. 5, 9, 21, 23, 28, 29. Т. 5. Вып. XIII: дополнение к вып. I тома I: Св. Писание и Патрология. К., 1915. С. 1, 6, 12, 16, 22.

Отже, протягом кінця XV — половини XVII ст. зацікавленість у реконструкціях церковнослов'янського тексту Біблії або в надбанні Святого Письма народною мовою відбувалася під впливом реформаційних зрушень у релігійній культурі. Тут діяли як полемічні, так і просвітницькі мотиви. Так, потреба в повному тексті Біблії, придатному і для Літургії, і для полеміки з єретиками, привела до появи Геннадіївської Біблії. А прагнення подолати культурну й богословську кризу серед «руської» людності стимулювало появу видань церковнослов'янською або «простою» мовою — від празьких та віленських Ф. Скорини до московських, львівських та острозьких І. Федорова, від місцевих перекладів Скорининої Біблії до Пересопницького Євангелія або Крехівського Апостола. У другій же половині XVII та на початку XVIII ст. провідними були мотиви утвердження культурно-конфесійної та церковно-політичної єдності («купночинія») на тлі нівеляції місцевих особливостей. Звідси й боротьба московської церковної ортодоксії з «латинством» української православної культури (від Острозької Біблії до Московської першодрукованої та, нарешті, до Петровсько-Єлизаветинської Біблії).

Інтерес до «слов'янської Біблії» у XIX ст. на тлі нових пошуків та утвердження православної культурно-конфесійної ідентичності. Зазначені вище джерела явили собою історичне та текстуальне підґрунтя численних київських, московських та Санкт-Петербурзьких видань Петровсько-Єлизаветинської Біблії XVIII та XIX стт. Проте на поширення в КДА слов'янської біблійної книжності протягом XIX ст. впливали й інші чинники. Вже з 10-х рр. XIX ст. вималювалася дещо нова культурна та духовна ситуація. Відновлення наукового інтересу до слов'янської церковної культури (зокрема, поява видань церковнослов'янського тексту Святого Письма та відповідної коментаторської літератури) визначалося тим, що православна традиція змушена була наново усвідомлювати себе в світовому культурно-конфесійному полі, визначатися щодо нових форм артикулювання власних церковно-політичних та богословських (в т. ч. і у царині біблієстики) потреб, цілей та завдань.

Геополітичний і загальнокультурний контекст цього самоусвідомлення був створений підвищенням ролі Російської імперії після «наполеонівських воєн». Наново після доби «петровських реформ» перед суспільством постали питання про зіставлення внутрішнього розвитку з загальноєвропейськими процесами, про міру «європейськості» або ж самобутності культурного й духовного життя. У царині біблієстики це позначилося певними вузловими подіями.

На початку XIX ст. Російським Біблійним товариством вперше здійснений систематичний переклад Біблії російською літературною мовою. Це здавалося повністю зовнішнім стимулом, з огляду на глобальний характер діяльності Біблійних товариств і на оцінку цієї діяльності як «за-

кордонного впливу», одного серед численних у російській історії прикладів культурної «європеїзації». Проте цей плідний досвід поставив важливе «внутрішнє» питання: про саму можливість появи мовної альтернативи в тогочасній православній культурі.

Подальші спроби перекладання Біблії та суспільна дискусія навколо цього тривали аж до середини XIX ст. Наперед тепер виходили внутрішні стимули, пов'язані з потребами православного місіонерства (праця архімандрита Макарія (Глухарєва)) та з необхідністю інкультурації Святого Письма до традиційно православного російськомовного середовища (переклад протоієрея Герасима Павського, дискусія навколо необхідності та можливості створення російського перекладу Біблії, роль у ній митрополитів Московського Філарета (Дроздова) та Київського Філарета (Амфітеатрова) як носіїв протилежних позицій).

Створення Синодального російського перекладу підтвердило, що церковнослов'янський текст залишився одним із важливих текстологічних джерел. Знову актуалізувалися питання, пов'язані з автентичністю кирило-мефодіївської традиції. Час після появи Синодального перекладу виявив, що новий російський текст Біблії не заступив у Церкві церковнослов'янського, що останній як основа православної Літургії має самостійну цінність і повинен стати спеціальним об'єктом дослідження³⁹⁰.

Текстологія та філологічна критика слов'янської Біблії в XIX ст. У зв'язку з цим спостерігається зростання питомої ваги саме критичних біблійних видань, а також текстологічних досліджень, які слугували відтворенню та дослідженню саме церковнослов'янського тексту. Якраз тут і відбувалася активна інтеграція досвіду західної біблійної текстології, що ґрунтувався на активному введенні до наукового обігу нових текстологічних джерел, здатних створити альтернативу «прийнятим текстам» та плідно взаємодіяти з ними.

³⁹⁰ Див.: Філарет (Дроздов), митр. О догматическом достоинстве и охранительном употреблении греческого Семидесяти толковников и славянского переводов Священного Писания. М., 1858. Корсунский И. Н. О подвигах Филарета, митрополита Московского, в деле перевода Библии на русский язык // Сборник по случаю столетнего юбилея со дня рождения (1782–1882) Филарета, митр. Московского. М., 1883. Т. 2. Його ж. Філарет, митрополит Московский, в его отношении и деятельности по вопросу о переводе Библии на русский язык. М., 1886. Макарий (Глухарев), архим. О потребности для Российской Церкви переложений всей Библии с оригинальных языков на современный русский язык // Прибавления к Творениям свв. отцов. М., 1861. Т. 20. Філарет (Гумилевский), архиеп. Черниговский. Право мирян на учение и изучение Писания // Воскресное чтение. К., 1862–1863, № 7–12. Феофан (Говоров), еп. По поводу издания священных книг Ветхого Завета в русском переводе // Душеполезное чтение. М., 1875, № 9–12. Його ж. О нашем долге держаться перевода 70-ти толковников. М., 1876. Горский-Платонов П. И. Несколько слов о статье Преосвященного Феофана «По поводу издания священных книг Ветхого Завета в русском переводе» // Православное обозрение. М., 1875. Т. 3. № 11. Його ж. О недоумениях, вызываемых русским переводом священных книг Ветхого Завета // Православное обозрение. М., 1877. Т. 1. № 1–2, 4.

Не випадково протягом XIX — початку XX ст. серед згаданих видань та досліджень з'являлися:

- слов'яно-російські біблійні білінгви (Євангелія, Діяння свв. апостолів, повні тексти Нового Завіту) видані Російським Біблійним товариством протягом 1810-х — початку 1820-х рр.;
- критичні видання стародавніх слов'янських Євангелій, де зіставлялися різні знакові джерела. Це, насамперед, кілька видань Остромирового Євангелія (1056–1057 рр.): його перше російське наукове видання, здійснене 1843 р. відомим славістом О.Х. Востоковим — слов'янське з додатком грецького тексту з граматичними роз'ясненнями; празьке видання Вячеслава Ганки 1853 р.; видання за текстом Імператорської Публічної бібліотеки, друковане в 1883 р. накладом купця Савінкова. В іншому критичному виданні Вячеслава Ганки 1846 р. з Остромировим Євангелієм, а також із «Острозькими читаннями» зіставлявся слов'янський текст ще одного знакового тексту — Реймського Євангелія. Серед решти видань давніх слов'янських біблійних книг у КДА були віленське критичне видання Туровського Євангелія XI ст. «з відмітками за Остромировим Євангелієм» за редакцією та з коментарями П.А. Гільдебрандта, а також Архангельське Євангеліє 1092 р. видання Рум'янцевського музею. Із закордонних друків було представлено паризьке 1843 р. видання Реймського Євангелія;
- греко-слов'янські білінгви та греко-слов'яно-латино-російські квадрілінгви на основі новозавітного тексту видані в 60-х рр. XIX ст., очевидно, у зв'язку з підготовкою Синодального перекладу. На їхнє переважно академічне призначення вказує наявність Апокаліпсиса в складі корпусу новозавітних текстів;
- слов'янсько-російські біблійні білінгви початку XX ст. — з використанням російського синодального тексту;
- симфонії, або конкорданції на церковнослов'янську Біблію XVIII та XIX ст., зокрема, неодноразово перевидана симфонія на Псалтир Антіоха Кантемира³⁹¹.

Серед власне текстологічних та філологічних творів, присвячених опрацюванню церковнослов'янської Біблії, компаративному аналізу окремих рукописних традицій та видань відзначимо праці І. Рождественського, архімандрита Амфілохія (Сергієвського-Казанцева), К.І. Невоструєва, Гр. Воскресенського, архімандрита Михайла (Лузіна), протоієрея П.О. Алексеєва, Августа Лескіна, А. Буділовича, І.В. Ягича, М.І. Ільмінського, Л.І. Поливанова, І.І. Срезневського, В.І. Срезневського, В.М. Щепкіна. Ці праці складали підґрунтя наукового фонду

³⁹¹ Див. про ці видання: Систематический каталог книг библиотеки Киевской духовной академии. Т. 1. Вып. 1. С. 20, 21, 22, 29. Т. 5. Вып. XIII. С. 12, 13, 14.

загальної та церковнослов'янської біблійної текстології в КДА³⁹², і ймовірно вплинули на появу тут власних досліджень.

Внесок київських учених. З авторів, причетних до київської духовно-академічної традиції, відзначимо в царині, яку ми розглядаємо принаймні трьох. По-перше, це О.М. Новицький — випускник КДА, історик філософії, професор університету св. Володимира, відомий працею з історії слов'янського перекладу Біблії³⁹³. Другим назвемо архімандрита Порфирія (Успенського), з 1865 р. — єпископа Чигиринського. Будучи членом академічної конференції КДА³⁹⁴, Порфирій (Успенський), крім своїх відомих занять біблійною археологією та палеографією, виступав як жертводавець до академічних фондів, а також як перекладач та текстолог. Особливо важливим тут є згадати про його церковнослов'янські переклади, роблені з віднайдених на Афоні стародавніх грецьких рукописів. Порфирій вивчав та зіставляв стародавні переклади та манускрипти. Зокрема, рукописний Псалтир 862 р. був використаний для перекладання псалмів, а книга Естер перекладалася з рукопису 1021 р.³⁹⁵ Власні переклади Порфирій, як припускають, використовував для підготовки науково-критичного видання церковнослов'янської Біблії³⁹⁶.

Нарешті, кілька досліджень у царині церковнослов'янської біблійної текстології були здійснені з кінця 80-х до середини 90-х рр. ХІХ ст. випускником КДА, кандидатом богослів'я випуску 1885 р., викладачем Волинської духовної семінарії Григорієм Крижанівським. Найпомітнішою стала його робота, присвячена текстологічному й філологічному аналізу рукописних Євангелій, збережених у київських книгосховищах. Вона була подана до Ради КДА для захисту на здобуття магістерського ступеня³⁹⁷.

У відзиві призначеного Радою експерта, екстраординарного професора КДА Василя Малініна, зафіксованому в п. ХІІ протоколу від 1 грудня 1887 р., відзначалася ґрунтовність дослідження Г. Крижанівського, використання ним текстологічних здобутків як західних, так і російських дослідників-слов'янознавців. Порівняльний аналіз дозволив авторові ви-

³⁹² Див.: Систематический каталог книг библиотеки Киевской духовной академии. Т. 1. Вып. I. С. 64, 70, 72, 74, 75, 103, 124. Т. 2. Вып. VI. Языкознание. С. 105, 106, 107, 108, 109, 110, 124. Т. 5. Вып. XIII. С. 73–74.

³⁹³ Новицкий Ор. О первоначальном переводе Священного Писания на славянский язык. К., 1837.

³⁹⁴ Див.: Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой... С. 418.

³⁹⁵ Публікації перекладів єп. Порфирія (Успенського) див., напр.: Кн. Бытие // ТКДА. 1869. № 2. Псалтирь // ТКДА. 1869. № 4. Притчи Соломоновы // ТКДА. 1869. № 5. Песнь песней // ТКДА. 1869. № 6. Див. також: ТКДА. 1873. № 3, 9, 12. ТКДА. 1874. № 5. ТКДА. 1875. № 8–11.

³⁹⁶ Див.: Ястребов М. Епископ Порфирий (Успенский) // Журнал Московской Патриархии. М., 1957. № 8. Агафангел (Саввин), архим. Епископ Порфирий (Успенский) // Журнал Московской Патриархии. М., 1975. № 5–6. Иннокентий (Просвирнин), архим. Памяти єп. Порфирия // Богословские труды. М., 1985. Сб. 26.

³⁹⁷ Див.: Отчет... за 1886/1887 уч. год. С. 14 // в кн.: Извлечения из протоколов Совета КДА за 1886/1887 уч. год. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1887.

значити в масиві текстів кілька рукописних традицій: 1) давньоруську; 2) південнослов'янську; 3) русько-болгарську. Підкреслювалася важливість цього дослідження як піонерського в опрацюванні ще практично недослідженого матеріалу, що створювало, у свою чергу, підґрунтя для подальшого вивчення раніше неопрацьованих рукописів³⁹⁸. Після видруку дослідження в 1889 р.³⁹⁹ та його захисту на колоквіумі (Рада КДА призначила офіційними опонентами професорів М. Петрова та В. Малініна) Г. Крижанівському було присуджено ступінь магістра богослів'я⁴⁰⁰.

Слід зазначити, що й написання, і захист цієї праці відбувалися в умовах, коли в Київській духовній академії вже існувало розуміння потреби в ґрунтовних дослідженнях пам'яток давньої біблійної книжності, в т. ч. і вітчизняних, що поступово концентрувалися в академії, зокрема, в її Церковно-археологічному музеї. Здійснювалися й відповідні кроки для стимулювання такої праці. Так, у 1887 р. Рада КДА відновила конкурс наукових праць на здобуття Макаріївської премії, що було зафіксовано в п. X протоколу засідання Ради від 5 вересня 1887 р. Серед запропонованих тем була й тема «Опис біблійних рукописів слов'янською та грецькою мовами, що надійшли до Археологічного музею при Київській академії»⁴⁰¹. А у 1885 р. Іосифівської премії був удостоєний кандидатський твір Олександра Дияконова «Исторический очерк филологического изучения славянских библейских текстов»⁴⁰².

Тому, ймовірно, не випадково серед інших праць Г. Крижанівського з'явилося дослідження одного з раритетів Церковно-археологічного музею — Кам'янець-Стромилівського Четвероевангелія — у співставленні його мови з народною мовою Волині XIV–XV стт.⁴⁰³ Робота у Волинській семінарії визначила, в свою чергу, ще один об'єкт дослідницького інтересу — біблійні рукописи у Волинському єпархіальному книгосховищі⁴⁰⁴. Відзначимо, що праці Крижанівського потрапили до бібліотеки КДА⁴⁰⁵.

³⁹⁸ Див.: Извлечения из протоколов Совета КДА за 1887/1888 уч. год. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. С. 80–87.

³⁹⁹ Крыжановский Г. Рукописные Евангелия киевских книгохранилищ. Исследование языка и сравнительная характеристика. К., 1889.

⁴⁰⁰ Див.: Отчет... за 1888/1889 уч. год. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. С. 12, 35.

⁴⁰¹ Див.: Извлечения из протоколов Совета КДА за 1887/1888 уч. год. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. С. 26–29. ТКДА. К., 1887. № 11.

⁴⁰² Див.: Извлечения из протоколов заседаний Совета КДА за 1885/1886 уч. год. Протокол от 20 декабря 1885 г. // ТКДА. 1886. Т. 3. № 8. Приложение. С. 60–61.

⁴⁰³ Крыжановский Г. Каменец-Стромиловское Тетраевангелие 1411 г. и волинское наречие в XIV–XV вв.

⁴⁰⁴ Крыжановский Г. Рукописные Евангелия Волинского епархиального древлехранилища. Почаев, 1895.

⁴⁰⁵ Див.: Систематический каталог книг библиотеки Киевской духовной академии (сост. А. С. Крыловский). Т. 2. Вып. VI. С. 107.

Вивчення слов'янської Біблії та потреби літургійної традиції Православної Церкви. Вітчизняний та європейський контекст. Тож інтерес до дослідження слов'янської Біблії в XIX — на початку XX ст. був визначений переважно внутрішньою культурно-релігійною потребою — потребою збереження та автентичного відтворення одного з важливих джерел літургійної традиції Православної Церкви. Адже церковнослов'янська Біблія дійсно є важливою й актуальною не лише з точки зору текстології, але й з огляду на той факт, що найголовнішим у православній традиції способом прочитання Святого Письма є його літургійне прочитання. Тому питання слов'янського біблійного тексту завжди виходило далеко за межі питання про «один із перекладів». Адже будь-який новий біблійний переклад народною мовою у православних слов'ян мусив узгоджуватися з церковнослов'янською літургійною традицією, яка фактично є носієм первинного біблійного тексту, а також базовим інтерпретаційним полем щодо новочасної книжної форми Біблії, яка в притаманних їй способах читання й тлумачення є історично пізнішою та вторинною щодо Літургії.

Дослідницькі зусилля в освоєнні слов'янської Біблії протягом означеного періоду варто розглядати в ширшому контексті розвитку європейської та світової біблеїстики; головним чином, таких її дисциплін, як текстувальна, історико-культурна, літературна та філологічна критика Біблії. В рамках цих наукових дисциплін були розвинені методологічні принципи та настанови. Вони стосувалися реконструкції оригінального тексту; виявлення його варіантів, версій, різночитань, їхньої еволюції через зіставлення та аналіз стародавніх манускриптів, пізніших рукописних і друкованих видань; дослідження їхньої атрибуції; з'ясування їхніх літературних та лінгвістичних особливостей та ймовірних зв'язків з мовно-культульним контекстом. Усе це почало реалізовуватися в дослідженнях церковнослов'янської та слов'яно-руської біблійної книжності.

Не стояла осторонь цих процесів і Київська духовна академія. Тут ще з XVIII, а згодом і протягом XIX — початку XX ст. нагромаджувалася відповідна джерельна та текстологічна база. Вона ставала підґрунтям для перших наукових досліджень. Ці дослідження були важливі з огляду на особливе місце культури Київської Русі та руських земель Речі Посполитої в збереженні та трансляції богословського та літургійного досвіду Православної Церкви в слов'янському світі.

Ще одним аспектом реконструкції вітчизняного контексту досліджень у галузі біблеїстики, здійснюваних професорами Київської духовної академії, є дослідження їхньої участі в опрацюванні тепер вже російського біблійного перекладу — Синодального. Про один зі значущих епізодів цієї праці йтиметься в наступному підрозділі.

3.3. До історії російської Тлумачної Біблії: доробок Київської духовної академії

У цьому підрозділі привертаємо увагу читачів, головним чином, до документу, що народився на початку 1877 р. в Київській духовній академії у відповідь на спеціальне доручення Святішого Синоду. Цей документ видається цікавим, по-перше, тому, що виник він у доволі своєрідних культурних та ідеологічних обставинах. По-друге, його контекстуальний аналіз здатний, на нашу думку, дещо додати до прояснення та теоретичної реконструкції основних ідейних принципів і герменевтичних програм, що визначали розвиток наукової біблієстики в КДА та специфіку викладання тут знань про Святе Письмо.

Пояснювальні примітки до Синодального тексту Біблії: передісторія та історія появи «Правил» Я. О. Олесницького. За указом Св. Синоду від 20 листопада 1876 р. за № 3723 на Київську духовну академію покладалося доручення скласти пояснювальні примітки до російського тексту Біблії, а саме — до повчальних книг Старого Завіту. Рада академії 22 грудня 1876 р. доручила сформулювати відповідні принципи та правила цієї роботи екстраординарному професору КДА Я. О. Олесницькому. Професор Олесницький такі правила уклав, і 28 січня 1877 р. вони були подані на розгляд спеціальної комісії⁴⁰⁶. В цілому схвальна доповідь комісії з рекомендаціями впровадження складених професором Олесницьким правил міститься в протоколі загальних зборів Ради академії від 25 лютого 1877 р.⁴⁰⁷

Доручення це, як бачимо, було дане Я. О. Олесницькому майже відразу після захисту ним дисертації, поданої на здобуття ступеня доктора богослів'я⁴⁰⁸. Рада КДА, таким чином, продемонструвала високий ступінь довіри до рівня освіченості та практичної підготовки Олесницького як біблієста — викладача та дослідника. Відповідно, вагомими мали би

⁴⁰⁶ Див.: Протоколы заседаний Совета КДА за 1876/1877 уч. год // ТКДА. 1877. Т. 3. Приложение. С. 194.

⁴⁰⁷ Див.: Протоколы заседаний Совета КДА за 1876/1877 уч. год // ТКДА. 1877. Т. 3. Приложение. С. 231.

⁴⁰⁸ Докторський диспут відбувся 16 грудня 1876 р. Я. О. Олесницький представляв на ступінь доктора богослів'я свій твір «Іерусалим та його стародавні пам'ятки» — першу частину звіту про наукову подорож до Палестини під загальною назвою «Свята Земля». Опонентами були ординарний професор архимандрит Сильвестр (Мальованський) та екстраординарний професор П. Ліницький (див.: Отчет... в учебном 1876/1877 году // ТКДА. 1878. Т. 1. № 1. С. 36–37). Перед тим Рада КДА 26 листопада 1876 р. розглянула відповідне представлення богословського відділення академії, а також відзиви майбутніх опонентів (див.: Протоколы заседаний Совета КДА за 1876/1877 уч. год // ТКДА. 1877. Т. 2. Приложения. С. 127–151). Указ Св. Синоду від 24 червня 1877 р. за № 2085 про затвердження екстраординарного професора КДА Я. Олесницького в ступені доктора богослів'я був виголошений на засіданні Ради КДА 16 серпня 1877 р. (див.: Протоколы заседаний Совета КДА за 1877/1878 уч. год. К.: Типография В. Давиденко, 1878. С. 4.).

бути й підстави для такого доручення, даного до того ж у всеросійському масштабі. Підстави ці вочевидь були створені появою у 1876 р. повного російського перекладу Біблії — т. зв. Синодального. Синодальний переклад Біблії виявився внутрішньо контрверсійним — як у принципах та наслідках створення самого тексту, так і в тих ідейних обставинах, що супроводжували його появу та запровадження в тодішнє церковне та культурне життя.

Цей переклад створювався як «пам'ятник церковний» та водночас і «народний», за висловом історика-сучасника⁴⁰⁹. Об'єктивно він мав задовольнити суспільну потребу в загальнодоступному, зрозумілому для широкого православного загалу біблійному тексті. Ще до виходу Синодального перекладу говорилося про «спільне відчуття потреби в перекладі Біблії російською мовою». Це була потреба компенсувати «темряву та непевність» багатьох місць церковнослов'янського тексту, які, у свою чергу, викликали масове звернення світських людей до іноземних перекладів, як до «каламутних вод, щоби хоч якось втамувати свою спрагу». Причому звернення до іноземних перекладів відбувалося і за роз'ясненням біблійного тексту: бо «темрява слов'янського тексту настільки є великою, що читач не лише не бачить у тексті відношення до предмету мови, але й думки, на той час, як загальне спрямування нинішньої доби шукає саме ясності понять». Для нашої теми показовим є вже те, що й тоді створення «правильного перекладу», зіставленого з грецьким текстом так само, як і з єврейським за умови мінімального відхилення від слов'янського перекладу, рекомендувалося супроводити вступами до кожної книги та пояснювальними примітками, щоб «недостатньо зручні для розуміння місця не створили приводу для хибних тлумачень»⁴¹⁰.

Проте виявилось, що й сам синодальний текст потребував роз'яснень. Промовистим тут є критичне свідчення сучасника, який прихильно ставився до цього перекладу: «Ця система перекладу... є досить непевною й не піддається якимось точно визначеним правилам. Змішування... двох текстів з наданням переваги в одному випадку єврейському, в іншому — грецькому, і було, і назавжди залишиться справою сваволі перекладачів, і немає жодних засобів покласти край цій сваволі. Деякі герменевтичні правила... не надають допомоги й не обмежують сваволі у всьому безкінечному розмаїтті різночитань між єврейським та грецьким текстами...»⁴¹¹ Критичну щодо Синодального перекладу позицію, захищав, як відомо, духовний письменник та екзегет єпископ Фе-

⁴⁰⁹ Див.: Чистович И. А. История перевода Библии на русский язык. Изд. 2. СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1899 (Репринтное воспроизведение издания 1899 г. М.: Российское Библейское общество, 1997). С. 334.

⁴¹⁰ Цит. за: Чистович И. А. История перевода Библии... С. 139.

⁴¹¹ Там само. С. 339–340.

офан (Говоров), який у різні роки був і викладачем КДА, і ректором СПБДА. Він критикував російський переклад за використання масоретського тексту як джерела, за неузгодженість з текстом Септуагінти та слов'янським текстом⁴¹². Попри свій відверто фундаменталістський характер, позиція ця мала підґрунтям масову реакцію духовенства та мирян на новий біблійний переклад і відображала реальну ідеологічну та герменевтичну проблему.

Перемогло все ж прагнення державної Церкви, залишивши Синодальний переклад Біблії «книгою для повчального читання», надати йому в очах широкого загалу віруючих найвищої авторитетності. Прагнення це було зрозумілим у контексті протистояння імперської державно-церковної системи протестантським релігійним течіям, які активно апелювали до тексту Біблії, та атеїзму й вільнодумству, сполученим із соціалістичними рухами, що народжувалися й міцніли тоді не лише в Росії, але й у світі. Так, у 1869 р., ще перед остаточним виданням повної Синодальної Біблії, царем та Синодом було ухвалене заснування місіонерського «Товариства для поширення Святого Письма в Росії». Товариство діяло через православних парафіяльних священиків та через спеціальних «книгонош», котрими могли бути люди, здатні не лише продавати книги, але також тлумачити Біблію.

Аналогічні завдання ставилися й перед низкою інших товариств, братств, гуртків, вечірніх та недільних шкіл та курсів, організованих за участю православних священиків. Найвідомішим тут стало засноване 1881 р. «Товариство з поширення релігійно-моральної просвіти в душі Православної Церкви». От в такому контексті й з'явилося завдання Святішого Синоду духовним академіям підготуватися до укладення великої тлумачної Біблії на основі Синодального перекладу і, відповідно, — «Правила» Я. О. Олесницького⁴¹³.

Загальна частина «Правил» Олесницького: популярність та конкретність. Вже в першому пункті т. зв. «загальної» частини «Правил» наголошувалося на тому, що «примітки повинні бути популярними». Тут була відображена зазначена вже орієнтація на масового читача, оскільки Синодальний переклад став першим біблійним текстом, офіційно дозволеним або навіть призначеним для масового читання віруючими. Застереження проти надмірного застосування «критичних прийомів»,

⁴¹² Див., напр.: Феофан (Говоров), еп. По поводу издания священных книг Ветхого Завета в русском переводе. 1875. № 9–12 // Душеполезное чтение. 1875. № 9–12. Його ж. О нашем долге держаться перевода 70-ти толковников. М., 1876. Його ж. Какого текста ветхозаветных писаний надо держаться // Церковный вестник. 1876. № 19.

⁴¹³ Див.: Правила для руководства при предполагаемом составлении в Киевской духовной академии объяснительных примечаний к русскому тексту Библии (учительных книг), составленные, по поручению Совета академии, экстраординарным профессором Ак. Олесницким // Протоколы заседаний Совета КДА за 1876/1877 уч. год // ТКДА. 1877. Т. 3. Приложение. С. 231–237.

«спеціального аналізу», «посилань на наукові дослідження та коментарі» мали, як видно, двоякий характер. З одного боку, це уникнення масового в тодішньому академічному середовищі захоплення іноземними джерелами та методами, як правило, ідеологічно не безперечними для православного прочитання Святого Письма. З іншого, програмно-позитивного боку, тут проявилися намагання актуалізувати для сучасності та для широких мас віруючих «рідну» святоотцівську спадщину⁴¹⁴. Водночас автор «Правил», як учений-біблеїст, не міг не прагнути по можливості розширити коло джерел та відомостей для роз'яснення тексту Біблії. Хоча й ризикуючи втратою задекларованої «популярності» (де, вочевидь, мали поєднуватися «Православ'я» та «народність»), Олесницький діяв за принципом: «Що не є забороненим, то є дозволеним».

У «загальних» правилах 2-му, 3-му, 4-му, де йшлося про необхідність досягати викладу «категоричного», «короткого», «пов'язаного з текстом», також можна помітити орієнтацію на досягнення популярності викладу. Проте конкретний зміст цих правил загалом носив прагматичний характер і спрямовував швидше на оптимізацію викладу згідно із завданням самих приміток, жанром та змістом пояснюваного тексту: «Оскільки зміст повчальних книг є релігійно-повчальний, то саме цей бік справи головним чином матимуть на увазі й примітки. Хоча, залежно від характеру тексту, до приміток можуть входити відомості з різних галузей науки, але тільки тою мірою, котра є необхідною для ясного уявлення даного місця, узятим в собі самому». Конкретизується також задача уникнути надмірного «академізму», а також «шкільної» деталізації: «Абстрактні міркування про рух думки тексту, так само як і всі питання, що складають предмет науки вступу до Св. Писання, не будуть мати місця».

Основна формула 5-го «загального» правила: «Примітки робляться за порядком тексту російського Синодального перекладу та підрядкові. Кожна примітка стоятиме незалежно від інших, маючи перед собою зноску в такому вигляді: Пс. 10, ст. 4, далі йде вислів, що потребує пояснення, та саме пояснення», являючись нам, на перший погляд, зі свого звичайно формального боку, на рівні свого глибшого сенсу фіксувала та унормовувала необхідність задоволення важливої суспільної потреби у виробленні демократичного, популярного жанру «тлумачної Біблії»: загальнодоступного біблійного тексту з загальнодоступними за формою та змістом пояснювальними примітками.

⁴¹⁴ Сам Олесницький згодом став відомий як дослідник та систематизатор святоотцівської ісагогіки та ексегетики. Його ісагогічну хрестоматію (Олесницький А. А. Руководственные о Священном Писании Ветхого и Нового Завета сведения из творений свв. отцов и учителей Церкви. СПб., 1894) високо оцінювали сучасники; вона й досі є цінним зібранням традиційних церковних поглядів на атрибуцію, обставини написання та правила тлумачення біблійних книг.

«Спеціальні правила» Олесницького: зіставлення мовних традицій, апеляція до історичного та культурного контексту біблійної оповіді. Особливу увагу дослідника викликають 20 пунктів т. зв. «окремих» («спеціальних») правил, що формально розвивають 5-й пункт правил «загальних». У цих «окремих» пунктах формулюються критерії, за якими мали б визначатися біблійні слова й вирази, що потребують пояснення в планованих майбутніх підрядкових примітках. «Окремі» правила 1-ше, 2-ге, 3-тє, а також 16-те та 17-те визначали потребу в освоєнні та вирішенні текстологічної та герменевтичної колізії, одним із проявів якої та водночас однією з версій розв'язання якої і став Синодальний переклад Біблії. Народжений на текстуальному й культурологічному «перетині» текстів давньоєврейського масоретського, грецького Септуагінти, частково латинської Вульгати та прийнятого Церквою слов'янського, Синодальний переклад сам по собі являв і текстуальну, і герменевтичну проблему. Фіксована як учасниками, так і спостерігачами перекладацького процесу протягом усього XIX ст., ця проблема неминуче шукала прагматичного вирішення. Таке вирішення на основі оптимального зіставлення різних мовних традицій для популярного роз'яснення важких місць російського перекладу й пропонував у «спеціальних» правилах Я. О. Олесницький.

Від простого пояснення — «перекладу або перифразу» — єврейських, грецьких та слов'янських слів, що залишилися в російському тексті без перекладу (правила 1-ше, 2-ге, 3-тє) автор «Правил» рухався в бік уточнення й роз'яснення смислу «місць сумнівних», російський переклад яких став наслідком критичного зіставлення грецького, слов'янського та давньоєврейського масоретського текстів Біблії. Тут Олесницький допускав висунення в коментарях «можливих припущень щодо думки, вираженої текстом, висунутих на основі стародавніх перекладів та відповідних міркувань» (правило 16-те), а також «вказівок на різночитання масоретського та LXX» із «азначенням усіх відхилень грецького тексту від єврейського в колі повчальних книг», причому грецький варіант тексту пропонувався повністю, «без всіляких застережень», уміщувати в примітках (правило 17-те).

На цьому правилі, можливо, позначилася професійна позиція самого Я. Олесницького як гебраїста та перекладача, схильного приймати саме «єврейський оригінал»⁴¹⁵. Втім, така позиція виявилася конгеніальною до позиції перекладачів повчальних книг — авторів «синодального» перекладу: текстологічні та перекладацькі преференції, значною мірою запозичені з європейської біблеїстики, часто з протестантського середовища, були властиві для професури російських духовних академій.

⁴¹⁵ Олесницький сам був долучений до перекладацької справи у підготовчий перед появою старозавітного синодального тексту період: його переклади пророцьких книг Ісайї, Ієремії, Плач, Ієзекіїля, Даниїла друкувалися у «Трудах КДА» протягом 1865–1873 рр.

Переважна більшість решти т. зв. «окремих» правил, запропонованих Я. Олесницьким, апелювали до історичного, географічного, культурного контексту при роз'ясненні тих чи інших біблійних повідомлень, поданих через російський синодальний текст. Тут знову автор цілком органічно виявлявся як біблеїст-професіонал, основною сферою наукових зацікавлень якого, окрім давньоєврейської мови та літератури, біблійної текстології та літературної критики, була старозавітна історія, географія, релігійне й суспільне життя, повсякденний побут, спроектовані в сучасність через призму біблійної археології⁴¹⁶.

Так, у якості предмету роз'яснення Олесницький зазначив відсутні в загальнодоступних навчальних джерелах (за висловом автора: у «загальній географії» та «загальній історії») власні імена осіб, народів, назви місцевостей, маловідомих рослин і тварин, назви місць відомих, проте специфічно висловлених (правила 4-те, 5-те, 6-те), «технічні вирази» або незнайомі читачеві єврейські музичні терміни в надписах до псалмів (правила 7-ме та 18-те). Тут вимагалось пояснення переважно «простого значення» у «короткій фразі» та «простому вислові».

Однак в окремих випадках у разі необхідності пропонувалося контекстуальне роз'яснення: «вказувати на властивість, на яку в даному місці натякає контекст»; «роз'яснення історичні обставини з того боку, з якого вони входять у текст»; прояснення «натяків на народні звичаї та установлення, народні вірування давніх євреїв або взагалі давніх народів, вказівок на невідомі пам'ятки мистецтва та інші предмети або знаряддя». Не випадковою також була уважність Олесницького як філолога-гебраїста до витлумачення недосконало переданих російською особливостей старозавітної поетики та літературної форми: «метафоричних виразів та ідіотизмів (ідіом)»; «приказкових висловів»; виразів, значення яких «може бути пояснене особливостями єврейської мови та слововживанням окремих письменників»; значення «речень багаточленних або висловлених у формі періодів, якщо в них не є ясним співвідношення між членами або якщо це співвідношення слід розуміти по-особливому».

Нарешті, останні з «окремих» правил (19-те і 20-те) стосувалися уніфікації джерельної бази для укладення приміток, а також координації діяльності усіх духовних академій у створенні майбутньої «повної коментованої Біблії». Будучи формально організаційними, ці правила, проте, виявляли своєрідність ідеології та методологічних засад для цієї діяльності, можливих для реалізації в тодішньому духовно-академічному середовищі. Так, Я. Олесницький рекомендував (правило 19-те), уникаючи суперечностей у системі приміток, «пристосовуватися до одного з існуючих коментарів, вказаних Святішим Синодом для керівни-

⁴¹⁶ Див. підрозділи цієї монографії, присвячені здобуткам Я.О. Олесницького у царині біблійної археології, текстології, літературної критики та викладання давньоєврейської мови.

цтва при вивченні Святого Письма, краще за все до класичного коментаря Кейля та Деліча». Тут йшлося про багатотомний коментар⁴¹⁷, схвалений Синодом для застосування у викладанні Біблії в духовних академіях Російської імперії, який репрезентував у цілому консервативну ісагогічну та екзегетичну лінію⁴¹⁸ та протистояв ліберальним, раціоналістичним методам дослідження Біблії, репрезентованим, зокрема, відомими тоді серед російських біблеїстів творами Де Ветте⁴¹⁹.

В. М. А. Де Ветте (1780–1849)

Зв'язок із пізнішими всеросійськими проектами: записка професора М. Н. Глубоковського 1896 р. та «Тлумачна Біблія Лопухіна» 1904–1913 рр. Доля складених та запропонованих Я. О. Олесницьким «Правил» не була однозначною. Вони все ж не були повністю сприйняті в Петербурзі; Санкт-Петербурзька духовна академія тоді ж запропонувала іншу версію, яка теж виявилася не цілком задовільною, а підготовка російської Тлумачної Біблії загальмувалася⁴²⁰. Проте в зв'язку з «Правилами» Я. О. Олесницького, на перший

⁴¹⁷ Див.: Keil C. F. und Delitzsch F. Biblischer Commentar über das Alte Testament. Theile I–V: I. Th. 1. B.: die Bücher Moses. II. Th.: Profetische Geschichtsbücher. 1. B.: das Buch Iosua, Richter, Ruth. 2. B. die Bücher Samuels. 3. B.: die Bücher der Könige. III. Th.: profetische Bücher. 1. B. der Profet Iesaia. 2. B.: der Profet Jeremia und die Klagelieder. 3. B.: der Profet Ezechiel. 4. B.: die zwölf kleinen Profeten. 5. B.: der Profet Daniel. IV. Th.: Poetische Bücher: 1. B.: die Psalmen. 2. B.: das Iob. 3. B.: das Solomonische Spruchbuch. 4. B. Holeslied und Koheleth. V. Th.: Die Nachexilischen Geschichtsbücher: Chronik, Esra, Nehemia und Esther. VI. Th.: Die Bücher der Makkabäer. Leipzig, 1861–1875.

⁴¹⁸ У ці ж роки в КДА був здійснений та опублікований, до речі, за редакцією Я. Олесницького, переклад ще однієї великої праці К. Ф. Кейля. Див.: Руководство к библейской археологии. Часть I. Богослужбные отношения израильтян. Карла Фридриха Кейля, доктора и профессора богословия, члена немецкого восточного и историко-теологического общества в Лейпциге. Перев. с нем. под ред. А. Олесницкого // ТКДА. 1871. № 12. С. 1–48. 1872. №№ 1, 3, 7, 9, 11, 12. С. 49–288. 1873. №№ 1–7, 9–12. С. 289–464. 1874. №№ 1–7. С. 465–592. Часть II. Гражданственно-социальные отношения израильтян // ТКДА. 1874. №№ 9, 11. С. 1–32. 1875. №№ 2–4, 6–8, 10, 12. С. 33–208. 1876. № 2, 4–10, 12. С. 209–384.

⁴¹⁹ Див. відому тоді працю В. М. А. Де Ветте, присвячену повчальним книгам СЗ: Commentar über die Psalmen. Heidelberg, 1811. 2-te Auflage. Heidelberg, 1823.

⁴²⁰ Про це, посилаючись на публікації у «Чтениях Общества любителей духовного просвещения» за 1878 р., згадував у 1908 р. проф. В. П. Рибінський у своїй рецензії на біблійні коментарі О. О. Глаголева. Див.: Отзыв инспектора академии экстраординарного профессора В. Рыбинского о сочинениях экстраординарного профессора священника А. Глаголева под заглавием: «Комментарий на книги Левит, Руфь, 3 и 4 Царств, 2 Паралипоменон, Товита и Притчей», представленных на соискание 1-й юбилейной премии имени митрополита Московского Макария, учрежденной при Киевской академии / Извлечение из журналов Совета КДА за 1908/1909 уч. год. Журнал от 19 сентября 1908 г. // ТКДА. 1909. Т. 1. № 3. Приложение. С. 78–79.

погляд, доволі несподівано, опинилися ще два документи, що з'явилися аж 20 років по тому, у 1896 р. Один з них — записка професора Санкт-Петербурзької ДА М. Н. Глубоковського з викладом міркувань щодо змін у програмі та методах викладання Святого Письма в духовних семінаріях, яка синодальним Указом за № 429 від 24 січня 1896 р. стала предметом обговорення в духовних академіях імперії⁴²¹. Другим є висновок створеної на запит Синоду комісії в складі професорів КДА С. Сольського, Я. Олесницького (!), Ф. Покровського та доцента В. Рибінського щодо міркувань та пропозицій професора Глубоковського⁴²².

Зв'язок цих документів із «Правилами» Я. Олесницького 1877 р. виявився, на наш погляд, не випадковим. Деякі деталі обговорення проблем викладання Біблії в духовних семінаріях, ініційованого Синодом у 1896 р., прямо вводять нас до того самого культурного, ідейного та методологічного контексту, в якому були ініційовані та вироблені «Правила» Я. Олесницького. Зокрема, професор Глубоковський у своїй записці критично аналізував семінарську програму з викладання Святого Письма 1867 р. Фактично, то був час створення саме старозавітної частини майбутнього Синодального перекладу. То також був і час панування саме тих принципів, правил та звичок у викладанні Святого Письма, які в 1877 р. намагався скоригувати Я. Олесницький з метою якомога оптимальнішої популяризації величезного масиву традиційних та новітніх бібліологічних знань та інтеграції цих знань з російським біблійним перекладом. Так, петербурзький біблеїст запропонував правило, яке перегукувалося з одним із «загальних» правил Я. Олесницького: пропонувалося найголовнішу увагу при викладанні Святого Письма спрямовувати «переважно на вивчення змісту священних книг за самими текстами, а не за шкільними посібниками, і на точність засвоєння думок у їхньому автентичному зв'язку та послідовності... Усілякі інші побічні відомості повідомляються лише тією мірою, якою вони є необхідними для досягнення цієї мети та не заважають цьому»⁴²³. Джерела ж цих відомостей мали бути церковно-традиційними: Глубоковський схвалює як приклад «задовільного» і «корисного» згадане нами вище петербурзьке 1894 р. видання ісагогічного вступу Я. Олесницького «Руководственные о Священном Писании Ветхого и Нового Завета сведения из творений святых отцов и учителей Церкви»⁴²⁴.

Проте найбільш показовим стало те, що у висновках київської академічної комісії у відповідь на міркування та пропозиції Глубоковського про-

⁴²¹ Див.: Протоколы заседаний Совета КДА за 1895/1896 уч. год // ТКДА. 1896. Т. 2. Приложение. С. 98–112.

⁴²² Див.: Протоколы заседаний Совета КДА за 1896/1897 уч. год // ТКДА. 1897. Т. 3. Приложение. С. 81–85.

⁴²³ Див.: Протоколы заседаний Совета КДА за 1895/1896 уч. год // ТКДА. 1896. Т. 2. Приложение. С. 102–104.

⁴²⁴ Там само. С. 104; див. власні примітки М. Глубоковського.

лунали думки про необхідність «видання шкільної учбової Біблії», яка б водночас була «належною *тлумачною* (курсив мій — *Авт.*) Біблією». Яку роль тут зіграли об'єктивні обставини та потреби, а якою мірою ці формулювання виникли під впливом самого Я. Олесницького як члена комісії, годі нині гадати; проте, такий вплив годі також і заперечувати. Адже деякі методичні вимоги, висловлені професорами КДА до бажаної майбутньої «учбової», або ж «тлумачної» Біблії

О. П. Лопухін (1852–1904)

для семінарій, є конгеніальними (або навіть збігаються) з вимогами, колись сформульованими Олесницьким для Синодального перекладу, призначеного «для домашнього повчання» широкого загалу. Наприклад, «шкільна учбова Біблія», на думку київських професорів, мала би бути виданою «з короткими вступними відомостями на початку кожної біблійної книги та глави», до того ж «наділеною, у *підрядкових примітках* (курсив мій; пор. з положеннями 5-го загального правила Я. Олесницького — *Авт.*), усіма тими поясненнями неясних місць, які потрібні учням, та й *усім взагалі православним читачам Слова Божого*» (курсив мій; пор. з положеннями 1-го загального правила Я. Олесницького — *Авт.*)⁴²⁵.

За кілька років після обговорення пропозицій М. Глибоковського відомий представник російської біблійно-богословської школи другої половини XIX — початку XX ст., викладач СПбДА за кафедрами порівняльного богослів'я та давньої загальної громадянської історії О.П. Лопухін (1852–1904)⁴²⁶ започаткував створення першої повної тлумачної Біблії на основі Синодального перекладу: «Толковая Библия, или Комментарий на все книги Священного Писания Ветхого и Нового Заветов». Лопухін встиг підготувати лише перший том, що обіймав П'ятикнижжя (вийшов у 1904 р., вже по смерті вченого), проте надав цій праці такого потужного імпульсу й громадської ваги, що видання було продовжене зусиллями професури 4-х православних духовних академій. Серед авторів пояснювальних матеріалів до цієї

⁴²⁵ Див.: Протоколы заседаний Совета КДА за 1896/1897 уч. год // ТКДА. 1897. Т. 3. Приложение. С. 82–84.

⁴²⁶ Лопухін був також редактором перших томів «Православной богословской энциклопедии», біблійно-історичного розділу 1-го видання енциклопедії Брокгауза і Ефрона, «Общедоступной богословской библиотеки», журналів «Церковный вестник» та «Странник», додатком до якого й виходила започаткована ним «Толковая Библия». Див. про нього, напр.: Юревич Дмитрій, диакон. Александр Павлович Лопухин: жизненный подвиг «аскета ученого труда» (к 150-летию со дня рождения) // Журнал Санкт-Петербургской епархии «Церковный вестник». 2002. № 10).

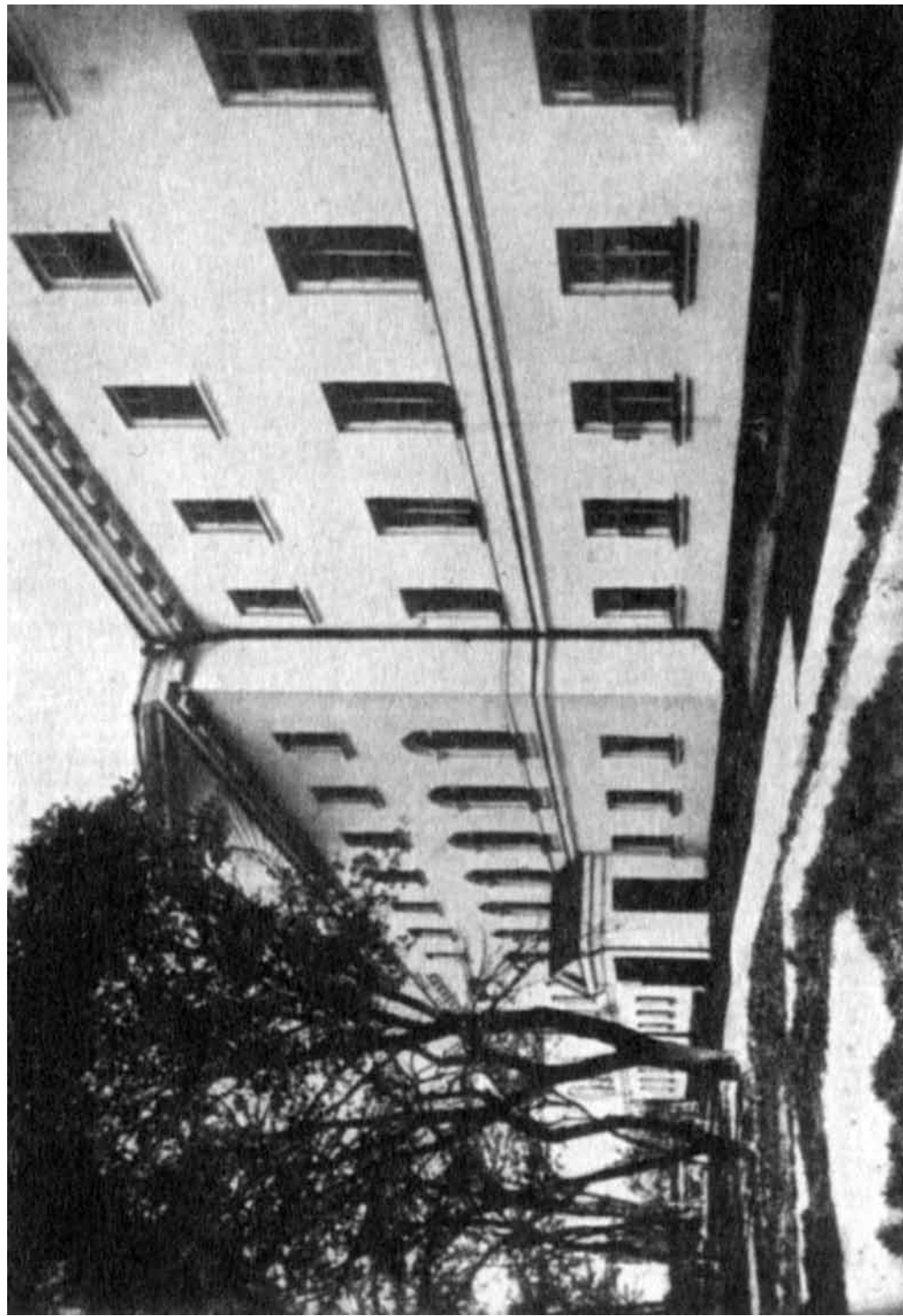
тлумачної Біблії були й представники біблійно-богословської школи КДА, зокрема, прот. О. О. Глаголев, В. П. Рибінський, М. М. Скабалланович.

«Толковая Библия Лопухина», завершена 1913 р. у 12 томах (11 за нумерацією та додатковий том 7-А, що вийшов разом з 11-м), увічнила ім'я свого ініціатора й стала першим і водночас наймасштабнішим православним біблійно-богословським проектом у ХХ ст. Будучи задуманою як популярна праця, вона вийшла за межі простої популяризації; багато її розділів містять богословський та екзегетичний матеріал, досі актуальний для православного читача й дослідника.

Актуальним для подальшого дослідження є питання про дійсність та документовану достовірність генетичного зв'язку між першою спробою створення тлумачної Біблії на основі Синодального перекладу, учасником якої був Я. О. Олесницький та справою, започаткованою О. П. Лопухином. Бачимо, наприклад, практичне впровадження в структурі ТБЛ принципів та правил, колись прописаних у 1877 р. Олесницьким. У вступних статтях до біблійних книг бачимо також посилання на неодноразово вже згадану ісагогічну працю Олесницького, створену на ґрунті святоотцівської спадщини, високо оцінену й фактично рекомендовану до такого застосування М. Н. Глубоковським у пропозиціях 1896 р. А член комісії з оцінки пропозицій Глубоковського до змін у викладанні Святого Письма, учень і послідовник Я. О. Олесницького, В. П. Рибінський став одним з авторів пояснювальних матеріалів до ТБЛ. Тож можна припускати наявність ідейної та методологічної спадкоємності цих біблійно-богословських та навчальних проектів, у різні роки планованих або здійснюваних духовними академіями, в т. ч. і Київською.

Для нас же, окрім суто академічного інтересу, окрім зацікавлення в реконструкції історії певних богословських на навчальних проектів, певних ідейних та герменевтичних програм, важливим був би урок для дослідження й творення саме української біблійно-богословської та науково-біблеїстичної культури. А саме, для дослідження колишніх та здійснення нинішніх спроб творення та опрацювання біблійного тексту українською мовою. Промовистим і однаково повчальним тут є і досвід укладення першого українського перекладу П. О. Куліша — І. П. Пулюя — І. С. Нечуя-Левицького; і досвід критичного опрацювання перекладу І. Огієнка за океаном у повоєнний період; і досвід створення та впорядкування перекладу І. Хоменка; а також новітній досвід творення четвертого повного українського перекладу Святого Письма під егідою Українського Біблійного товариства.

Коли стане дійсно актуальним укладення популярної повної української тлумачної Біблії — покаже час. Проте вивчення та засвоєння відповідного досвіду, який мала вітчизняна біблеїстика в інших культурних та політичних умовах, є не зайвим вже нині.

Новий корпус КДА з північного боку (фото поч. XX ст.)

Розділ 4.
**ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ
КИЇВСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНО-
АКАДЕМІЧНОЇ БІБЛЕЇСТИКИ
XIX — ПОЧАТКУ XX ст.**

4.1. Основні напрями біблійознавчих студій в Київській духовній академії XIX — початку XX ст.

Відразу варто зазначити, що науковий внесок Київської духовної академії до вітчизняної біблеїстики і змістовно, і методологічно, і дидактично був найтісніше пов'язаний з навчальними завданнями цього православного богословського навчального закладу. Тут виділяються: а) практика біблійних перекладів та патристичних коментарів на Святе Письмо, а також супутні палеографічні, текстологічні та філологічні розвідки; б) дослідження в царині різних бібліологічних дисциплін та напрямів, здійснені їх штатними викладачами та напряду пов'язані з викладанням; в) біблеїстичні праці з різноманітних питань, що стали результатом навчального та наукового пошуку вихованців КДА незалежно від їхньої богословської спеціалізації та публікувалися в різні часи як магістерські та докторські твори.

В масиві цих біблеїстичних праць можна виокремити низку проблемно-тематичних напрямів. Їхня структура визначена як традиційним дисциплінарним розподілом у біблеїстиці, так і специфікою цілей та завдань православної духовної академії як навчального та богословського закладу. Коротко охарактеризуємо ці напрями.

Біблійні мови. Переклади Біблії. Біблійна палеографія та текстологія. Важко переоцінити значущість біблійної текстології та дослідження біблійних мов. Ці біблеїстичні дисципліни, з одного боку, вкорінені до традиційної ісагогіки та екзегези, а з іншого, починаючи з ще з початку XIX ст., зазнали насправді революційних зрушень у зв'язку зі знаковими дослідженнями та знахідками (давні біблійні кодекси, серед яких — Синайський; знахідки стародавніх папірусів у Єгипті тощо). А також із практикою біблійних перекладів, що активізувалася на теренах Російської імперії спочатку зусиллями Російського біблійного товариства, а потім — у процесі підготовки Синодального перекладу Біблії.

Ще в 1822 р. О. Максимович та С. Гуляев за дорученням комісії духовних училищ перекладали книгу Левіт; у тісному зв'язку з практикою перекладів та викладанням біблійних мов стояли й наукові зусилля С. Ф. Соловйова, який уклав у 1827 р. халдейську (арамейську) граматику, котра отримала високу оцінку видатного та знаного тоді гебраїста протоієрея професора Г. П. Павського⁴²⁷. І. П. Максимович та М. С. Гу-

⁴²⁷ Див.: Малышевский И. Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие // ТКДА. 1869. № 11. С. 64–138.

ляєв брали участь в підготовчій праці з укладення російського Синодального перекладу Біблії. Максимовичу належать переклади з давньоєврейської перших 19 розділів 1 книги Царств (1 Самуїлової) та книги Екклесіяста⁴²⁸. Гуляєву — переклад 1–4 книг Царств, 1–2 книг Параліпоменон, книги Ездри, Неемії, Естер⁴²⁹. З прагненням до вдосконалення церковнослов'янського тексту Біблії були пов'язані текстологічні дослідження та перекладацькі вправи архімандрита (згодом єпископа) Порфирія (Успенського), здійснювані та опубліковані саме в КДА: публікувалися його церковнослов'янські переклади з віднайдених на православному Сході (зокрема на Афоні) давніх грецьких манускриптів⁴³⁰.

Видатний внесок до біблійно-перекладацької праці зробив Я. О. Олесницький: його переклади старозавітних книг пророків Ісайї, Єремії, Єзекиїля, Даниїла друкувалися в «Трудах КДА» протягом 1865–1873 рр. у супроводі історичних та філологічних коментарів-приміток⁴³¹. Як з перекладцьким досвідом, так і з лекційними викладами з давньоєврейської мови напряду перегукувалися наукові праці Олесницького з біблійної текстології та старозавітної поетики⁴³². А його «Правила» для укладення популярних приміток до Синодального перекладу були вагомим внеском у історію становлення традиції російських тлумачних Біблій⁴³³.

Цікавим прикладом активізації науково-дослідницьких зусиль київських біблеїстів у зв'язку з перекладацькою практикою стала їхня участь у створенні наприкінці XIX — початку XX ст. перекладів творів святих отців та вчителів Церкви. У перекладанні пам'яток патристичної біблійної екзегези узяли участь як професори старшого покоління, так і молоді викладачі. Так, переклади екзегетичних праць блж. Ієроніма та блж. Августина,

⁴²⁸ Друкувалися в «Трудах КДА» за 1861 р., в №№ 1–12, та «Христианском чтении» за 1861 р., т. 2. № 4. Чистович И. А. История перевода Библии на русский язык. Репр. воспр. изд. 1899 г. М.: РБО, 1997. С. 317–318.

⁴²⁹ Див.: Исторические книги Священного Писания Ветхого Завета. К., 1866. Чистович И. А. История перевода Библии на русский язык... С. 318.

⁴³⁰ Див., напр., переклади книг Буття, Притч, Псалтиря, Пісні пісень, Естер, 1 та 2 Маккавейських: Бут. // ТКДА. 1869. № 2. Пс. 1–25 // ТКДА. 1869. № 4. Притч. // ТКДА. 1869. № 5. Пісн. // ТКДА. 1869. № 6. 1–2 кн. Макк. // ТКДА. 1873. № 3, 9. Пс. 26–75 // ТКДА. 1873. № 12. Пс. 76–118 // ТКДА. 1875. № 8–11. Ест. // ТКДА. 1874. № 5.

⁴³¹ Див.: Чистович И. А. История перевода Библии на русский язык... С. 318–319; критика цього перекладу: Там само. С. 333, причому Чистович ніде не називає імені автора перекладу, Я. О. Олесницького.

⁴³² Олесницький А. А. Ритм и метр ветхозаветной поэзии // ТКДА. 1872. № 10. С. 242–294. № 11. С. 403–472. № 12. С. 501–592. Його ж. Тенденционные корректуры иудейских книжников (соферимов) в чтении Ветхого Завета // ТКДА. 1879. № 5. С. 3–54 (далі: Олесницький Ак. Тенденционные корректуры...).

⁴³³ Див. останній підрозділ попереднього розділу, а також: Головащенко С. И. Предыстория русской Толковой Библии в Киевской духовной академии («Правила для руководства при составлении объяснительных примечаний к русскому тексту Библии» А. А. Олесницького) // ТКДА. № 12. К.: Київська духовна академія і семінарія. Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2010. С. 79–91.

здійснені професорами М. Дроздовим та М. Ястребовим, у 1890 та 1891 рр. публікувалися в «Трудах КДА» та були удостоєні премії Преосвященного Михаїла⁴³⁴. Старозавітні коментарі того ж блж. Августина перекладали В. П. Рибінський, О. О. Глаголев, В. Ф. Іваницький, Г. Г. Попович. Коментарі блж. Августина на Новий Завіт перекладав єпископ Василій (Богдашевський), до цієї праці залучалися Н. П. Смирнов та М. Д. Бессарабов⁴³⁵.

Щодо інших теоретичних пошуків у цій галузі, зазначимо наступне. Беручи до уваги лише систематично надруковане (зокрема в «Трудах КДА», теоретичне зацікавлення біблійною текстологією в Київській духовній академії не можна назвати аж надто значним: з 1865 до 1917 р. — трохи більше десятка публікацій, переважно вже на початку XX ст. Проте, уважніше придивившись, бачимо свідоме ставлення київських дослідників до знакових подій світової біблєстики. Це, наприклад, реценція доповіді К. Тишендорфа та полеміка з ним архімандрита Порфирія (Успенського), що була наслідком не дуже відомої світові (бо ж не дуже вдалої) співучасті Порфирія у віднайденні та оприлюдненні Синайського кодексу⁴³⁶. Далі, зустрічаємо публікації, в яких текстологічні знахідки в Єгипті (в Асуані та на о. Елефантина) розглядалися в контексті питання про ідентифікацію грецького тексту Септуагінти⁴³⁷. Останнє є цілком зрозумілим з огляду на потреби саме православної біблєстики: так само як і публікація протягом 1912–1914 рр. великої компілятивної праці згадуваного вже відомого петербурзького біблєїста М. Н. Глубоковського, присвяченої трансляції на православний ґрунт західних здобутків у царині аналізу грецької мови Старого й Нового Завіту⁴³⁸. Новітні на той час критичні видання грецького тексту Нового Завіту в Європі також спричинили аналітичні огляди та спроби текстуальних реконструкцій⁴³⁹.

⁴³⁴ Див., напр.: Извлечение из протоколов Совета КДА за 1891/1892 уч. год. Протокол от 27 марта 1892 г. // ТКДА. 1893. Т. 1. № 3. Приложение. С. 123–124. Извлечение из протоколов Совета КДА за 1893/1894 уч. год. Протокол от 29 марта 1894 г. // ТКДА. 1894. Т. 4. № 10. Приложение. С. 134–136.

⁴³⁵ Див., напр.: Журнал от 26 января 1916 г. // Извлечения из журналов Совета КДА за 1915/1916 уч. год. К., 1916. Див. також: переклад єпископом Васи́лієм (Богдашевським) праці блж. Августина «Две книги евангельских вопросов» в: ТКДА. 1917. Кн. IX–XII (сентябрь — декабрь).

⁴³⁶ Див.: Когда написано наше Евангелие (исследование К. Тишендорфа). Перевод Х. Орды // ТКДА. 1865. № 10. С. 185–236. Порфирий (Успенский), архим. Письмо к Константину Тишендорфу (против древности Синайского кодекса) // ТКДА. 1865. № 11. С. 429–436.

⁴³⁷ Див.: Введенский Ал., свящ. Язык книги пророка Даниила в связи с историей ее происхождения (по поводу вновь найденных асуанских и элефантинских папирусов) // ТКДА. 1912. Т. 1. № 4. С. 493–510. Иваницкий В. Ф. Иудейско-арамейские папирусы с острова Элефантины и их значение для науки Ветхого Завета // ТКДА. 1914. Т. 3. № 11. С. 259–301. № 12. С. 367–419.

⁴³⁸ Див.: Глубоковский Н. Н. Библейский греческий язык в писаниях Ветхого и Нового Завета // ТКДА. 1912. Т. 1. № 2. С. 191–209. Т. 2. № 6. С. 203–228. 1913. Т. 1. № 2. С. 213–226. 1914. Т. 1. № 4. С. 541–560.

⁴³⁹ Див.: Иванов А. Новозаветные писания по новейшему восстановлению их подлинного текста: общая характеристика издания греческого Нового Завета проф. Германа фон Зодена

Публікації ж, присвячені іншим біблійним мовам, виглядають доволі поодинокі: крім згадуваних уже праць Я. О. Олесницького про давньоєврейську поетику та критику давньоєврейської біблійної книжності, відзначимо рецензію О. О. Глаголева на видання граматики єврейської мови⁴⁴⁰. Взагалі ж питання про вивчення та викладання біблійних мов у КДА, як правило, розглядалося переважно в секулярному контексті вивчення та викладання «класичних мов»⁴⁴¹, за винятком загальноросійської дискусії про викладання єврейської мови в духовних навчальних закладах, до якої в 1888–1889 рр. була долучена Рада КДА та академічна професура⁴⁴².

Проте утримаємося від категоричних тверджень щодо ступеня зацікавленості текстологічними та мовними проблемами, ґрунтуючись лише на спеціальних публікаціях. Адже, наприклад, перекладацька праця, пов'язана з підготовкою Синодального перекладу та з удосконаленням церковнослов'янського тексту Біблії, здійснювана в КДА, вимагала значних зусиль саме в галузі текстології, вивчення біблійних мов та дослідження біблійних перекладів. Хоча й не часто, але траплялися публікації, що торкалися історії перекладів: як-то історії створення Вульгати в контексті біографії Ієроніма Стридонського⁴⁴³, або в контексті аналізу культурно-політичної ситуації навколо створення російського перекладу Біблії⁴⁴⁴. Відзначимо публікацію С. М. Сольського про Острозьку Біблію⁴⁴⁵ — видання, що стало визначною подією у духовному та культурному поступі України та усієї Східної Європи.

Біблійна ісагогіка. До цього проблемно-тематичного напрямку належать публікації з викладом вступних, загальних відомостей про Святе Письмо в цілому, або про окремі книги Старого чи Нового Завіту. Ісагогічні матеріали, зважаючи на їх специфічне місце в біблеїстичних дослідженнях, є необхідним компонентом коментаторських розвідок, а також навчальних курсів. Також нагадаємо, що саме на тлі ісагогіки на межі

и специальное рассмотрение реконструкции Послания к Евреям // ТКДА. 1916. Т. 2. №№ VII–VIII (июль — август). С. 269–298.

⁴⁴⁰ Див.: Глаголев А. А., свящ. [рец. на:] Троицкий И. Г., проф. Грамматика еврейского языка. Издание второе, исправленное и дополненное. СПб., 1908. VI+186 с. // ТКДА. 1908. Т. 2. № 8. С. 687–689.

⁴⁴¹ Див.: Певницкий В. О значении классических языков в системе образования // ТКДА. 1863. № 11. С. 329–400. Корольков Ив. О преподавании классических языков в духовных семинариях и академиях // ТКДА. 1876. № 10. С. 258–293.

⁴⁴² Про цю дискусію див.: Головащенко С. І. Викладання й вивчення біблійних мов у КДА: культурно-конфесійні та ідеологічні обставини // Магістеріум. К., КМ академія, 2004. С. 22–34, а також у другому підрозділі розділу 2 цієї книжки.

⁴⁴³ Див.: Щёголев Н. И. Жизнь блаженного Иеронима Стридонского // ТКДА. 1863. №№ 1–3.

⁴⁴⁴ Див.: Сольский С. Об участии императора Александра I в издании Библии на русском языке // ТКДА. 1878. № 1. С. 172–196.

⁴⁴⁵ Див.: Сольский С. Острожская Библия в связи с целями и видами ее издателя // ТКДА. 1884. № 7. С. 293–320.

ХІХ та ХХ стт. відбувалася суперечлива взаємодія традиційних та науково-критичних методологій у біблєистиці.

Ісагогічні публікації в КДА в різні роки найактивніше представлені такими представниками академічної професури, як архімандрит (згодом єпископ) Філарет (Філаретов), С. М. Сольський, А. С. Царевський, Я. О. Олесницький, М. М. Дроздов, В. П. Рибінський, Д. І. Богдашевський, О. О. Глаголев. Тематично ж тут визначаються:

- оглядові статті, присвячені окремим біблійним книгам або розділам Святого Письма;
- публікації, присвячені проблемам написання загальних вступів до Біблії, що торкалися як науково-методологічних, так і навчально-дидактичних питань;
- спеціальні ісагогічні розвідки, де розглядалися питання походження, датування, авторства, хронології біблійних книг.

Бачимо, що праці київських біблєїстів з ісагогіки старозавітного та новозавітного тексту стали прямим продовженням їхніх викладацьких зусиль. Характерною особливістю публікацій у цій галузі була можливість безпосереднього використання багатьох із цих праць як навчальних посібників. Так, архімандрит (згодом єпископ) Філарет (Філаретов) саме в зв'язку зі своїми аудиторними викладами здійснював ісагогічні розвідки повчальних та поетичних книг Старого Завіту⁴⁴⁶. Професор за кафедрою Святого Письма Нового Завіту С. М. Сольський також у відповідності до свого предмету публікував ісагогічні лекції до книг Старого й Нового Завіту, аналізував історію біблєзнавчих досліджень та тлумачень Писання⁴⁴⁷. Саме Сольський одним з перших сформулював для православної біблєистики завдання викладу ісагогічних відомостей на гідному науковому рівні та запропонував шляхи вирішення цього завдання⁴⁴⁸.

Серйозними ісагогічними працями був відомий Я. О. Олесницький; крім аналізу окремих книг Старого Завіту⁴⁴⁹, він уславився як дослідник

⁴⁴⁶ Філарет, архим. Песни степеней // Воскресное чтение. Год XX (1856–1857). №№ 41, 52. Філарет, архим. Происхождение книги Иова // ТКДА. 1872. № 3. С. 401–582. № 5. С. 193–271. № 8. С. 669–704. № 9. С. 1–73. Філарет, еп. Происхождение книги Экклезиаст // ТКДА. 1874. № 10. С. 1–101. 1875. № 4. С. 3–38. № 5. С. 255–299.

⁴⁴⁷ Див.: Сольский С. Из чтений по Ветхому Завету // ТКДА. 1870. № 9. С. 589–640. 1871. № 7. С. 71–117. Його ж. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. № 8. С. 243–284. 1878. № 4. С. 98–127. Його ж. Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА. 1866. №№ 10, 11, 12. Його ж. Употребление и изучение Библии в России // Правосл. обозр. 1868. Т. 27. №№ 10, 11. Його ж. Обзорение трудов по изучению Библии в России с XV века до настоящего времени // Правосл. обозр. 1869. Т. 1. №№ 2, 4, 6.

⁴⁴⁸ Див.: Сольский С. М. Каков может быть состав научных введений в книги Св. Писания в настоящее время? // ТКДА. 1887. № 3. С. 358–376.

⁴⁴⁹ Див.: Олесницкий А. А. Книга Песнь песней (Шир га-ширим) и ее новейшие критики. К., 1882. Його ж. Книга Притчей Соломоновых (Мишле) и ее новейшие критики. К., 1884.

та систематизатор святоотцівської ісагогіки та екзегетики⁴⁵⁰. Свою магістерську дисертацію присвятив ісагогіці старозавітних історичних книг А. С. Царевський. Серед його праць — як викладача кафедри Святого Письма Старого Завіту — також фундаментальний вступ до Старого Завіту, з якого був опублікований розділ про П'ятикнижжя⁴⁵¹.

Його наступник по кафедрі В. П. Рибінський з позицій православної ісагогіки полемізував з представниками релігійно-історичної школи в західній біблеїстиці (панвавилонізму)⁴⁵². Викладаючи відомості про пророцькі книги, Рибінський аналізував як явище старозавітного профетизму, так і книги окремих пророків⁴⁵³.

*Професор КДА Д. І.
Богдашевський (1861–1933)*

Авторитетним фахівцем з ісагогіки та екзегези Нового Завіту та одним із найплодовитіших київських авторів-біблеїстів був Д. І. Богдашевський (з 1914 р. — єпископ Василій). Вирішення актуальних питань біблійної науки він засновував на церковному Переданні. До його найбільш зрілих ісагогічних та екзегетичних праць відносять докторську дисертацію про Послання апостола Павла до Ефесян⁴⁵⁴ та дослідження Євангелія від Матвія⁴⁵⁵. Взагалі, дослідженням апостольських Послань та євангельської оповіді Д. І. Богдашевський приділяв дуже багато уваги⁴⁵⁶. Ще

⁴⁵⁰ Див.: Олесницький А. А. Руководственные о Священном Писании Ветхого и Нового Завета сведения из творений свв. отцов и учителей Церкви. СПб., 1894.

⁴⁵¹ Див.: Царевский А. Происхождение и состав I и II книг Паралипоменон // ТКДА. 1878. № 7. С. 79–192. № 8. С. 221–275. Його ж. Происхождение и состав Первой и Второй книг Паралипоменон. К., 1878. Його ж. Пятюкнижие Моисея // ТКДА. 1889. № 2. С. 282–332. № 5. С. 48–102. № 6. С. 171–222. № 8. С. 566–616. № 10. С. 181–229. № 12. С. 456–479. Його ж. Введение в Священное Писание Ветхого Завета. Пятюкнижие Моисея. К., 1890.

⁴⁵² Рыбинский Вл. П. К вопросу об отношении Библии к Вавилону. К., 1904.

⁴⁵³ Див.: Рыбинский Вл. П. Ветхозаветные пророки // ТКДА. 1907. Т. 3. № 12. Його ж. Книга пророка Авдия // ТКДА. 1909. Т. 3. № 12. С. 636–684. Його ж. Книга пророка Михея // ТКДА. 1910. Т. 3. № 11. С. 319–361. № 12. С. 525–554.

⁴⁵⁴ Див.: Богдашевский Д. И. Послание св. ап. Павла к Ефессянам // ТКДА. 1900. № 3. С. 435–476. № 6. С. 254–285. 1901. № 2. С. 159–210. 1903. № 2. С. 254–304. № 4. С. 505–537. № 6. С. 213–274. № 10–12. С. 273–368. 1904. № 1–9. С. 369–678 // ТКДА. 1901. № 12. С. 359–382.

⁴⁵⁵ Василий (Богдашевский), еп. Происхождение Евангелия от Матфея // ТКДА. 1915. Т. 3. № 10–11 (октябрь — ноябрь). С. 205–243. Його ж. Евангелие от Матфея. Критико-экзегетическое исследование. К., Тип. «Пётр Барский», 1915.

⁴⁵⁶ Див.: Богдашевский Д. И. О Втором Послании св. ап. Павла к Коринфянам // ТКДА. 1902. № 7. С. 349–375. Його ж. Послание св. апостола Павла к Евреям // ТКДА. 1905. Т. 1. № 3. С. 325–359. Його ж. О личности св. апостола Павла // ТКДА. 1906. Т. 1. № 1. С. 1–16. Його ж. Первое Послание св. апостола Павла к Коринфянам // ТКДА. 1905. Т. 1. № 3. С. 303–335. Його ж. Послание св. апостола Иакова // ТКДА. 1907. Т. 3. № 10. С. 181–210. № 11. С. 439–462. Його ж.

один мотив праць Богдашевського — апологія історичності новозавітної оповіді⁴⁵⁷.

Консервативні ісагогічні позиції займав О. О. Глаголев, виступаючи з критикою положень школи Вельгаузена про походження священства та ширше — про атрибуцію книг П'ятикнижжя⁴⁵⁸.

У низці спеціальних ісагогічних розвідок у різні роки відзначилися викладачі або ж вихованці Київської духовної академії, що не були штатними біблєїстами, проте мали зацікавлення в предметі в зв'язку зі своїми професійними заняттями⁴⁵⁹.

Біблійна екзегеза та біблійне богослів'я. Цей проблемно-тематичний розділ найбільше представлений такими авторами, як С. М. Сольський, Д. І. Богдашевський, В. П. Рибінський, М. Н. Скабалланович, О. О. Глаголев, М. Е. Поснов. Характерною ознакою цих публікацій є виконання їх на православних традиційних засадах. Проте не виключалося достатньо активне зіставлення традиції з модерною раціоналістичною критикою, а також з досвідом інославної (переважно протестантської) екзегези.

До цієї великої групи відносимо, по-перше, твори, присвячені біблійним тлумаченням, як в історичному аспекті (історія екзегези), так і в аспекті розкриття певних понять або тем біблійного богослів'я. По-друге, це власне коментарі конкретних біблійних книг або їх фрагментів. У жанровому відношенні визначаємо такі підгрупи публікацій історико-екзегетичного та проблемно-екзегетичного характеру:

- статті, присвячені представникам патристичної екзегези; з огляду на важливість цієї методологічної традиції для православної біблєїстики кількість таких публікацій не видається нам значною (спеціально як екзегети в публікаціях ТКДА досліджувалися, наприклад, лише Тертуліан, Амвросій Медіоланський, Юнілій Аф-

Второе Соборное Послание св. апостола Петра // ТКДА. 1908. Т. 2. № 7. С. 355–393. Його ж. Послание св. апостола Иуды // ТКДА. 1908. Т. 3. № 11. С. 361–389. Його ж. Неповрежденность четвертого Евангелия // ТКДА. 1917. №№ 9–12 (сентябрь — декабрь). С. 205–243.

⁴⁵⁷ Див.: Богдашевский Д. И. О Евангелиях и евангельской истории (против современного рационализма). К., 1902. Його ж. Исторический характер книги Деяний апостольских // ТКДА. 1909. Т. 3. № 11. С. 381–425. Його ж. Об источниках книги Деяний апостольских // ТКДА. 1910. Т. 3. № 10. С. 169–202. Його ж. Хронология книги Деяний апостольских // ТКДА. 1911. Т. 1. № 1. С. 1–29.

⁴⁵⁸ Див.: Глаголев А. А., прот. Книга Левит (библиологический очерк) // ТКДА. 1915. Т. 1. № 3 (март). С. 335–378.

⁴⁵⁹ Див., напр.: Дроздов Н. М. О происхождении книги Товита // ТКДА. 1884. № 6. С. 156–209. 1900. № 9. С. 3–23. 1901. № 1. С. 111–158. № 2. С. 300–318. Титов Ф. И. Обстоятельства происхождения Первого Послания св. ап. Павла к Фессалоникийцам и интерес исследования о нём // ТКДА. 1893. № 12. С. 497–515. Благовещенский М. Книга Плач. Опыт исследования исагогическо-экзегетического. К., 1899. Родников В. П. К вопросу о происхождении 1-ой Макавейской книги // ТКДА. 1907. Т. 2. № 6. С. 312–324.

риканський, рецензувалися іноземні праці, присвячені екзегетиці отців-каппадокійців)⁴⁶⁰;

- екзегетичне розкриття тих чи інших питань біблійного богослів'я (біблійне вчення про Слово-Логос; співвідношення природного й надприродного в священній історії, біблійна ангелологія, ідея Завіту — союзу з Богом, біблійні чудеса, вчення про гріх, виправдання та спасіння, месіанська ідея, біблійна антропологія, вчення про Царство Небесне тощо)⁴⁶¹;
- коментарі на окремі біблійні книги або їхні фрагменти; тут цікавим видаються жанри «екзегетичних заміток» та розгорнутих тлумачень євангельських сюжетів, автором яких був Д. І. Богdashевський⁴⁶²;

⁴⁶⁰ Див.: Сворцов К. Трактат Тертуллиана о молитве Господней // ТКДА. 1865. № 3. С. 419–438. Сольский С. М. Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА. 1866. № 10. С. 157–190. № 11. С. 305–342. № 12. С. 466–506. Малеванский Г., свящ. [рец. на:] Die grossen Kappadicier — Basilius, Gregor von Nazianz und Gregor von Nissa als Exegeten. Ein Beitrag zur Geschichte der Exegese, v. Lic. H. Weiss. Braunsberg, 1872 // ТКДА. 1872. № 12. С. 593–595. Лосев С. Св. Амвросий Медиоланский как толкователь Священного Писания Ветхого Завета // ТКДА. 1896. № 3. С. 295–332. № 7. С. 272–317. № 12. С. 470–485. Рыбинский В. П. Юний Африканский и его руководство к изучению Библии // ТКДА. 1903. № 10. С. 238–257.

⁴⁶¹ Див.: Скрыбин М., прот. Бог Слово. Общий взгляд св. евангелиста Иоанна Богослова на Божественное Лицо Господа Иисуса Христа и мессианское служение Его роду человеческому (1:10–19) // ТКДА. 1874. № 5. С. 162–188. Сольский Ст. Сверхъестественный элемент в новозаветном Откровении по свидетельствам Посланий ап. Павла, сравнительно с другими новозаветными книгами // ТКДА. 1876. № 1. С. 3–49. № 2. С. 203–221. № 5. С. 296–335. № 9. С. 443–499. № 12. С. 553–596. 1877. № 1. С. 150–234. Богdashевский Д. И. Закон и Евангелие // ТКДА. 1899. № 9. С. 79–100. Глаголев А. А. Ветхозаветное библейское учение об Ангелах (опыт библейско-богословского исследования). К., 1900. Його ж. Основные черты ветхозаветного учения об Ангелах (речь перед защитой диссертации) // ТКДА. 1900. № 11. С. 447–456. Богdashевский Д. И. Действительность воскресения мертвых по учению св. ап. Павла // ТКДА. 1902. № 1. С. 61–98. Глаголев А. Учение Ветхого Завета о грехе, Д. Введенского // ТКДА. 1902. № 4. С. 624–630. Г. [Глаголев А. А.] Новости русской богословской литературы. Поснов М. Э. Идея Завета Бога с израильским народом в Ветхом Завете (опыт богословско-философского обозрения истории израильского народа). Богуслав, 1902 // ТКДА. 1902. № 7. С. 455–460. Поснов М. Э. Взаимодействие двух факторов в истории израильского народа — Божественного и человеческого // ТКДА. 1903. № 6. С. 333–352. Скабалланович М. Н. Что такое был рай? // ТКДА. 1907. Т. 3. № 12. С. 554–572. Поснов М. Э. Евангелие Иисуса Христа и Евангелие апостолов о Христе // ТКДА. 1911. Т. 1. № 3. С. 395–428. Богdashевский Д. И. Христос Спаситель как чудотворец // ТКДА. 1911. Т. 3. № 10. С. 243–274. № 11. С. 377–404. Його ж. Притчи Христа Спасителя о Царствии Небесном (Мф. 13:1–52 и парал.). // ТКДА. 1912. Т. 3. № 10. С. 185–218.

⁴⁶² Див.: Щёголев Н. И. Что такое «Книга Праведного» (Нав. 10:12–13)? // ТКДА. 1882. № 7. С. 297–326. Иннокентий, архиеп. Мысли при чтении некоторых мест в евангелистах // ТКДА. 1883. № 4. С. 677–682. Царевский А. С. Пятикнижие Моисея // ТКДА. 1889. № 2. С. 282–332. № 5. С. 48–102. № 6. С. 171–222. № 8. С. 566–616. № 10. С. 181–229. № 12. С. 456–479. Богdashевский Д. И. Ажеучители, обличаемые в Первом Послании св. ап. Иоанна // ТКДА. 1890. № 3. С. 483–520. № 4. С. 674–713. № 5. С. 60–91. № 6. С. 280–305. № 7. С. 408–441. № 8. С. 545–564. Його ж. Объяснительные замечания к наиболее трудным местам Соборного Послания св. ап. Иакова // ТКДА. 1894. № 9. С. 116–145. Рыбинский В. П. К изъяснению Псалтири // ТКДА. 1901. № 12. С. 493–511. Його ж. К изъяснению 22-го стиха XXXI-й главы книги пророка Иеремии // ТКДА. 1903. № 7. С. 523–533. Богdashевский Д. И. Экзегетические заметки // ТКДА. 1904. № 3. С. 442–449. № 6. С. 304–330. 1905. Т. 2. № 6. С. 253–270. 1907. Т. 2. № 6. С. 196–216. 1909. Т. 2. № 7/8. С. 476–495. 1910. Т. 1. № 3. С. 287–316. Скабалланович М. Н. Что дает богослову первая глава кни-

- критично-апологетичні публікації, де на матеріалі конкретного біблійного тексту зіставлялися православна та протестантська екзегетичні програми, або здійснювався критичний розбір цілої науково-богословської школи, як, наприклад, Тюбінгенської⁴⁶³.

Як бачимо, саме викладачі базових бібліологічних дисциплін (серед яких були й екзегетичні вправи), залишили цікаві досліді також і в царині біблійного богослів'я, що розвивали їхню власну предметну галузь. Так, С. М. Сольський своєю докторською дисертацією заявив про відданість супранатуралістичному підходу в розумінні Писання. Досліджуючи біблійну ангелологію та застосовуючи порівняльний метод, О. О. Глаголев випередив деякі висновки сучасної біблеїстики, ґрунтовані на даних історії релігій Давнього Сходу. А М. Е. Поснов досліджував біблійну ідею Завіту та супранатуралістичну історіософію Біблії.

ги пр. Иезекииля? // ТКДА. 1905. Т. 2. № 6. С. 271–276. Богдашевский Д. И. Послание св. апостола Павла к Евреям // ТКДА. 1905. Т. 1. № 3. С. 325–359. Його ж. Тайная Вечеря Господа нашего Иисуса Христа // ТКДА. 1906. Т. 3. № 10. С. 1–28. Глаголев А. А. Комментарий на книгу Левит. СПб., 1905. Його ж. Комментарий на книгу Руфь. СПб., 1906. Його ж. Комментарий на II книгу Паралипоменон. СПб., 1907. Його ж. Комментарий на книгу Товита. СПб., 1907. Його ж. Комментарий на книгу Притчей Соломона. СПб., 1907. Його ж. Комментарий на книгу Песни песней Соломона. СПб., 1909. Його ж. Комментарий на книги пророков: Наума, Аввакума, Софонии и Аггея. СПб., 1911. Його ж. Комментарий на Соборные Послания. СПб., 1913. Скабалланович М. Н. О звезде волахов // ТКДА. 1906. Т. 3. № 12. С. 443–460. Поснов М. Э. О судьбах библейского Израиля (Рим. IX–XI) // ТКДА. 1907. Т. 1. № 2. С. 151–194. № 4. С. 490–512. Богдашевский Д. И. К изъяснению Первого Послания св. апостола Павла к Коринфянам (1:18–6:20) // ТКДА. 1911. Т. 1. № 4. С. 459–482. Т. 2. № 5. С. 1–15. Його ж. Послание апостолов на проповедь (Мф. 9:35–10:42) // ТКДА. 1912. Т. 1. № 1. С. 1–29. Його ж. Послание Иоанном Крестителем к Иисусу Христу двух своих учеников и речь Господа о неверии народа (Мф. 11:1–30; Лк. 7:17–35) // ТКДА. 1912. Т. 1. № 3. С. 362–380. Його ж. Отношение ко Христу Спасителю книжников и фарисеев (Мф. 12:1–50 и парал.) // ТКДА. 1912. Т. 2. № 5. С. 1–39. Його ж. Христос Спаситель в окрестностях Вифсаиды-Юлии (Мф. 14:1–34 и парал.) // ТКДА. 1913. Т. 1. № 1. С. 10–27. Його ж. Христос Спаситель в земле Геннисаретской, в пределах Тира и Сидона и в Десятиградии (Мф. 14:34–15:38; Мк. 7:24–8:9) // ТКДА. 1913. Т. 1. № 3. С. 329–354. Його ж. Христос Спаситель в Гефсимании // ТКДА. 1913. Т. 1. № 4. С. 619–634. Його ж. Христос Спаситель в пределах Магдалинских, в Вифсаиде и в окрестностях Кесарии Филипповой // ТКДА. 1913. Т. 2. № 7/8. С. 349–373. Василий, архим. (Богдашевский Д. И.) Последнее пребывание Христа Спасителя в Галилее (Мф. 17:1–18:35 и парал.) // ТКДА. 1913. Т. 3. № 10. С. 175–203. № 11. С. 353–376. Його ж. Последнее путешествие Христа Спасителя во Иерусалим (Мф. 19:1–20:34; Мк. 10:1–52; Лк. 18:15–19:28) // ТКДА. 1914. Т. 1. № 1. С. 1–34. № 3. С. 337–363. Його ж. Деятельность Христа Спасителя от входа в Иерусалим до Пасхи страданий (Мф. 21:1–26:2 и парал.) // ТКДА. 1914. Т. 2. № 5. С. 11–47. Т. 3. № 11. С. 213–243. Василий (Богдашевский), еп. Пасха страданий Христа Спасителя (Мф. 26:3–27:66 и парал.) // ТКДА. 1915. Т. 1. № 1 (январь). С. 12–42. № 3 (март). С. 325–354. Його ж. Воскресение Христа Спасителя и явление Воскресшего (Мф. 28:1–20 и парал.). Вознесение Господа на небо (Лк. 24:50–53; Деян. 1:9–12; Мк. 16:19) // ТКДА. 1915. Т. 2. № 5 (май). С. 1–38. Оксьюк М. Ф. Учение св. апостола Павла об оправдании (изъяснение Рим. 3:21–26) // ТКДА. 1914. Т. 2. № 6. С. 151–180. № 7/8. С. 311–339. Смирнов Н., свящ. [рец. на:] Гумилевский И., свящ. Учение св. апостола Павла о душевном и духовном человеке. Сергиев Посад, 1913 // ТКДА. 1914. Т. 1. № 3. С. 497–518.

⁴⁶³ О книге Деяний апостольских, по поводу неправых взглядов на нее некоторых из современных протестантских толковников // ТКДА. 1866. № 8. С. 384–414. № 10. С. 191–250. Виноградов Ф. Новая Тюбингенская школа // ТКДА. 1869. № 6. С. 173–226. № 7. С. 317–360. № 9. С. 62–127.

Видатним внеском до вітчизняної біблійної науки стала участь низки професорів-біблеїстів КДА у всеросійських науково-богословських проектах. Це, насамперед, укладення «Толковой Библии Лопухина»⁴⁶⁴ та «Православной богословской энциклопедии» під редакцією М. Н. Глубоковського⁴⁶⁵.

Біблійна історія. Біблійна археологія. Біблійна культура (суспільство, освіта, право, релігія). Цей проблемно-тематичний розділ тримає першість за кількістю та обсягом публікацій за 55 років (до 5–6 публікацій саме з цієї тематики щорічно). Окрім традиційних внутрішніх потреб православної екзегези в зверненні до історико-культурного контексту біблійних повідомлень, слід зважити також і на активний розвиток історичної критики в європейській біблеїстиці XIX — початку XX ст. Нарешті, на обсяг та кількість публікацій впливав також міждисциплінарний характер досліджень біблійної культури (археологія, громадянська та державно-політична історія стародавнього світу, економіка, право, освіта, мистецтво тощо). Фактичним родоначальником цієї галузі в КДА ще з середини XIX ст. став архімандрит Антонін (Капустін), діяльність якого була тісно пов'язана із збиранням та дослідженням старожитностей Близького Сходу. У цій царині найбільш плідним та найвідомішим київським біблеїстом другої половини XIX — початку XX ст. був Я. О. Олєсницький. Працюючи в 1870–1880-х рр. над вивченням давніх пам'яток Палестини та багато років викладаючи, він створив фундаментальні описові та узагальнюючі праці з цього предмету. Біблійна археологія та пов'язані з нею соціально-релігійні питання були окремими галузями науково-богословських інтересів Ф. Я. Покровського, М. К. Маккавейського, В. П. Рибінського, С. Булатова, О. О. Глаголева, М. С. Стеллецького, М. Е. Поснова.

Викладанню біблійної історії в КДА так само відповідала традиція наукових досліджень. Так, М. І. Щоголев, розкриваючи смисл старозавітної історії визнавав важливість зіставлення старозавітної релігії з релігіями інших давніх народів та пошуку провіденційного смислу в існуванні язичництва. Історичний аналіз біблійних книг здійснював Ф. Я. Покровський. Дослідник, полемізуючи з представниками раціоналістичної історичної критики, утверджував супранатуралістичний підхід до реконструкції біблійної історії. Відомими є праці М. Е. Поснова, де той на ґрунті біблійного матеріалу також досліджував старозавітну та міжзавітну історію. Дослідженнями з історії давньої елліністичної діаспори

⁴⁶⁴ Див., напр., коментарі О. О. Глаголева до 3–4 книг Царств, книг Товита, Наума, книги Діянь апостольських, 1–3 Послань апостола Йоана та коментарі В. П. Рибінського до книг Амоса, Осії, Йоїля, Михея, Овдія.

⁴⁶⁵ Див., напр.: статті О. О. Глаголева «Апокалипсис» у т. 1; «Иегова» у т. 6; «Календарь bibleйско-еврейский и иудейский» у т. 8.; статті В. П. Рибінського: «Иеговисты и элогисты», «Иезекииль», «Иисус, сын Сирахов», «Иов», «Иоииль», «Казни египетские» у т. 6 та т. 7. та статті М. Е. Поснова «Иеремия (пророк)», «Ковчег Завета», «Книжники» у т. 6).

був відомий останній викладач біблійної історії в КДА В. Ф. Іваницький. Отже, з цієї тематики публікувалися:

- статті з біблійної археології, присвячені актуальним подіям у розвитку цієї науки⁴⁶⁶; є також цікаві публікації, що демонструють власний досвід прилучення до первинного археологічного матеріалу, власні спроби історико-археологічних та історико-культурних реконструкцій. Виділимо тут, насамперед, звіти про археологічні експедиції до Палестини, найповнішим із яких є звіт Я. О. Олесницького⁴⁶⁷, та його ж фундаментальну узагальнюючу працю-підручник з біблійної археології, видану посмертно⁴⁶⁸;
- статті прикладного характеру, де матеріал і методологія біблійної археології та історії стародавнього світу застосовані для дослідження прийнятих церковною традицією персоналій, сюжетів та подій священної історії⁴⁶⁹; старозавітної історії в контексті історії Давнього Сходу⁴⁷⁰; різних аспектів зобра-

⁴⁶⁶ Див.: Фоменко Кл., прот. Новые раскопки в Иерусалиме // ТКДА. 1894. № 9. С. 171–177. Олесницький А. Вопрос о новейших открытиях моавитских древностей (с рисунками) // ТКДА. 1877. № 10. С. 2–78. Його ж. Путешествие одного египтянина в Палестину, Сирию и Финикию в XIV в. пред Р. Хр. (новый источник для библейской географии) // ТКДА. 1876. № 3. С. 452–509. Олесницький А. А. О том, как доктор Сепп открыл древний храм Ваала между Иерусалимом и Вифлеемом // ТКДА. 1878. № 3. С. 637–657. Його ж. Гробница Аарона на реке Ор // ТКДА. 1879. № 3. С. 356–371. Фоменко Кл., прот. Заметки о гробе царя Давида // ТКДА. 1898. № 11. С. 439–450. Рыбинский Вл. П. По поводу новейших археологических раскопок в Палестине // ТКДА. 1908. Т. 3. № 11. С. 436–458. Анатолий, архим. Дельфийская надпись и ее значение для хронологии ап. Павла // ТКДА. 1913. Т. 1. № 1. С. 49–58.

⁴⁶⁷ Див.: Олесницький А. Святая Земля. Отчет по командировке в Палестину и прилегающие к ней страны. Часть I. Иерусалим и его древние памятники (со многими рисунками в тексте) // ТКДА. 1875. № 2. С. 215–371. № 3. С. 481–569. № 4. С. 93–192. № 6. С. 511–587. № 7. С. 107–160. № 12. С. 275–350. Часть II. Замечательнейшие по древним памятникам места Иудеи (вне Иерусалима), Самарии, Галилеи Верхней и Нижней, Финикии и Ливанской области // ТКДА. 1876. № 1. С. 50–111. № 5. С. 336–410. № 8. С. 249–276. № 10. С. 17–72. 1877. № 2. С. 335–379. № 3. С. 441–468. № 5. С. 262–300. № 12. С. 463–524. 1878. № 2. С. 249–298. № 4. С. 48–97. № 6. С. 427–501. № 9. С. 505–589. Його ж. Судьбы древних памятников Св. Земли (Речь, произнесенная в торж. собр. Киев. дух. академии 28 сент. 1875 г. // ТКДА. 1875. № 11. С. 1–21.

⁴⁶⁸ Див.: Олесницький А. А. Библийская археология. Под редакцією и с дополнениями В. П. Рыбинского. Петроград: Издание Российского Палестинского общества, 1920 (далі: Олесницький А. А. Библийская археология...).

⁴⁶⁹ Див.: Щёголев Н. И. Призвание Авраама и церковно-историческое значение этого события. К., 1873. Гассиев Аф. Симон Волхв и его время (истор.-критич. очерк) // ТКДА. 1869. № 10. С. 3–38. 1870. № 2. С. 445–473. Антонин (Капустин), архим. [комент. переклад]: Лаут Ф. Й. Фараон, Моисей и Исход // ТКДА. 1875. № 11. С. 249–271. № 12. С. 455–472. б/а. О древнем имени Божиим // ТКДА. 1887. № 5. С. 3–37. Маккавейский Н. К. Археология истории страданий Господа Иисуса Христа // ТКДА. 1890. № 12. С. 558–610. 1891. № 1. С. 37–86. № 2. С. 208–274. № 3. С. 418–475. № 4. С. 580–627. № 5. С. 99–150. Песоцкий С. А. Святой пророк Даниил, его время, жизнь и деятельность // ТКДА. 1896. № 8. С. 1–28. № 9. С. 29–76. № 10. С. 77–156. № 11. С. 157–220. № 12. С. 221–268. 1897. № 2. С. 269–300. № 3. С. 301–332. № 4. С. 333–364. № 5. С. 365–412. № 6. С. 413–444. № 7. С. 445–491. Покровский Ф. Я. Военачальник Давидов — Иоав // ТКДА. 1903. № 8. С. 535–585. Глаголев А. А., свящ. [рец. на:] Феофан, архим. Тетраграмма, ветхозаветное Божественное имя יהוה // ТКДА. 1906. Т. 1. № 2. С. 382–388.

⁴⁷⁰ Див.: Олесницький А. Государственная летопись царей иудейских, или книги забытые (Παραλειπομένα) // ТКДА. 1879. № 8. С. 393–479. № 12. С. 415–462. Його ж. Государствен-

женого в Біблії релігійного, суспільного та культурного життя: релігійних практик⁴⁷¹, господарського та економічного⁴⁷², правових відносин⁴⁷³, державного, громадського та сімейного життя⁴⁷⁴, освіти та виховання⁴⁷⁵, літератури та мистецтва⁴⁷⁶.

Біблія та інші культури. Біблія та іудаїзм: Релігійно-культурна компаративістика. Цей напрям безпосередньо пов'язаний з попереднім.

ная израильская летопись, или книга царей Херема // ТКДА. 1880. № 5. С. 3–83. Покровский Ф. Я. Разделение Еврейского царства на царства Иудейское и Израильское // ТКДА. 1885. № 5. С. 3–48. № 6. С. 209–236. № 7. С. 329–379. № 8. С. 614–670. № 9. С. 22–48. № 10. С. 231–274. № 11. С. 373–423. № 12. С. 515–570. Платон, иеромонах. Древний Восток при свете Божественного Откровения // ТКДА. 1898. №№ 6–12. С. 1–448. 1899. №№ 2–4. С. 449–670+I–IV.

⁴⁷¹ Руководство к библейской археологии. Часть I. Богослужбные отношения израильтян. Карла Фридриха Кейля. Пер. с нем. под ред. А. Олесницкого // ТКДА. 1871. № 12. С. 1–48. 1872. №№ 1, 3, 7, 9, 11, 12. С. 49–288. 1873. №№ 1–7, 9–12. С. 289–464. 1874. №№ 1–7. С. 465–592. Вержолович М. Пророческое служение в Израильском (десятиколенном) царстве // ТКДА. 1889. № 4. С. 631–691. № 5. С. 137–163. № 11. С. 307–332. 1890. № 2. С. 255–314. № 10. С. 217–266. 1891. № 2. С. 310–341. № 3. С. 474–507. № 6. С. 203–249. Никитин А. А. Синагоги иудейские как места общественного богослужения // ТКДА. 1890. № 3. С. 471–482. № 4. С. 637–673. № 7. С. 442–457. № 8. С. 565–606. № 9. С. 62–80. № 11. С. 439–480. № 12. С. 611–643. 1891. № 4. С. 527–579. № 6. С. 250–282. № 7. С. 436–495. Рыбинский В. П. Древнееврейская суббота // ТКДА. 1891. № 11. С. 398–434. № 12. С. 545–595. 1892. № 2. С. 230–273. № 3. С. 387–404. № 4. С. 546–587. № 6. С. 304–342. № 9. С. 116–141. Ключарев Гр., свящ. Значение ветхозаветного священства // ТКДА. 1904. № 2. С. 202–297. Поснов М. К характеристике внутренней жизни послеопленного иудейства // ТКДА. 1904. № 8. С. 629–658. № 10. С. 281–310. 1905. Т. 1. № 3. С. 360–404. Т. 2. № 7. С. 343–412. Його ж. Мессия и мессианское Царство по изображениям апокрифов и пророческих книг (к характеристике внутренней жизни послеопленного иудейства) // ТКДА. 1906. Т. 1. № 3. С. 389–447. Т. 2. № 6. С. 177–213. Рыбинский В. П. Ветхозаветные пророки // ТКДА. 1907. Т. 3. № 12. С. 603–619. Скабалланович М. Н. Таинственный храм пророка Иезекииля // ТКДА. 1908. Т. 1. № 3. С. 329–361. Т. 2. № 8. С. 519–550. Рыбинский В. П. О паломничестве в Иерусалим в библейское время // ТКДА. 1909. Т. 3. № 11. С. 495–515. Глаголев А. А., свящ. Левиты и Левиино колено // ТКДА. 1912. Т. 1. № 2. С. 171–190. № 3. С. 341–361. Попович Г. Г. Значение Иерусалимского храма в ветхозаветной теократии // ТКДА. 1913. Т. 3. № 12. С. 613–625.

⁴⁷² Див.: Булатов С. Состояние иудейских ремесленников во времена земной жизни Иисуса Христа // ТКДА. 1883. № 8–9. Його ж. Древнееврейские монеты // ТКДА. 1884. № 10. С. 223–247. № 11. С. 305–343. 1885. № 3. С. 384–412. № 6. С. 255–294. № 7. С. 420–434. № 8. С. 582–595. № 12. С. 601–656.

⁴⁷³ Булатов Сергей. Полицейское право у древних евреев // ТКДА. 1883. № 6. С. 320–355.

⁴⁷⁴ Див.: В-в А. [Воронов А. Д.] Семейный быт древних евреев по Пятюкнижью // ТКДА. 1866. № 10. С. 251–288. № 11. С. 416–442. Руководство к библейской археологии. Часть II. Гражданственно-социальные отношения израильтян. Карла Фридриха Кейля. Пер. с нем. под ред. А. Олесницкого // ТКДА. 1875. №№ 2–4, 6–8, 10, 12. С. 33–208. 1876. №№ 2, 4–10, 12. С. 209–384. Стеллецкий Н., свящ. Брак у древних евреев // ТКДА. 1891. № 8. С. 511–561. № 9. С. 3–57. № 10. С. 171–210. № 12. С. 492–544. 1892. № 2. С. 274–318. № 7. С. 265–415. № 8. С. 567–628. № 10. С. 225–260. Глаголев А. А. Древнееврейская благотворительность // ТКДА. 1903. № 1. С. 1–83. Його ж. Закон ужичества, или левиратный брак, у евреев (Библейско-археологический очерк) // ТКДА. 1914. Т. 1. № 4. С. 519–540.

⁴⁷⁵ Див.: Ананьинский Н. Состояние просвещения у палестинских иудеев в последние три века перед Рождеством Христовым // ТКДА. 1865. № 8. С. 393–446. Маккавейский Н. К. Воспитание у ветхозаветных евреев // ТКДА. 1901. № 5. С. 117–142. № 11. С. 269–305. Його ж. Древнееврейская школа // ТКДА. 1903. № 9. С. 3–48.

⁴⁷⁶ Див.: Олесницкий А. Древнееврейская музыка и пение // ТКДА. 1871. № 11. С. 107–161. № 12. С. 368–417. Його ж. Ритм и метр ветхозаветной поэзии // ТКДА. 1872. № 10. С. 242–294. № 11. С. 403–472. № 12. С. 501–592.

Зусилля археологів та істориків, спрямовані на пошук матеріалу для реконструкції історико-культурного контексту біблійної оповіді, завжди були органічно включені у вивчення історії Давнього Сходу, пов'язані з дослідженням зв'язків та взаємовпливів між стародавніми культурами. Це давало підстави для кращого розуміння біблійної культури.

Спостерігаємо, що вже з 70-х рр. XIX ст. в рамках київської духовно-академічної біблєстики, а конкретніше — у тісному зв'язку з біблійно-археологічними та біблійно-історичними дослідженнями поступово конституювалися компаративне вивчення стародавніх культур та релігій. Тут відзначимо зацікавленість академічної професури в дослідженні асиро-вавилонських впливів на біблійну культуру та релігію⁴⁷⁷; впливу давньої іранської релігії на деякі книги Старого Завіту⁴⁷⁸; історії етнічного та релігійного синкретизму самарянської спільноти⁴⁷⁹; культурної єдності та багатоманітності стародавнього Сходу⁴⁸⁰; взаємодії біблійної та елліністичної культур⁴⁸¹. Дослідження старозавітної (давньоєврейської) історії, релігії та культури, зафіксовані як у цьому, так і у попередньому розділі, тісно сполучалися з дослідженнями талмудичної традиції та іудаїзму в цілому⁴⁸², тому можна твердити про фактичне започаткування

⁴⁷⁷ Покровский Ф. Рассказ ассирийских клинообразных надписей о потопе (сост. по соч. Георга Смита «Chaldäische Genesis» в нем. пер. Германа Делича. Лейпциг, 1876) // ТКДА. 1879. № 1. С. 127–154. Дроздов Н. М. К вопросу о соглашениях библейских свидетельств с данными ассириологии // ТКДА. 1896. № 8. С. 490–533. Песоцкий С. А. Повествование асиро-вавилонских клинообразных надписей о творении мира // ТКДА. 1901. № 10. С. 228–276. Рыбинский В. П. Вавилон и Библия (по поводу речи Делича «Babel und Bibel») // ТКДА. 1903. № 5. С. 113–144. Рыбинский В. П. К вопросу об отношении Библии к Вавилону. [рец. на:] Huprecht H. V. Die Ausgrabungen im Bel-Tempel zu Nippur. Leipzig, 1903 // ТКДА. 1904. № 1. С. 46–58.

⁴⁷⁸ Див.: Дроздов Н. М. Парсизм в книге Товита // ТКДА. 1901. № 6. С. 244–285.

⁴⁷⁹ Див.: Рыбинский В. П. Очерк истории самарян // ТКДА. 1895. № 3. С. 424–472. № 11. С. 387–427. Його ж. Источники для изучения самарянства // ТКДА. 1911. Т. 2. № 6. С. 149–199. Його ж. Обзор самарянской письменности // ТКДА. 1905. Т. 3. № 9. С. 87–144. № 12. С. 620–639. Його ж. Из истории самарян // ТКДА. 1912. Т. 1. № 1. С. 119–162. Його ж. Религия самарян // ТКДА. 1912. Т. 2. № 5. С. 150–179. № 7/8. С. 337–374. Т. 3. № 9. С. 124–180.

⁴⁸⁰ Див.: Платон, иеромонах. Древний Восток при свете Божественного Откровения // ТКДА. 1898. №№ 6–12. С. 1–448. 1899. №№ 2–4. С. 449–670+I–IV. Глаголев А. А. [рец. на:] Восточные обычаи в библейских странах. Г. В. Тристана. Перев. с англ. В. Н. Аничковой. Изд. Императорского Православного Палестинского общества. СПб., 1900 // ТКДА. 1901. № 2. С. 297–299.

⁴⁸¹ Див.: Рыбинский В. П. Религиозное влияние иудеев на языческий мир в конце ветхозаветной и начале новозаветной истории и прозелиты иудейства // ТКДА. 1898. № 11. С. 308–344. № 12. С. 451–483. Смирнов Н. П. Терапевты и сочинение Филона Иудея о жизни созерцателей (Περὶ βίον θεωρητικόν) // ТКДА. 1909. Т. 1. № 1. С. 1–27. № 2. С. 237–266. № 3. С. 357–370. № 4. С. 457–504. Т. 2. № 5. С. 1–21. Иваницкий В. Ф. О происхождении иудейского эллинизма Александрии // ТКДА. 1912. Т. 1. № 2. С. 253–269.

⁴⁸² Олесницкий А. Из талмудической мифологии // ТКДА. 1870. № 1. С. 149–209. № 2. С. 402–444. № 4. С. 201–244. № 8. С. 273–327. Рыбинский В. П. Исторический очерк лжемессиянских учений в иудействе // ТКДА. 1901. № 9. С. 89–123. Його ж. [рец. на:] История израильского народа. М.: Синод. типография, 1902 // ТКДА. 1902. № 10. С. 332–338. Глаголев А. А. [рец. на:] Доцент иеромонах Иосиф. История иудейского народа по «Археологии» Иосифа

в КДА досліджень у галузі іудаїки. Причому релігійна та культурологічна компаративістика здатна була проєктуватися не лише в минуле, але й на сучасність початку XX ст.⁴⁸³

Біблія як навчальна дисципліна. Проблеми викладання Біблії. Цей проблемно-тематичний напрям, як прикладний, пов'язаний і з біблійною ісагогікою, і з екзегезою, і з аналізом біблійної історії та культури. Тому, звичайно, більшість творів із уже розглянутих розділів можуть бути проаналізовані в зв'язку з організацією викладання Біблії — як традиційного, в рамках певних конфесійних екзегетичних програм, так і базованого на науково-критичному підґрунті.

Важливість цього напрямку в КДА визначалася специфікою академії як православного церковного навчального закладу, орієнтованого на підготовку богословів, але насамперед — кадрів духовенства. Відповідно, з цим була пов'язана необхідність пошуку форм як богословсько-го, так і популярного викладу біблеїстичних знань.

В рамках цього напрямку найбільш цікавлять публікації, де або здійснювалася рефлексія над навчально-дидактичною організацією біблеїстичного матеріалу, або аналізувався відповідний досвід (як-от у рецензіях на підручники), або описувався власний досвід викладання Біблії. Так, в цілому невеликий за обсягом та кількістю публікацій напрям насправді виявився представлений авторами, котрі, кожен у свій час, уособлювали київську біблеїстику саме з боку здатності до саморефлексії, до концептуалізації досвіду, до пошуків шляхів практично-педагогічної реалізації богословського на наукового потенціалу⁴⁸⁴.

Апокрифічна література. Апокрифи та канонічні книги Біблії. Публікації цієї групи в ТКДА не є численними: 14 статей та одна рецензія протягом 1861–1906 рр. У полі зору дослідників (у 60–70-ті рр. це був, насамперед, К. І. Скворцов; у 80-ті рр. — К. Д. Попов; на початку 1900-х

Флавия (Опыт критического разбора и обработки). Свято-Троицкая Лавра, 1903 // ТКДА. 1903. № 9. С. 143–147.

⁴⁸³ Глаголев А. А., свящ. Сионистское движение в современном еврействе и отношение этого движения к всемирно-исторической задаче библейского Израиля // ТКДА. 1905. Т. 1. № 4. С. 513–565. Г. А. Мнимое пророчество Ветхого Завета о Российской Государственной Думе // ТКДА. 1905. Т. 3. № 12. С. 660–663.

⁴⁸⁴ Сольский С. [рец. на:] Руководство к последовательному чтению учительных книг Ветхого Завета. К., 1871. Руководство к последовательному чтению пророческих книг Ветхого Завета. Изд. 2-е, дополненное и исправленное. К., 1871 // ТКДА. 1871. № 8. С. 431–444. Його ж. [рец. на:] Руководственное пособие к пониманию Псалтири. Свящ. Х. Орды. К., 1882 // ТКДА. 1883. № 6. С. 366–368. Його ж. [рец. на:] Руководство к изъяснительному чтению Четвероевангелия и Деяний апостольских. А. Иванова. К., 1886. + Учебное руководство к толковому чтению Четвероевангелия и книги Деяний апостольских. Д. Боголепова. Изд. 2-е, исправл. и дополненное. М., 1886 // ТКДА. 1886. № 12. С. 713–724. Покровский Ф. Я. [рец. на:] Учебник библейской истории Ветхого Завета. Доктора Августа Келера. Эрлянген и Лейпциг, 1893 // ТКДА. 1894. № 8. С. 630–663. № 9. С. 146–170. Рыбинский В. П. Библия для детей // ТКДА. 1897. № 1. С. 3–34. Його ж. Первый опыт «Введения в Священное Писание» // ТКДА. 1900. № 11. С. 447–456. Його ж. О Библии (публичное чтение) // ТКДА. 1902. № 3. С. 359–382.

рр. — М. М. Дроздов та М. Е. Поснов) знаходимо, передусім, неканонічні тексти, так чи інакше дотичні до християнської церковної традиції. Це, наприклад, послання Полікарпа Смирнського, Климента Римського, Варнави, Ігнатія Богоносця, книги Дидахе та «Пастир», книги Сивілл, сказання про листування Авгаря з Христом⁴⁸⁵. Апокрифічним євангеліям присвячена одна з ранніх публікацій в ТКДА К. Сковрцова⁴⁸⁶. Цікавими видаються дослідження апокрифів у зв'язку з книгами канонічними або прийнятими Церквою (наприклад, розвідки М. М. Дроздова в контексті його ісагогічного дослідження книги Товита⁴⁸⁷). Також здійснювалося порівняння апокрифів та канонічних книг щодо значущих богословських ідей та сюжетів (наприклад, месіанської ідеї в М. Е. Поснова⁴⁸⁸).

Історична критика Біблії. Наукове дослідження Біблії. Біблійний конкордизм. Цей напрям у публікаціях професури КДА також тісно поєднаний з ісагогікою, екзегезою, з історичними та культурологічними розвідками, ґрунтованими на біблійних сюжетах. Водночас він є відносно новим, викликаним сучасною натоді потребою реагувати на виступи західної раціоналістичної біблійної критики. Адже, як бачимо з аналізу, зіставлення та взаємодія традиційної та науково-раціоналістичної ідейно-методологічних парадигм вже з кінця ХІХ ст. було одним з важливих змістових складників київської духовно-академічної біблеїстики. Поряд із традиційним православним застосуванням історичного матеріалу для контекстуального дослідження біблійних персонажів та сюжетів⁴⁸⁹ бачимо спроби

⁴⁸⁵ Див.: Сковрцов К. О книгах Сивилл // ТКДА. 1862. № 7. С. 348–384. Августин, иером. Два окружных послания св. Климента Римского о девстве, или о девственницах // ТКДА. 1869. № 5. С. 193–227. Сковрцов К. О послании св. Поликарпа Смирнского // ТКДА. 1872. № 6. С. 452–462. Його ж. О послании св. Игнатия Богоносца // ТКДА. 1872. № 7. С. 545–558. Його ж. Когда написана книга «Пастырь?» // ТКДА. 1872. № 10. С. 205–241. Його ж. Когда написано послание Варнавы? // ТКДА. 1873. № 8. С. 93–113. Його ж. О послании к Диогнету // ТКДА. 1873. № 8. С. 45–68. Його ж. Когда написано второе послание Климента Римского к Коринфянам? // ТКДА. 1874. № 1. С. 2–23. Його ж. О первом послании Климента Римского к Коринфянам // ТКДА. 1874. № 4. С. 48–67. Попов К. Д. Учение двенадцати апостолов (новооткрытый памятник древней христианской письменности) // ТКДА. 1884. № 11. С. 344–484. Родников В. К сказанию о сношениях князя Авгаря со Христом Спасителем // ТКДА. 1903. № 7. С. 503–513.

⁴⁸⁶ Див.: Сковрцов К. О евангелиях апокрифических // ТКДА. 1861. № 12. С. 381–418.

⁴⁸⁷ Див.: Дроздов Н. М. Сказания об Ахикаре, или Акире премудром, и отношение их к Библии // ТКДА. 1901. № 5. С. 65–91. Його ж. Тип благородного умершего в народных сказаниях и в книге Товита // ТКДА. 1901. № 7. С. 417–424.

⁴⁸⁸ Див.: Поснов М. Э. Мессия и messiанское Царство по изображениям апокрифов и пророческих книг (к характеристике внутренней жизни слепого иудейства) // ТКДА. 1906. Т. 1. № 3. С. 389–447. Т. 2. № 6. С. 177–213.

⁴⁸⁹ Див.: Гассиев Аф. Симон Волхв и его время (истор.-критич. очерк) // ТКДА. 1869. № 10. С. 3–38. Песоцкий С. А. Святой пророк Даниил, его время, жизнь и деятельность // ТКДА. 1896. № 8. С. 1–28. № 9. С. 29–76. № 10. С. 77–156. № 11. С. 157–220. № 12. С. 221–268. 1897. № 2. С. 269–300. № 3. С. 301–332. № 4. С. 333–364. № 5. С. 365–412. № 6. С. 413–444. № 7. С. 445–491. Богдасhevский Д. И. Исторический характер книги Деяний апостольских // ТКДА. 1909. Т. 3. № 11. С. 381–425.

критичного зіставлення традиційної та науково-раціоналістичної методології⁴⁹⁰, рефлексію з приводу феномену біблійної критики⁴⁹¹. Дещо окремо відзначаємо кілька публікацій, поява яких пов'язана з актуалізованою в рамках саме раціоналістичної біблійної критики проблемою біблійного конкордизму, тобто узгодження біблійних повідомлень з даними наук, в т. ч. і природничих. Так, одним із центральних дискусійних сюжетів був сюжет про історичність та відповідність науці біблійної оповіді про створення світу; тож бачимо публікації, присвячені цьому питанню⁴⁹².

Критико-бібліографічні публікації: огляди, рецензії. Нарешті, повноцінна викладацька та дослідницька праця (це показав ще в середині XIX ст. досвід єпископа-професора Філарета) вимагала постійної уваги до досягнень європейської та вітчизняної біблійної науки. Цьому в КДА сприяли і регулярна комплектація академічної бібліотеки, і практика рецензування, і зразкові щорічні огляди літератури з біблеїстики, створення яких відбувалося завдяки провідним професорам-біблеїстам. Відзначимо тут, що за період від другої половини XIX до початку XX ст.⁴⁹³ відбулося понад 75 різних за жанром та тематичним спрямуванням критико-бібліографічних публікацій київських біблеїстів. Цей масив значимий саме тим, що здатний бути індикатором залучення київської духовно-академічної біблеїстики як до вітчизняного, так і до світового наукового та богословського простору. Він здатен продемонструвати міру сприйняття актуальної в світі на тих чи інших етапах біблеїстичної проблематики; динаміку та спрямованість реагування на методологічні та ідейні виклики, а також здатен бути, як нам здається, індикатором вектора та ступеня рецепції київською біблеїстикою тих чи інших дослідницьких та герменевтичних моделей. Відповідно, критико-бібліографічні публікації можуть бути структуровані за контекстом, за жанрами та за тематикою.

За контекстом визначаємо «зовнішню» та «внутрішню» бібліографію — публікації, присвячені іноземним та російським авторам-біблеїстам. Можемо порівнювати, зокрема, швидкість реагування на російські

⁴⁹⁰ Див.: Покровский Ф.Я. По поводу возражений современной критики против существования Моисеева Закона ранее древнейших пророков-писателей. К., 1890. Богдасьевский Д.И. О Евангелиях и евангельской истории (против современного рационализма). Публичное чтение // ТКДА. 1902. № 2. С. 269–302. Глаголев А.А., свящ. Ветхий Завет и его непреходящее значение... // ТКДА. 1909. Т. 3. № 11. С. 353–380.

⁴⁹¹ Див.: Рыбинский В.П. Библейская ветхозаветная критика // ТКДА. 1908. Т. 3. № 12. С. 575–613. Богдасьевский Д.И. Критические этюды по Новому Завету // ТКДА. 1908. Т. 1. № 4. С. 477–511.

⁴⁹² Песоцкий С.А. К вопросу об историческом характере Моисеева сказания о творении мира // ТКДА. 1898. № 3. С. 289–329. Ястребов М.Ф. Соглашение библейского сказания о миротворении с научными данными и выводами естествознания. ТКДА. 1903. № 5. С. 1–29.

⁴⁹³ Коли з'явилася можливість систематичного публікування, насперед завдяки «Трудам КДА».

та закордонні роботи. Таке порівняння опосередковано вказує на рівень доступності нових наукових та богословських джерел в академічному вжитку, а також на ступінь їх залучення до науково-богословської та викладацької праці. Слід відзначити, що відзиви на іноземні публікації, як правило, з'являлися вже в наступному році після видання, а на російські — протягом того ж року. Такі показники, з огляду на тодішній рівень розвитку книжкового ринку, зв'язку та транспорту є високими й свідчать про розвинену систему книгопостачання та комплектації академічної бібліотеки. Далі, широке тематичне коло рецензованих робіт, регулярність та частота появи оглядів та рецензій є одним з показників рівня інтенсивності професійної комунікації в духовно-академічному середовищі. За жанрами критико-бібліографічних публікацій можна виділити:

- щорічні бібліографічні огляди іноземної літератури з біблєстики, (досліджень Старого та Нового Завіту, праць з біблійної археології) що часом були доволі регулярними: протягом 1882–1888 рр. (головним чином, зусиллями А. С. Царевського); 1898–1901 та в 1905 рр. (працею В. П. Рибінського та О. О. Глаголева)⁴⁹⁴;
- рецензії на іноземні та російські праці, серед яких, у свою чергу, визначаються тематичні лінії, зокрема, ісагогіка, екзегеза, історична критика, текстологія, археологія, релігійна та культурна компаративістика, викладання тощо⁴⁹⁵.

⁴⁹⁴ Див.: Царевский А. С. Библийская литература истекшего года на Западе. Ветхий Завет // ТКДА. 1882. № 4. С. 341–354. 1883. № 9. С. 109–122. 1884. № 5. С. 103–123. 1885. № 4. С. 566–602. 1886. № 12. С. 675–712. 1888. № 2. С. 352–364. № 3. С. 436–449. Його ж. Библийская литература истекшего года на Западе. Новый Завет // ТКДА. 1882. № 10. С. 206–220. 1883. № 12. С. 685–700. 1885. № 11. С. 470–504. 1887. № 3. С. 425–457. Рыбинский В. П. Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за истекший год // ТКДА. 1898. № 3. С. 429–456. 1899. № 5. С. 122–144. 1900. № 6. С. 286–310. 1905. Т. 2. № 5. С. 124–146. Т. 3. № 11. С. 413–435. Глаголев А. А. Новости немецкой литературы по библийской археологии // ТКДА. 1901. № 11. С. 466–474. № 12. С. 610–618.

⁴⁹⁵ Див., напр.: Малеванский Г., свящ. [рец. на:] Die grossen Kappadicier — Basilius, Gregor von Nazianz und Gregor von Nissa als Exegeten. Ein Beitrag zur Geschichte der Exegese. v. Lic. H. Weiss. Brauensberg, 1872 // ТКДА. 1872. № 12. С. 593–595. Рыбинский В. П. [рец. на:] Вигуру Ф. Руководство к чтению и изучению Библии. Общедост. и излож. в связи с новейш. научн. изысканиями курс Св. Писания. Ветхий Завет. Т. 1, с илл. по памятникам. Пер. свящ. В. В. Воронцова. М., 1897 // ТКДА. 1897. № 10. С. 304–308. Глаголев А. А. [рец. на:] Восточные обычаи в библийских странах. Г. В. Тристана. Пер. с англ. В. Н. Аничковой. Изд. Импер. Правосл. Палест. об-ва. СПб., 1900 // ТКДА. 1901. № 2. С. 197–299. Рыбинский В. П. К вопросу об отношении Библии к Вавилону. [рец. на:]. Hiprecht H. V. Die Ausgrabungen im Bel-Tempel zu Nippur. Leipzig, 1903 // ТКДА. 1904. № 1. С. 46–58. Богдашевский Д. И. [рец. на:] Сазерленд И. Священные книги Ветхого и Нового Завета. Их происхождение, развитие и характер. СПб., 1907 // ТКДА. 1907. Т. 3. № 9. С. 140–143. Б. Д. [рец. на:] Михаил (Богданов), архимандрит. Преображение Господа Иисуса Христа, Его предсказания о Своей смерти и Воскресении и наставления ученикам в Капернауме. Опыт экзегетического исследования XVII и XVIII глав Ев. Матфея. Казань, 1906. 410 с. // ТКДА. 1909. Т. 3. № 9. С. 163–166. Його ж. [рец. на:] Богословский М. Общественное служение Господа нашего Иисуса Христа по сказаниям свв. евангелистов. Историко-экзегетическое исследование // ТКДА. 1909. Т. 3. № 9. С. 168–171. Богдашевский Д. И. [рец. на:] Баже-

За цими тематичними лініями корпус рецензій, уміщених у ТКДА, корелюється з вже визначеними вище проблемно-тематичними напрямками публікацій і повинен розглядатися в зв'язку з ними. Цікаво, що тематика оглядів та рецензій, виявляючи характер та ступінь розвитку професійної комунікації вчених та богословів, також демонструє й своєрідну «подієвість» європейської та російської біблеїстики в другій половині XIX — на початку XX ст., акцентуючи на певних «критичних пунктах» її розвитку. Так, у середині 1860-х рр. спостерігаємо перші рефлексії з приводу історико-критичних аспектів творчості Е. Ренана та Д. Штрауса, які стали достатньо потужним подразником для традиційної ісагогіки та екзегези не лише в Російській імперії, але й у Європі. Водночас бачимо перші спроби критичного розбору та спростування раціоналістичної протестантської біблеїстики⁴⁹⁶. 1870-ті рр. демонструють приклади спокійнішого ставлення до європейських здобутків — аж до сприйняття переказів та коментованих перекладів популярних за кордоном праць⁴⁹⁷. 1880-ті рр. характерні появою згадуваних уже систематичних оглядів закордонної біблеїстичної літератури, які об'єктивно сприяли переважанню науково-критичної рефлексії над апологетичною⁴⁹⁸. Правда, часом ідеологічна домінанта, визначена статусом КДА в релігійно-політичній та культурно-освітній системі Російської імперії, давалася взнаки, і критичні огляди ста-

нов Н. Характеристика четвертого Евангелия со стороны содержания и языка в связи с вопросом о происхождении Евангелия // ТКДА. 1910. Т. 3. № 9. С. 149–168.

⁴⁹⁶ Див.: Воронов А. Протестантское богословие и вопрос о богодухновенности Св. Писания // ТКДА. 1864. № 4. С. 403–447. № 9. С. 1–70. Див.: Орда Х. Апологетическая и полемическая литература на Западе против сочинения Эрнеста Ренана «Vie de Jesus» // ТКДА. 1864. № 9. С. 71–160. Його ж. Характеристический образ Иисуса. Библийский опыт. Соч. Даниеля Шенкеля. Висбаден, 1864 // ТКДА. 1864. № 10. С. 237–244. Його ж. Жизнь Иисуса для немецкого народа, обработанная Штраусом. Лейпциг, 1864 // ТКДА. 1864. № 10. С. 244–252. Його ж. Элементарная и критическая история Иисуса. Соч. Пейра. Париж, 1864 // ТКДА. 1864. № 10. С. 252–260.

⁴⁹⁷ Див.: Малеванский Г., свящ. [рец. на:] The Witness of History to Christ. The Hulsean Lectures for the Year. 1870. By the rev. F. Farrer + Entstehung des Christentum, von T. Allies. Autorisirte Übersetzung. Münster, 1870 // ТКДА. 1872. № 4. С. 161–163. Його ж. [рец. на:] Die grossen Kappadicier — Basilus, Gregor von Nazianz und Gregor von Nissa als Exegeten. Ein Beitrag zur Geschichte der Exegese. v. Lic. H. Weiss. Brauensberg, 1872 // ТКДА. 1872. № 12. С. 593–595. Також згадаємо про коментований переклад книги Ф. Й. Лаута «Фараон, Моисей и Исход», здійснений 1875 р. архім. Антоніном (Капустиним) або про переказ твору Георга Сміта «Chaldaische Genesis», зроблений 1879 р. Ф. Покровським.

⁴⁹⁸ Див.: Олесницкий А. Книга Песни песней и ее новейшие критики // ТКДА. 1881. № 4. С. 367–451. № 5. С. 45–77. № 7. С. 255–323. № 12. С. 405–465. 1882. № 1. С. 1–44. № 3. С. 171–201. № 6. С. 190–207. № 9. С. 3–51. Сольский С. М. Пророк Даниил и Апокалипсис св. Иоанна. Сочинение Оберлена. Перевод протоиерея А. Романова // ТКДА. 1883. № 6. С. 365–366. Олесницкий А. Книга Притчей Соломоновых и ее новейшие критики // ТКДА. 1883. № 11. С. 333–395. № 12. С. 535–616. Сольский С. М. Каков может быть состав научных введений в книги Св. Писания в настоящее время? // ТКДА. 1887. № 3. С. 358–376.

вали елементом церковного офіціозу⁴⁹⁹. У 1890-х рр. серед небагатьох критико-бібліографічних публікацій помітним був відзив на фундаментальну працю Ф. Вігуру, яка, по суті, підсумовувала традицію «старої ісагогіки»⁵⁰⁰.

Перше десятиліття XX ст. було достатньо представлене відзивами на публікації західних авторів з біблійної археології, що пов'язано з відомими знахідками на межі двох століть⁵⁰¹. Знову актуалізувалися питання історичної критики Біблії, раціоналізму в біблєистиці (реакція на чергові перевидання праць Е. Ренана, на роботи представників німецької ліберально-протестантської екзегези, які застосовували історико-критичні методи⁵⁰²). Нарешті, у 1910-ті рр., як і в попередній період, залишалася актуальною рефлексія з приводу біблійної історії, історичної критики Біблії, а також текстології⁵⁰³.

«Внутрішня» бібліографічна критика, відображена в публікаціях викладачів КДА, носила, звичайно, менш полемічний характер. Визначальними для реагування на публікації колег-співвітчизників були радше усталені професійні науково-богословські зацікавлення авторів рецензій, хоча не можна не відзначити все ж кількох особливо активних рецензентів (С. М. Сольський, В. П. Рибінський, Д. І. Богдашевський, О. О. Глаголев). Найпомітнішою полемічною реакцією була тут реакція на книгу М. Морозова про походження Апокаліпсису⁵⁰⁴.

Внесок до біблєзнавчої науки в КДА її «нештатних» біблєїстів: найбільш значущі персоналії та праці. Окрім штатних професорів-біблєїстів, обличчя біблійної науки в Київській духовній академії в різні роки визначали ті її викладачі та вихованці, хто або сполучав свої біблєїстич-

⁴⁹⁹ Див.: Покровский Ф. Я. По поводу возражений современной критики против существования Моисеева Закона ранее древнейших пророков-писателей // ТКДА. 1890. № 1. С. 61–98.

⁵⁰⁰ Див.: Рыбинский В. П. [рец. на:] Вигуру Ф. Руководство к чтению и изучению Библии. Общедоступный и изложенный в связи с новейшими научными изысканиями курс Св. Писания. Ветхий Завет. Т. 1, с иллюстрациями по памятникам. Перевод свящ. В. В. Воронцова. М., 1897 // ТКДА. 1897. № 10. С. 304–308.

⁵⁰¹ Див.: Глаголев А. А. Новости немецкой литературы по библейской археологии // ТКДА. 1901. № 11. С. 466–474. № 12. С. 610–618. А також праці В. П. Рибінського 1903 та 1904 рр., присвячені критиці панвавілонізму (див.: у розділі компаративістики).

⁵⁰² Див.: Глаголев А. А. [рец. на:] Die bleibende Bedeutung des Alten Testaments, von Emil Kautzsch. Tübingen und Leipzig // ТКДА. 1902. № 11. С. 491–504. Богдашевский Д. И. [рец. на:] Ренан Эрнест. Жизнь Иисуса // ТКДА. 1907. Т. 3. № 9. С. 148–151. Б. Д. [рец. на:] Harnack A. Lucas der Arzt, der Verfasser der dritten Evangeliums und der Apostelgeschichte. Leipzig, 1906 (Beiträge zur Einleitung in das Neue Teatament). S. 1+160 // ТКДА. 1909. Т. 3. № 9. С. 166–168.

⁵⁰³ Див.: Глаголев А. А., свящ. [рец. на:] Палестина и ее история. Шесть популярных лекций профессора Г. фон Содена. Пер. с нем. В. Линд. М., 1909. VII+140 с. // ТКДА. 1910. Т. 2. № 10. С. 306–308. Богдашевский Д. И., прот. [рец. на:] Пфлейдерер О. Возникновение христианства. Перевод Г. Ф. Львовича. СПб., 1910. 175 с. // ТКДА. 1911. Т. 1. № 2. С. 290–292. Богдашевский Д. И., прот. [рец. на:] Deissmann Adolf. Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-römischen Welt. Tübingen, 1909. I+IX+376 // ТКДА. 1911. Т. 1. № 2. С. 294–298.

⁵⁰⁴ Див.: Богдашевский Д. И. [рец. на:] Морозов Н. Откровение в грозе и буре. История возникновения Апокалипсиса // ТКДА. 1908. Т. 3. № 9. С. 143–148.

ні досліді з працею в інших галузях богослів'я або церковної історії, або здійснював з біблеїстики свої випускні або магістерські твори, згодом опубліковані або захищені. Проаналізувавши попередній матеріал, ще раз відзначимо найпомітніші тут фігури, які просували біблеїстичні дослідження в різних напрямках та галузях.

Так, праця з біблійної хронології випускника та магістра КДА

Єпископ Іриней (Орда)
(1837–1904)

І. А. Спаського (згодом архієпископа Сергія) стала одним із перших у православній біблеїстиці досліджень цього питання з застосуванням аналізу позабіблійних свідоцтв з історії Стародавнього світу, фактично з позицій компаративного (порівняльного) аналізу⁵⁰⁵. Свої палеографічні та перекладацькі досліді, як ми вже зазначали, публікував у 1860–1870-х рр. єпископ Порфирій (Успенський). Випускник КДА А. І. Капустін (архімандрит Антонін), перекладав праці зарубіжних дослідників, пов'язані з біблійною археологією⁵⁰⁶, багато зробив для поповнення Церковно-археологічного музею КДА. Професор за кафедрою патрології К. І. Скворцов публікував багато досліджень атрибуції

апокрифів новозавітної та апостольської доби⁵⁰⁷, аналізував канонічну та апокрифічну христологію⁵⁰⁸. Професор філософії Д. В. Поспехов відомий докторською дисертацією про старозавітну неканонічну книгу Премудрості⁵⁰⁹. Х. М. Орда (згодом єпископ Іриней), вихованець КДА, викладач Святого Письма та ректор Київської духовної семінарії, написав кілька підручників за книгами Старого Завіту⁵¹⁰, перекла-

⁵⁰⁵ Див.: Спасский И. А. Исследование библейской хронологии. К., 1857. Сергий, архиеп. (Иван Александрович Спасский) // Мень Александр, прот. Библиологический словарь. В 3-х томах. М.: Фонд Александра Менья, 2002. Т. 3. С. 101.

⁵⁰⁶ Див. коментований переклад архімандритом Антоніном (Капустиним) праці нім. єгиптолога Ф. Й. Лаута «Фараон, Моисей и Исход» // ТКДА. 1875. № 11. С. 249–271. № 12. С. 455–472.

⁵⁰⁷ Див. вище, де йдеться про дослідження біблійної апокріфіки в КДА.

⁵⁰⁸ Див.: Скворцов К. И. Жизнь Иисуса Христа по Евангелиям и народным преданиям. К., 1876.

⁵⁰⁹ Поспехов Д. О книге Премудрости Соломоновой (опыт историко-библиологического исследования) // ТКДА. 1862. № 1. С. 11–52. № 10. С. 180–212. № 11. С. 333–363. 1863. № 5. С. 49–106.

⁵¹⁰ Див.: Орда Х. М. (еп. Ириней). Руководство к последовательному чтению учительных книг Ветхого Завета. К., 1871. Його ж. Руководство к последовательному чтению пророческих книг Ветхого Завета. К., 1871. Його ж. Руководитель к толковому чтению Библии, составил по Про-

дав тлумачення на біблійні книги та історико-релігійні нариси західних авторів⁵¹¹. Ісагогіко-екзегетичні навчальні посібники з вивчення різних підрозділів Біблії А. В. Іванова, які згодом неодноразово перевидавалися⁵¹², отримали високу оцінку професора С. М. Сольського. Соціально-правові та економічні аспекти історії Стародавнього світу, виявлені через культурологічний аналіз Біблії, були проаналізовані, зокрема, в ранніх працях С. А. Булатова⁵¹³, згодом викладача КДА. Біблійний погляд на громадський та релігійний інститут шлюбу в його історичних, богословсько-екзегетичних та моральних аспектах на основі зіставлення старозавітної та талмудичної традицій досліджувався в магістерській дисертації випускником КДА, протоієреєм М. С. Стеллецьким⁵¹⁴. Аналогічно свою науково-богословську кар'єру починав біблєїстичним дослідженням одного з Послань апостола Павла майбутній професор КДА, знаний церковний історик та історик самої академії Ф. І. Титов⁵¹⁵.

хнову. Приложение к «Воскресному чтению». К., 1872. Його ж. Руководственное пособие к пониманию Псалтири. К., 1882. Ириней, еп. (Харисм Михайлович Орда) // Мень Александр, прот. Библиологический словарь. В 3-х томах. М.: Фонд Александра Менья, 2002. Т. 1. С. 559.

⁵¹¹ Див., напр.: Орда Х. Жизнь Иисуса для немецкого народа, обработанная Штраусом. Лейпциг, 1864 // ТКДА. 1864. № 10. С. 244–252. Його ж. Элементарная и критическая история Иисуса. Соч. Пейра. Париж, 1864 // ТКДА. 1864. № 10. С. 252–260. Його ж. Очерк жизни св. Павла как введение в его Послания (по Биспингу) // ТКДА. 1864. № 11. С. 501–568.

⁵¹² Див., напр.: Иванов А. В. Руководство к истолковательному чтению книг Нового Завета. Кн. I–III. I. Соборные Послания. II. Послания св. ап. Павла (Римлянам, 1 и 2 Коринфянам и Галатам). III. Послания св. ап. Павла (к Ефесянам, Филиппийцам, Колоссянам, 1 и 2 Солунянам, 1 и 2 Тимофею, Титу, Филимону и Евреям) и Апокалипсис. К., 1872–1873. Його ж. Руководство к изъяснению Священного Писания Нового Завета. Обзорение Четвероевангелия и книги Деяний апостольских. К., 1886. Його ж. Руководство к изъяснительному чтению книг Нового Завета. Обзорение Посланий апостольских и Апокалипсиса (изд. 4. СПб., 1893).

⁵¹³ Див.: Булатов С. Полицейское право у древних евреев // ТКДА. 1883. № 6. С. 320–355. Його ж. Состояние иудейских ремесленников во времена земной жизни Иисуса Христа // ТКДА. 1883. № 8. С. 616–647. № 9. С. 83–109. Його ж. Древнееврейские монеты // ТКДА. 1884. № 10. С. 223–247. № 11. С. 305–343. ТКДА. 1885. № 3. С. 384–412. № 6. С. 255–294. № 7. С. 420–434. № 8. С. 582–595. № 12. С. 601–656.

⁵¹⁴ Див.: Стеллецкий Н. С., прот. Брак у древних евреев. К., 1892 (магістер. дис. в КДА). Його ж. К вопросу о безбрачии и девстве в Ветхом Завете // Чтения Общества любителей духовного просвещения. 1893. Кн. 1. Стеллецкий Николай Семенович // Мень Александр, прот. Библиологический словарь. В 3-х томах. М.: Фонд Александра Менья, 2002. Т. 3. С. 178.

⁵¹⁵ Див.: Титов Ф. И. Обстоятельства происхождения Первого Послания св. ап. Павла к Фессалоникийцам и интерес исследования о нём // ТКДА. 1893. № 12. С. 497–515. [Богдашевский Д. И.] Отзыв доцента Д. Богдашевского о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении кандидата Фёдора Титова «Первое Послание св. ап. Павла к Фессалоникийцам. Опыт исагогико-критико-экзегетического исследования» / Д. И. Богдашевский / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложение. С. 105–107. [Сольский С. М.] Отзыв заслуженного ординарного профессора Ст. Сольского о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении кандидата Фёдора Титова «Первое Послание св. ап. Павла к Фессалоникийцам. Опыт исагогико-критико-экзегетического исследования» / Там само. С. 107–109.

Одним із перших у вітчизняній біблієстиці використав та врахував т. зв. «критичні» видання грецьких текстів Нового Завіту (в т. ч. видання Константина Тішендорфа) у своїй магістерській дисертації про Послання апостола Павла до Колоссян випускник КДА, викладач церковної історії М. Ф. Мухін⁵¹⁶. Високий рівень використання рукописів, перекладів, аналізу історії тексту, атрибуції, літературної форми продемонструвало ісагогіко-екзегетичне дослідження (магістерська дисертація) книги Плач Ієремії М. Д. Благовещенського, яка заслужила високу оцінку В. П. Рибінського⁵¹⁷. На ґрунті детального аналізу православної святоотцівської спадщини та полеміки з релігієзнавством т. зв. «релігійно-історичної школи» виконав магістерську дисертацію по книзі пророка Осії майбутній церковний історик Й. А. Бродович⁵¹⁸.

Внесок до біблійної науки М. К. Маккавейського, випускника КДА, професора за кафедрою педагогіки, визначався професійними інтересами⁵¹⁹. Однак його рання, магістерська праця⁵²⁰ була присвячена біблійній археології та хронології, засновуючись на різноманітних давніх джерелах. Професор-латиніст М. М. Дроздов присвятив магістерську й докторську дисертації аналізу старозавітних книг Юдит і Товита; звертався він також і до питання узгодження біблійних свідочств із позабіблійними та науковими даними⁵²¹. Відомий літургіст М. М. Скабалланович своїми працями по книзі пророка Іезекиїля⁵²² продемонстрував глибокий аналіз біблійної символіки, застосування порівняльно-релі-

⁵¹⁶ Див.: Мухин Н. Ф. Послание св. ап. Павла к Колоссянам. К., 1897. Мухин Николай Федосеевич // Мень Александр, прот. Библиологический словарь. В 3-х томах. М.: Фонд Александра Менья, 2002. Т. 2. С. 247.

⁵¹⁷ Див.: Благовещенский М. Книга Плач. Опыт исследования исагогическо-екзегетическо-го. К., 1899. Благовещенский Михаил Дмитриевич // Мень Александр, прот. Библиологический словарь. В 3-х томах. М.: Фонд Александра Менья, 2002. Т. 1. С. 131.

⁵¹⁸ Див.: Бродович И. А. Книга пророка Осии. Введение в экзегезис. К., 1901. Бродович Иосиф Александрович // Мень Александр, прот. Библиологический словарь. В 3-х томах. М.: Фонд Александра Менья, 2002. Т. 1. С. 156–157.

⁵¹⁹ Див.: Маккавейский Н. К. Воспитание у ветхозаветных евреев // ТКДА. 1901. № 5. С. 117–142. № 11. С. 269–305. Його ж. Древнееврейская школа // ТКДА. 1903. № 9. С. 3–48.

⁵²⁰ Див.: Маккавейский Н. К. Археология истории страданий Господа Иисуса Христа // ТКДА. 1890. № 12. С. 558–610. 1891. № 1. С. 37–86. № 2. С. 208–274. № 3. С. 418–475. № 4. С. 580–627. № 5. С. 99–150. Маккавейский Николай Корнильевич // Мень Александр, прот. Библиологический словарь. В 3-х томах. М.: Фонд Александра Менья, 2002. Т. 2. С. 166.

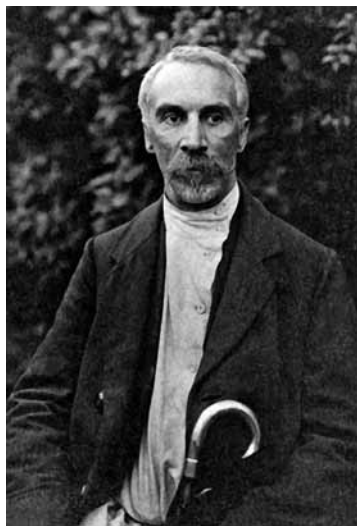
⁵²¹ Див.: Дроздов Н. Исторический характер книги Иудифь. К., 1876. Його ж. К вопросу о соглашении библейских свидетельств с данными ассириологии // ТКДА. 1896. № 8. С. 490–533. Його ж. О происхождении книги Товита. Библиологическое исследование. К., 1901. Дроздов Николай Михайлович // Мень Александр, прот. Библиологический словарь. В 3-х томах. М.: Фонд Александра Менья, 2002. Т. 1. С. 373–374.

⁵²² Див.: Скабалланович М. Н. Что дает богослову первая глава книги пр. Иезекииля? // ТКДА. 1905. Т. 2. № 6. С. 271–276. Його ж. Таинственный храм пророка Иезекииля // ТКДА. 1908. Т. 1. № 3. С. 329–361. Т. 2. № 8. С. 519–550. Його ж. Комментарий на книгу пророка Иезекииля. СПб., 1909. Скабалланович Михаил Николаевич // Мень Александр, прот. Библиологический словарь. В 3-х томах. М.: Фонд Александра Менья, 2002. Т. 3. С. 122–123.

біблєзнавчого методу, використання матеріалу з історії давнього східно-го мистецтва. Видатний філософ В.І. Екземплярський також торкався біблєзнавчої тематики — і в докторській дисертації, присвяченій біблійному та патристичному вченню про священство, і в працях, присвячених церковному та біблійному погляду на проблеми суспільного життя⁵²³.

*М. М. Скабалланович
(1871–1931)*

*Професор КДА
В. І. Екземплярський (1875–1933)*

Одне з помітних у вітчизняній біблєїстиці досліджень окремої біблійної книги, виконане на православних засадах, проте з урахуванням досягнень історико-літературної та текстуальної критики, було виконане випускником КДА Г.Г. Ярошевським (з 1900 р. — ієромонах, з 1906 р. — єпископ Георгій, у 1910–1913 рр. — ректор СПбДА; згодом митрополит Варшавський) у магістерській дисертації з ісагогіки та екзегези Послання апостола Якова⁵²⁴. Єпископ Георгій (Ярошевський), за свідченням біографа, працював над докторською дисертацією також з біблєїстики — по Першому

⁵²³ Див.: Экземплярский В.И. Библейское и святоотеческое учение о священстве. К., 1904. Його ж. Учение Древней Церкви о собственности и милостыне. К., 1910. Його ж. Евангелие и общественная жизнь. К., 1913. Экземплярский Василий Ильич // Мень Александр, прот. Библиологический словарь. В 3-х томах. М.: Фонд Александра Меня, 2002. Т. 3. С. 453–454.

⁵²⁴ Див.: Георгий (Ярошевский). Соборное послание св. апостола Иакова. Опыт исагогико-экзегетического исследования (магистерская диссертация). К., 1901. Георгий (Григорий Григорьевич Ярошевский) // Мень Александр, прот. Библиологический словарь. В 3-х томах. М.: Фонд Александра Меня, 2002. Т. 1. С. 247–248.

Посланню апостола Петра⁵²⁵. Нарешті, монографія одного з останніх професорів КДА М. Ф. Оксіюка (згодом митрополита Макарія), присвячена вченню апостола Павла про виправдання⁵²⁶, репрезентувала вітчизняне православне біблійне богослів'я в царині, доти освоєній лише протестантськими дослідниками. Ця фігура — одна з тих, хто пов'язує київську православну духовно-академічну біблеїстику початку XX ст. з реаліями се-

*Вихованець і професор
КДА митрополит Георгій
(Ярошевський) (1872–1923)*

*Вихованець і професор КДА
митрополит Макарій
(Оксіюк) (1884–1961)*

редини та другої половини століття: в 1940–1950-х рр. М. Ф. Оксіюк був священником і єпископом на Україні, потім митрополитом з ім'ям Макарій — предстоятелем Польської Православної Церкви⁵²⁷.

Пошуки та досягнення викладачів і вихованців КДА в царині вивчення та викладання Біблії відкривали нову добу в історії осягнення академією власної духовної та теоретичної спадщини та її інтеграції у вітчизняний та європейський науково-богословський і культурно-освітній процеси. Зразки високої наукової фаховості та богословської культури, продемонстровані у цій галузі, і нині свідчать про значущість київської духовно-академічної традиції в біблеїстиці та про необхідність її подаль-

⁵²⁵ Александр, епископ. Высокопреосвященный Георгий (Ярошевский), митрополит Варшавский и всей Православной Церкви в Польше (биографический очерк) // Вестник Православной митрополии в Польше. 1923. № 7/8. С. 9.

⁵²⁶ Див.: Оксіюк М. Ф. Учение св. апостола Павла об оправдании (изъяснение Рим. 3:21–26) // ТКДА. 1914. Т. 2. № 6. С. 151–180. № 7/8. С. 311–339.

⁵²⁷ Див.: Макарий (Михаил Федорович Оксіюк) // Мень Александр, прот. Библиологический словарь. В 3-х томах. М.: Фонд Александра Меня, 2002. Т. 2. С. 163–164.

шого вивчення. Тож у наступних підрозділах ми спеціально розглянемо окремі студії видатних дослідників професорів КДА, які показово демонструють становлення та розвиток проблемного поля київської православно-академічної біблеїстики.

4.2. Стефан Сольський і розвиток православної біблійної ісагогіки

Біографічні та бібліографічні джерела. Персональна репрезентація київської духовно-академічної традиції в галузі бібліологічних досліджень та викладів неминує базуватися, зокрема, на розгляді та аналізі спадщини професора Київської духовної академії Стефана Михайловича Сольського (1835 (за ст. ст. 27.12.1834) — 1900). Серед основних бібліографічних джерел відомостей про науково-педагогічну діяльність С. М. Сольського в КДА відзначимо, насамперед, ті, де зафіксовані свідчення сучасників та колег: про пам'ятну статтю його учня та молодшого колеги Д. І. Богдашевського, на той час доцента академії⁵²⁸; некролог, написаний доцентом КДА протоієреєм Ф. Титовим⁵²⁹, та промови професора КДА В. Ф. Певницького та того ж Д. І. Богдашевського, присвячені пам'яті спочилого професора⁵³⁰. Крім того, це численні, досі, на жаль, повною мірою не впорядковані та докладно не проаналізовані прижиттєві документи, що характеризують Сольського як вченого та викладача, а також як громадського діяча. Це, передусім, матеріали засідань Ради КДА⁵³¹ та матеріали архівних фондів⁵³². Серед сучасних джерел назвемо статтю про С. М. Сольського у відомому словнику прот. А. Меня⁵³³ та коротку довідку про нього в сучасному біобібліографічному покажчику, присвяченому дослідникам Біблії в Російській імперії⁵³⁴. Ці стаття та довідка є цілковито компілятивними, створеними

⁵²⁸ Див.: Богдашевский Д. И. Учено-литературная деятельность покойного профессора Киевской духовной академии С. М. Сольского // ТКДА. 1900. Т. 3. № 12. С. 660–685.

⁵²⁹ Див.: Титов Ф., свящ. Стефан Михайлович Сольский (некролог). Там само. С. 629–640.

⁵³⁰ Див.: Там само. С. 647–659.

⁵³¹ Див., напр.: Извлечения из протоколов Совета КДА за 1884/1885 уч. год. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. Протокол от 17 августа 1884 г. С. 3–5. Извлечения из протоколов Совета КДА за 1886/1887 уч. год. К., Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. Отчет... за 1886/1887 уч. год. С. 1–2. Извлечения из протоколов Совета КДА за 1887/1888 уч. год. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. П. IX Протокола от 27 сентября 1887 г. С. 40, 42–43. Извлечения из протоколов Совета КДА за 1888/1889 уч. год. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. П. IX Протокола от 12 июня 1889 г. С. 328. Извлечения из протоколов Совета КДА за 1889/1890 уч. год. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. П. IX Протокола от 27 октября 1889 г. С. 43–44.

⁵³² Це, зокрема, документи з фондів № 486 та № 711 Центрального державного історичного архіву у м. Києві (ЦДІАУК).

⁵³³ Див.: Сольский Стефан Михайлович // Мень Александр, прот. Библиологический словарь. В 3-х томах. М.: Фонд Александра Меня, 2002. Т. 3. С. 144–145.

⁵³⁴ Див.: Русские писатели-богословы. Вып. 2. Исследователи и толкователи Священного Писания. Биобиблиографический указатель (сост. Чистякова А. С., Степанова Н. С., Курочки-

на основі згаданих вище текстів Богдашевського та Титова. До того ж, бібліографія праць Сольського, подана в них, є далеко не повною, а в згаданому біобібліографічному покажчику, попри жанрову претензію, ще й недбало, з численними помилками, укладена. Нарешті, одним з найважливіших джерел, з яких лише й можемо дізнатися про ідейну та теоретичну складову діяльності Сольського, є його опубліковані науково-богословські та популярні праці. Аналізу загального масиву цих текстів та окремих його частин і буде присвячено цей підрозділ.

С. М. Сольський (1834–1900) — професор КДА, видатний вчений-біблієст

Народжений на Волині в родині сільського священика, С. М. Сольський у 1857 р. закінчив Волинську духовну семінарію, а у 1861 р. — Київську духовну академію. Потім, з 14 жовтня 1861 р., протягом майже трьох років викладав Святе Письмо в Київській духовній семінарії, а з 14 квітня 1864 р. до 25 січня 1897 р. (понад 32 роки) викладав у КДА, обіймаючи постійно кафедру Святого Письма Нового Завіту, перебуваючи послідовно на посадах бакалавра (1864–1867), екстраординарного професора (1867–1868), ординарного (1878–1889) та заслуженого ординарного (1889–1897) професора. Його науково-викладацька діяльність сполучалася з неабиякою громадською та адміністративною активністю (Сольський був активним членом правління академії, її інспектором, а з 1894 р. — київським міським головою)⁵³⁵. Проте саме своєю науково-богословською та педагогічною творчістю С. М. Сольський уособив важливий етап у розвитку вітчизняної духовно-академічної біблістики.

Напрями професійної активності та тематична структура творів С. М. Сольського. Основними напрямками професійної активності, через які С. М. Сольський найповніше виявив себе як дослідник Святого Письма, були викладання та науково-богословська праця, що, звичайно

на О. В., отв. ред. Каспарова Н. Н.). М.: Российская Государственная библиотека. Новоспасский монастырь, 1999. С. 191–194.

⁵³⁵ Див.: Титов Ф. Вказ. тв. С. 629–630. Извлечения из протоколов Совета КДА за 1888/1889 уч. год. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. П. IX Протокола от 12 июня 1889 г. С. 328. Извлечения из протоколов Совета КДА за 1889/1890 уч. год. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. П. IX Протокола от 27 октября 1889 г. С. 43–44. ЦДАУК. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 1796. Арк. 1–3. Там само. Спр. 1910. Арк. 1–2. Там само. Спр. 2990. Арк. 1–13в. Там само. Спр. 2313. Арк. 1–3зв.

ж, визначалося його статусом викладача православного вищого духовно-навчального закладу, одного з духовно-ідеологічних стовпів Російської імперії. Для нас тут більш важливим є зазначити типову для православної духовно-академічної професури колізію. А саме: домінування апологетичних та морально-дидактичних завдань і відповідних світоглядних, методологічних та методичних вимог, зумовлене саме специфікою праці у вищому церковному духовно-навчальному закладі, визначило особливості теоретичних зацікавлень та концептуальних акцентів у науково-богословській та публіцистичній творчості вченого.

Висловлене вище припущення в цілому корелюється з результатами аналізу жанрової структури та наукової тематики творів С. М. Сольського. Передовсім зазначимо, що переважна більшість цих праць⁵³⁶ були присвячені тематиці бібліологічній, тобто визначалися професійним його статусом в академії. Говорячи про методологічне спрямування та основні жанри цих публікацій, виділяємо серед них твори богословсько-апологетичного, історико-богословського спрямування та популярні богословсько-дидактичні твори. Увесь їх масив можна розподілити за такими рубриками:

- науково-богословські статті та монографія, в т. ч. опубліковані промови (доповіді), що фактично мають статус статей⁵³⁷;
- публікації у вигляді лекцій або тексти, що фактично виконують таку роль⁵³⁸;

⁵³⁶ Публікувалися протягом 1866–1896 рр., в основному, в київських «Трудах КДА», «Воскресном чтении», «Руководстве для сельских пастырей», а також в московському «Православном обозрении».

⁵³⁷ Див.: Сольский С. М. Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА. 1866. № 10. С. 157–190. № 11. С. 305–342. № 12. С. 466–506. Його ж. Употребление и изучение Библии в России // Православное обозрение. 1868. Т. 27. № 10 (октябрь). С. 145–180. № 11 (ноябрь). С. 251–270. Його ж. Обзор трудов по изучению Библии в России с XV века до настоящего времени // Православное обозрение. 1869. Т. 1. № 2. С. 190–221. № 4. С. 538–577. № 6. С. 797–822. Його ж. Сверхъестественный элемент в новозаветном Откровении по свидетельствам Евангелий и посланий апостола Павла сравнительно с другими новозаветными книгами // ТКДА. 1876. № 1. С. 3–49. № 2. С. 203–221. № 5. С. 296–335. № 9. С. 443–499. № 12. С. 553–593. 1877. № 1. С. 150–234 (окремо видана — К.: Тип. Давиденко, 1877. VI+289 с.). Його ж. Речь перед защитой диссертации «Сверхъестественный элемент...» // ТКДА. 1877. № 10. С. 195–204. Його ж. Об участии императора Александра I в издании Библии на русском языке (речь, произнесенная в собрании в день столетней годовщины рождения императора Александра I) // ТКДА. 1878. № 1. С. 172–196 (окремо: К.: Тип. Давиденко, 1878. 24 с.). Його ж. О библейском мирозерцании в жизни древнерусского народа (речь, сказанная в торжественном собрании Киевской духовной академии 28 сентября 1878 г.) // ТКДА. 1878. Т. 4. № 11. С. 201–237 (окремо: К.: Тип. Давиденко, 1878. 37 с.). Його ж. Острожская Библия в связи с целями и видами ее издателя // ТКДА. 1884. № 7. С. 293–320. Його ж. Каков может быть состав научных введений в книги Священного Писания в настоящее время? // ТКДА. 1887. Т. 1. № 3. С. 358–376.

⁵³⁸ Див.: Сольский С. М. Из чтений по Ветхому Завету. Глава 1. История науки по Ветхому Завету и история происхождения ветхозаветных книг // ТКДА. 1870. Т. 3. № 9. С. 589–640. Його ж. Из чтений по Ветхому Завету. Глава 2. История собрания ветхозаветных книг в один священный кодекс, или история ветхозаветного канона // ТКДА. 1871. Т. 3. № 7. С. 71–117. Його ж. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 234–284. 1878. Т. 1. № 4. С. 98–127.

- критико-бібліографічні статті та рецензії⁵³⁹. Тут, окрім опублікованих у традиційний спосіб та у відповідних рубриках книжок «Трудов КДА», обов'язково слід також відзначити опубліковані в специфічний спосіб рецензії С. М. Сольського на кандидатські, бакалаврські, магістерські твори з біблієстики, що в різні роки розглядалися на засіданнях Ради КДА та були зафіксовані в її протоколах⁵⁴⁰. Ці тексти Сольського, безумовно, важливі з наукового боку, не зазначені в жодній бібліографії вченого⁵⁴¹. До останнього часу вони взагалі не були належним чином впорядковані та атрибутовані; нині ми розпочинаємо цю роботу;
- популярні публікації релігійно-дидактичного характеру, розраховані на «підвищення кваліфікації» парафіяльного духовенства або призначені для повчального читання серед православних мирян⁵⁴²;
- проповіді-«слова» на недільні біблійні читання під час Великого посту⁵⁴³ (часто на пасії), підготовка яких була звичайним елементом

⁵³⁹ Див.: Сольский С. М. Библиографические заметки: Руководство к последовательному чтению учительных книг Ветхого Завета. К., 1871. Руководство к последовательному чтению пророческих книг Ветхого Завета. К., 1871 // ТКДА. 1871. Т. 3. № 8. С. 431–444. Його ж. Отзыв о Толкованиях Ириния Клементьевского // Православное обозрение. 1869. Т. 1. С. 570. Його ж. Библиографические заметки: «Пророк Даниил и Апокалипсис св. Иоанна». Сочинение Оберлена. Перевод прот. А. Романова. Тула, 1882. Руководственное пособие к пониманию Псалтири. Свящ. Х. Орды. К., 1882 // ТКДА. 1883. Т. 2. № 6. С. 356–368. Його ж. Библиографич. заметки: «Жизнь Господа нашего Иисуса Христа». Свящ. Т. Буткевича. М., 1883. «Материализм, наука и христианство». Сборник сочинений современных писателей XIX в. «Жизнь Иисуса Христа». Эдмонда Прессансе. Часть 2. СПб., 1883 // ТКДА. 1884. № 12. С. 539–558. Його ж. Библиографические заметки: Руководство к изъяснительному чтению Четвероевангелия и Деяний апостольских. А. Иванова. К., 1886. Учебное руководство к толковому чтению Четвероевангелия и книги Деяний апостольских. Д. Боголепова. Изд. 2. М., 1886. Толковое Евангелие от Матфея, составленное по древним святоотеческим толковникам Евфимием Зигабеном. Перевод с греческого. К., 1886 // ТКДА. 1886. № 12. С. 713–724. Його ж. Библиографические заметки: «Жизнь и труды святого апостола Павла». Фаррара // ТКДА. 1887. № 1. С. 140–152.

⁵⁴⁰ Див., напр.: Протокол заседания Совета КДА от 11 июня 1882 г. // ТКДА. 1882. Т. 3. Приложения. С. 217–219. Протокол заседания Совета КДА от 9 июня 1883 г. // ТКДА. 1883. Т. 3. Приложения. С. 245–247. Протокол заседания Совета КДА от 12 июня 1893 г. // ТКДА. 1893. Т. 3. Приложения. С. 227–228.

⁵⁴¹ Відомий нам виняток складає хіба що згаданий у А. Меня відзив С. М. Сольського на магістерську дисертацію М. Й. Вержболовича «Пророческое служение в Израильском (десятиколенном) царстве», зафіксований у протоколах Ради КДА за 1891/1892 навчальний рік та уміщений у 3-му числі «Трудов КДА» за 1893 р. (див.: Вержболович Михаил Осипович // Мень Александр, прот. Библиологический словарь. В 3-х томах. М.: Фонд Александра Меня, 2002. Т. 1. С. 204).

⁵⁴² Див.: Сольский С. М. Апостолы и их вера после явления им воскресшего Господа // Воскресное чтение. 1880. № 16. С. 164–166. Його ж. Св. Иоанн Богослов // Воскресное чтение. 1880. № 39. С. 425–428. Його ж. Рождество Христа Спасителя // Воскресное чтение. 1880. № 51. С. 555–558. Його ж. Крещение Господне // Воскресное чтение. 1881. № 1. С. 5–7. Його ж. Свв. апостолы Пётр и Павел // Воскресное чтение. 1883. № 27. С. 235–238. Його ж. Прощальная беседа апостола Павла с ефесскими пастырями // Руководство для сельских пастырей. 1869. № 2. С. 8–16, 37–43, 77–85.

⁵⁴³ Див., напр.: ТКДА. 1872. Т. 1. № 3. С. 601–608. 1873. Т. 1. № 3. С. 435–442. 1874. Т. 1. № 3. С. 350–358. 1875. Т. 1. № 4. С. 230–238. 1878. Т. 1. № 4. С. 191–196. № 5. С. 230–238. 1884.

богословсько-екзегетичної та церковно-педагогічної діяльності київської духовно-академічної професури, успадковуючи, до речі, традицію, заведену й оформлену в київській православній літургійній культурі ще Петром Могилою⁵⁴⁴.

Спеціальні теоретичні зацікавлення С. М. Сольського як біблієста. Тематика окремих публікацій із зазначеного масиву творів репрезентує кілька напрямів біблієстики, які стали предметом особливого науково-богословського та педагогічного зацікавлення С. М. Сольського. Таке зацікавлення не було випадковим; як писав про свого вчителя і старшого колегу Д. І. Богdashевський, «у своїх працях він завжди суворо пристосовувався до сучасних наукових завдань та вимог життя»⁵⁴⁵. Очевидно, що той етап розвитку київської (та в цілому в Російській імперії) духовно-академічної біблієстики як історичної та богословської науки, учасником якого в 60–90-х рр. XIX ст. був сам Сольський, у сукупній взаємодії зовнішніх та внутрішніх чинників⁵⁴⁶ визначив саме такі основні теми його бібліологічних та екзегетичних досліджень⁵⁴⁷.

Першим тематичним напрямом, можливо, не найбільшим за кількістю творів, проте достатньо значним за обсягом тексту, стало *біблійне богослів'я* та побудована на ньому *апологетика*, явлені, передусім, у докторській дисертації «Сверхъестественный элемент в новозаветном Откровении по свидетельствам Евангелий и Посланий апостола Павла сравнительно с другими новозаветными книгами» (1877). Цей екзегетичний та богословсько-апологетичний твір може вважатися знаковим, адже він засвідчив становлення С. М. Сольського як православного богослова та викладача духовно-навчального закладу.

Другий тематичний напрям професійної реалізації Сольського як богослова та біблієста, який також цілковито визначався його статусом викладача духовної академії, демонстрував елементи *практичної, гомілетичної та моральної екзегези* з переважанням акомодативного та типологічного підходів. Йдеться про згадані вже проповіді-«слова»

Т. 1. № 4. С. 642–651. 1885. Т. 1. № 4. С. 457–467. 1886. Т. 1. № 4. С. 529–538. 1887. Т. 1. № 4. С. 523–533. 1888. Т. 2. № 5. С. 45–52. 1889. Т. 1. № 4. С. 541–549. 1890. Т. 1. № 4. С. 557–564. 1891. Т. 1. № 4. С. 640–648. 1892. Т. 1. № 4. С. 537–545. 1893. Т. 1. № 3. С. 437–445. 1894. Т. 1. № 4. С. 554–562. 1895. Т. 1. № 4. С. 509–516. 1896. Т. 1. № 3. С. 413–420. Воскресное чтение. 1883. № 14. С. 119–122.

⁵⁴⁴ Архімандрит Києво-Печерської Лаври Петро Могила склав спеціально чин Пасій для православних Київської митрополії, який був затверджений на Соборі у Києві 1628 (9?) р.

⁵⁴⁵ Богdashевський Д. І. Учено-литературная деятельность покойного профессора Киевской духовной академии С. М. Сольского // ТКДА. 1900. Т. 3. № 12. С. 682.

⁵⁴⁶ Характеристику етапу див.: Головащенко С. І. Київська духовно-академічна традиція XIX — початку XX ст. в історії вітчизняного біблієзнавства // Наукові записки НаУКМА. Т. 19. Філософія та релігієзнавство. К.: КМ academia, 2001. С. 87–89.

⁵⁴⁷ Про тематику таких досліджень в КДА див.: Головащенко С. І. Біблієстична проблематика в академії у 1861–1914 рр. (за публікаціями в «Трудах КДА») // Наукові записки НаУКМА. Т. 35. Київська академія. К.: КМ academia, 2004. С. 51–60.

на недільні читання Святого Письма, а також про популярні церковно-дидактичні публікації, присвячені біблійним темам та сюжетам.

Третім, чи не «наймасивнішим» за кількістю та обсягом творів тематичним напрямом є у Сольського *історія біблієзнавчих досліджень та тлумачень Святого Письма* («библиологии и экзегетики», словами автора) у християнському світі від доби ранньої Церкви до середини XIX ст., зразково виписана вченим на основі сучасних йому західних джерел⁵⁴⁸ у статтях «Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики» (1866), у лекції «Из чтений по Ветхому Завету. Глава 1. История науки по Ветхому Завету» (1870) та в першій частині «Из лекций по Новому Завету» (1877). Сюди ж з необхідністю примикає *історія засвоєння, збереження, відтворення та витлумачення біблійного тексту на вітчизняних теренах* з часів Київської Русі знову-таки до середини XIX ст. Ця історія викладена в статтях «Употребление и изучение Библии в России» (1868), «Обозрение трудов по изучению Библии в России с XV века до настоящего времени» (1869), «Острожская Библия в связи с целями и видами ее издателя» (1884), у надрукова-

⁵⁴⁸ Зазначається (див.: Богдашевський Д. І. Вказ. тв. С. 660), що «Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики» у деяких своїх розділах укладений переважно на ґрунті праці: Rosenmüller D. I. G. *Historia interpretationis Librorum Sacrorum in Ecclesia Christiana*. Pars 1–5. Vols. 4. Lipsiae, 1795–1814. Окрім цього, за нашим аналізом індексу цитування, у зазначених в цьому тематичному напрямі статтях С. М. Сольський найбільше використовував або критично згадував такі праці західних авторів: Keil K. Fr. *Lehrbuch der historischen kritischen Einleitung in die kanonischen und apokryphischen Schriften des Alten Testaments*. Frankfurt-a.-M. und Erlangen, 1859. Keil K. Fr. und Delitzsch F. *Biblicher Commentar über das Alte Testament*. Theile I–V. Leipzig, 1861–1875. Bleck Fr. *Einleitung in die Heilige Schriften*. 1 Th. *Einleitung in das Alte Testament*. Herausgegeben von Ioh. Bleck und Ad. Kamphausen. 5-te Auflage besorgt von I. Wellhausen. Berlin, 1886. Hilgenfeld A. *Der Kanon und die Kritik des Neuen Testaments*. Halle, 1863. Його ж. *Historisch-kritische Einleitung in das Neue Testament*. Leipzig, 1875. Fürst Iul. *Geschichte der biblischen Literatur und des jüdisch-hellenistischen Schriftthums*. Historisch und kritisch behandelt von I. Fürst. Bände 1–2. Leipzig, 1867–1870. Його ж. *Der Kanon des Alten Testaments nach den Überlieferungen in Talmud und Midrasch*. Leipzig, 1868. Guericke Heinr. E. Fr. *Beiträge zur historisch-kritischen Einleitung ins Neue Testament*. Halle, 1828. Його ж. *Gesamtgeschichte des Neuen Testaments, oder neutestamentliche Isagogik*. Der historisch-kritischen Einleitung ins Neue Testament. Leipzig, 1854, 1868. Герике Г. Е. Ф. *Введение в новозаветные книги Священного Писания*. Перевод с немецкого под редакцией архим. Михаила (Лузина). 1-я и 2-я половины. М., 1869. Reuss Ed. *Die Geschichte der Heiligen Schriften des Neuen Testaments*. Braunschweig, 1864. Eichhorn Ioh. Gottfr. *Einleitung in das Neue Testament*. Bd. 1–5. Vols. 4. Leipzig, 1804–1827. Його ж. *Einleitung in das Alte Testament*. T. 1–5. Vols. 5. Göttingen, 1823–1824. De Wette Leberecht W. M. *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die Bibel Alten und Neuen Testaments*. Berlin, 1822–1826. Його ж. *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die kanonischen und apokryphischen Bücher des Alten Testaments*. Berlin, 1869. Його ж. *Die Einleitung in die kanonischen Bücher des Neuen Testaments*. Berlin, 1860. Ewald H. *Jahrbücher der biblischen Wissenschaft, von ersten Jahrbücher bis zum zwölften (erste Hälfte)*. Göttingen, 1848–1865. Його ж. *Die drei ersten Evangelien übersetzt und erklärt*. Göttingen, 1850. Його ж. *Geschichte der Volk Israel*. Viert. Band. 1864. Його ж. *Das Sendschreiben an die Hebräer und Jakobus übersetzt und erklärt*. Göttingen, 1870. Credner K. Aug. *Beiträge zur Einleitung in die biblischen Schriften*. Halle, 1832–1838. Власне оцінкам С. М. Сольським та іншими його колегами по КДА доробку представників різних шкіл західної біблеїстики докладніше будуть присвячені наступні наші розвідки.

ній промові «Об участии императора Александра I в издании Библии на русском языке». Ця ж тема, у свою чергу, доволі органічно переросла в Сольського в тему «*Біблія у вітчизняному духовному та культурному просторі*». Яскравим прикладом цього, окрім цілих розділів з названих текстів, може слугувати опублікована промова «О библейском мирозозерцании в жизни древнерусского народа» (1878). Зазначимо, що цей тематичний напрям у цілому виконаний з використанням найрепрезентативніших на час написання російських наукових збірок першоджерел⁵⁴⁹.

Нарешті, всі попередні теми та напрями синтезував *четвертий* напрям, який можна визначити як *проблеми біблійної ісагогіки*, тобто спеціальної біблієзнавчої дисципліни, предметом якої є побудова та виклад т. зв. «вступів» до вивчення Святого Письма в цілому, а також окремих біблійних книг. Цей тематичний напрям бібліологічних творів С. М. Сольського навряд чи поступається попередньому за масою (обсягом) створених текстів. А от за ступенем наукової заангажованості автора, за інтенсивністю ідейного та теоретичного пошуку та мірою оригінальності переважає усі згадані вище і є, як припускаємо, домінуючим у науково-богословській та публіцистичній творчості Сольського-біблієста.

Біблійна ісагогіка як наука та предмет викладання в С. М. Сольського. Розглядаючи його творчість в цілому, побачимо наскрізну лінію тематичної та ідейної наступності, починаючи з найпершої статті в «Трудах КДА». Цю наступність демонструють в даному випадку присвячені історії становлення концептуальних засад біблійної ісагогіки та побудови наукових посібників-«вступів» до вивчення Святого Письма великі фрагменти робіт «Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики»⁵⁵⁰, «Обозрение трудов по изучению Библии в России с XV века до настоящего времени»⁵⁵¹, «Из чтений по Ветхому Завету. Глава 1. История науки по Ветхому Завету»⁵⁵². Далі особливо відзначимо фрагменти праці «Из лекций по Новому

⁵⁴⁹ С. М. Сольський у статтях, присвячених вітчизняній історії збереження та тлумачення Святого Письма, систематично посилається, зокрема, на такі праці: Горский А., Невоструев К. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. М., 1855–1869. Востоков А. Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея. СПб., 1842. Буслаев Ф. Исторические очерки народной словесности и искусства. Т. 1–2. СПб., 1861. Бессонов П. Калики переходные. Сборник стихов и исследование. Ч. 1. Вып. 1–3. Ч. 2. Вып. 4–6. СПб., 1861–1864; а також на описи монастирських бібліотек та дослідження слов'янських біблійних списків, уміщені в «Известиях Императорской академии наук», «Чтениях в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете».

⁵⁵⁰ Див.: ТКДА. 1866. № 10. С. 157, 169–175. № 11. С. 327, 334–335. № 12. С. 470–473, 478–481, 486, 488–494, 499, 500–501, 502–505.

⁵⁵¹ Див.: Православное обозрение. 1869. Т. 1. № 4. С. 568–577. № 6. С. 799–800, 814, 818–820, 821–822.

⁵⁵² Див.: ТКДА. 1870. Т. 3. № 9. С. 590–592, 593–601.

Завету»⁵⁵³, де Сольський запропонував, обґрунтував та спробував зреалізувати власну версію бібліологічного «Вступу» (хоча й не завершив цієї праці, про що жалкували сучасники⁵⁵⁴). Це також фрагменти бібліографічних заміток Сольського, присвячені аналогічним справам своїх сучасників. Особливо відзначимо аналіз навчальних програм з викладання Святого Письма для православних духовних семінарій⁵⁵⁵ у рецензії на посібники для читання книг Старого Завіту Х. Орди та оцінка посібника А. Іванова до пояснювального читання Четвероєвангелія та книги Діянь апостольських як такого, що наближається до стану «науково-екзегетичних наукових посібників»⁵⁵⁶. Заголовою ж працею цього тематичного напрямку, і, як виявляється, текстом, що репрезентував і підсумовував ідейну та концептуальну еволюцію автора в цій галузі бібліологічних досліджень, є одна з його пізніх робіт: «Каков может быть состав научных введений у книги Священного Писания в настоящее время?» (1887).

Питання про те, чим визначена зацікавленість С. М. Сольського в цій темі, на нашу думку, яскраво відбиває згадувану вище специфіку ідейно-теоретичного контексту та соціального статусу вченого. З одного боку — православного академічного (тут же читай: офіційного) богослова, викладача вищого духовно-навчального закладу, державного службовця, чиновника одного з вищих рангів за ідеологічним відомством⁵⁵⁷; а з іншого боку — освіченого професіонала, досить якісно поінформованого в європейських книжних джерелах зі свого фаху — як у старих, так і в сучасних йому⁵⁵⁸.

Тож теоретичні зацікавлення біблеїста та розставлені ним концептуальні акценти в розкритті саме цієї теми, теми біблійної ісагогіки як науково-богословської дисципліни та побудови вступних навчальних посібників для вивчення біблійних книг якнайбільше визначилися домінуванням відповідних апологетичних та морально-дидактичних завдань і відповідних світоглядних, методологічних та методичних вимог. Проте й потреби пошуку шляхів покращення методичного забезпечення викладання бібліології, і потреби утвердження офіційно-православних світоглядних та ідеоло-

⁵⁵³ Див.: ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 244, 246, 248–255.

⁵⁵⁴ Див.: Богдасьевський Д. І. Вказ. тв. С. 671.

⁵⁵⁵ Див.: ТКДА. 1871. Т. 3. № 8. С. 431–434.

⁵⁵⁶ Див.: ТКДА. 1886. № 12. С. 713–724.

⁵⁵⁷ С. М. Сольський закінчив кар'єру дійсним статським радником (див.: Титов Ф. Вказ. тв. С. 629) — чиновником 4-го класу; цей чин давав право на спадкоємне дворянство.

⁵⁵⁸ Особливо, якщо зіставляти із теперішнім ступенем доступу професури наших вищих навчальних закладів до новітньої закордонної літератури з будь-якого фаху, особливо з тієї ж біблеїстики. Мені вже доводилося наводити дані, що свідчать про непорівнянність тодішнього й теперішнього стану у цьому відношенні: Головащенко С. І. Біблеїстична проблематика в академії у 1861–1914 рр. (за публікаціями в «Трудах КДА») // Наукові записки НаУКМА. Т. 35. Київська академія. К.: KM academia, 2004. С. 58.

гічних засад тут доволі своєрідно задовольнялися, з огляду на об'єктивну неминучість ідейної та теоретичної взаємодії з цілою низкою західноєвропейських⁵⁵⁹ біблеїстичних шкіл та традицій. Як саме це відбувалося? Проаналізуємо основні ідеї та концептуальні твердження з теми бібліологічних ісагогічних вступів, що містяться в названих вище працях.

Практична побудова ісагогічного вступу в бібліологічних викладах: теоретичні передумови концепції Сольського. Як про значну ваду сучасної йому вітчизняної бібліологічної літератури С. М. Сольський писав про «нестачу наукового посібника, який викладав би в цілісному систематичному вигляді відомості, що стосуються зовнішнього боку книг Святого Письма та їхнього внутрішнього змісту»⁵⁶⁰. Та й десятиліття по тому він мав усі підстави стверджувати, що «ми ще не маємо такого наукового вступу, який у систематичному вигляді оглядав би усі книги Старого й Нового Завіту та давав би наукові відповіді на питання, поставлені з точки зору негативних поглядів на їхнє походження, склад, їхнє значення для християнського релігійного віровчення»⁵⁶¹. Основними недоліками існуючих посібників він вважав: з зовнішнього боку — надмірно популярний виклад загальновідомих відомостей про біблійні книги без критичної перевірки тих запитань та заперечень, які висунуті проти цих відомостей наукою, а з внутрішнього — механічний виклад змісту цих книг, без розкриття внутрішнього зв'язку, єдності думки та мети різних розділів з їх складу⁵⁶². Тож, досліджуючи історію біблійної ісагогіки та екзегетики, власноруч викладаючи відомості про книги Святого Письма, вчений усвідомлював потребу представити спробу такого вступу до біблійних книг, «який із критичним викладом відомостей, що до них стосуються, поєднував би цілісний та систематичний огляд їхнього змісту, який у своїх остаточних висновках давав би виразні відповіді на ті запитання, які поставлені сучасною наукою»⁵⁶³.

Історичні дослідження долі біблійних книг у Християнській Церкві та загалом історичний підхід до справи, на думку Сольського, є надто важливими для визначення предмету та завдань науки про бібліологічні вступи. «Слід визнати, — писав він, — що предметом вступу до книг Святого Письма дійсно повинні бути ті дані, на ґрунті яких віддається останнім така висока шана віруючою Церквою... порівняно з іншими релігійними писемними пам'ятками... Але критична перевірка й оцінка цих даних та складання остаточного висновку про них мають бути здійснені після безстороннього обговорення усіх фактів, що слугували за основу... таки-

⁵⁵⁹ У Сольського — переважно німецьких, як засвідчує бібліографія його праць.

⁵⁶⁰ Сольський С. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 244.

⁵⁶¹ Його ж. Каков может быть состав научных введений в книги Священного Писания в настоящее время? // ТКДА. 1887. Т. 1. № 3. С. 358.

⁵⁶² Його ж. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 246.

⁵⁶³ Там само.

ми даними слугують давньохристиянські перекази, насамперед, стосовно походження біблійних книг від відомих богодухновенних мужів та письменників... потім виокремлення їх з-поміж неспоріднених їм за духом писань та включення в єдиний священний кодекс; далі уважного збереження їх від ушкодження і, нарешті, вартість їхнього внутрішнього змісту. Таким чином, предмет Вступу... повинні скласти: критичний огляд історії їхнього походження, зібрання їх в один священний кодекс, збереження їх від ушкодження та огляд їх внутрішнього змісту»⁵⁶⁴. Керівною ідеєю для розбудови біблійної ісагогіки та укладання вступів до біблійних книг має бути, як вважав дослідник, питання, «чи дійсно біблійні книги як за своїм походженням, так і за історією зібрання та збереження, відповідають тому високому призначенню, яке надала їм древня Християнська Церква — бути спільно з церковним Переданням істинним джерелом як для віровчення, так і практичної діяльності в усі часи»⁵⁶⁵.

Перше, про що вважаємо за потрібне вже тут зауважити: ця ідея та методологічна позиція є чітко та послідовно контекстуально зумовленою. Пафос (а Сольський подекуди був схильний дещо патетично виголошувати цю позицію) повернення церковного Передання до бібліологічної науки саме як *історичного джерела*, розуміння історичної критики Біблії саме як (у кінцевому підсумку) знаряддя апологетичного обґрунтування свідчень церковної традиції⁵⁶⁶ був у Сольського не лише загальним виявом вірності православній богословській ортодоксії, але й актуальною на той час відповіддю на відому раціоналістичну трансформацію європейської біблеїстики, досить докладно проаналізовану автором у його ранніх працях та підсумовану в статті «Каков может быть состав научных введений...?»

Внаслідок цієї трансформації, що виникла з середини XVIII ст. і згодом була явлена через «нові, з новими відтінками раціоналістичні напрями в бібліологічній науці»⁵⁶⁷, «священний кодекс біблійних книг перетворився на звичайну збірку кращих витворів релігійного письменства»⁵⁶⁸; біблійні писання були розглянуті «ані більш, ані менш,

⁵⁶⁴ Його ж. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 248–249.

⁵⁶⁵ Сольский С. М. Каков может быть состав научных введений в книги Священного Писания в настоящее время? // ТКДА. 1887. Т. 1. № 3. С. 376.

⁵⁶⁶ «Большинство из них (библиологических вопросов — Авт.) должны решаться на грунте историческому, а не в сенсе... докладного историко-критического исследования библиических книг как историко-религиозных памятников, а в сенсе співвідпорядкованості їх з метою з'ясування правильності певного роду богословських положень стосовно біблійних книг» (Сольский С. М. Каков может быть состав научных введений в книги Священного Писания в настоящее время? // ТКДА. 1887. Т. 1. № 3. С. 369).

⁵⁶⁷ Сольский С. М. Каков может быть состав научных введений в книги Священного Писания в настоящее время? // ТКДА. 1887. Т. 1. № 3. С. 359.

⁵⁶⁸ Сольский С. М. Каков может быть состав научных введений в книги Священного Писания в настоящее время? // ТКДА. 1887. Т. 1. № 3. С. 363.

як історичні пам'ятки релігійної наснаги» і до них був застосований метод «той самий, який звичайно застосовують до стародавніх літературних пам'яток». Відповідно, структура вступних посібників, уміщуючи різноманітні відомості з історії, літератури, археології, інших наук, шукала «зв'язку для різнорідних складових частин... в одному історичному елементі... ігноруючи усі інші церковні уявлення про священні книги...»⁵⁶⁹ В результаті наука про біблійні книги зробилася історичною, викликала жваву зацікавленість, але при цьому вона вступила до розряду наук історико-літературних, втративши «межу, яка відокремлює бібліологічну писемність від літературно-релігійної, а біблійні книги в ній трактуються як звичайні твори, що відрізняються від інших лише релігійним характером та змістом...»⁵⁷⁰ Бібліологічні вступи тим самим позбавлялися богословського характеру⁵⁷¹.

Друге наше зауваження стосується важливого як в ідейному, так і в методологічному відношенні твердження С. М. Сольського: «Побоювання, що критичне вивчення книг Святого Письма може бути здійснене лише на шкоду знайомству з їхньою позитивною стороною, навряд чи є обґрунтованим. Свідоме засвоєння їхньої позитивної сторони може досягатися лише за умов ґрунтового наукового аналізу існуючих негативних критичних поглядів на неї»⁵⁷². Це свідчення, що нами вже наводилося в одному з попередніх підрозділів, може вважатися знаковим для цілого етапу розвитку православної духовно-академічної біблеїстики другої половини XIX ст. та для цілого покоління вчених і богословів. Сольський став одним із тих у своєму колі та поколінні, хто в своїх працях розірвав із тенденцією замовчування даних західної, в тому числі т. зв. «негативної» критики. Тому в цілому апологетична позиція Сольського, свідомо спрямована на побудову «живого й надійного оплоту проти поширення в суспільстві західних раціоналістичних поглядів на Біблію та її вчення»⁵⁷³, водночас являла собою й зародки позитивної в науковому відношенні програми, яка в майбутньому призвела до визнання православною біблеїстикою принципів «нової ісагогіки».

Практичні пропозиції до побудови бібліологічного «вступу», їх еволюція та спадкоємність. Нарешті, нам залишилося розглянути низку позитивних тверджень, що їх у різних працях робив С. М. Сольський стосовно практичної побудови бібліологічних вступів як навчальних та наукових посібників. Оскільки священні книги цілковито відрізняються за сво-

⁵⁶⁹ Там само. С. 365.

⁵⁷⁰ Там само. С. 366.

⁵⁷¹ Там само. С. 372.

⁵⁷² Там само. С. 360–361.

⁵⁷³ Там само. С. 361.

їм характером від творів звичайної людської писемності, то вступ до них не може бути ні складовою частиною всесвітньої літератури, ні критичною історією біблійної писемності. При виокремленні з нього в особливу частину огляду змісту священних книг, зрозуміло, що основним принципом, який поєднує відомості про новозавітну писемність, повинен бути принцип не лише історичний, але й історико-догматичний⁵⁷⁴. У цьому дусі Сольський і пропонував вибудовувати бібліологічні вступи.

Той вступ до вивчення біблійних книг відповідатиме своїй ідеї, «котрий поставить своїм завданням: 1) критично перевіряти встановлені сучасною негативною критикою упереджені погляди на походження, зібрання, збереження та значення біблійних книг у древній християнській Церкві; та 2) не ігноруючи висновків негативної критики стосовно кожної біблійної книги зокрема, але критично перевіряючи їх на підставі даних самої книги та церковного Передання, прагнутиме до об'єктивного викладу відповідного про неї уявлення в дусі древньої Християнської Церкви»⁵⁷⁵.

Можемо спостерігати варіативність, чи навіть еволюцію поглядів Сольського на структуру ісагогічного бібліологічного вступу. В лекціях з Нового Завіту він, наприклад, пропонував структуру з чотирьох частин:

- історичний аналіз походження біблійних книг, зокрема, їх авторства та умов написання;
- критичний розбір даних про богодухновенність цих книг та укладання їх в єдиний священний кодекс — канон;
- огляд історії збереження тексту й історія стародавніх перекладів;
- огляд змісту окремо кожної книги з відповідними висновками щодо її важливості та цінності для прийняття до канону⁵⁷⁶.

Тут важливим є те, що автор проектує, як особливу частину вступу, огляд змісту біблійних писань, і в цьому міститься його беззаперечна оригінальність порівняно з традицією побудови бібліологічних вступів на Заході. У західних посібниках, як правило, збиралися та систематизувалися різноманітні матеріали, що стосуються книг Святого Письма, і вступи складалися з п'яти або шести розділів: історії походження священних книг, історії зібрання їх в одному складі, історію їх збереження, історію поширення, історію тлумачення; подекуди попередньо викладалася історія умов, що викликали до життя біблійні книги. Згадувалися вступи Г. Геріке, Ед. Рейсса, К. Кейля, побудовані за таким планом⁵⁷⁷.

⁵⁷⁴ Сольский С. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 252–253.

⁵⁷⁵ Його ж. Каков может быть состав научных введений в книги Священного Писания в настоящее время? // ТКДА. 1887. Т. 1. № 3. С. 374–376.

⁵⁷⁶ Сольский С. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 250–251.

⁵⁷⁷ Див.: Його ж. Из чтений по Ветхому Завету // ТКДА. 1870. № 9. С. 590.

Структура, запропонована Сольським, є прямим наслідком його концепції, адже презентація різноманітних відомостей стосовно біблійних книг у західних вступях часто не поєднувалася із ознайомленням з їхнім внутрішнім змістом і не давала відповіді на релігійно-догматичні питання, з цим пов'язані⁵⁷⁸. Але ж саме захист проти зазіхань негативної критики «священної вартості» біблійних книг, ґрунтованої на зовнішніх та внутрішніх доказах їхньої богодухновенності, і був головним у пропонуваному православним біблеїстом ісагогічних посібниках. Тож уже в лекціях зі Старого Завіту Сольський пропонував усі відомості, що традиційно виносилися до вступів, уміщувати в т. зв. «загальний вступ», огляд внутрішнього змісту кожної книги на підставі історико-догматичного підходу відносити до т. зв. «спеціального вступу»⁵⁷⁹. Цікаво, що Сольський не вагався запозичити цей структурний поділ у відомого представника «негативної критики» і не приховував це; вказуючи на пріоритет Де Ветте⁵⁸⁰, він, очевидно, сподівався наповнити такий поділ новим, відповідним до власних поглядів, змістом.

Ця структура корелюється із запропонованою в лекціях з Нового Завіту: «загальний вступ» там обіймає три перші частини, а «спеціальний вступ» припадає на четверту. Правда, спостерігаємо суттєву зміну в оцінці відомостей про історію тлумачення біблійного тексту, і навіть про історію перекладів. Так, у лекціях з Нового Завіту Сольський схильний виключати такі відомості з вступів, бо ж «історія екзегетики відноситься вже до вживання біблійної писемності, але не до в'яснення її суттєвих та характеристичних властивостей; навіть історія перекладів у тому вигляді, в якому викладають її деякі з західних укладачів... включаючи сюди огляд давніх та нових перекладів аж до останнього часу, з описом їхнього морально-релігійного впливу на різні народності, вводить у науку відділ, який не має до неї безпосереднього відношення»⁵⁸¹. Таке «витискування» несуттєвих з огляду на власну концепцію відомостей є доволі промовистим.

Нарешті, найпізніше запропонована структура бібліологічного вступу⁵⁸² містить лише три частини: 1) критичний розгляд питань про походження священних книг та їх зміст, зокрема розбір заперечень негативної критики з метою утвердження церковного Передання; 2) критичний огляд історії біблійного канону; 3) критичний огляд історії тексту, або історії збереження священних книг. Формально тут

⁵⁷⁸ Див.: Його ж. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 252.

⁵⁷⁹ Див.: Його ж. Из чтений по Ветхому Завету // ТКДА. 1870. № 9. С. 591.

⁵⁸⁰ Див.: Його ж. Каков может быть состав научных введений в книги Священного Писания в настоящее время? // ТКДА. 1887. Т. 1. № 3. С. 365.

⁵⁸¹ Його ж. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 250.

⁵⁸² Див.: Його ж. Каков может быть состав научных введений в книги Священного Писания в настоящее время? // ТКДА. 1887. Т. 1. № 3. С. 374–375.

можна було б говорити про відсутність кореляції з попередніми позиціями. Проте, якщо згадати основну керівну ідею побудови бібліологічних вступів у Сольського — захистити від заперечень раціоналістичної критики священність біблійних канонічних книг, застосовуючи для цього аналіз як зовнішніх чинників їх походження та збереження, так і внутрішніх свідчень, отриманих шляхом історико-догматичного аналізу змісту самого тексту, — то бачимо, що й ця версія є конгеніальною щодо попередніх. Адже і перший, і другий пункт цієї структури містять у собі принциповий для Сольського аналіз змісту тексту біблійних книг, хоч він і не винесений окремо, як у попередніх версіях.

Водночас дослідник допускав і повернення до поділу на «загальну» та «спеціальну» частину вступу, і відозміни в структурі цих частин — за умов принципового прагнення дати «свідому відповідь на порушвані та поширювані раціоналізмом питання та сумніви щодо походження та значення священного кодексу»⁵⁸³.

Досвід визначення концептуальних засад важливого компоненту бібліологічної науки та спроба практичної розбудови його структури, реалізовані в стінах академії одним з її найвидатніших представників другої половини XIX ст., залишаються актуальним та цікавими не лише з історичної точки зору. Об'єктивно активна діяльність С. М. Сольського відбувалася тоді, коли більш як на століття уперед закладалася проблематика біблеїстики, формулювалися основні питання цієї науки, визначалися, виокремлювалися та конкурували між собою різні теоретичні позиції, відповідні школи та течії. Для православної біблеїстики, як вже зазначалося в попередніх підрозділах, це були перші спроби зіставити вірність власній догматичній та культурній традиції з необхідністю входження до європейського та світового духовно-інтелектуального простору. Наслідком цього входження мала стати поява структурованої та повнофункціональної галузі досліджень, здатної розвиватися і в богословському, і в науково-критичному аспектах.

4.3. Київська духовна академія і становлення біблійної археології: Порфи́рій (Успенський), Анто́нін (Капустін), Яким Олесницький

Причини зацікавленості в дослідженнях «біблійних старожитностей» в КДА. У попередніх підрозділах, присвячених системі бібліологічної світи та найбільше викладанню біблійних мов, вже зазначалося, що «біблійні старожитності» (релігійно-культові, громадянські, приватно-побутові) традиційно розглядалися в навчальному процесі передусім з точки зору дидактичної — як засіб створення культурно-історичного тла, чи

⁵⁸³ Там само. С. 376.

контексту для осягнення біблійної (давньоєврейської) мови та культури, а також для вивчення біблійної історії. На цих засадах ґрунтувалися намагання поглибити розуміння сенсу біблійного тексту в цілому, уміцнити ісагогіку та екзегезу конкретних біблійних книг.

Проте, окрім внутрішніх, суто дидактичних мотивацій, вже з другої половини XIX ст. поступово проявлялися й зовнішні, спеціально наукові мотиви. Відкривалася нова доба в історії інтеграції Київської духовної академії до світового та європейського духовно-культурного та науково-інтелектуального контексту. Православне духовно-академічне середовище входило до формованого тоді в Європі поля культурно-конфесійної та методологічної взаємодії. Значною мірою це стосувалося дослідження та викладу т. зв. «біблійних старожитностей», що сполучалися з біблійною археологією, біблійною історією, біблійною палеографією та текстологією.

Вивчення біблійних старожитностей, яке стосувалося збирання та дослідження давніх біблійних манускриптів і стародруків, розвивалося в КДА у складній взаємодії внутрішніх потреб та зовнішніх впливів. Збирання та інтенсивне опрацювання слов'янських, грецьких та єврейських текстів ще в XVIII ст. було стимульоване необхідністю виправлення церковнослов'янської Біблії (Петровсько-Єлизаветинська Біблія), а у XIX ст. — створенням низки біблійних перекладів (Російського Біблійного товариства російською та іншими мовами, Синодальний переклад, національні переклади, в т. ч. українські).

Галерея Церковно-археологічного музею при КДА (фото 1910-х рр.)

Зацікавлення в біблійній археології та палеографії зростало тоді в своєрідному політичному контексті — виявлення та захисту інтересів Росії на Близькому Сході та Російської Церкви — у Палестині. Це виявилось, зокрема, в своєрідній формі культурно-релігійної експансії — відкритті

Російської духовної місії в Ієрусалимі, проголошенням патронату «православного царства» над східними святинами.

Науково-богословським аспектом цього зацікавлення були археологічні знахідки в Палестині, Сирії, Єгипті, Месопотамії. Серед важливих у науковому відношенні подій другої половини XIX ст., що створювали новий науково-фактологічний та методологічний контекст, варто згадати: знахідки французьких та британських археологів 40–50 рр. на території стародавньої Ассирії (Ніневія), зокрема епосу про Гільгамеша, що містив паралелі з оповідями біблійної книги Буття; літописів Салманассара III, Саргона II та Сенахеріба, де були віднайдені паралелі з книг Царств та Ісайї; початок розкопок у Палестині поблизу Ієрусалима Ф. Де Сольсі в 1863 р.; розкопки в Ієрусалимі Ч. Уоррена в 1866 р.; віднайдення Ф. Кляйном стели моавітського царя Меси з найдавнішим єврейським написом у 1868 р. та дослідження цієї стели в Луврі А. Леморе; розкопки в Ієрусалимі, Гезері та Ашкелоні Ш. Клермон-Танно в 1871 р.; знайдення напису на стіні Силоамського тунелю поблизу Ієрусалима доби царя Єзекії та пророка Ісайї в 1880 р.; розкопки 1883 р. на території російської місії в Ієрусалимі; розкопки цього ж року англійця У. Фліндерса Петрі в Тель-ель-Хезі поблизу Ашкелону; його ж знахідка 1896 р. стели Мернептаха (XIII ст.), де в написі вперше згадано Ізраїль; знаменитий знімок Туринської плащаниці, зроблений італійцем Ф. С. Піа в 1898 р. Слід зазначити, що події в світовій біблійній археології знаходили відгук серед представників російської духовно-академічної науки⁵⁸⁴.

На той же час зовнішніми стимулами для відповідних пошуків у рамках біблійної палеографії стали здобутки західних дослідників другої половини XIX ст. Знаковою фігурою тут, безперечно, став німецький вчений К. Тішендорф, добре відомий тоді в Росії. У 1841 р. він за допомогою хімічних методів розібрав текст палімпсесту Codex Ephraemi (Єфремів Кодекс). Протягом 1844–1845 та 1853 рр. він відкрив, дослідив, а у 1862 р. в Лейпцигу опублікував один з найдавніших повних грецьких текстів Біблії — т. зв. Codex Biblicorum Sinaiticus Petropolitanus — знаменитий Синайський кодекс. У 1866 р. Тішендорф вивчав у Ватикані ще один стародавній рукопис — Codex Vaticanus (Ватиканський Кодекс). Матеріали цього дослі-

⁵⁸⁴ В. А. П. [Владимирский А. П., прот.] Клинообразные надписи в отношении к библейской ветхозаветной истории // Правосл. собеседник. 1873. № 9. Иероним (Лаговский), архим. Библейская археология. Т. 1. Вып. 1–2. СПб., 1883–1884. Матвеевский П., прот. Об открытиях в Ниневии в отношении к Священному Писанию. СПб., 1881. Полянский Е. Я. Краткий исторический обзор исследований Палестины и библейских древностей // Правосл. собеседник. 1915. №№ 4–6, 10. П. Ф. Н. Ассиро-вавилонские памятники и Ветхий Завет // Вера и разум. 1905. №№ 8, 9, 12, 18, 19, 23, 24. Смирнов А. Исторические книги Библии и ассирийские клинообразные надписи // Чтения Об-ва любителей дух. просвещения. 1873. № 10. Соловейчик И. И. Исследования о надписи Меша // Журнал Мин-ва народ. просвещения. 1900. №№ 10–11. Троицкий И. Г. Силоамская надпись // Христ. чтение. 1887, № 7–8. Його ж. Вновь открытая Гезерская надпись // Христ. чтение. 1899. № 3.

дження, як і матеріали попередніх своїх знахідок, Тішендорф використав під час підготовки критичних видань тексту Нового Завіту. Наукові здобутки Тішендорфа, а також низка пізніших знахідок: стародавніх біблійних рукописів у генизі синагоги Старого Каїру в 1890 р., копії V ст. давньосирійського перекладу Нового Завіту II ст. на Синайському півострові в 1892 р. та біблійних папірусів в єгипетських оазисах Оксирих і Фаюм у 1897 р. та на о. Елефантина в 1912 р. справили потужний вплив на розвиток палеографічної праці в галузі біблеїстики. Це стимулювало розвиток текстології, зіставлення джерел, аналізу літературної форми; на практику підготовки критичних видань Біблії. Зокрема, серед праць київських дослідників зустрічаємо публікації, в яких палеографічні знахідки в Єгипті розглядалися в зв'язку з ідентифікацією грецького тексту Септуагінти⁵⁸⁵. Останнє є цілком зрозумілим з огляду на потреби саме православної біблеїстики.

Внесок архім. Порфирія (Успенського) та архім. Антоніна (Капустіна). Згадане вже заснування Російської духовної місії в Ієрусалімі, водночас стало символічним і з точки зору теми, яку ми розглядаємо: перші керівники цієї місії, архимандрити Порфирій (Успенський) та Антонін (Капустін), були найтіснішим чином пов'язані з київською духовно-академічною традицією. З палеографічними, текстологічними та археологічними здобутками київської духовно-академічної школи тісно пов'язане ім'я К. О. Успенського (архимандрита, згодом єпископа Порфирія, 1804–1885). Випускник петербурзької ДА, він викладав у Одесі, у 60-х рр. був вікарієм Київської єпархії. У 40–50-х рр. брав участь у тривалих церковно-наукових експедиціях на Близькому Сході; був одним із засновників та першим керівником Російської духовної місії в Ієрусалімі. Ім'я архимандрита Порфирія (Успенського) увійшло до історії біблійної палеографії: у 1845 р. саме він вперше знайшов стародавній біблійний манускрипт, трохи пізніше опрацьований та опублікований К. Тішендорфом як Синайський кодекс. Відомою була полеміка Порфирія з Тішендорфом щодо датування цього кодексу, що була наслідком не дуже відомої світові (бо ж не дуже вдалої) співучасті Порфирія в знайденні та оприлюдненні цінного палеографічного джерела⁵⁸⁶.

Традицію, започатковану архимандритом Порфирієм, продовжив випускник КДА А. І. Капустін (архимандрит Антонін, 1817–1894), який став найвидатнішим представником російського Православ'я в Ієруса-

⁵⁸⁵ Введенский Ал., свящ. Язык книги пророка Даниила в связи с историей ее происхождения (по поводу вновь найденных ассуанских и элефантинских папирусов) // ТКДА. 1912. Т. 1. № 4. Иваницкий В. Ф. Иудейско-арамейские папирусы с острова Элефантины и их значение для науки Ветхого Завета // ТКДА. 1914. Т. 3. №№ 11–12.

⁵⁸⁶ Когда написано наше Евангелие (исследование К. Тишендорфа). Перевод Х. Орды // ТКДА. 1865. № 10. Порфирий (Успенский), архим. Письмо к Константину Тишендорфу (против древности Синайского кодекса) // ТКДА. 1865. № 11.

лимі та на православному Сході в 50–80 рр. XIX ст. Приймавши чернецтво, з 1850 р. був настоятелем посольського храму в Афінах, де й розпочалися його студії в галузі біблійної палеографії та археології⁵⁸⁷. Його праця в бібліотеці Синайського монастиря св. Катерини дозволила ввести до кола інтересів вітчизняної біблієстики такі стародавні біблійні манускрипти, як Феодосієве Євангеліє та Кассієв Псалтир. Архімандрит

*Архімандрит Порфирій
(Успенський) (1804–1885)*

*Архімандрит Антонін
(Капустин) (1817–1894)*

Антонін — біблієст та збирач рідкісної книги — був одним із активніших жертводавців до Церковно-археологічного музею при КДА. Завдяки його зусиллям у Києві з'явилися кілька стародавніх рукописних фрагментів грецькою мовою, які ввели Київ до когорти міст-охоронців біблійної рукописної спадщини⁵⁸⁸. Зокрема, у фондах Історико-культурного заповідника Києво-Печерської Лаври досі зберігаються й експонуються пергаментні рукописи (№№ 2274, 2277–79/КВ — 1326, 1328, 1330), які є рукописами з Церковно-археологічного музею й надійшли

⁵⁸⁷ Антонин (Капустин), архим. Из записок синайского богомольца. К., 1873. Исаия (Белов), иером. Исследования архим. Антонина (Капустина) на Синае // Богословские труды. М., 1985. Сб. 26. Никодим (Ротов), архим. История Русской духовной миссии в Иерусалиме // Богословские труды. М., 1979. Сб. 20. Дмитриевский А. Начальник Русской духовной миссии в Иерусалиме архимандрит Антонин (Капустин). СПб., 1904. Киприан (Керн), архим. О. Антонин Капустин, архимандрит и начальник Русской духовной миссии в Иерусалиме (1817–1894). Белград, 1934.

⁵⁸⁸ Фонкич Б. Л. Антонин Капустин как собиратель греческих рукописей // Древнерусское искусство. Рукописная книга. Сб. 3. М., 1983.

від архімандрита Антоніна⁵⁸⁹. Архімандрит Антонін придбав у Палестині й передав у дарунок КДА найдавніші в Києві тексти Нового Завіту — папірусні списки III–IV стт. та пергаментні V–VI стт.⁵⁹⁰ Фрагмент аркушу папірусу, відомий з часів його передачі архімандритом Антоніном і включений до публічних каталогів новозавітних текстів, протягом тривалого часу вважався втраченим і був повернений до колекцій КДА порівняно недавно⁵⁹¹. Вже згаданий вище середньовічний сувій П'ятикнижжя давньоєврейською мовою, що ще в кінці XIX ст. зберігався за № 1870 у «вітрині з єврейськими старожитностями греко-римського періоду та знаряддям сучасного єврейського культу» Церковно-археологічного музею, надійшов туди від того ж архімандрита Антоніна, будучи придбаний у Палестині в єврея Шапіро (той же придбав книгу аж у Південній Аравії). Очевидно, саме про цей сувій ідеться в офіційному звіті про діяльність та стан КДА за 1886/1887 навчальний рік⁵⁹².

Архімандрит Антонін, здійснивши експедиції на Синай, дослідив низку питань біблійної географії та топографії, зокрема, стосовно подій, зображених у книзі Вихід. Здобутки його пошуків втілилися, зокрема, у коментованих перекладах книг німецького єгиптолога Ф. Й. Лаута «Фараон, Мойсей та Вихід»⁵⁹³. Як біблійний археолог, Капустін уславився розкопками 1883 р. в Іерусалимі, коли були віднайдені фрагменти стародавніх міських стін⁵⁹⁴.

Дослідницька праця Я. О. Олесницького як біблійного археолога. Наприкінці 60-х рр. XIX ст. Київська духовна академія отримала мабуть найобдарованішого за усе століття гебраїста та археолога в особі свого випускника, молодого професора Я. О. Олесницького (1842–1907), який поставив вивчення біблійної археології на строго науковий ґрунт. Учень та наступник Олесницького писав у некролозі про свого вчителя: «Яким Олексійович був, без сумніву, вченим у справжньому сенсі цього слова: для нього не існувало інших інтересів, окрім наукових... Від природи він був наділений рідкісною обдарованістю, поєднуючи глибокий, оригінальний філософський розум із живим художнім почуттям та з величезною пам'яттю. Блискуча природна обдарованість при цьому поєднувалися... з винятковим працелюбством та надзвичайною методичніс-

⁵⁸⁹ Чернухин Е. К. Греческие рукописи в Киевских хранилищах // *Ukrainica: архівні студії*. Вип. І. К.: Інститут укр. археографії й джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1997. 282 с. С. 185.

⁵⁹⁰ Інститут рукописів НБУ ім. В. В. Вернадського. Ф. 301. № 17. П. 26. № 553.

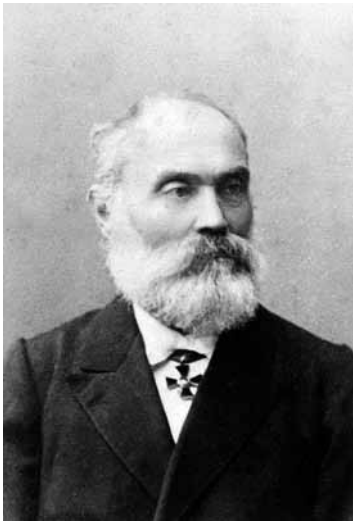
⁵⁹¹ Чернухин Е. К. Цит. пр. С. 188.

⁵⁹² Указатель Церковно-археологич. музея при Киевской духовной академии. Сост. Н. И. Петров. К., 1897. 297 с. С. 22. Пор. з: Отчет... за 1886/1887 уч. год. К., 1887. С. 49.

⁵⁹³ Антонин (Капустин), архим. [комент. переклад з нім.:] ЛAUT Ф. Й. Фараон, Моисей и Исход // ТКДА. 1875. №№ 11–12.

⁵⁹⁴ Описано самим архімандритом Антоніном у: Православный Палестинский сборник. Вип. 7. СПб., 1883, а також: Олесницький А. А. По вопросу о раскопках 1883 г. в русском месте в Иерусалиме. СПб., 1887.

тю. Завдяки такому щасливому поєднанню Яким Олексійович залишив великий слід у нашій богословській науці та збагатив нашу літературу низкою цінних наукових праць»⁵⁹⁵. Попри можливу певну риторичність (з огляду на особливості жанру процитованого твору), цей акцент саме на науковості в оцінках діяльності Олесницького не був лише жестом, а мав під собою серйозні підстави.

Я. О. Олесницький (1842–1907), професор КДА, видатний фахівець із біблійної археології

Я. О. Олесницький, працюючи в 1870–1880-х рр. над вивченням стародавніх пам'яток Палестини, насправді став одним із кращих у Російській імперії фахівців з наукової біблійної археології. У 1873–1874 рр. він здійснив свою першу наукову експедицію до Палестини⁵⁹⁶. Результатом стала величезна праця з біблійної археології, історії та географії, яка в якості наукового звіту (цей звіт про археологічну експедицію до Палестини досі залишається чи не найповнішим серед вітчизняних праць такого роду) публікувалася в «Трудах КДА» протягом 1875–1878 рр.⁵⁹⁷, а також вийшла окремим виданням⁵⁹⁸.

Досвід першої експедиції до Палестини був розвинений і в інших публікаціях цього періоду⁵⁹⁹. Згодом Олесницький неодноразово відвідував Святу Землю

⁵⁹⁵ Рыбинский Вл. Профессор Аким Алексеевич Олесницкий (некролог) // ТКДА. 1907. Т. 3. № 10. С. 310.

⁵⁹⁶ Див.: Отчет... в учебном 1874/1875 году // ТКДА. 1875. Т. 4. № 11. С. 53.

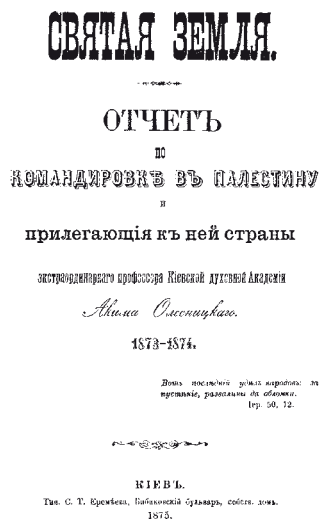
⁵⁹⁷ Див.: Олесницкий А. Святая Земля. Отчет по командировке в Палестину и прилегающие к ней страны. Часть I. Иерусалим и его древние памятники (со многими рисунками в тексте) // ТКДА. 1875. Т. 1. № 2. С. 215–371. № 3. С. 481–569. Т. 2. № 4. С. 93–192. № 6. С. 511–587. Т. 3. № 7. С. 107–160. Т. 4. № 12. С. 275–350. Часть II. Замечательнейшие по древним памятникам места Иудеи (вне Иерусалима), Самарии, Галилеи Верхней и Нижней, Финикии и Ливанской области // ТКДА. 1876. Т. 1. № 1. С. 50–111. Т. 2. № 5. С. 336–410. Т. 3. № 8. С. 249–276. Т. 4. № 10. С. 17–72. 1877. Т. 1. № 2. С. 335–379. № 3. С. 441–468. Т. 2. № 5. С. 262–300. Т. 4. № 12. С. 463–524. 1878. Т. 1. № 2. С. 249–298. Т. 2. № 4. С. 48–97. № 6. С. 427–501. Т. 3. № 9. С. 505–589.

⁵⁹⁸ Див.: Олесницкий А. Святая Земля. Отчет по командировке в Палестину и прилегающие к ней страны. 1873–1874. Т. 1–2. К., 1875–1878.

⁵⁹⁹ Див.: Олесницкий А. А. Судьбы древних памятников Святой Земли (речь, произнесенная в торж. собр. Киев. дух. академии 28 сент. 1875 г. // ТКДА. 1875. Т. 3. № 11. С. 1–21. Його ж. Путешествие одного египтянина в Палестину, Сирию и Финикию в XIV в. пред Р. Х. // ТКДА. 1876. Т. 1. № 3. С. 452–509. Його ж. Вопрос о новейших открытиях моавитских древностей (с рисунками) // ТКДА. 1877. Т. 3. № 10. С. 2–78. Його ж. О том, как доктор Сепп открыл древний храм Ваала между Иерусалимом и Вифлеемом // ТКДА. 1878. Т. 1. № 3. С. 637–657. Його ж. Гробница Аарона на горе Ор // ТКДА. 1879. Т. 1. № 3. С. 356–371.

у 1886, 1889, 1891 рр. і брав активну участь у дослідженні стародавніх пам'яток (зокрема, запропонував та обґрунтував версію реконструкції Іерусалимського храму в різні епохи його існування)⁶⁰⁰. Поєднуючи узагальнення здобутків сучасної йому світової біблійної археології з власним дослідницьким досвідом, у своїй власній праці пройшовши шлях від емпірично-описового етапу до важливих теоретичних узагальнень, Я. О. Олесницький став одним із перших у Російській імперії фахівців з цієї науки в сучасному її розумінні. Вінцем наукової та педагогічної творчості Олесницького в цій галузі біблеїстики став курс із біблійної археології, який по смерті автора почав публікувати його учень В. П. Рибінський⁶⁰¹.

Внесок інших представників київської духовно-академічної школи. Випускник КДА В. П. Рибінський (1867–1944) був доцентом, а потім професором кафедри Святого Письма Старого Завіту. Видатним внеском до вітчизняної біблеїстики була участь В. П. Рибінського у укладенні «Толковой Библии» під редакцією О. П. Лопухіна та «Православной богословской энциклопедии». У колі його наукових інтересів була історія культури та релігії давньоєврейського народу, досліджувана в контексті історії Стародавнього Сходу. Дослідник з позицій православної ісагогіки полемізував із представниками релігійно-історичної школи в західній біблеїстиці, зокрема, з т. зв. панвавилонізмом. Низка нарисів В. П. Рибінського була присвячена біблійній археології⁶⁰². Праці цих та інших київських дослідників, присвячені актуальним подіям у розвитку біблійної археології, теж демонстрували наявність вітчизняного досвіду освоєння первинного археологічного матеріалу, власні спроби археологічних та історико-культурних реконструкцій.

Титульна сторінка
праці Я. О. Олесницького
«Святая Земля»

⁶⁰⁰ Див.: Олесницький А. А. По вопросу о раскопках 1883 г. на русском месте в Иерусалиме. СПб., 1886. Його ж. Ветхозаветный храм в Иерусалиме. СПб., 1889. Його ж. Мегалитические памятники Святой Земли. СПб., 1895.

⁶⁰¹ Див.: Олесницький А. А. Библейская археология... Ч. I. Религиозные древности. Вып. I.

⁶⁰² Рыбинский В. П. Древнееврейская суббота // ТКДА. 1891. №№ 11–12. 1892. №№ 2–4, 6, 9. Його ж. Ветхозаветные пророки // ТКДА. 1907. Т. 3. № 12. Його ж. По поводу новейших археологических раскопок в Палестине // ТКДА. 1908. Т. 3. № 11. Його ж. О паломничестве в Иерусалим в библейское время // ТКДА. 1909. Т. 3. № 11.

*Титульна сторінка монографії
Я. О. Олесницького
«Ветхозаветный храм
в Иерусалиме»*

Протоієрей О. О. Глаголев (1872–1938), випускник КДА, з 1906 р. екстраординарний професор кафедри Святого Письма Старого Завіту, хоча й репрезентував консервативні позиції т. зв. «старої» ісагогіки, проте був обізнаний із сучасною йому західною біблійною критикою. Окремими галузями науково-богословських зацікавлень О. О. Глаголева були біблійна археологія та соціальні проблеми, висвітлені у старозавітній історії⁶⁰³. Так само як і В. П. Рибінський, О. О. Глаголев брав участь в укладенні «Толковой Библии» (коментарі до низки книг Старого та Нового Завіту), а також «Православной богословской энциклопедии» під редакцією М. Н. Глубоковського, де тексти Глаголева часом були дотичними до біблійної історії та археології⁶⁰⁴.

Численними в цій тематичній галузі були також статті прикладного характеру, де матеріал і методологія біблійної археології та історії стародавнього світу застосовувалися для дослідження прийнятих церковною традицією персоналій, сюжетів та подій священної історії⁶⁰⁵; старозавітної історії в контексті історії Давнього Сходу⁶⁰⁶; різних аспектів зображеного в Біблії релігійного, суспільного та культурного життя: релігій-

⁶⁰³ Глаголев А. А., свящ. Иерусалим библейско-иудейский и частично современный в историко-археологич. отношении. Б. м. и г. Його ж. Купина Неопалимая. Очерк библ.-экзегетич. и церк.-археологич. К., 1914. Його ж. Древнееврейская благотворительность // ТКДА. 1903. № 1. Його ж. Социальные отношения израильтян. СПб., 1912. Його ж. Закон уживчества, или левиратный брак, у древних евреев (библ.-археологич. очерк) // ТКДА. 1914. Т. 1. № 4.

⁶⁰⁴ Див., напр.: Глаголев А. Календарь библейско-еврейский и иудейский // Правосл. богосл. энциклопедия (под ред. Н. Глубоковского). Т. 8. С. 1–7.

⁶⁰⁵ Анатолий, архим. Дельфийская надпись и ее значение для хронологии ап. Павла // ТКДА. 1913. Т. 1. № 1. Гассиев Аф. Симон Волхв и его время // ТКДА. 1869. № 10. 1870. № 2. Маккавейский Н. К. Археология истории страданий Господа Иисуса Христа // ТКДА. 1890. № 12. 1891. №№ 1–5. Песоцкий С. А. Святой пророк Даниил, его время, жизнь и деятельность // ТКДА. 1896. №№ 8–12. 1897. №№ 2–7. Покровский Ф. Я. Военачальник Давидов — Иоав // ТКДА. 1903. № 8. Фоменко Кл., прот. Новые раскопки в Иерусалиме // ТКДА. 1894. № 9. Його ж. Заметки о гробе царя Давида // ТКДА. 1898. № 11.

⁶⁰⁶ Олесницкий А. Государственная летопись царей иудейских, или книги забытые (Παραλειπομένα) // ТКДА. 1879. №№ 8, 12. Його ж. Государственная израильская летопись, или книга царей Херема // ТКДА. 1880. № 5. Покровский Ф. Я. Разделение Еврейского царства на царства Иудейское и Израильское // ТКДА. 1885. №№ 5–12. Платон, иеромонах. Древний Восток при свете Божеств. Откровения // ТКДА. 1898. №№ 6–12. 1899. №№ 2–4.

них практик⁶⁰⁷, господарського й економічного⁶⁰⁸, правових відносин⁶⁰⁹, державного, громадського та сімейного життя⁶¹⁰, освіти та виховання⁶¹¹, літератури та мистецтва⁶¹².

Зусилля археологів та істориків, спрямовані на пошук матеріалу для реконструкції історико-культурного контексту біблійної оповіді, завжди були органічно включені у вивчення історії Давнього Сходу, пов'язані з дослідженням зв'язків, взаємодій та взаємовпливів між стародавніми культурами. Це давало підстави для кращого розуміння біблійної культури. Тож спостерігаємо, що вже з 70-х рр. XIX ст. в рамках київської духовно-академічної біблеїстики, а конкретніше — у тісному зв'язку з дослідженнями біблійно-археологічними та біблійно-історичними поступово конституювалися компаративні дослідження стародавніх культур і релігій. Тут відзначимо зацікавленість академічної професури в дослідженні асиро-вавилонських впливів на біблійну культуру та релігію⁶¹³; впливу давньої іранської релігії на деякі книги Старого Завіту⁶¹⁴; історії самарянської спільноти як прикладу етнічного та релігійного синкретизму⁶¹⁵; культурної єдності та багатоманіт-

⁶⁰⁷ Вержболович М. Пророческое служение в Израильском (десятиколенном) царстве // ТКДА. 1889. №№ 4, 5, 11. 1890. №№ 2, 10. 1891. №№ 2, 3, 6. Никитин А. А. Синагоги иудейские как места общественного богослужения // ТКДА. 1890. №№ 3, 4, 7, 8, 9, 11, 12. 1891. №№ 4, 6, 7. Поснов М. К характеристике внутренней жизни последственного иудейства // ТКДА. 1904. №№ 8, 10. 1905. Т. 1. № 3. Т. 2. № 7. Скабалланович М. Н. Таинственный храм пророка Иезекииля // ТКДА. 1908. Т. 1. № 3. Т. 2. № 8. Попович Г. Г. Значение Иерусалимского храма в ветхозавет. теократии // ТКДА. 1913. Т. 3. № 12.

⁶⁰⁸ Булатов С. Состояние иудейских ремесленников во времена земной жизни Иисуса Христа // ТКДА. 1883. №№ 8–9. Його ж. Древнееврейские монеты // ТКДА. 1884. №№ 10–11. 1885. №№ 3, 6, 7, 8, 12.

⁶⁰⁹ Булатов С. Полицейское право у древних евреев // ТКДА. 1883. № 6.

⁶¹⁰ В-в А. [Воронов А. Д.] Семейный быт древних евреев по Пятюкнижью // ТКДА. 1866. №№ 10–11. Стеллецкий Н., свящ. Брак у древних евреев // ТКДА. 1891. №№ 8, 9, 10, 12. 1892. №№ 2, 7, 8, 10.

⁶¹¹ Афанасьевский Н. Состояние просвещения у палест. иудеев в последние три века перед Рождеством Христовым // ТКДА. 1865. № 8. Маккавейский Н. К. Воспитание у ветхозав. евреев // ТКДА. 1901. №№ 5, 11. Його ж. Древнееврейская школа // ТКДА. 1903. № 9.

⁶¹² Олесницкий А. Древнеевр. музыка и пение // ТКДА. 1871. №№ 11–12. Його ж. Ритм и метр ветхозав. поэзии // ТКДА. 1872. №№ 10–12.

⁶¹³ Покровский Ф. Рассказ ассирийских клинообразных надписей о потопе // ТКДА. 1879. № 1. Дроздов Н. М. К вопросу о соглашениях библейских свидетельств с данными ассириологии // ТКДА. 1896. № 8. Песоцкий С. А. Повествование асиро-вавилонских клинообразных надписей о творении мира // ТКДА. 1901. № 10. Рыбинский В. П. Вавилон и Библия (по поводу речи Делича «Babel und Bibel») // ТКДА. 1903. № 5. Його ж. К вопросу об отношении Библии к Вавилону // ТКДА. 1904. № 1.

⁶¹⁴ Дроздов Н. М. Парсизм в книге Товита // ТКДА. 1901. № 6.

⁶¹⁵ Рыбинский В. П. Очерк истории самарян // ТКДА. 1895. №№ 3, 11. Його ж. Источники для изучения самарянства // ТКДА. 1911. Т. 2. № 6. Його ж. Обзор самарянской письменности // ТКДА. 1905. Т. 3. №№ 9, 12. Його ж. Из истории самарян // ТКДА. 1912. Т. 1. № 1. Його ж. Религия самарян // ТКДА. 1912. Т. 2. №№ 5, 7/8. Т. 3. № 9.

В. 840.

Его Превосвщенству
Превосвщенному Сильвестру
Ректору К. Дух. Академии

Я. О. Олесницького

примечание

от автора

Власноручний дарчий надпис Я. О. Олесницького ректору КДА
єп. Сильвестру (Малеванському) на монографії
«Ветхозаветный храм в Иерусалиме»

ності стародавнього Сходу⁶¹⁶; взаємодії біблійної та елліністичної культур⁶¹⁷. Дослідження старозавітної (давньоєврейської) історії, релігії та культури, зафіксовані як у цьому, так і у попередньому розділі, тісно сполучалися з дослідженнями талмудичної традиції⁶¹⁸, причому релігійна та культурологічна компаративістика здатна була проектуватися не лише в минуле, але й на сучасність початку ХХ ст.⁶¹⁹

З темою, яку тут розглядаємо, межують деякі жанри критико-бібліографічних статей, що публікувалися в «Трудах КДА». Можна виділити, по-перше, бібліографічні огляди іноземної літератури з біблійної археології, а по-друге, рецензії на іноземні та російські праці, де, зокрема, визначаються біблійна археологія та компаративістика⁶²⁰. Цікаво, що тематика оглядів і рецензій, виявляючи характер і ступінь розвитку професійної комунікації вчених та богословів, також демонструє й своєрідну «подієвість» європейської та російської біблеїстики як науки, акцентуючи на певних суттєвих моментах її розвитку. Тож не випадково межа ХІХ та ХХ стт. була представлена відзивами на публікації західних авторів з біблійної археології; це, вочевидь, пов'язано з відомими знахідками того часу.

Великою мірою це стосувалося також і вчених Київської духовної академії. Окрім традиційних внутрішніх потреб православної екзегези в звертанні до історико-культурного контексту біблійних повідомлень, слід зважити також і на активний розвиток історичної критики в європейській біблеїстиці ХІХ — початку ХХ ст. Нарешті, на обсяг та кількість досліджень впливав також міждисциплінарний характер вивчення біблійної культури, де біблійна археологія сполучалася з громадянською та державно-політичною історією стародавнього світу, історією господарського життя, права, освіти, мистецтва тощо). Як бачимо за бібліо-

⁶¹⁶ Платон, иером. Древний Восток при свете Божественного Откровения // ТКДА. 1898. №№ 6–12. 1899. №№ 2–4.

⁶¹⁷ Рыбинский В. П. Религиозное влияние иудеев на языческий мир в конце ветхозаветной и начале новозаветной истории и прозелиты иудейства // ТКДА. 1898. №№ 11–12. Смирнов Н. П. Терапевты и сочинение Филона Иудея о жизни созерцателей (Περὶ βίον θεωρητικόν) // ТКДА. 1909. Т. 1. №№ 1–4. Т. 2. № 5. Иваницкий В. Ф. О происхождении иудейского эллинизма Александрии // ТКДА. 1912. Т. 1. № 2.

⁶¹⁸ Олесницкий А. Из талмудической мифологии // ТКДА. 1870. №№ 1, 2, 4, 8. Рыбинский В. П. Исторический очерк лжемессианских учений в иудействе // ТКДА. 1901. № 9.

⁶¹⁹ Глаголев А. А., свящ. Сионистское движение в совр. еврействе и отношение этого движения к всемирно-историч. задаче библейского Израиля // ТКДА. 1905. Т. 1. № 4. Г. А. Мнимое пророчество Ветхого Завета о Росс. Госуд. Думе // ТКДА. 1905. Т. 3. № 12.

⁶²⁰ Глаголев А. А. Новости немецкой литературы по библейской археологии // ТКДА. 1901. №№ 11–12. Його ж. [рец. на:] Тристан Г. В. Восточные обычаи в библейских странах. СПб., 1900 // ТКДА. 1901. № 2. Рыбинский В. П. [рец. на:] Вигуру Ф. Руководство к чтению и изучению Библии. Ветхий Завет. Т. 1, с илл. по памятникам. М., 1897 // ТКДА. 1897. № 10. Його ж. Вавилон и Библия (по поводу речи Делича «Babel und Bibel») // ТКДА. 1903. № 5. Його ж. К вопросу об отношении Библии к Вавилону. [рец. на:]. Hiprecht H. V. Die Ausgrabungen im Bel-Tempel zu Nippur. Leipzig, 1903 // ТКДА. 1904. № 1.

графією, серед дослідників, що активно в різні роки працювали на цій ниві, окрім згаданих вище, визначалися Ф. Я. Покровський, С. Булатов, М. К. Маккавейський, М. С. Стеллецкий, М. Вержболович, М. Н. Скаблланович, М. Е. Поснов.

Роль Я. О. Олесницького в теоретичному становленні в КДА біблійної археології як науки. Нижче пропонуємо повернутися до одного з найбільш промовистих епізодів процесу становлення в КДА біблійної археології як науки. Пов'язаний цей сюжет з Я. О. Олесницьким — насправді знаковою постаттю на ниві багатьох біблієзнавчих дисциплін: не лише біблійної археології, але й реконструкції стародавньої біблійної культури, текстуальної та філологічної критики Біблії, вивчення біблійних мов (про його внесок у ці галузі буде сказано в інших підрозділах).

Невипадковість та об'єктивність акценту сучасників на науковому характері діяльності Якіма Олесницького були значною мірою виправданими з кількох причин. Насамперед, з огляду на культурний, ідеологічний та інтелектуальний контекст (всесвітній, європейський і власне російсько-імперський), в якому відбувалися еволюція православної духовно-академічної бібліології та в її рамках — становлення зачатків наукової біблеїстики. Суттєвою ознакою цього контексту були співіснування та свого роду «спів-розвиток» різних світоглядних та герменевтичних традицій. Найкритичнішим же аспектом цього спів-розвитку була зустріч традиційної православної церковної бібліології з західно-європейською за походженням раціоналістичною біблійною критикою, яка активно долучала до свого арсеналу підходи, методи й прийоми новоевропейської науки. У випадку ж із біблійною археологією, фаховому для Я. Олесницького, ця зустріч, ця ситуація зіставлення різних позицій та шляхів розвитку спричиняла не менш критичний конфлікт між перспективою еволюції біблійної археології як церковно-апологетичної дисципліни (що межує з т. зв. церковною археологією) та можливостями її розвитку як дисципліни науково-історичної.

Про те ж, що й сам Я. Олесницький усвідомлював цю контроверзу й перспективно працював над її продуктивним розв'язанням, свідчить хоча б його посмертно видана підсумкова праця з біблійної археології, де значуще місце посіло саме обґрунтування можливості, доцільності та евристичної цінності розвитку цієї галузі біблеїстичних знань саме як наукової дисципліни, що, використовуючи спеціальні джерела, водночас базується на загальнонаукових методологічних засадах⁶²¹.

Тому надзвичайно цікавим та повчальним буде звернення до того етапу наукової активності Я. Олесницького, коли формувався та увиразнювався його особистий методологічний базис, а разом із тим — і теоретичний базис вітчизняної біблійної археології як науки. Через це ми

⁶²¹ Див.: Олесницький А. А. Библийская археология... С. 1–55.

звернемо тут увагу на тексти, де вчений прямо висловлював та опосередковано реалізовував певні методологічні принципи та критерії одного з важливих компонентів наукової біблеїстики в цілому та наукової біблійної археології зокрема — визначення й оцінки автентичності археологічних знахідок, що потенційно претендують на роль артефактів біблійної історії. Один із цих текстів прямо стосується визначення автентичності пам'яток біблійної та загалом стародавньої історії⁶²², а другий торкається репрезентації, обґрунтування та інтерпретації історичних свідчень в процесі висунення та доведення наукових гіпотез⁶²³.

Значущість цього компоненту вже в 1870–1880-ті рр., коли, власне, і розпочалася активна діяльність Олесницького як фахівця з біблійної археології, була зумовлена кількома чинниками, як-от:

- інтенсивне зростання кількості археологічних знахідок на Близькому Сході, віднесених до біблійної історії; з «наслідками» однієї з таких подій (а саме — віднайдення Ф. Кляйном стели моавітського царя Меси (Меші) з найдавнішим єврейським написом у 1868 р. та дослідження цієї стели в Луврі А. Леморе) працює в одній з аналізованих тут публікацій сам Олесницький;
- зростання політичної зацікавленості в близькосхідній історичній спадщині як один з ідеологічних складників експансії тодішніх «великих держав»; один з епізодів відзначає сам Олесницький⁶²⁴;
- поступове зростання та зміцнення ролі науки у формуванні «картини світу» європейців (неокантіанство та позитивізм у своїх дискусіях спільно вибудовували цю картину), коли певний образ «науковості» (часто «наукоподібність»), або ж посилання на авторитет «науки» та «вчених» ставали аргументами навіть у питаннях релігійної історії або в обґрунтуванні самих основоположних засад релігії та її священних книг⁶²⁵. Реакцією ж на подібне сприйняття світу в галузі дослідження старожитностей стало повстання цілої індустрії підробок, розрахованих на типово європейську цікавість. Так, ми зустрічаємо підтвердження того, що проблема підробок та автентичності археологічних знахідок «є дуже характерною для історії новітньої науки»⁶²⁶; це й спричинило загострення питань про автентичність археологічних знахідок та про способи їхнього осмислення та інтерпретації як питань насправді методологічних⁶²⁷.

⁶²² Олесницький А. А. Вопрос о новейших открытиях моавитских древностей (с рисунками) // ТКДА. 1877. Т. 3. № 10. С. 2–78.

⁶²³ Олесницький А. А. О том, как доктор Сепп открыл древний храм Ваала между Иерусалимом и Вифлеемом // ТКДА. 1878. Т. 1. № 3. С. 637–657 (далі: О том, как доктор Сепп...).

⁶²⁴ Вопрос о новейших открытиях моавитских древностей... С. 28.

⁶²⁵ Славно- або ж горезвісна проблема «біблійного конкордизму» виростає звідти ж.

⁶²⁶ Там само. С. 4.

⁶²⁷ Див., напр.: Там само. С. 66–69.

Тож, базуючись на відзначених нами раніше працях Я. О. Олесницького, ми спробуємо відзначити низку методологічних принципів та вимог, прямо сформульованих або опосередковано впроваджуваних вченим як необхідних критеріїв наукового дослідження.

Принципи, вимоги та критерії наукової праці: позиція Олесницького. Говорячи про загальні методи представлення археологічних даних та доведення історичної достовірності артефактів, Олесницький відзначає необхідність: а) досліджувати обставини відкриття пам'яток та обґрунтовувати дійсність такого відкриття; б) досліджувати пам'ятки на автентичність з боку історичного, археологічного та палеографічного⁶²⁸; сам подаючи приклад такого аналізу⁶²⁹. При цьому Олесницький висуває досить відкритий та гнучкий «критерії достатності» для включення того чи іншого відкриття до наукового обігу: відкриття, як би дивно вони не виглядали, мають бути прийняті, якщо не буде доведена їхня підробка⁶³⁰. Проте цей критерій повинен працювати у взаємодії з критеріями виправданого наукового сумніву⁶³¹, який, проте має виключати упередженість в оцінці даних⁶³² та має бути зміцнений аналізом логічної та фактичної можливості⁶³³; згадано ж Я. О. Олесницький приймає виправдане застосування логічних методів, як-от: аналіз, індукція та дедукція, метод аналогії⁶³⁴. Цікавим є також вказування дослідника на потребу при збиранні та обробці археологічної інформації враховувати культурно-антропологічний та психологічний чинники⁶³⁵, що фактично відбивають типову для археологічних досліджень зустріч культурних і цивілізаційних світів не лише в діахронічному, але й у синхронічному аспектах. Ціла низка методологічних вимог, сформульованих або реалізованих Олесницьким, також носять загально-методологічний характер. Так, це вимоги фактологічного обґрунтування основоположних тверджень тієї чи іншої гіпотези; взагалі вимога фактологічного доведення теоретичних тверджень⁶³⁶.

Вимоги та критерії, що мають застосовуватися до дослідження конкретних фактів у царині біблійної археології та археології стародавнього світу та які можна було б віднести до спеціальних, формуються Я. Олесницьким у тісному зв'язку з конкретними пізнавальними ситуаціями, аналізованими у вказаних працях. Тут:

- вимога докладного аналізу «спеціальних археологічних ознак»⁶³⁷;

⁶²⁸ О том, как доктор Сепп... С. 4–5.

⁶²⁹ Там само. С. 30–67.

⁶³⁰ Там само. С. 5, 65–66.

⁶³¹ Вопрос о новейших открытиях моавитских древностей... С. 7–8.

⁶³² Там само. С. 25.

⁶³³ Там само. С. 8–11.

⁶³⁴ Там само. С. 12–13.

⁶³⁵ Там само. С. 14, 23.

⁶³⁶ Там само. С. 22. О том, как доктор Сепп... С. 638–639.

⁶³⁷ Вопрос о новейших открытиях моавитских древностей... С. 44.

- вимога визначати відповідність ознак артефактів до свідчень стародавніх джерел, де зафіксовані конкретні типи культурної та релігійної ідентичності⁶³⁸, наприклад релігійна символіка, зафіксована в біблійних текстах⁶³⁹;
- з попереднім пунктом перегукується вимога ретельного тестування змісту та символіки артефактів на відповідність до їхнього культурно-релігійного контексту, ідей та символів стародавньої культури, зафіксованих в інших джерелах⁶⁴⁰, а також
- вимога повноти та репрезентативності свідчень і посилань на джерела (як-от на Біблію) як запорука коректного обґрунтування тих чи інших оціночних тверджень щодо смислу та символіки віднайдених артефактів⁶⁴¹;
- у зв'язку з цим, зокрема, важливим є тест на наявність символічних аналогій у стародавніх пам'ятках різних культур, при проведенні якого та при витлумаченні можливих аналогій доречним буде застосування порівняльно-міфологічного аналізу⁶⁴²; в конкретному випадку спеціальних (палеографічних) досліджень вага вимоги враховувати іншокультурні впливи значно зростає⁶⁴³;
- необхідність визначати як типові, так і особливі при ідентифікації знахідок — як відповідність типовим знахідкам у різних місцях певного регіону, так і специфічні ознаки форми та стилю, що виявляються при зіставленні зі стародавніми та сучасними витворами (що є особливо важливим у випадку з імовірними підробками⁶⁴⁴;
- вимога урахування культурно-психологічних особливостей сприйняття та оцінки певних ідей та символів стародавньої культури представниками теперішньої (у випадку аналізованих Олесницьким сюжетів то була «вікторіанська» Європа) культурної доби⁶⁴⁵.

Заслугує на увагу цікавий приклад застосування статистичного аналізу палеографічних даних з метою визначення ступені достовірності, або мовної автентичності твору-напису («ступеня його спорідненості мові»)⁶⁴⁶. Таке застосування стає особливо актуальним у випадках, коли зміст написів не розшифрований, а «їхня внутрішня ймовірність є невідзначеною навіть приблизно», та за умов відсутності розуміння «ясного смислу» палеографічних пам'яток, де були б відбиті «історичні та інші свідчення та імена, — без чого, власне кажучи, і не може бути точно вста-

⁶³⁸ Вопрос о новейших открытиях моавитских древностей... С. 38–40.

⁶³⁹ Там само. С. 45.

⁶⁴⁰ Там само. С. 41–44.

⁶⁴¹ Там само. С. 46–47.

⁶⁴² Там само. С. 45–46.

⁶⁴³ Там само. С. 49.

⁶⁴⁴ Там само. С. 38, 40, 42.

⁶⁴⁵ Там само. С. 43.

⁶⁴⁶ Там само. С. 54–60.

новлене походження пам'ятки»⁶⁴⁷. Тут же подано й критичний аналіз як недоліків, так і евристичних можливостей такого застосування⁶⁴⁸, які зростають завдяки урахуванню мовних та літературних ознак палеографічних об'єктів (зокрема, ймовірного жанру написів), а також завдяки урахуванню лінгвістичної (зокрема фонетичної та орфографічної) еволюції певної мовної традиції⁶⁴⁹.

При цьому аналіз низки гіпотез щодо реконструкції ймовірного змісту й смислу палеографічних пам'яток слугує в Я. Олесницького конструктивному пошуку евристичної значущості кожної з гіпотез, забезпеченню можливостей очікувати приросту нового знання за будь-яким напрямком досліджень, який дотримується наукових критеріїв пошуку. Вчений демонструє принципову критичність і водночас принципову відкритість до нових даних, які здатні в майбутньому оновити чи зовсім змінити положення в даній галузі пізнання, демонструє принципову відмову від будь-якого «заключного слова», принципову готовність до появи «нових обставин, що здатні по новому висвітлити» попередні факти⁶⁵⁰.

При такому стані справ навіть підробки, найвідоміші з яких дослідник аналізує⁶⁵¹, зберігають, на його думку, певну пізнавальну цінність — саме як більш чи менш адекватні можливі «образи» автентичних артефактів: вони «не можуть бути позбавлені розгляду тим більшою мірою, чим дужче в них можна припускати можливі копії пам'яток дійсних, але загублених або тих, придбання яких не є можливим»⁶⁵².

«Герменевтика археологічної реконструкції» Олесницького та її теоретичне значення. Звернемо увагу також на цікаву, скажімо так, «герменевтику археологічної реконструкції», яку розгортає Олесницький, аналізуючи один із доволі пересічних сюжетів тодішньої археології Палестини. Цікавість цієї «герменевтики» хоча б у тому, що вона формульована з позицій аналогічного дослідницького досвіду кількох наукових подорожей-експедицій до Святої Землі, відповідним чином описаного⁶⁵³. Що методологічно корисного бачимо в зауваженнях вченого? Насамперед:

- критичне заперечення спекулятивності в твердженнях, що претендують на науковість: Олесницький іронічно пише про «допитливий і чистий погляд дослідника»⁶⁵⁴;

⁶⁴⁷ Вопрос о новейших открытиях моавитских древностей... С. 63.

⁶⁴⁸ Там само. С. 56–65.

⁶⁴⁹ Там само. С. 61.

⁶⁵⁰ Там само. С. 65–66.

⁶⁵¹ Там само. С. 69–76.

⁶⁵² Там само. С. 78.

⁶⁵³ Див., напр.: Олесницький А. Святая Земля. Отчет по командировке в Палестину и прилегающие к ней страны. 1873–1874. Т. 1–2. К., 1875–1878. Його ж. Ветхозаветный храм в Иерусалиме. СПб., 1889.

⁶⁵⁴ О том, как доктор Сепп... С. 639.

- критику пояснень та тлумачень, які ґрунтуються фактичними деталями, або здійснюються поза культурним та релігійним контекстом⁶⁵⁵;
- вимогу фактологічного доведення, уникання фактичних неточностей, бездоказових та недоведених тверджень, навіть коли вони обґрунтовані в благочестиві шати⁶⁵⁶;
- заперечення інтерпретацій, базованих на довільних, позаісторичних, зовнішніх аналогіях, асоціаціях та алюзіях, на переплутуванні образу та прообразу, причини й наслідку, на довільних ономастичних та етимологічних асоціаціях⁶⁵⁷;
- заперечення некритичного застосування легенд і сказань для пояснень, що претендують на характер науково-історичних, а також довільного переказування та тлумачення біблійного тексту⁶⁵⁸;
- критику карикатурно-спотвореного застосування компаративного (порівняльно-міфологічного) методу⁶⁵⁹;
- критику алогічності, зокрема, довільної дедукції та переплутування можливості з дійсністю, модальності з реальним існуванням⁶⁶⁰, коли перевірка гіпотез фактами підмінюється умовиводом, «можливим лише в логіці немовляти, який, коли захоче... їсти, то вважає, що тут і є вже готовий для нього пиріг»⁶⁶¹;
- нарешті, критику еклектики та відсутності послідовності в оперуванні фактами, коли горе-археолог «забирає з собою все, що зустрічається йому на шляху до відкриття, не розбираючи, що й як і чому слугує або може слугувати»⁶⁶², внаслідок чого виходить «канитель невідомих власних імен, віддалених місць, темних та неясних свідчень, глухих та невиразних переказів»⁶⁶³.

Спостерігаємо формулювання своєрідної «герменевтичної програми» впровадження наукових принципів, правил, методів до дослідження біблійної історії та культури, зміцненої в підсумковому творі вченого. Цікаво, що ця програма перегукується з іншою герменевтичною програмою, сформульованою Я. О. Олесницьким майже в цей же час у також досліджених нами «Правилах для руководства при составлении объяснительных примечаний к русскому тексту Библии»⁶⁶⁴. Так маємо

⁶⁵⁵ О том, как доктор Сепп... С. 640, 647, 652.

⁶⁵⁶ Там само. С. 639, 646.

⁶⁵⁷ Там само. С. 641–643, 647, 649, 653.

⁶⁵⁸ Там само. С. 644.

⁶⁵⁹ О том, как доктор Сепп... С. 652.

⁶⁶⁰ Там само. С. 644.

⁶⁶¹ Там само. С. 645.

⁶⁶² Там само. С. 647.

⁶⁶³ Там само. С. 648. Про те саме також: С. 655.

⁶⁶⁴ Див.: Головащенко С. І. «Правила для руководства при составлении объяснительных примечаний к русскому тексту Библии» Я. О. Олесницького: передісторія російської Тлумачної Біблії // Наукові записки НаУКМА. Т. 50. Філософія та релігієзнавство. К.: КМ академія, 2006.

ще одну можливість зазирнути в творчу лабораторію одного з найвидатніших представників київської духовно-академічної культури другої половини XIX — початку XX ст.

Отже, проаналізований матеріал дає нам можливість відзначити свідоме ставлення київських дослідників до знакових подій світової біблеїстики. Ініційовані археологічними, палеографічними та текстологічними здобутками XIX — початку XX ст. розвиток біблійної критики, як літературної, так і історичної, їх застосування західною ліберальною та раціоналістичною біблеїстикою спонукали вітчизняних дослідників до осмислення можливих історико-критичних або ж апологетичних інтерпретацій і до визначення місця нових знань у системі православної біблеїстики та біблійного богослів'я. Взагалі, слід зазначити, що зацікавлення церковною та біблійною археологією, палеографічними дослідженнями мало пряме відношення до еволюції герменевтичної методології в світовому та вітчизняному Православ'ї. Зокрема, у православній методології проявлялися тенденції до відтворення історичного, культурного та мовно-літературного підґрунтя біблійних повідомлень і свідчень духовного та догматичного досвіду, збережених церковним Переданням.

4.4. Біблійна текстологія та літературна критика Біблії у спадщині Якима Олесницького

Попередні зауваження щодо контексту та обставин аналізу цих питань. Як уже зазначалося в попередніх підрозділах, постать Я. О. Олесницького (1842–1907), насамперед як ученого-дослідника, залишається феноменальною в історії київської духовно-академічної традиції загалом і в становленні наукового дослідженні Біблії зокрема⁶⁶⁵. Особливо це стосується значення діяльності професора Олесницького як гебраїста та текстолога, а саме — в царині вивчення біблійних текстів оригінальними мовами. Етапним у цій галузі стало дослідження засобами біблійної текстуальної критики деяких важливих моментів історії становлення загальноприйнятого давньоєврейського тексту Святого Пись-

С. 56–63. Доробку Якима Олесницького, пов'язаному з цим твором, також буде присвячений окремий підрозділ у третьому розділі цієї монографії.

⁶⁶⁵ Див.: Богдасьевский Д. И. Речь у гроба почившего профессора Киевской духовной академии А. А. Олесницкого // ТКДА. 1907. Т. 3. № 10. С. 330–334. Войтков А. Памяти профессора А. А. Олесницкого (из студенческих воспоминаний) // ТКДА. 1907. Т. 3. № 10. С. 340–346. Глаголев А. А., священник. Слово на заупокойной Литургии при погребении заслуженного профессора Киевской духовной академии Аким Алексеевич Олесницкого (3 сентября 1907 г.) // ТКДА. 1907. Т. 3. № 10. С. 323–329. Маккавейский Н. К. Речь у гроба почившего профессора Киевской духовной академии А. А. Олесницкого // ТКДА. 1907. Т. 3. № 10. С. 334–339. Рыбинский Вл. П. Профессор Аким Алексеевич Олесницкий (некролог) // ТКДА. 1907. Т. 3. № 10. С. 308–322. Олесницкий Аким Алексеевич // Мень Александр, прот. Библиологический словарь. В 3-х томах. М.: Фонд Александра Меня, 2002. Т. 2. С. 304–306.

ма. Вельми промовистою з цієї точки зору стала праця Я. Олесницького «Тенденциозные корректуры иудейских книжников (соферимов) в чтении Ветхого Завета», опублікована в «Трудах КДА» за 1879 р.⁶⁶⁶ Вважаємо працю етапною не лише на індивідуальному професійному шляху Я. О. Олесницького, але й у становленні емпіричної та методологічної бази київської духовно-академічної біблійної текстології в цілому. Висловимо спочатку низку припущень і зауважень щодо культурно-ідеологічних та інтелектуальних обставин та безпосередніх причин появи такого тексту.

Якщо брати до уваги історію київської біблеїстики як історію персональної наукової та богословської творчості, передусім, це — особисті професійні зацікавлення Олесницького як гебраїста, знавця давньоєврейської мови та фахівця з біблійної археології, викладача цих предметів в академії. Ці зацікавлення цілком органічно включали інтерес до історії становлення оригінального біблійного тексту — з найдавніших часів, з урахуванням як свідчень традиції, так і археологічних даних.

Друге зауваження стосується інтелектуального контексту появи подібної праці та поки що носить радше гіпотетичний характер (його ми вже висловлювали⁶⁶⁷). Йдеться про зв'язок самого факту появи та переліку тематики бібліологічних опусів київських професорів з більш чи менш давнішою появою аналогічних розвідок за кордоном, на Заході. Не можемо поки точніше твердити про характер такого зв'язку чи впливу, чого там було більше — або реферування київськими авторами закордонних, або радше західні праці ідейно стимулювали та озброювали фактологічним матеріалом цілком самостійні пошуки вітчизняних авторів. Проте наявність ключових посилань, що стосуються концептуальних моментів, виказує зазначений зв'язок і в цій роботі⁶⁶⁸.

Ще однією важливою, на наш погляд, обставиною, яка характеризує інтелектуальний та культурно-ідеологічний контекст, є актуалізація саме на час появи цієї праці текстологічних питань, пов'язаних із визначенням автентичності оригінального біблійного «першотексту» як вмістилища автентичного смислу та технічно — як текстуального ресурсу для створення біблійних перекладів. Ця актуалізація в конкретних умовах діяльності православних духовних академій Російської імперії була спричинена підготовкою т. зв. «Синодального» перекладу Біблії

⁶⁶⁶ Див.: Олесницкий Ак. Тенденциозные корректуры... // ТКДА. 1879. Т. 2. № 5. С. 3–54.

⁶⁶⁷ Див.: Головащенко С. І. Біблеїстична проблематика в Київській духовній академії у 1861–1914 рр. (за публікаціями в «Трудах КДА» // Наукові записки НаУКМА. Т. 35. Київська академія. К.: КМ академія, 2004. С. 51–60. Також див. відповідний підрозділ цього розділу монографії.

⁶⁶⁸ Зокрема, див. посилання на: Geiger Abraham. Urschrift und Übersetzungen der Bibel in ihrer Abhängigkeit von der inneren Entwicklung des Judenthums. Breslau, 1857. Олесницкий Ак. Тенденциозные корректуры... С. 16, 30; на: Materialien zur Kritik und Geschichte des Pentateuchs von M. P. de-Lagarde. Leipzig, 1867. Там само. С. 48.

російською, а також появою низки інших російських біблійних перекладів, що публікувалися або всередині країни (переклади Г. Павського, Філарета (Дроздова), Макарія (Глухарєва), М. Голубєва, Д. Хвольсона, П. Савваїтова, І. Максимовича, М. Гуляєва та ін.), або за кордоном (Л. Й. Мандельштама)⁶⁶⁹. І сам Я. О. Олесницький був долучений до перекладацької справи в підготовчий перед появою старозавітного Синодального тексту період: його переклади пророцьких книг Ісайї, Ієремїї, Плач, Іезекїїля, Даниїла друкувалися в «Трудах КДА» протягом 1865–1873 рр.; цей перекладацький внесок став однією з підстав присвоєння Олесницькому звання екстраординарного професора⁶⁷⁰.

Сам «синодальний» текст і самим процесом свого творення, і результатом цієї праці засвідчив текстологічну контроверзу так до кінця і не завершеного вибору між LXX та масоретським текстом як «першотекстами» для адекватного перекладу Старого Завіту. Цей вибір, спричинений історичним розмежуванням східної та західної (особливо протестантської) церковних бібліологічних традицій, став у XIX ст. і вибором наукової біблійної текстології — тією самою мірою, якою в кожній країні йшлося про відтворення біблійного тексту, прийнятою назагал місцевою церковною традицією. Як відомо, компромісність цього вибору (зокрема, використання і масоретської редакції, і Септуагінти, і церковнослов'янських відповідників⁶⁷¹) призвела до того, що Синодальний переклад так і не став «прийнятим» в православній Літургії.

На цьому тлі ще багато років після виходу повного тексту перекладу (1876 р.) відбувалися спроби критичного осмислення та освоєння давньоєврейського масоретського тексту як ще одного «першоджерела» російської християнської традиції. Зазначимо, що в КДА, особливо пасля створення в 1873 р. Церковно-археологічного музею, створювалися можливості для палеографічного та текстологічного опрацювання текстів, створених у лоні масоретської традиції. Наприклад, тексти з «вітрини з єврейськими старожитностями греко-римського періоду та знаряддям сучасного єврейського культу»: середньовічний сувій П'ятикнижжя Мойсєєва єврейською мовою «на 19 списних аркушах» за № 1870, що містив книгу Буття та частину книги Вихід; пергаментний сувій Тори з синагогального вжитку «15 сажнів довжиною, шириною понад аршин» за № 1869; також синагогальний пергаментний сувій книги «мігілот Естер» єврейською мовою за №№ 1871–1872; віленські видання тієї ж книги Естер за №№ 1873–1877⁶⁷²; або з «вітрин

⁶⁶⁹ Див.: Чистович И. А. История перевода Библии на русский язык. СПб., 1899. С. 317–319.

⁶⁷⁰ Див.: Протоколы заседаний Совета КДА за декабрь 1872 г. 22 декабря // ТКДА. 1873. № 4. С. 203.

⁶⁷¹ Див.: Чистович И. А. История перевода Библии на русский язык. СПб., 1899. С. 323–340.

⁶⁷² Указатель Церковно-археологич. музея при Киевской духовной академии. Сост. Н. И. Петров. Изд. 2. К.: Типогр. Императ. ун-та св. Владимира, 1897. С. 22.

XVIII–XX — Палеографія — рукописи та уривки»: уривок з єврейського П'ятикнижжя на пергаменті за № 137; два примірники єврейського Декалогу на пергаменті за №№ 138, 139; пергаментні ж книга Естер за № 140; уривок з самарянського П'ятикнижжя за № 141⁶⁷³ вже не залишалися просто музейними артефактами, але набували фактуальності реальних текстологічних та екзегетичних джерел.

Саме в такому контексті спостерігалися, з одного боку, централізовані зусилля, спрямовані на створення систематичного коментаря до Синодальної Біблії, де передбачався розбір і масоретського першоджерела тексту, — зусилля, до яких сам Я. Олесницький свого часу був офіційно залучений⁶⁷⁴. Ці зусилля, як відомо, врешті-решт завершилися створенням на початку XX ст. т. зв. «Толковой Библии Лопухина». З іншого боку, в аналізованій тут праці бачимо спробу Олесницького критично оцінити загальноприйнятий давньоєврейський біблійний текст з точки зору історичної та текстуальної критики.

Нарешті, відзначимо (теж поки що на рівні гіпотези) таку обставину конфесійно-ідеологічного кшталту, як полемічна інтенція православних церковних істориків та богословів, в т. ч. біблеїстів щодо іудаїстської (талмудичної) традиції. Причому відзначимо цю інтенцію як інваріанту культурно-ідеологічної атмосфери того періоду. Зокрема, сама талмудична традиція та її джерела ставали об'єктом критичного осмислення не лише з точки зору християнської догматики, але і засобами біблійної критики⁶⁷⁵.

Проблема біблійної текстуальної критики у формулюванні Я. Олесницького. Зв'язок з визнанням історичності біблійного тексту. Говорячи про характеристичні ознаки та риси самої праці, слід зазначити таке. Головним змістом названої статті Я. Олесницького є аналіз саме раннього етапу становлення загальноприйнятого давньоєврейського старозавітного тексту («період “соферімів” (вчителів закону в перші століття перед

⁶⁷³ Указатель Церковно-археологич. музея при Киевской духовной академии. Сост. Н. И. Петров. Изд. 2. К.: Типогр. Императ. ун-та св. Владимира, 1897. С. 204.

⁶⁷⁴ Див.: Правила для руководства при предполагаемом составлении в Киевской духовной академии объяснительных примечаний к русскому тексту Библии (учительных книг), составленные, по поручению Совета академии, экстраординарным профессором Ак. Олесницким // Протоколы заседаний Совета КДА за 1876/1877 уч. год // ТКДА. 1877. Т. 3. Приложение. С. 231–237. Також про це: Головащенко С. І. «Правила для руководства при составлении объяснительных примечаний к русскому тексту Библии» Я. О. Олесницкого: передісторія російської Тлумачної Біблії // Наукові записки НАУКМА. Т. 50. Філософія та релігієзнавство. К.: КМ академія, 2006. С. 56–63.

⁶⁷⁵ Див.: Олесницкий Ак. Из талмудической мифологии // ТКДА. 1870. № 1. С. 149–209. № 2. С. 402–444. № 4. С. 201–244. № 8. С. 273–327. Також про це: Головащенко С. І. Талмудическая мифология в свете библейской критики: А. Олесницкий (одна из страниц истории библеистики в Киевской духовной академии XIX — нач. XX ст.) // От Библии до постмодерна. Статьи по истории еврейской культуры. Библейские исследования. Еврейская мысль. М.: Книжники; Текст, 2009. С. 196–203.

і після Різдва Христового»)⁶⁷⁶ та «тургеманімі» (укладачів таргумів)⁶⁷⁷. Автор формулює тут — як тло для конкретного дослідження — основну проблему біблійної текстуральної критики, пов'язану з особливостями функціонування та ретрансляції рукописних традицій, обтяжених «пошкодженнями, занесеними до тексту переписувачами протягом довгої низки століть і ще довшої низки подій»⁶⁷⁸.

Усвідомлення цієї проблеми в дослідника також цілком свідомо сполучене з раціоналістичною критикою т. зв. «ідеальної історії священного тексту», тобто міфологізованої та ієратизованої в лоні різних традицій історії трансляції Біблії, до якої повсякчас зверталися та апелювали церковні ідеологи різних конфесійних напрямів⁶⁷⁹. Олесницький відверто висловлює скепсис щодо уявлень про «Божественний нагляд, який утримував давніх переписувачів від навмисних чи ненавмисних відхилень»⁶⁸⁰. Втім, автор, окрім утвердження тверезого та погляду на технічні проблеми трансляції біблійного тексту, об'єктивно фіксує ще й герменевтичні та ідеологічні виміри основної текстологічної проблеми: «Переписувачами часто були особи, які належали до різних партій, котрі, в свою чергу, спиралися на те чи інше тлумачення тексту, тож не були позбавлені спокуси внести до своїх копій певну долю особисто-го розуміння...»⁶⁸¹

Біблійний текст розглядається Я. Олесницьким як історичний феномен, що «сам вказує читачеві на свою давню долю, не завжди сприятливу, позначену, за виразом блаженного Ієроніма, ранами, які йому були нанесені протягом століть то переписувачами недбалими й невмілими, то такими, які по-різному мислять і вірують»⁶⁸².

Автор у зв'язку з цим віддає належне праці масоретів, зокрема «масоретським коректурам»; вони стають свого роду індикатором історичності біблійного тексту⁶⁸³. Також він намагається бути об'єктивним у зіставленні іудейської та християнської традицій становлення загальноприйнятого священного тексту, вказуючи на історичність тієї та іншої: «усі зусилля масоретів, які мали завдання встановити правильну однаковість у читанні Старого Завіту, спонукають до припущення, що їм передував більш чи менш значний період відхилень... подібно до того як такий же період відхилень передував встановленню однакового читання і в історії новозавітного тексту»⁶⁸⁴.

⁶⁷⁶ Олесницький Як. Тенденциозные корректуры... С. 5.

⁶⁷⁷ Там само. С. 10.

⁶⁷⁸ Там само. С. 3.

⁶⁷⁹ Там само. С. 3–4.

⁶⁸⁰ Там само. С. 4.

⁶⁸¹ Там само.

⁶⁸² Там само.

⁶⁸³ Там само. С. 4, 28.

⁶⁸⁴ Там само. С. 5.

Полемічна тенденційність самого Олесницького. Водночас не можна не помітити й певної ідеологічно спрямованої полемічності, яка зустрічається в оціночних судженнях Олесницького про іудаїстичну традицію. Автор часом бере на озброєння емоційно забарвлені штампи про «схильність іудеїв... до змін тексту», до «перекручень», про «омани та забобони іудейські»⁶⁸⁵; «хворобливість» та «мертвість віри в Бога»⁶⁸⁶; «злочинність виправлень», намагання «приховати від самих себе істинний зміст Слова Божого»⁶⁸⁷; «забобони коректорів»⁶⁸⁸; «постійне накидання покриву на прояви Божественного життя в Святому Письмі»⁶⁸⁹; «прискіпливість лже-коректорів»⁶⁹⁰; «наси́льницькі коректури»⁶⁹¹; «нахабність коректур», «перекручення (спотворення) біблійних письменників»⁶⁹². Використання таких штампів є тим помітнішим саме тому, що в цілому в роботі автор аналізує причини та характер історичних трансформацій біблійного тексту в лоні іудаїзму в більш нейтральних та об'єктивістських термінах. За незаперечне джерело «позитивних доказів» схильності іудеїв до перекручень біблійного тексту Я. Олесницький бере, природно, полемічні писання отців Церкви⁶⁹³; тут він виступає радше в іпостасі офіційного православного ідеолога.

Основним першоджерелом тексту Святого Письма, свого роду еталоном його автентичності та неушкодженості для Олесницького є Септуагінта. Автор систематично застосовує посилання, насамперед, на LXX, для порівняння з різночитаннями в рукописних версіях книжників-«соферів»⁶⁹⁴. Іншими «еталонами-спільниками», допоміжними щодо LXX для критики «соферів», у дослідника виступають також відомі стародавні грецькі біблійні переклади, як-от: Симмаха та Аквіли (Акіли)⁶⁹⁵; самарянське П'ятикнижжя⁶⁹⁶; «талмудичні перекази» — в основному, як певного роду «само-свідкування» іудаїстської традиції⁶⁹⁷; часто і масоретський текст — саме як свідчення про виправлення допущених раніше викривлень (особливо помітними є тут посилання на такі елементи критичного апарату масоретів, як-от *qere* та *ketiv*, а та-

⁶⁸⁵ Олесницький Ак. Тенденциозные корректуры... С. 5.

⁶⁸⁶ Там само. С. 10.

⁶⁸⁷ Там само. С. 11.

⁶⁸⁸ Там само. С. 14.

⁶⁸⁹ Там само. С. 31.

⁶⁹⁰ Там само. С. 42.

⁶⁹¹ Там само. С. 45.

⁶⁹² Там само. С. 52.

⁶⁹³ Там само. С. 5, 6.

⁶⁹⁴ Див., напр.: Там само. С. 6, 14, 15, 17, 19, 21, 26, 28, 30, 38, 40, 42, 49, 50.

⁶⁹⁵ Там само. С. 42.

⁶⁹⁶ Там само. С. 6, 14, 18.

⁶⁹⁷ Там само. С. 6, 18, 25.

кож *tikkune sopherim*)⁶⁹⁸; крім того, масоретський текст часто зіставляється з Септуагінтою та іншими перекладами⁶⁹⁹.

Науково продуктивні аспекти порівняння рукописних традицій та аналізу різночитань між ними: візія Олесницького. Попри наявність ідеологічного підґрунтя, яким визначалося подібне ранжування текстів-еталонів, Я. Олесницький демонструє й позитивні з наукової точки зору аспекти порівняння різних текстуальних традицій. Зокрема, відзначимо як евристично цінне зіставлення богослужбових та приватних біблійних списків із зауваженням про більшу варіативність останніх⁷⁰⁰. Об'єктивно необхідність врахування цієї різниці базується на припущенні про наявність специфіки саме літургійного прочитання та відтворення біблійного тексту як сакрального.

Найбільшої ж ваги в цьому творі набуває змістовний аналіз Олесницьким різночитань в різних традиціях біблійного тексту, здійснений як у філологічному аспекті, так і з точки зору тих культурних, ідейно-політичних, догматичних чинників, які визначали своєрідність становлення іудаїстської релігійної традиції протягом перших століть н. е. У контексті цього аналізу найціннішою є спроба класифікації коректур, що виростає з їх поділу на «звичайні» та «навмисні», або ж «тенденційні»⁷⁰¹.

Зокрема, відзначена об'єктивна зумовленість «звичайних» коректур, їхня залежність від «внутрішніх» чинників, пов'язаних з історичною еволюцією філологічних засобів трансляції тексту. Серед них автор враховує, зокрема: взаємодію давніших та пізніших версій давньоєврейського правопису, взагалі історичність орфографії; залежність тлумачення тексту від орфографії⁷⁰²; історичну еволюцію граматичних форм (наприклад, роду) як причину «особливих етимологічних коректур»⁷⁰³. Сюди ж віднесемо визначення Я. Олесницьким засобів корекції тексту, пов'язаних з особливостями давньоєврейського консонантного письма⁷⁰⁴ та можливістю подвійного перекладу деяких словоформ⁷⁰⁵. Серед інших причин «звичайних» коректур Олесницький називає також типові: «недбалість переписувачів», «брак критичного ставлення до тексту»⁷⁰⁶.

Класифікація та оцінка Я. Олесницьким «коректур» у біблійному тексті з точки зору текстуальної, історичної та філологічної критики Біблії. «Навмисне тенденційні» ж коректури відбувалися, на думку дослідни-

⁶⁹⁸ Олесницький Ак. Тенденционные корректуры... С. 4, 11.

⁶⁹⁹ Там само. С. 14, 18, 23, 24, 28.

⁷⁰⁰ Там само. С. 7, 14.

⁷⁰¹ Там само. С. 9–10.

⁷⁰² Там само. С. 8.

⁷⁰³ Там само. С. 9.

⁷⁰⁴ Там само. С. 11.

⁷⁰⁵ Там само. С. 24.

⁷⁰⁶ Там само. С. 10.

ка, на тлі «особливо своєрідного розвитку пізнішого іудейства»⁷⁰⁷. Цей засновок і визначив здійснену автором класифікацію цих коректур залежно від особливостей релігійної догматики, моралі та національно-політичної ідеології іудаїзму перших століть н. е. Враховуючи наявність полемічного елементу в судженнях, якими висловлена та обґрунтована ця класифікація, все ж відзначимо методологічну продуктивність здійсненого аналізу духовно-релігійного, культурного та соціально-політичного контексту еволюції сакрального тексту в лоні певної релігійної традиції.

Перший клас коректур, визначений дослідником, пов'язаний зі становленням специфічно іудаїстського типу монотеїзму. Який, ймовірно, контрастував як із деякими тенденціями, проявленими в первісних біблійних текстах, так і з теїзмом християнського кшталту: «Віра в Бога як в істоту зовсім віддалену від світу, яка не може перебувати в близьких стосунках з людиною, не утискуючи її своєю всемогутністю, почала з підозрою ставитися до тих прямих і сміливих висловів про Бога та Його близькі відносини зі світом та людиною, які зустрічаються в біблійних письменників, замінюючи їх іншими, стриманішими висловами, якими, на думку книжників, повинна користуватися людина, говорячи про Бога»⁷⁰⁸.

У зв'язку з цим Я. Олесницький приділяє увагу, зокрема, аналізу коректур, пов'язаних із читанням у давньоєврейському тексті Біблії імен Бога та т. зв. «теофорних» імен, а також із визначенням Божественних атрибутів та дій, з цими іменами пов'язаних⁷⁰⁹. Саме в контексті зміцнення жорсткого монотеїзму та спіритуалізму Олесницький відзначає:

- «догматичну коректуру» читання тетраграми⁷¹⁰, в т. ч. приховування-маскування імені Бога «Яг» як редукованої тетраграми⁷¹¹;
- коректуру дієслів, що позначали відношення людей до Бога (поклоніння або ж заперечення)⁷¹², — особливо тих, які видавалися книжникам «образливими для вух віруючих»⁷¹³;
- також дієслова, що позначали дії Бога щодо певних біблійних персонажів, наприклад, Авраама⁷¹⁴; запобігання за допомогою коректур т. зв. «змішування тварної речі з Богом», «обожнення предметів, які носять теофорні імена»⁷¹⁵;

⁷⁰⁷ Олесницький Як. Тенденциозные корректуры...

⁷⁰⁸ Там само.

⁷⁰⁹ Там само. С. 12–31.

⁷¹⁰ Там само. С. 14–15.

⁷¹¹ Там само. С. 17–18.

⁷¹² Там само. С. 15–17, 19, 21–22.

⁷¹³ Там само. С. 17.

⁷¹⁴ Там само. С. 19.

⁷¹⁵ Там само. С. 22–23.

- корекцію фрагментів тексту, де зустрічаються образні вислови про божественні атрибути, взагалі максимальне вилучення «ускладнених метафор», пом'якшення або вилучення нібито звинувачувальних виразів на адресу Бога⁷¹⁶ нівеляція антропоморфізмів і в т. ч. опису афективних станів, емоційно-вольової сфери діяльності Бога⁷¹⁷;
- коректуру, спрямовану на заперечення «предметності», «тілесності» Богоявлення (яка, цілком можливо, виникла саме на протигагу християнським уявленням і тлумаченням): «Усі місця Біблії, які описують явлення Бога людині, у читаннях соферімів систематично виключені на тій підставі, що будь-яке явлення Бога було би обмеженням Його безмежності»⁷¹⁸; сюди ж відноситься й намагання «виключити думку про безпосереднє явлення Бога пророкові»⁷¹⁹.

Серед засобів таких коректур Я. Олесницький виділяє, зокрема, застосований свого часу іудейськими книжниками екзегетичний прийом, пов'язаний з аналізом та оцінкою (етичною та догматичною) безпосереднього контексту тих чи інших висловлювань про Бога: «щоб визначити, чи не приписується імені Елогім чогось... не зовсім гідного, коли йдеться про Бога істинного...»⁷²⁰ Також дослідник розглядає зміни граматичної форми дієслів, що позначали діяння Бога (іменованого Елогім), з однини на множину, — коли це діяння видавалося книжникам невартим істинного Бога, з метою приписати діяння «багатьом» (тобто язичницьким) богам⁷²¹. Крім того, відзначені випадки прямої зміни стверджувальних висловів на заперечні — навіть у супереч контексту⁷²²; застосування таких орфографічних та пунктуаційних правил написання теофорних назв та імен, що нівелювали й приховували б ім'я Бога⁷²³.

Наводячи численні приклади суто «теологічних» коректур, Олесницький демонструє тут шляхи екзегези біблійного тексту, через які відбувалося посилення теїстичних, спіритуалістичних і теократичних тенденцій (можливо, на протигагу християнству, як воно розумілося іудейськими книжниками, в т. ч. щодо суто християнської ідеї теофанії як Боговоплочення (Боговтілення). Так, наприклад, зауваження дослідника про те, що «завдання соферімів полягало в тому, щоб прибрати риси зближення між Богом та людиною»⁷²⁴, або його ж зауваження про «квапливе приховування проявів Божественного життя (курсив

⁷¹⁶ Олесницький Ак. Тенденциозные корректуры... С. 24–29.

⁷¹⁷ Там само. С. 30.

⁷¹⁸ Там само. С. 29.

⁷¹⁹ Там само. С. 30.

⁷²⁰ Там само. С. 18.

⁷²¹ Там само. С. 19.

⁷²² Там само. С. 22, 30.

⁷²³ Там само. С. 22–23.

⁷²⁴ Там само. С. 24.

мій — *Авт.*), які містяться в Святому Письмі»⁷²⁵ стають актуальними в контексті християнських уявлень про відношення людини до Бога як «Бога Живого».

Другий клас коректур, виявлених Олесницьким, — це ті коректури, які склалися під впливом релігійно-догматичним, але й під впливом етнічних стереотипів, характерних у перші століття н.е. для єврейського середовища (принаймні для тих його кіл або прошарків, які виробляли загальнозначущі ідейні та етичні установки). Втім, то були стереотипи, які склалися історично, в певному просторі міжетнічної та міжкультурної взаємодії. Олесницький веде мову про коректури, «викликані національною гордістю іудейства»⁷²⁶, «до крайнощів своєрідно розвиненою»⁷²⁷: «Ті місця, де найбільш різко викривалися національні вади євреїв, особливо в книгах Мойсеевих та пророцьких... пом'якшення цих місць», особливо в зв'язку з «перекладами Біблії на різні мови та говірки... через острах принизити себе в очах сучасних народів, особливо греків та римлян...»⁷²⁸

Тут виділені коректури нібито «неприпустимих» місць (де Бог показаний як такий, що карає Свій народ за провини та переступи), здійснені навіть незважаючи на контекст та іноді шляхом зміни самого тексту⁷²⁹; коректури місць, де показані відхилення ізраїльтян до ідолопоклонства (коректури ці зумовлені, як вважаємо, посиленням теократичної ідеології в іудейському середовищі)⁷³⁰; коректури, за допомогою яких посилювалися мотиви етнічної відокремленості та виключності⁷³¹ (також зрозумілі в контексті посилення серед іудеїв початку I тисячоліття н. е. тенденцій ізоляції як від язичників, так і від християн).

Окремо Я. Олесницький говорить про специфічну «талмудичну цензуру» на читання, перекладання для «зовнішніх» і розповсюдження певних проблемних, неоднозначних для розуміння місць біблійного тексту. Дослідник посилається, зокрема, на Тосефту: «Є у священних книгах місця, які читаються й перекладаються; є місця, які читаються, але не перекладаються і є місця, які не читаються і не перекладаються...»⁷³² Так, у різний час прямо заборонялися або ставали предметом дискусії: історія творення світу та опис деяких пророцьких візій, у тлумаченні яких теїстичні та теократичні мотиви космогонії біблійної часто зіштовхувалися з мотивами еллінської космогонії⁷³³; місця, неоднозначні

⁷²⁵ Олесницький Ак. Тенденциозные корректуры... С. 31.

⁷²⁶ Там само. С. 32.

⁷²⁷ Там само. С. 10.

⁷²⁸ Там само. С. 31.

⁷²⁹ Там само. С. 32–33.

⁷³⁰ Там само. С. 33.

⁷³¹ Там само. С. 33–34.

⁷³² Там само. С. 36.

⁷³³ Там само. С. 37–38.

з точки зору морально-етичної інтерпретації вчинків певних біблійних персонажів⁷³⁴ або біблійні вирази, «які торкалися предметів дражливих, визнаних у пізніші часи незручними для вимовляння» (наприклад, статевих органів та дій; тут дісталось, зокрема, Пісні над піснями)⁷³⁵; місця, де через коректури навмисно посилювалася пошана до священиків та їхнього служіння⁷³⁶ (ця необхідність, цілком імовірно, має своїм контекстом поступове зміцнення інституційних та ритуальних засад талмудичного іудаїзму). Серед засобів таких коректур дослідник визначає характерні й для попередніх випадків подвійну систему пунктуації, введення заперечень, заміну в словах одних літер на інші, подібні за написанням (як «далет» на «реш»), зміну орфографії, яка призводить до трансформації смислу⁷³⁷.

Третій клас коректур, визначених Я. Олесницьким, був спричинений «запеклими релігійними суперечками між окремими палестинськими школами, між іудеями палестинськими й александрійськими, між іудеями та самарянами і, нарешті, між іудеями та християнами»⁷³⁸. Відповідним чином дослідник вибудовує класифікацію такого роду «ідеологічних» коректур: коректури, що виростили «з обрядових та правових суперечок між різними школами книжників»⁷³⁹; коректури, що виростили «з дискусій про священні місця»⁷⁴⁰; коректури, спрямовані «проти християн» як «найважливіша категорія»: корекція біблійної хронології (наприклад, час життя біблійних патріархів) з метою «віддалити сповнення часів пришествя Месії»⁷⁴¹; корекція читання «деяких прощських місць, які наводяться християнськими письменниками зі Старого Завіту на підтвердження новозавітного вчення»⁷⁴².

Біблійна критика як засіб релігійно-порівняльного аналізу історії іудаїзму перших століть н. е. У своїх висновках щодо предмету дослідження Я. Олесницький, попри низку експресивних оціночних визначень, фіксує важливі обставини та риси духовно-інтелектуального та релігійно-інституціонального розвитку іудаїстської традиції перших століть н. е. Серед них: прогресуюча відмова від символічного, метафоричного тлумачення Біблії, наростання тенденцій буквалізму. Релігійно-інституціональним контекстом цього процесу було зміцнення авторитету та ідейного впливу корпорації книжників, вчителів закону, перекладачів,

⁷³⁴ Олесницький Ак. Тенденциозные корректуры... С. 39–41.

⁷³⁵ Там само. С. 51–52.

⁷³⁶ Там само. С. 42–44.

⁷³⁷ Там само. С. 41–42.

⁷³⁸ Там само. С. 44.

⁷³⁹ Там само. С. 44–45.

⁷⁴⁰ Там само. С. 45–46.

⁷⁴¹ Там само. С. 46–50.

⁷⁴² Там само. С. 50–51.

переписувачів тексту⁷⁴³. Адже останні, зауважимо, здійснювали виключно важливе тоді завдання трансляції традиції до нового духовного та соціокультурного контексту. Цей контекст формувалася на тлі цивілізаційної трансформації пізньої античності в раннє середньовіччя і був позначений емансипацією як християнства, так і рабиністичного іудаїзму — релігій, які поставали зі спільної текстуальної традиції.

Ієратизація такої трансляції, особливо проявлена саме в іудаїзмі, в досліджуваній Олесницьким період продемонструвала парадоксальне поєднання надзвичайної деталізації вимог до відтворення правильного тексту книжниками-«соферами» з можливостями свідомих коректур та інтерполяцій, здійснюваних із ідеологічних, моральних і догматичних міркувань. Водночас Я. Олесницький фіксує історичність такого поєднання, віддаючи належне праці іудаїстських книжників-масоретів (т. зв. «контркоректури, або зворотні коректури»⁷⁴⁴) в еволюції механізмів відтворення та ретрансляції першотексту християнства та іудаїзму. Аналіз цих механізмів, як бачимо, виявився актуальним у критичні для розвитку вітчизняної духовності періоди, що підтвердилося науковим досвідом видатного київського біблеїста й в галузі літературної критики Біблії.

Передумови та контекст літературно-критичних вправ Я. О. Олесницького. Етапним у дослідженнях Олесницького стало зацікавлення в аналізі традиційної біблійної культури засобами текстуальної⁷⁴⁵, філологічної та літературної критики Біблії. Вельми промовистою з точки зору вивчення засобами біблійної літературної критики важливих моментів становлення літературно-поетичної форми давньоєврейського тексту Святого Письма стала праця Олесницького «Ритм и метр ветхозаветной поэзии», опублікована в «Трудах КДА» за 1872 р.⁷⁴⁶ Тут же зазначимо, що позиціонувалася ця праця як чи не перша в православній богословській науці на таку тему⁷⁴⁷. Розглянемо цю працю як етапну не лише особисто для самого дослідника, але й у формуванні в КДА емпіричної бази й методологічних засад філологічної та літературної критики Біблії. Висловимо низку припущень і зауважень щодо культурно-ідеологічних та інтелектуальних обставин появи такого тексту.

⁷⁴³ Олесницький Ак. Тенденциозные корректуры... С. 52.

⁷⁴⁴ Там само. С. 52–53.

⁷⁴⁵ Див.: Олесницький А. Тенденциозные корректуры иудейских книжников (соферимов) в чтении Ветхого Завета // ТКДА. 1879. № 5. С. 3–54; також попередній підрозділ.

⁷⁴⁶ Див.: Олесницький Ак. Ритм и метр ветхозаветной поэзии // ТКДА. 1872. Т. 3. № 10. С. 242–294. № 11. С. 403–472. № 12. С. 501–612 (далі: Олесницький Ак. Ритм и метр...). Тут наводимо уточнену бібліографію та нумерацію сторінок: починаючи з 565-ї стор. 3-го тому ТКДА за 1872 р. нами знайдено зміщення нумерації на 20 сторінок назад, внаслідок чого стаття видимо закінчується на 592-ій стор. тому замість 612-ї).

⁷⁴⁷ Див.: Олесницький Ак. Ритм и метр... С. 246.

Якщо брати до уваги історію київської біблеїстики як історію персональної наукової та богословської творчості⁷⁴⁸, передусім, це — особисті професійні зацікавлення Олесницького як гебраїста, фахівця з біблійної археології та культури, викладача цих предметів в академії. Ці зацікавлення цілком органічно призводили до широких культурологічних пошуків як у бібліологічному дослідженні, так і у викладанні, — коли сприйняття й розуміння оригінального біблійного тексту (як з боку мовного, так і з боку екзегетичного) здійснювалось в нерозривній єдності з осягненням культурно-історичного та мовно-поетичного контексту біблійних повідомлень.

Друге зауваження стосується міри занурення бібліологічної творчості київської професури до європейського інтелектуального контексту. Йдеться про зазначений вже зв'язок самого факту появи певної статті та її теми з більш чи менш давнішою появою аналогічних розвідок за кордоном. Ймовірно, у даному разі причиною цього ставала актуалізація теоретичних питань у галузі історії культури та мовознавства, як загальних, так і суто біблеїстичних (філологічна та літературна критика). Важко точніше твердити про характер такого зв'язку, проте наявність концептуальних посилань виказує його в цій роботі⁷⁴⁹.

Відзначимо також припущення про теоретичну значущість полемічного налаштування православних біблеїстів щодо ідей раціоналістичної т. зв. «негативної» критики Біблії. Означена інтенція визначала прагнення довести полеміку з приводу окремих питань т. зв. «низької» критики до рівня критики «високої», тобто полеміки з питань екзегетичних та догматичних. Доволі виразно, як побачимо, це проявилось і в аналізованій праці.

Нарешті, безпосередній інтелектуальний контекст цієї праці (навчальне середовище) визначав її жанрово-стилістичну специфіку. Маємо на увазі посилену педагогічно-дидактичну складову: орієнтованість не лише на наукову, але й на студентську аудиторію, можливість її використання як лекційного, або допоміжного учбового матеріалу. Що й ви-

⁷⁴⁸ Див.: Головащенко С. І. З історії біблійної текстуальної критики в Київській духовній академії: Я. О. Олесницький // *Магістеріум*. Вип. 30. Історико-філософські студії. К.: КМ академія, 2008. С. 65.

⁷⁴⁹ Знаходимо концептуально ключові, тематично та частотно репрезентативні посилання Я. О. Олесницького на низку знакових праць сучасних йому мово- та літературознавців, дослідників релігії, біблеїстів-сходознавців та гебраїстів: насамперед, на давньоєврейські словники та граматики Г. Г. А. Евальда та Г. Ф. В. Гезеніуса (Олесницький Ак. Ритм и метр... С. 287–288, 418, 420, 445, 454–458, 465, 502, 506–507, 524–550); на мовознавчі праці В. Гумбольдта (С. 290–291, 433); на «Лекции по науке о языке» родоначальника порівняльного та історичного релігієзнавства Макса Мюллера (напр.: С. 243–244); на «Дух єврейської поезії» одного з родоначальників історико-літературної критики Біблії Й. Г. Гердера (С. 280–281, 453, 458–459, 505); на біблійні коментарі В. М. А. Де Ветте (С. 266–267, 282–283, 556–557) та Й. Г. Ейхгорна (С. 265).

явилося у структурі тексту, особливостях застосування й цитування джерел, наведення посилань тощо (наприклад, розлогий історичний вступ до проблеми, активне застосування у викладі риторичних фігур, дещо «полегшене» цитування, базоване на можливості апелювати до певного визначеного кола наперед відомих аудиторії джерел, надзвичайна насиченість ілюстративним матеріалом, велика міра наочності).

Герменевтичні та прагматичні виміри аналізу давньоєврейської поези- ки в Я. Олесницького. Говорячи про характеристичні ознаки та риси самої праці, слід зазначити таке. Головним змістом названої статті Я. Олесницького є аналіз специфіки давньоєврейської старозавітної поезії. Наводячи поширену тоді ідейно-філософську мотивацію подібних праць, в якій явлені гегельянські та романтичні мотиви (поезія як вираження «повного поняття про характер і дух того чи іншого народу»)⁷⁵⁰, автор достатньо іронічно обмежує пафос цих висловлювань, наголошуючи хіба що на валідності розгляду поезії різних народів через призму принципу історичності: «загальний закон та порядок поетичного руху однаковий у всіх народів першого циклу старожитності». Оформлення поетичного мовлення підпадає під «загальний закон прогресивного розвитку від не- вигадливого, часто нерівного та грубуватого метра початкового й народ- ного до штучно обробленого метра книжного»⁷⁵¹.

Проте Я. Олесницький відразу фіксує специфіку предмету власного дослідження — «поезії давньоєврейської»: «в її формах передане старозавітне Об'явлення»; «вся поетична література давніх євреїв нероз- ривно пов'язана з релігією»⁷⁵². Це зауваження, як побачимо, підводить автора до головного прагматичного питання літературної критики ста- розавітних текстів як науки не лише філологічної, але й богословської: «Старозавітне Об'явлення, влите у форми цієї поезії, робиться нероз- дільним з нею... і дуже часто зрозуміти смисл тієї чи іншої старозавіт- ної книги неможливо без знайомства з характером та формами поезії... Об'явлення старозавітне, у своїй конкретній поетичній формі, пов'язане більше, ніж звичайно гадають, із духом і характером єврейської мови й поезії»⁷⁵³.

Відповідно, питання про поетичну форму набуває в Олесницько- го першорядного герменевтичного характеру: «Питання про біблій- ну поезію... має посісти перше місце в біблійній герменевтиці; так чи інакше зрозуміти й вирішити його означає так чи інакше зрозуміти усю Біблію»⁷⁵⁴. У цьому моменті герменевтичне розуміння біблійної поети-

⁷⁵⁰ Олесницький Ак. Ритм и метр... С. 242–243.

⁷⁵¹ Див.: Там само. С. 243–245.

⁷⁵² Там само. С. 245.

⁷⁵³ Там само. С. 245–246.

⁷⁵⁴ Там само. С. 246.

ки набуває догматичного сенсу, наприклад, з боку обґрунтування ідей монотеїзму або тринітарності⁷⁵⁵.

Питання, породжені зіставленням досвіду порівняльного літературознавства з досвідом біблійної критики, можуть бути поставлені в площині не лише методологічній та догматичній, а навіть в інтелектуально-моральній — як питання про принципову відкритість цієї теми для наукового осмислення: «Чи дозволяє вартість старозавітного Об'явлення ставити форми давньоєврейської поезії поруч з усіма поезіями стародавнього світу; або ж ці форми, як зовнішня оболонка об'явленого Богом письменства, потребують особливо до себе ставлення з боку дослідників?»⁷⁵⁶ Негативне вирішення цього питання вітчизняними дослідниками призвело до стану, коли названа праця постала чи не першою в православній богословській науці⁷⁵⁷.

Розв'язання можливе в дусі узгодженого з богословською логікою «симфонії» чи «синергії» конструктивного сприйняття можливостей та методології мово- та літературознавства для аналізу біблійного тексту: «Поетичні форми невіддільні від мови, і якщо Дух Божий, у співзвуччі з духом людським, благоволив влити Своє Об'явлення до давньоєврейської мови, то разом з тим Він увійшов і до всіх вимог та умов цієї мови. І якщо етимологія й синтаксис біблійний не можуть мати іншого методу вивчення, окрім методу, спільного для всіх східних мов, то те ж саме слід сказати про просодію та про форми біблійної поезії»⁷⁵⁸.

Авторський аналіз та оцінка історії досліджень з даної теми⁷⁵⁹ є примітними принаймні з двох аспектів. По-перше, тут виявлена згадана раніше ангажованість дослідницьких текстів Я. Олесницького до його діяльності як викладача. Це значною мірою визначало стильові особливості, подачу матеріалу, засоби його демонстрації та ілюстрації. По-друге, аналіз дослідницької ретроспективи (як церковно-екзегетичної, так і науково-критичної) є значною мірою співвідносним як із унікальним досвідом вченого, богослова та викладача, так і з традиціями аналізу історико-бібліологічних питань, які складалися в КДА та ставали тут нормальною ознакою якісного дослідження⁷⁶⁰.

⁷⁵⁵ Олесницький Ак. Ритм и метр...

⁷⁵⁶ Там само.

⁷⁵⁷ Там само.

⁷⁵⁸ Там само. С. 247.

⁷⁵⁹ Там само. С. 247–294.

⁷⁶⁰ Пригадуємо тут як типову методу С. Сольського, реалізовану ним, напр., в: Сольський С. М. Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА. 1866. № 10. С. 157–190. № 11. С. 305–342. № 12. С. 466–506. Його ж. Из чтений по Ветхому Завету. Глава 1 // ТКДА. 1870. Т. 3. № 9. С. 589–640. Його ж. Из чтений по Ветхому Завету. Глава 2 // ТКДА. 1871. Т. 3. № 7. С. 71–117. Його ж. Из лекций по Новому Завету // ТКДА. 1877. Т. 3. № 8. С. 234–284. 1878. Т. 1. № 4. С. 98–127.

Теоретична позиція Олесницького в даній проблемі: зв'язок з історією питання та власна «пояснювальна стратегія». Подання «історії питання» з обраної теми дозволило Олесницькому висловити низку важливих оцінок та висновків з приводу методології та способів дослідження, формулюючи власну теоретичну позицію, за його виразом, «критерії для оцінки нашого погляду та дослідження»⁷⁶¹. Так, невинуватим, на думку автора, став розгляд греко-латинської культури як еталону-маркеру для давньоєврейської поезії та культури⁷⁶². Тут доволі провокаційну роль зіграло, по-перше, використання давніми християнами старозавітного тексту саме в грецькій версії Септуагінти, а по-друге, засвоєння досвіду Александрійської школи в трансляції старозавітної догматики в термінах грецької філософії. Відповідно, намір сприймати давньоєврейську поезію у термінах еллінських поетичних метричних розмірів пізніше дослідники (в т. ч. отці Церкви) пристосовували й до біблійної поетики, визначення її ритміки та метрики⁷⁶³. Проте ці свідчення «не мали наукового характеру», бо ж там не були вказані певні загальні правила застосування до біблійного тексту грецької метрики, а також не були враховані мовні особливості давньоєврейської мови порівняно з грецькою⁷⁶⁴.

З XVII ст. стався ряд спроб «обґрунтувати науковим шляхом давні перекази про класичний метр у біблійній поезії»; такі спроби накладалися на зацікавлення в зіставленні Септуагінти з масоретським текстом; взагалі це зіставлення у визначенні специфіки старозавітної поетики Я. Олесницький виділяє як одну з найцікавіших проблем текстуальної та літературної критики Біблії⁷⁶⁵. Зовні ознакою цих спроб було повернення до редукціоністських трактувань доби еллізму⁷⁶⁶. Втім, саме тут було проявлене питання про можливість типологізації давньоєврейської поезії, включення її до загального історико-літературного ряду через визнання, що «єврейська мова, як і будь-яка інша, була здатною до рівномірного віршування»⁷⁶⁷. Тому, подаючи майже лекційно «історію питання», Я. Олесницький надалі ретельно відшукує там позитивний досвід визначення типотворчих особливостей біблійної поетики, пошук і виклад «законів біблійного метра»⁷⁶⁸.

Ще один різновид «виправлень масоретського тексту в інтересах ритма й метра»⁷⁶⁹, зокрема ревізії масоретської вокалізації, — редук-

⁷⁶¹ Олесницький Ак. Ритм и метр... С. 247.

⁷⁶² Там само. С. 248.

⁷⁶³ Там само. С. 249–252.

⁷⁶⁴ Там само. С. 252.

⁷⁶⁵ Там само. С. 252–253.

⁷⁶⁶ Там само. С. 257–258.

⁷⁶⁷ Там само. С. 259.

⁷⁶⁸ Там само. С. 261.

⁷⁶⁹ Там само. С. 261.

ція біблійної поезії до ритміки та метрики поезії арабської. Втім, незважаючи на позаісторичність таких аналогій («мова пізніших арабів порівнювалася з мовою Давида й Соломона») тут так само важливим був досвід пошуку типологічної єдності близькосхідних (семітичних) літератур⁷⁷⁰.

Олесницький фіксує необхідність розбудови пояснювальної стратегії, що базується на прийнятті масоретської традиції як історично достовірної⁷⁷¹ та ретельнішого й глибшого дослідження її особливостей: «вокалізації та акцентуації» для розкриття сутності біблійної поезії⁷⁷²; тим більше, що сама ця традиція вже сформулювала певні правила в якості критеріїв для аналізу⁷⁷³. Така стратегія, формована через низку гіпотез, які розглядає автор, «хоча й не відкрила біблійного метра», проте визначила можливість застосувати відомі загальні методи дослідження поезії, зокрема «можливість скандувати біблійний вірш за акцентуванням наголосів»⁷⁷⁴.

Попри загальну оцінку Олесницького: «довга низка невдалих спроб відкрити біблійний метр»⁷⁷⁵, у цій історії досліджень важливим було напівінтуїтивне, часто підкріплене хіба що позафілологічними аргументами — від культурологічних («правила нині зовсім втрачені») до релігійно-містичних («людськими засобами не можуть бути відкриті») — визнання наявності в біблійній поезії власної «певної метрики», «міри віршів біблійних»⁷⁷⁶. Вже таке визнання додало обмеженість редукціонізму, торуючи шляхи наукового пошуку.

Дослідник помічає в своїх попередників кілька цікавих ідей щодо специфіки біблійної поезії, на які він спиратиметься в своїх позитивних твердженнях. Наприклад: метрика біблійного поетичного тексту сама по собі є образотворчим засобом, свого роду метафорою почуттів, настроїв тощо⁷⁷⁷. Незважаючи на можливу невизначеність метрики, біблійна поезія все ж містить своєрідну ритміку, риму та поетичну мелодику, причому вони, визначаючись як «вільні», можуть бути зіставлені з музикою й танцем⁷⁷⁸. Саме цим культурно-практичним зіставленням, а не лише введенням поняття «мелодії» як риторичного засобу, як метафори, Я. Олесницький, як побачимо, долатиме усвідомлювану ним са-

⁷⁷⁰ Олесницький Ак. Ритм и метр... С. 261–266.

⁷⁷¹ Там само. С. 265.

⁷⁷² Там само. С. 266.

⁷⁷³ Там само. С. 267, 275–278.

⁷⁷⁴ Там само. С. 267.

⁷⁷⁵ Там само. С. 278.

⁷⁷⁶ Там само. С. 279.

⁷⁷⁷ Там само. С. 280.

⁷⁷⁸ Там само. С. 280–281.

мим певну риторичність, інтуїтивність, наукову невизначеність⁷⁷⁹ «мелодійного» підходу як такого.

Навіть приклади повного заперечення можливості наукового визначення специфіки біблійної поезії автор оцінює в зв'язку із введенням до спроб наукового аналізу даної проблеми метафізичної, богословської аргументації (мовляв, священні книги як вияв «пророцького духу» не підлягають «обчисленню за звичайними мірами віршів»)⁷⁸⁰. Така аргументація, втім, сама по собі стає потужним засобом утвердження специфіки даних текстів і тим самим спонукає дослідника (тим паче дослідника-богослова) до подальших пошуків.

Нарешті, Олесницький докладно аналізує сучасний йому етап досліджень проблеми, зіставляючи його з попередніми «редукціоністськими» спробами. Це етап, характерний компаративним аналізом, спрямованим на винайдення певних, спільних для різних культур архетипічних форм поетичного й музичного виразу: «Встановити зв'язок метричні форми Біблії з будовою вірша в простих народних піснях різних народів...»⁷⁸¹; «вивчення біблійного метру за допомогою зіставлення його з різними національними поезіями», зіставлення біблійної поезії з фольклором замість зіставлення з академічними формами «класичної» поезії. Незважаючи на ідейну зумовленість впливом певних філософсько-культурологічних ідей німецької філософії та обтяженість «національними забобонами» такий підхід оцінюється дослідником як «великий крок уперед у розвитку питання», як «оживлення вивчення питання»⁷⁸².

Далі, це пошуки, базовані на зіставленні поетичних та логічних структур або поетичних та риторичних засобів⁷⁸³. Тут автор простежує намагання корелювати «ритм біблійної думки» з ритмом поетичним, яке він оцінює як «привнесення до поетичної галузі чужих їй логічних, риторичних і граматичних понять», «розроблення однієї лише риторичної та граматичної основи біблійного вірша»⁷⁸⁴; «головною причиною незадовільності таких досліджень та поглядів було те, що критики виходили в цих випадках завжди з відомих їм риторичних визначень поезії та категорично вимагали вказаної там, визначеної та знайомої відповідності між змістом та формою»⁷⁸⁵.

Узагальнюючи історичні уроки дослідження питання про своєрідність якостей біблійної поезії, — насамперед, необхідність уникнення «однобічних захоплень» чи то редукцією до класичних поетичних

⁷⁷⁹ Олесницький Ак. Ритм и метр... С. 282.

⁷⁸⁰ Там само. С. 282–283.

⁷⁸¹ Там само. С. 284.

⁷⁸² Там само. С. 286–287.

⁷⁸³ Там само. С. 287–293.

⁷⁸⁴ Там само. С. 287–289, 292–293.

⁷⁸⁵ Там само. С. 403.

форм, чи то поясненнями з залученням логіко-риторичних моделей, внаслідок чого предмет або спотворюється, або зникає зовсім і заперечується як чинний⁷⁸⁶, — Олесницький, на відміну від попередників, наполягає на критичному застосуванні до біблійної поезії культурно-історичного підходу, врахуванні «простих первісних умов розвитку мови та ясних історичних свідчень»⁷⁸⁷.

Причому умовою обмеження «логічного» в дослідях є врахування того емпіричного факту, що чим давнішим є занурений у народну культуру мовно-поетичний феномен, тим більш розмаїтим він є формально, тим менша ймовірність вкласти його в наперед задану стандартну схему: «тим більше має бути особливостей у співвідношеннях між матеріалом та формою і, відповідно, тим менше буде виконуватися для нашого вуха правило про вибір звуків відповідно висоті та вартості думки»⁷⁸⁸; «перш ніж поетичний образ знайде для себе вираз у гекзаметрі та пентаметрі, в умовах простішого життя він довго рухається ще в довільній та легкій формі, яку міг би дати невігадливий слух, або, як висловлювалися євреї, необрізане вуха»⁷⁸⁹.

Відтак, повертаючись обличчям до історично реконструйованого об'єкту дослідження, Я. Олесницький відшукує культурно-історичні аргументи на користь існування своєрідного ритму, рими та метру давньоєврейського вірша (наприклад, засвідчений традицією факт функціонування поетичного тексту саме в зв'язку з застосуванням музики та співу, як можливою основою ритміки та метрики)⁷⁹⁰.

Пізнавальна цінність історико-культурної та мовознавчої компаративістики. Так, визначаючи продуктивний, науково чинний напрям осмислення старозавітної поетики, дослідник визнає застосування «порівняльного вивчення давнього біблійного вірша з віршуванням простих і невибагливих народних пісень, які передували книжному періоду». «Аналогії для вивчення старозавітного вірша можна брати лише з найчистіших народних віршів... уникаючи, втім, захоплення якоюсь окремою народною поезією». Задаються принципи типологізації та верифікації даних: «Чого немає в піснях інших народів Сходу та Заходу, те має а рїгогі відкидатися і в поезії давньоєврейській. І, навпаки, те, що без сумнівів існує в пісенній мові усіх або дуже багатьох народів, того ми вправі шукати і в біблійному вірші, правда, у тому разі, якщо для цього є підстава в біблійному тексті та акцентуації (курсив мій — Авт.)»⁷⁹¹. Як бачимо, тут визначається безпосередній, строгий критерій контек-

⁷⁸⁶ Олесницький Ак. Ритм и метр... С. 289–290.

⁷⁸⁷ Там само. С. 291.

⁷⁸⁸ Там само. С. 403.

⁷⁸⁹ Там само. С. 404.

⁷⁹⁰ Там само. С. 292–293.

⁷⁹¹ Там само. С. 293.

стуальності, де і біблійний текст за змістом, і його масоретська версія за формою представлені як безпосередній контекст, в якому набувають чинності та ймовірності твердження про специфіку ритміки, рими та метрики старозавітної поезії.

Олесницький демонструє порівняння стародавніх індоєвропейських та семітських народів з точки зору способів логіки вираження досвіду народного життя й відповідних граматичних та стилістичних засобів. Так він виводить читача (або слухача, якщо йдеться про ймовірність відповідної лекції) до одного зі своїх базових теоретичних положень, на якому ґрунтується його розуміння специфіки старозавітної біблійної поетики. Це положення про генетичний зв'язок давньоєврейської поезії (через первісну пісенну форму) з музикою й танцем. Встановлення такого зв'язку допомагає дослідникові вибудовувати власну пояснювальну стратегію, задаючи достовірні, на його думку, критерії розрізнення «зовнішньої та внутрішньої сторін, тобто власне поетичних співзвуч, або матеріалу вірша та порядку цих співзвуч або руху вірша. Першу сторону... ми називаємо ритмом (римою), а останню метром старозавітної поезії»⁷⁹².

Аналіз алітерації як чинника структурування давньоєврейського поетичного тексту. Як основу римування в давньоєврейській поезії, «найпростішу та найприроднішу» його форму, Олесницький аналізує алітерацію⁷⁹³, яку він виводить з особливостей семітської фонетики, обґрунтованих, у свою чергу, впливом зовнішніх (природних та культурно-господарських) умов народного існування. Хоча й обґрунтування це виглядає досить наївним, проте воно надає авторові низку методологічних можливостей. По-перше, перевести традиційні оцінки алітерації (наприклад, як наслідування «музиці природи», «голосу природи») з метафоричного рівня на рівень раціонально-аналітичний, віднайти спосіб типологізації цієї властивості, введення її до загального контексту історії поетичних форм у різних народів світу. По-друге, пояснити передумови специфічно культурного функціонування алітерованого тексту його особливими трансляційними та мнемонічними властивостями, здатністю бути застосованим для передачі великих масивів значущої інформації, врахування чого є особливо важливим, коли йдеться про сакральний текст: «Алітеровані форми... надавали давньоєврейській поезії... особливої щільності в її виразі, так що Божественне вчення, передане в цій пісні, робилося цілковито недоторканим завдяки своїй зовнішній формі»⁷⁹⁴. «Наша чи давньогерманська пісня далеко поступаються єврейській, в якій підібрані за алітерацією звуки часто зчі-

⁷⁹² Олесницький Ак. Ритм и метр... С. 404–408.

⁷⁹³ Там само. С. 408–417.

⁷⁹⁴ Там само. С. 411.

плюють не лише слово зі словом, але й рядок із рядком, так що при кожному звуковому натяку уся пісня... проноситься в пам'яті низкою сильних альтерованих звуків»⁷⁹⁵. «Це важливе значення алітерації... було причиною того, що навіть в прозаїчних книгах, наприклад, у викладі історичних обставин або законодавчих настанов, мова набуває поетичного відтінку через алітерацію; чим більш важливим є місце в Біблії, тим ясніше відчуються в ньому керівні для пам'яті ці зовнішні співзвуччя, так що масорети мали підстави весь Старий Завіт розглядати як твір поетичний», так що «у євреїв не лише священні пісні, але й буква закону була надбанням усього суспільства, зберігаючись у серці народу»⁷⁹⁶. Алітерація розглядається як важливий чинник структурування тексту, його впорядкування та у випадку з культурно оформленим (як-от релігійним) застосуванням — чинником його «правильності»⁷⁹⁷; підкреслена її «практична необхідність для закріплення в народній пам'яті... об'явлених істин і законних приписів, так само, як і головних моментів історії»⁷⁹⁸.

Класифікуючи роди та види алітерації⁷⁹⁹, автор підкреслює її зв'язок з особливостями давньоєврейської морфології (системи коренів), лексики (розвиток синонімічних рядів) та граматики (відносини прямого управління між дієсловами та іменами)⁸⁰⁰ та, врешті-решт, визначає алітерацію як важливий механізм функціонування мови, що перетворився на один із найпотужніших образотворчих засобів⁸⁰¹.

Класифікація рим, базованих як на простих, так і ускладнених формах алітерації (повторення звуків, складів, просте повторення слів, повторення слів, поєднаних управлінням, повторення слів у синтетичних та антитетичних конструкціях)⁸⁰² допомагає авторові простежити її перетворення на систему поетичних «фігур» як носіїв смислу (Олесницький розглядає базовані на алітерованому римуванні аномінацію та гру слів)⁸⁰³, причому не лише як риторичних фігур, але й як засобів передачі профетичних повідомлень-послань, і тому типових саме для Старого Завіту як сакрального тексту⁸⁰⁴.

Аналіз Олесницьким метрики давньоєврейського біблійного вірша та критики сучасних йому теорій біблійного паралелізму. Другою великою складовою аналізу старозавітної поезії, здійсненого дослідником, є ана-

⁷⁹⁵ Олесницький Ак. Ритм и метр... С. 412–413.

⁷⁹⁶ Там само. С. 412–414.

⁷⁹⁷ Там само. С. 430–433.

⁷⁹⁸ Там само. С. 472.

⁷⁹⁹ Там само. С. 416–434.

⁸⁰⁰ Там само. С. 417, 419, 420, 420–421, 429.

⁸⁰¹ Там само. С. 422.

⁸⁰² Там само. С. 446–448, 450–452.

⁸⁰³ Там само. С. 452–455.

⁸⁰⁴ Там само. С. 460, 464–471.

ліз її метрики. Олесницький піддає критиці сучасні йому пояснення біблійної метрики, базовані на теорії т. зв. «біблійного паралелізму членів, визнаного єдиною метричною формою біблійної поезії»⁸⁰⁵. Критика Олесницьким різних теорій біблійного паралелізму⁸⁰⁶, а надто «найпотужнішої», «звабливої» концепції «вождя німецької біблійної критики» Евальда⁸⁰⁷, заперечувала не сам феномен біблійного паралелізму, а його «пласкі», спрощені трактування, які не відображали специфіки саме поетичного мовлення, сплутуючи «вимоги ораторського мистецтва з умовами поетичної творчості», «обмежуючи умови поетичного твору одними звичайними... ораторськими прийомами», змішуючи «одиницю ораторського руху мовлення (речення) з одиницею, що визначає моменти поетичного руху», зводячи «звичайні граматичні відношення між частинами мови... у ступінь поетичних рухів», не в змозі «вказати на якісь особливі, чисто поетичні відношення, піднесених над прозою»⁸⁰⁸. Застосування «метрики думки», або «логіки силогізму» як субстрату, основи поетичної метрики, видається автору хибним началом; при цьому не може адекватно бути врахована навіть душевно-емоційна складова поетичного мовлення⁸⁰⁹. Внаслідок таких реконструкцій поетичне мовлення виглядає «гальмом живої думки, а не її вищим проявом»⁸¹⁰.

Конструктивне значення цієї критики проявляється в поставлених Олесницьким питаннях про герменевтичне та догматично-апологетичне значення біблійної поезики. З точки зору автора, аналізовані теорії паралелізму відкривають шлях до раціоналізації та адогматизації священного тексту, до реалізації таких правил читання та тлумачення, коли «багато догматичних віршів пророцького змісту... перестають мати значення догматичне, перестають бути першоевангелієм нашої релігії», коли «в Старому Завіті майже не залишиться догматичного змісту»⁸¹¹. Саме тут варто вбачати головну ідейну причину критики дослідником сучасних йому теорій біблійного паралелізму як універсальної пояснювальної стратегії щодо специфіки старозавітної поезії.

Я. О. Олесницький прагне дати власне позитивне пояснення феномену т. зв. біблійного паралелізму. Він намагається зняти невиправдану тут генералізацію та погоджується говорити про наявність паралелізму в Біблії як спільного для всіх літератур чинника генезису мислення та відображення останнього в літературному мовленні: від архаїч-

⁸⁰⁵ Олесницький Ак. Ритм и метр... С. 502.

⁸⁰⁶ Там само. С. 502–505.

⁸⁰⁷ Там само. С. 506–550.

⁸⁰⁸ Там само. С. 510–511, 516, 522, 542, 549.

⁸⁰⁹ Там само. С. 548.

⁸¹⁰ Там само. С. 552.

⁸¹¹ Там само. С. 553–554.

них форм до оформлених у вигляді силогізму, від «синтетичних» форм до «аналітичних»⁸¹². Заперечуючи паралелізм як метричну форму, автор проголошує його одним із «найцікавіших питань біблійної екзегетики»: його вивчення здатне «привести до вельми важливих результатів у вирішенні багатьох питань священної бібліології», будучи розглянутим «на дійсних, а не ілюзорних засадах»⁸¹³.

У позитивному викладі своєї концепції дослідник нагадує, що «пісня» (як основна історично визначена «одиниця» старозавітного поетичного мовлення) «не промовляється, а проспівується»⁸¹⁴; саме музика та танець (про що вже згадувалося) стають у автора субстратом поетичного (пісенного) мовлення, коли гармонія музична є зразком гармонійності поетичного асоціативного ряду⁸¹⁵, побудова структури вірша здійснювалася «завжди в інтересах музики та співу виключно», а майже всі давні народи «застосовували такі музичні наспіви, котрі були нероздільними з їхнім поетичним метром»⁸¹⁶. Подібність між музичними наспівами та метричними формами різних народів пояснюється тим, «що первісні поети в складанні віршів завжди прилаштовувалися до народних музичних мотивів... Найдавніші літературні твори не лише співалися, але й читалися під музику». Це ж стосується і Біблії: «Таким чином, і богонатхненні співці... будували свої священні псалми й пісні, наслідуючи єврейський музичний геній»⁸¹⁷.

Відповідно, Я. О. Олесницький аналізує елементарні метричні структури, які походять від темпоритму найпростіших танцювальних рухів («первісний такт», «універсальний метр») та «вищий» поетичний метр, базований не лише на зв'язку з танцем, але й на мовних можливостях наслідувати музичні структури. Таким суто давньоєврейським «вищим» метром Я. Олесницький вважає тонічне віршування із використанням інтонування та системи наголосів (акцентуації)⁸¹⁸. Тут вкотре відзначилося шанобливе ставлення дослідника до масоретської традиції⁸¹⁹, зокрема до запровадженої масоретами просодії та акцентуації («розкіш масоретської номенклатури й багатство акцентових знаків»)⁸²⁰, які «цілком підтверджували за собою характер давнього народного віршування та мовлення, коли слово... в кожно-

⁸¹² Олесницький Ак. Ритм и метр... С. 557–574.

⁸¹³ Там само. С. 574.

⁸¹⁴ Там само. С. 516.

⁸¹⁵ Там само. С. 538.

⁸¹⁶ Там само. С. 549.

⁸¹⁷ Там само. С. 575, 576.

⁸¹⁸ Там само. С. 576–602.

⁸¹⁹ Див. про це: Головащенко С. І. З історії біблійної текстуальної критики в Київській духовній академії: Я. О. Олесницький // *Марістеріум*. Вип. 30. Історико-філософські студії. К.: КМ академія, 2008. С. 66–67.

⁸²⁰ Олесницький Ак. Ритм и метр... С. 601–602.

му даному разі мало свою власну інтонацію або наголос, тобто проспівувалося, а не читалося»⁸²¹ та являли собою «виключний закон руху звуків у вірші, що дихає цілковито східною силою та стрімкістю почуттів»⁸²².

Докладний аналіз біблійної акцентуації та її знакового супроводу (т. зв. «напівпоетичних» та «поетичних» акцентів) у масоретському тексті Біблії та особливостей побудови структури строф та віршів⁸²³ створюють у Я. Олесницького завершену й ретельно ілюстровану численними прикладами картину функціонування поетичної форми в Старому Завіті (як типову, так і за окремими священними книгами або групами книг), яка, попри визначену та підкреслену своєрідність і унікальність, може бути зіставлена з низкою давніх літератур і відповідним чином типізована⁸²⁴.

Так на прикладі аналізу та розв'язання одного з центральних питань філологічної та літературної критики Біблії Я. О. Олесницький спромігся:

а) залучити до наукового обігу та навчально-дидактичного застосування широке коло традиційних і сучасних йому історичних, мово- та літературознавчих, текстологічних та екзегетичних джерел богословського та науково-критичного походження;

б) критично осмислити попередній досвід постановки та вирішення проблеми визначення специфіки біблійної поезії, відшукавши в цій історії конструктивні моменти для розбудови власної пояснювальної стратегії;

в) розбудувати власну концепцію старозавітної поетики, базовану як на сучасних йому культурологічних, мовознавчих та літературознавчих ідеях, так і на ретельному аналізі критичного апарату (зокрема просодії та системи акцентуацій) масоретської традиції, тим самим:

г) практично утвердити й наукову, і богословську значущість давньоєврейського тексту Біблії як одного з «першотекстів» православного християнства, тексту, чинного не лише для історико-культурного та історико-літературного аналізу, а й для досягнення об'явлених Богом істин;

д) продемонструвати своєю працею навчально-методичний потенціал науково-богословського тексту, побудованого орієнтованим на дидактичне застосування в академічному середовищі.

Такий досвід може вважатися «типово зразковим» для київської духовно-академічної богословської та біблеїстичної школи.

⁸²¹ Олесницький Ак. Ритм и метр... С. 580.

⁸²² Там само. С. 584.

⁸²³ Там само. С. 580–611.

⁸²⁴ Там само. С. 601–602, 607–611.

4.5. Історична критика Біблії та погляд на біблійну історію: богословсько-апологетичний дискурс (Федір Покровський, Володимир Рибінський, Дмитро Богдашевський, Олександр Глаголев)

Співвідношення богословського та наукового дискурсів як проблема київської біблеїстики: завдання, джерела та шляхи аналізу. Наше дослідження ідейно-концептуальних засад біблеїстики в КДА другої половини XIX — початку XX ст. в контексті розвитку визначних європейських філософсько-богословських традицій з необхідністю спонукає нас до виявлення як структурних компонентів, так і герменевтичних програм

Старий (Мазепин) академічний корпус з північно-західного боку (фото поч. XX ст.)

та пояснювальних стратегій київської біблійної науки, що визначалися внутрішніми й зовнішніми чинниками еволюції духовно-академічного культурно-інтелектуального середовища. Так, проаналізувавши основні тематичні напрями дослідження й викладання Святого Письма в Київській духовній академії в зв'язку з критикою та рецепцією досягнень західноєвропейської біблеїстики означеного періоду, ми постали перед необхідністю сфокусуватися на питанні, яке, суто технічно будучи сформульованим як проблема суто біблеїстична, виявилось стрижневим не лише для даної галузі знань. Це питання виявилось актуальним у на-

багато ширшому плані: і для богослів'я в цілому, і для т. зв. «позитивної» науки — з іншого.

Йдеться про виявлену в лоні біблійної історичної критики, а саме її раціоналістичних трендів, проблему співвідношення наукового та богословського компонентів у структурі науки історії як такої та, конкретніше, у структурі таких дисциплін, як біблійна історія, або церковна історія. У цій розвідці висловимо припущення, що це питання вийшло за межі лише ідейної полеміки між представниками офіційного православного богослів'я та західної т. зв. «негативної» раціоналістичної критики. Обговорення цього питання в тодішньому київському духовно-академічному колі виявило його світоглядіві, теоретично-методологічні, а також дидактично-методичні виміри — у зв'язку з викладанням біблійної, церковної історії та, можливо, історії в цілому.

Адже, поза будь-яким сумнівом, потребує більшої дослідницької уваги та теоретичного освоєння ідейно-смісловий зв'язок Біблії, біблійної картини світу з європейським поняттям історії, з історичною свідомістю. Цей зв'язок у християнську добу століттями виявлявся через практику введення змісту та символіки Святого Письма до численних жанрів «біблійних компіляцій» (Хронографів та літописів, Палей, Пандект), де різноманітна актуальна проблематика виявлялася через зіставлення з універсальними парадигмами Священної історії⁸²⁵. Найяскравіше це виявилось в традиції створення Синописів — побудови та представлення всесвітньої історії з обов'язковим включенням туди історії біблійної — як генетичної першооснови та смислової передумови. Своєрідність досліджуваної нами ситуації полягає в тому, що саме така практика залишалася легальною та чинною, реалізуючись у концепції викладання історії в православних навчальних закладах за традиційним «синоптичним» принципом побудови, коли біблійна оповідь про сотворіння світу та першоісторію людства ставала метаісторичною основою та смисловою домінантою, а часом (щодо найдавнішої історії людства) і альтернативною світській «всесвітній історії»⁸²⁶.

Тож розглянемо тут спосіб постановки й вирішення проблеми співвідношення богословського та позитивно-наукового компонентів у дослідженні та викладі біблійної історії, як він був здійснений у КДА наприкінці XIX — на початку XX ст. Відповідно:

⁸²⁵ Про різноманітні жанри біблійної літератури, які були представлені у вітчизняній церковно-богослужбовій, повчально-дидактичній та богословській традиціях див., напр.: Словарь книжников и книжности Древней Руси. Отв. ред. Д. С. Лихачёв. М., 1987. Вып. 1. С. 68–83, 285–288, 290–294, а також: Головащенко С. І. Біблієзнавство. Вступний курс... К.: Либідь, 2001. Розд. 8–9.

⁸²⁶ Головащенко Сергій. Структура викладання бібліологічних дисциплін у Київській духовній академії, її ідеологія та методика (кінець XIX — початок XX ст.) / Сергій Головащенко // Київська академія. Вип. 7. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 44–53. С. 48.

- введемо до наукового обігу низку релевантних із точки зору зазначеної проблематики публікацій, спеціально окресливши духовний, інтелектуальний та ідеологічний контекст їх появи, а також їхнє значення для внутрішнього розвитку київського духовно-академічного середовища;
- на прикладі даних публікацій опишемо та проаналізуємо смислову структуру полеміки між православними апологетами та раціоналістичними «негативними» критиками Біблії з приводу наріжних питань сприйняття, дослідження та викладу біблійної історії;
- перевіримо припущення щодо значення піднятих питань не лише для еволюції вітчизняної та європейської біблеїстики, але і для розуміння суті історичної свідомості, історії як науки та методології пізнання, врешті-решт — для розуміння специфіки релігійної історії як предмету вивчення та викладання;
- перевіримо припущення щодо поступового увиразнення саме теологічно-апологетичного дискурсу в біблієзнавчих дослідженнях представників київської духовно-академічної традиції наприкінці XIX — на початку XX ст.

Формуючи духовно-інтелектуальні та методологічні підвалини власної професійної діяльності, представники київської духовно-академічної біблеїстики, як вже раніше було відзначено, робили це в суперечливій взаємодії своїх якостей критично налаштованих дослідників та апологетично налаштованих речників офіційної релігійної ідеології та моралі⁸²⁷. Цей процес на початку XX ст. еволюціонував та набув, як нам видається, нових, своєрідних рис.

Спробуємо простежити ці риси з боку: а) історичного, соціально-культурного та навіть політичного контексту; б) інституціонального та персонально-статусного виявлення в структурі духовно-академічної спільноти; в) ідейних, методологічних та дидактичних акцентів, які вирізняли нову добу у встановленні духовного, інтелектуального, методологічного та дидактичного дискурсу, в рамках якого відбувалося дослідження й викладання Біблії як Святого Письма. Ці аспекти проявлялися і власне в академії як у клерикальній корпорації, і загалом у суспільстві, яке на рівні символіки та ідеології пов'язувало себе з православною християнською традицією.

Джерельною базою дослідження стануть кілька опублікованих у досліджуваний період у «Трудах КДА» праць визначних представників

⁸²⁷ Див., напр.: Головащенко С. І. Історична критика Біблії та виклад біблійної історії в КДА кінця XIX — початку XX ст. (Ф. Покровський та В. Рибінський) // Наукові записки НаУКМА. Т. 102. Філософія та релігієзнавство. К., 2010. С. 66. Його ж. Біблія як предмет популярного вивчення: київська візія кінця XIX — початку XX ст. (Володимир Рибінський) // Київська академія. Вип. 8. К., 2010. С. 49. Його ж. Викладання Святого Письма в Київській духовній академії (кінець XIX — початок XX ст.) // ТКДА. № 11 (Ювілейний збірник). К., 2009. С. 27.

київської духовно-академічної біблієстики, що базувалися на ідейно-теоретичній полеміці зі «стовпами» раціоналістичної біблійної критики та валідних з точки зору окреслених проблем, цілей та завдань. Опубліковані в ТКДА у вигляді або статей методично-дидактичного характеру, або бібліографічних нотаток на твори західних біблієстів, або публічних богословсько-моралістичних читань, ці твори поєднуються, як ми налаштовані показати, критично-апологетичним пафосом та яскраво виявленим моралістичним і дидактичним спрямуванням⁸²⁸.

Умови загострення проблеми на межі XIX та XX стт.: загрози та виклики православному богослів'ю. Перш ніж удатися до аналізу питомих характеристик цих творів, варто вказати на основні характеристичні ознаки «зовнішнього» контексту, внаслідок чинності яких у творчості київських біблієстів були надзвичайно актуалізовані критико-апологетичний мотив, моралістичний компонент, і які вплинули, так би мовити, на «обличчя» типового київського біблієста-апологета⁸²⁹.

Йдеться тут про те, що, окрім традиційно домінуючої ще з другої половини XIX ст. необхідності критично реагувати на інтелектуальний, теоретичний, а часом і на світоглядний вплив західного богослів'я в біблієстиці, а надто т. зв. «раціоналістичної», «негативної» критики⁸³⁰, початок XX ст. спонукав православних богословів звертати більшу увагу

⁸²⁸ Див.: Богдашевский Д. И. О евангельских чудесах (заметка против рационалистов и в частности против графа Л. Толстого) // ТКДА. 1900. № 8. С. 473–493. Його ж. О Евангелиях и евангельской истории (против современного рационализма). Публичное чтение // ТКДА. 1902. № 2. С. 269–302. Його ж. Исторический характер книги Десяний апостольских // ТКДА. 1909. Т. 3. № 11. С. 381–425. Глаголев А. А., свящ. Непреходящее значение Ветхого Завета. Библиологическая заметка на: Die bleibende Bedeutung des Alten Testaments, von Emil Kautzsch. Tübingen und Leipzig, 1902. § 38 // ТКДА. 1902. Т. 3. № 11. С. 491–504 (далі: Глаголев А. А. Непреходящее значение Ветхого Завета...). Його ж. Ветхий Завет и его непреходящее значение... // ТКДА. 1909. Т. 3. № 11. С. 353–380. № 12. С. 517–550. Покровский Ф. Я. По поводу возражений современной критики против существования Моисеева Закона ранее древнейших пророков-писателей (речь, произнесенная на годичном акте Киевской духовной академии 15 октября 1889 г.) // ТКДА. 1890. Т. 1. № 1. С. 61–98 (далі: Покровский Ф. Я. По поводу возражений современной критики...). Покровский Ф. Учебник библейской истории Ветхого Завета... Т. 1. С. 1–498. Эрлянген, 1875. Т. 2. С. 1–472. Эрл., 1884. Т. 3. С. 1–674. Эрлянген и Лейпциг, 1893 // ТКДА. 1894. Т. 2. № 8. С. 630–663. Т. 3. № 9. С. 146–170. Рыбинский В. П. Библейская ветхозаветная критика // ТКДА. 1908. Т. 3. № 12. С. 575–613. Рыбинский В. П. Вавилон и Библия (по поводу речи Делича «Babel und Bibel») // ТКДА. 1903. № 5. С. 113–144.

⁸²⁹ Про «типовість» Ф. Покровського, В. Рибинського, Д. Богдашевського та О. О. Глаголева як представників київської біблієстично-богословської традиції твердимо, посилаючись на поширеність та розподіл їхніх творів за роками та тематикою. Див.: Головащенко С. І. Біблієстична проблематика в Київській духовній академії у 1861–1914 рр. (за публікаціями в «Трудах КДА») // Наукові записки НаУКМА. Т. 35. Київська академія. К., 2004. С. 51–60.

⁸³⁰ Див., напр.: Головащенко С. І. Західноєвропейська біблійна критика в Київській академії: досвід сприйняття (друга половина XIX — початок XX ст.) // Наукові записки НаУКМА. Т. 63. Філософія та релігієзнавство. К.: КМ академія, 2007. С. 79–83. Його ж. Recepia europejskiej krytyki biblijnej w Akademii Kijowskiej: wymiar hermeneutyczny a ideologiczny // ΣΟΦΙΑ. Pismo Filozofow Krajow Slowianskich. Nr 7/2007. Rzeszow, 2007. S. 191–200.

на низку додаткових загроз — як світоглядних, так і політичних і навіть морально-етичних. Головними серед таких загроз назвемо:

- секуляризацію та сцієнтизацію свідомості освічених верств тогочасного російського суспільства, з якими сполучалися також;
- поширення антиклерикальних ідей;
- зниження авторитету християнської ідеології та церковної моралі;
- поширення соціалістичних ідей та радикальних політичних рухів (революція 1905–1907 рр. була промовистим виявом цього);
- постання та розвиток сіоністського руху (частково навіть пов'язаного з соціалістичним), який набув неабиякого значення через політичне місце єврейської спільноти в культурі та економіці європейських країн, а також через те, що одночасно апелював до унікального досвіду єврейства як у формуванні та плеканні власної релігійної ідентичності (іудаїзм), так і в секулярній емансипації (т. зв. «гаскала»).

Одним із політичних наслідків, можливо й нелінійно пов'язаним з посиленням названих загроз, стало те, що на початку XX ст. спостерігаємо активізацію саме осіб духовного сану серед київських біблеїстів — критиків західного й вітчизняного секулярного раціоналізму та апологетів православного світогляду та моралі в традиційній, консервативній версії. Ймовірно, що ті самі причини визначили наполегливу директиву Статуту 1910 р. призначати на викладацькі посади в духовні академії саме священників або ченців. Постаті найактивніших ідеологів КДА — священника Д. І. Богдасьєвського (єп. Василя) та прот. О. О. Глаголева, які, окрім ролі ідейних речників, набули ще й помітного науково-викладацького та навіть адміністративного статусу⁸³¹, якраз і є тут найбільш промовистими.

Критично-апологетичне та морально-дидактичне сприйняття біблійної історії: візія Ф. Я. Покровського. Реагуючи на відому та дразливу для усієї європейської біблеїстики дискусію⁸³², проблему зіткнення не лише методологічних парадигм, але й світоглядних позицій, базованих на певних філософських і богословських впливах, формулює Ф. Я. Покровський⁸³³. На його думку, це має значення не лише наукове, але й до-

⁸³¹ Д. І. Богдасьєвський з 1902 р. — екстраординарний професор, а з 1905 р. — ординарний професор КДА за кафедрою Святого Письма Нового Завіту; з 1909 р. — інспектор КДА; з 1910 — редактор «Трудов КДА»; з липня 1914 р. єп. Василій — останній ректор старої КДА. О. О. Глаголев з 1900 р. — доцент, а з 1906 — екстраординарний професор за кафедрою Святого Письма Старого Завіту; брав участь в укладанні «Толковой Библии Лопухина».

⁸³² Головащенко Сергій. Філософські та богословські засади західноєвропейської біблеїстики: досвід критики та рецепції в КДА (друга половина XIX — початок XX ст.) / Сергій Головащенко // «Могилянські історико-філософські студії». Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 201–202.

⁸³³ Вже кандидатський твір Ф. Покровського «Критичний розбір твору Евальда “Старожитності єврейського народу”» був спрямований проти одного зі «стовпів» раціоналістичної біблійної критики. Відзив екстраординарного професора Я. Олесницького на цей твір По-

гматичне та навіть духовне. Постановка, здавалося б, партикулярних питань т. зв. «біблійної ісагогіки» (про походження й авторство тих чи інших біблійних книг, історію становлення біблійного тексту, його автентичність як історичного джерела) в результаті дає суттєве розширення методологічного «кута зору». Виявляється, що питання постає «не лише стосовно науки Святого Письма, але є питанням релігійно-історичним»⁸³⁴. Ідеться про зіткнення т. зв. «супранатуралістичного» пояснення характеру історичних процесів із поясненням критично-раціоналістичним. Перше характеризується київським богословом-біблеїстом як таке, де «завданням історика є показати як Бог досягає Своїх цілей, незважаючи на бездіяльність людини»⁸³⁵. Цей підхід, «відзначаючи в біблійній історії взаємодію Божественної та людської діяльності, утримує в полі зору весь хід цієї історії, поданий у біблійних її джерелах, намагається пояснити й підтвердити, та навіть іноді поповнити історію свідоцтвами, запозиченими з позабіблійних джерел»⁸³⁶. Критично-раціоналістичне пояснення історії, на думку церковного апологета, навпаки, намагається, «не допускаючи безпосередньої Божественної участі, показати, як із природної релігії поступово, завдяки діяльності пророків і політичним обставинам, розвивався духовний монотеїзм і потім, як цей монотеїзм зодягся потроху в ті зовнішні форми, які викладені в Законі Мойсеевому»⁸³⁷. Методологічні наслідки такого підходу та дидактичні результати відповідного наративу видаються з релігійно-апологетичної точки зору цілковито деструктивними: раціоналістична рефлексія, «вбачаючи в біблійній історії продукт лише людської діяльності, зокрема, ізраїльського народного

Ф. Я. Покровський:
апологетична візія священної
біблійної історії

Покровського див.: Протоколи засідань Совета КДА за июнь 1873 г. 8 июня // ТКДА. 1873. № 11. С. 471–473.

⁸³⁴ Покровский Ф.Я. По поводу возражений современной критики против существования Моисеева Закона ранее древнейших пророков-писателей (речь, произнесенная на годичном акте Киевской духовной академии 15 октября 1889 г.) / Ф.Я. Покровский // ТКДА. 1890. Т. 1. № 1. С. 61–98 (С. 61).

⁸³⁵ Покровский Ф.Я. По поводу возражений современной критики... С. 61.

⁸³⁶ Покровский Ф. Учебник библейской истории Ветхого Завета... Т. 1. С. 1–498. Эрлянген, 1875. Т. 2. С. 1–472. Эрл., 1884. Т. 3. С. 1–674. Эрлянген и Лейпциг, 1893 / Ф. Покровский // ТКДА. 1894. Т. 2. № 8. С. 630–663 (С. 631).

⁸³⁷ Покровский Ф.Я. По поводу возражений современной критики... С. 61–62.

Професор КДА В. П. Рибінський
(1867–1944)

духу, здійснює граничне спустошення в найдавніших періодах біблійної історії й те, що наповнювало їх раніше, переносить, шматуючи, до пізніших періодів, ставлячи в самий кінець те, що було на її початку»⁸³⁸.

Критично оцінюючи погляди раціоналістів на еволюцію структур П'ятикнижжя та інших частин старозавітного канону, київський біблеїст виразно вказує на домінування в поглядах опонентів певного філософського та логічного схематизму: «Очевидно, що Вельгаузен... виходить з переконання, що історія прямує шляхом так званого прямолінійного розвитку, не ухиляючись ані вправо, ані вліво, ані тим більш назад, але завжди уперед, і нічого попри це, оскільки певний закон даний, він має втілюватися в життя, інакше навіть писати закони...»⁸³⁹

«Антираціоналістична» історична критика В. П. Рибінського. Подібний, досить виразний натяк на філософську тенденційність критиків-раціоналістів (зокрема, на вплив гегелівської філософської традиції) розгортається в панорамну демонстрацію філософських впливів на до-

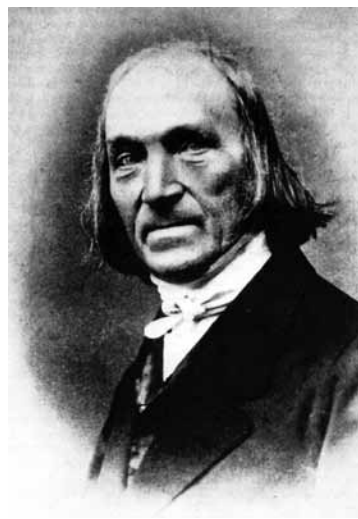
слідження Біблії та європейську богословську думку в цілому, здійснену дещо пізніше В. Рибінським. З нарису Рибінського про історію старозавітної біблійної критики видно, що філософська тенденційність раціоналістичної біблійної критики стали наслідком тривалої еволюції. Так, на противагу дослідникам апологетичного кшталту, погляди яких на ісагогічні питання визначалися церковною традицією, раціоналістична критика з кінця XVIII ст. базувалася, з одного боку, на перенесенні досвіду вивчення світської літератури на літературу священну, а з іншого боку — на запереченні містичного, «супранатурального» елементу в історії та походженні біблійних книг, спричиненому філософськими впливами англійського деїзму, німецького раціоналізму та романтизму⁸⁴⁰.

⁸³⁸ Покровский Ф. Учебник библейской истории Ветхого Завета... С. 630.

⁸³⁹ Покровский Ф. Я. По поводу возражений современной критики... С. 65.

⁸⁴⁰ Рыбинский В. П. Библиейская ветхозаветная критика / В. П. Рыбинский // ТКДА. 1908. Т. 3. № 12. С. 575–613 (С. 598–603) (далі: Рыбинский В. П. Библиейская ветхозаветная критика...).

Відкинувши погляд на біблійні книги як результат Об'явлення, раціоналістична критика досліджувала їх «на підставі їхнього власного змісту або інших внутрішніх ознак. І якщо на підставі цих ознак походження книги мало бути віднесене до пізнішого періоду, ніж це робить Передання, то критик не повинен вагатися...» Саме заперечення церковного Передання стало ознакою науковості. Внаслідок цього «походження біблійних книг вони пов'язували на загал з пізнішим часом; власне самі книги характеризували як випадково укладені збірки різнорідних частин; у змісті їх вбачали легенди та міфи... при цьому Фатке конструював Старий Завіт на засадах гегелівської філософії, а Де Ветте приклав до змісту Біблії взятую у Фріза ідею релігії, виключивши з Біблії все, що не узгоджувалося із законами ідеальної розумної віри та релігійного почуття»⁸⁴¹.

Г. Г. А. Евальд (1803–1875)

Незважаючи на співіснування, поруч із крайньою, «негативною» раціоналістичною критикою, «більш поміркованих шкіл», деякі з яких вирішували «завдання примирення результатів новітньої критики з церковними поглядами», як-от «школа модерністів» в католицькій бібліології (А. Луазі, М. Ж. Лагранж), або «граматично-історична школа» (Г. Гезеніус, Г. Евальд, Ф. Гітциг), їх поняття про відношення змісту біблійних книг до Божественного Об'явлення «не відрізнялося суттєво від раціоналістичного»⁸⁴².

Евристично цінні елементи «антираціоналістичної» критики київських біблеїстів. Серед таких елементів можна визначити наступні. Першим таким елементом є критика реально слабких місць в аргументації тодішніх критиків-раціоналістів. Зокрема, це критика тенденцій панлогізму (очевидно, гегельянських за походженням), які породжували домінування логічного схематизму або нехтування емпіричними фактами, якщо емпірія не вкладалася в логічну схему. Ця критика здійснена Ф. Покровським та В. Рибінським на прикладі конкретних питань з історії стародавнього Ізраїлю та з історії біблійного тексту. Бачимо, наприклад, як, аналізуючи взяті на озброєння «негативною» критикою твердження про неможливість виникнення серед стародавніх євреїв писаного Закону в часи Мойсея, а конкретніше — раніше появи найдавніших старо-

⁸⁴¹ Рыбинский В. П. Библиейская ветхозаветная критика... С. 604.

⁸⁴² Там само. С. 605–607.

завітних пророків-письменників, київський біблеїст демонструє одне з найслабших місць в побудовах «критично-історичної школи» і достатньо послідовно критикує цю позицію. Так, аргумент про відсутність писаного Закону лише на підставі того, що на практиці він не виконувався, не видається київському досліднику сильним та переконливим: «Невиконання закону в житті... не слугує безперечним доказом того, що самого закону не існує»⁸⁴³. Схематизм і тенденційність «негативної» критики Покровський вбачає в «дивному ставленні до тексту... Звинувачуючи історичні книги в тому, що вони не містять вказування на закон, їх змушують, втім, мовчати на тій підставі, що вони нібито говорять речі, негідні з точки зору критики»⁸⁴⁴. Фіксація слабких місць в аргументації, втім, не виключає у Ф. Покровського апологетично спрощених висновків та емоційно забарвлених інвектив, на кшталт звинувачень у «безцеремонності»⁸⁴⁵ та у відсутності «любові до істини»⁸⁴⁶.

Ще одним слабким місцем у теоретичних побудовах та аргументації опонентів, покритикованим тепер уже В. Рибінським у контексті його відомого відгуку на виступи німецького пропагандиста т. зв. «панвавилонізму», була відома й поширена тоді серед раціоналістів ідеологема. Змістом її було те, що визнання близької подібності зображень у Біблії вірувань, моральних понять та релігійних переказів з позабіблійними, з елементами культури, наприклад, вавилонської, містить «смертельний удар для звичних уявлень про богонатхненність Старого Завіту». Проте київський біблеїст відзначає логічну слабкість такого аргументу. Подібні констатації складають небезпеку лише для «пересічних» уявлень про богонатхненність: «Визнання богооб'явленого походження ізраїльської релігії зовсім не спонукає до твердження, що будь-яке положення цієї релігії було цілковито оригінальним, чужим щодо інших релігійних систем і взагалі недосяжним на природному шляху розвитку»⁸⁴⁷. За умов правильної постановки цього питання воно «є питанням не стільки догматичним, скільки історичним»⁸⁴⁸. В. Рибінський схильний визнавати історичну генезу релігійних вірувань різних народів, але за умов визнання примату супранатурального начала релігійної історії людства, явленого в біблійній історії. «Природність» розвитку визнається тут на «ґрунті природжених людському духу релігійних потреб»; генетичний зв'язок допускається скоріше через призму «спільного джерела, яке походило з першого Об'явлення... спільне зерно, спільний переказ,

⁸⁴³ Покровский Ф. Я. По поводу возражений современной критики... С. 67.

⁸⁴⁴ Там само. С. 70.

⁸⁴⁵ Там само. С. 73.

⁸⁴⁶ Там само. С. 98.

⁸⁴⁷ Рыбинский В. П. Вавилон и Библия (по поводу речи Делича «Babel und Bibel») / В. П. Рыбинский // ТКДА. 1903. № 5. С. 113–144 (С. 127) (далі: Рыбинский В. П. Вавилон и Библия...).

⁸⁴⁸ Рыбинский В. П. Вавилон и Библия... С. 128.

що опрацьовувався кожним народом у власний спосіб». Найголовнішим при цьому є дотримання телеологічних, провіденціалістських позицій: утвердження особливого значення старозавітної релігії як «релігії богооб'явленої», очищеної від «язичницьких домішок та узгодженої з метою домобудівництва нашого спасіння», «явищем надзвичайним, зрозумілим лише за умови допущення Божественного втручання»⁸⁴⁹.

Набагато коректнішим (і це є незаперечним теоретичним здобутком київського біблеїста), В. Рибінський вважає фіксацію «суттєвих відмінностей», які в більшості випадків «є важливішими, ніж риси подібності»⁸⁵⁰. Прямуючи до цього висновку, він вказує на кілька принципів моментів. По-перше, В. Рибінський викриває ще одну методологічну помилку тодішньої раціоналістичної біблійної критики: поширене удавання до безпідставних екстраполяцій та узагальнень на обмеженому емпіричному підґрунті: «Не можна не відзначити, що дослідники, особливо схильні відшукувати джерела для біблійних оповідань та вірувань поза Палестиною, зазвичай задовольняються малим: досить двох-трьох подібних рис, і генезу ідеї або інституції вже доведено...»⁸⁵¹ По-друге, В. Рибінський вказує на правомірність застосування культурно-лінгвістичних критеріїв оцінки міри та глибини міжкультурних контактів і дифузії: «Там, де існує... безперечне запозичення з Вавилону, там разом із предметом беруться й назви, як-от у системі монет, вагів і пізніше в архітектурі. А перший розділ книги Буття не має майже нічого спільного з вавилонським міфом у словесному вираженні»⁸⁵². По-третє, і це видається нам найвагомішим, київський дослідник вказує на принципову відмінність позабіблійних міфологій від теократично орієнтованої, вибудованої в дусі послідовного персоналістичного монотеїзму біблійної оповіді про творення світу: «Не можна не помітити, якими суттєвими рисами відрізняється вавилонська оповідь від біблійної. Вавилонський міф, вочевидь, є не лише космогонією, але й теогонією... боги вавилонян... не творці світу, а продукти творіння... Ідеї чистого творення, творення з нічого, вавилонський міф не знає... усе вавилонське оповідання несе на собі відбиток грубого політеїзму»⁸⁵³.

Щоправда, слід визнати: ідея супранатурального характеру біблійної історії та ідея прамонотеїзму⁸⁵⁴, з позицій яких В. Рибінський критикує погляди біблеїстів-раціоналістів, також вирізняються методологічною проблематичністю й є дискусійними з точки зору розрізнення наукового та богословського дискурсів. Але, незважаючи на це, визнання принципу

⁸⁴⁹ Рыбинский В. П. Вавилон и Библия... С. 126, 129.

⁸⁵⁰ Там само. С. 140.

⁸⁵¹ Там само. С. 139.

⁸⁵² Там само. С. 133.

⁸⁵³ Там само. С. 132.

⁸⁵⁴ Там само. С. 140–144.

історичного розвитку релігійності людства, хоча й трансформоване апологетичною установкою провіденційно орієнтованого монотеїстичного супранатуралізму, все ж створювало підстави застосовувати компаративний підхід до аналізу еволюції релігійних явищ.

Ще одним евристично цінним елементом київської апологетичної рефлексії вважаємо представлений у відомому нарисі В. Рибінського систематичну картину ознак, підходів і методів західноєвропейської «негативної» біблійної критики другої половини XIX — початку XX ст.. Серед основних методологічних відмінностей цього етапу раціоналістичної критики Біблії відзначені:

- застосування критичного підходу не лише до П'ятикнижжя, але й до усього канонічного біблійного тексту;
- поява таких актуальних аспектів критики, окрім традиційної текстуального, ще літературного, археологічного, історичного, психологічно-антропологічного та навіть богословського;
- розвиток критичних методів та їх комбіноване застосування: «новітня біблійна критика черпає свої засоби звідусіль: із психології, мовознавства, історії літератури та історії загалом»⁸⁵⁵.

Аналізуючи панівний напрям раціоналістичної біблійної критики, пов'язаний з іменами Рейсса, Графа та, особливо, Вельгаузена, В. Рибінський відзначає таку систему підходів та ознак:

- заперечення надприродного (в церковному сенсі) характеру старозавітної історії (тут дослідник солідарний з виписаними дещо раніше оцінками Ф. Покровського) та розуміння її як природного процесу поступового розвитку єврейського народу;
- оцінка П'ятикнижжя («закону Мойсеевого») як результату, але не засадничої першооснови цієї історії; П'ятикнижжя складалося після Вавилонського полону з окремих збірок законів та історичних оповідань, які належали різним авторам («ягвісти», «елогісти», «девтерономісти») та до різних епох;
- заперечення автентичності, древності та єдності П'ятикнижжя поширене новітньою критикою й на решту книг Старого Завіту; час походження більшості з них, усупереч традиції проголошений пізнішим; відзначені пізніші інтерполяції та редакції старіших фрагментів;
- заперечення історичного характеру більшості старозавітних книг та розгляд їх як збірок легенд, міфів, тенденційних оповідок, «де історичне зерно затьмарене масою пізніших нашарувань»; міфи укладені спеціально для пояснення сенсу пізніших релігійних інституцій та звичаїв, а також природних катаклізмів та історичних подій; значен-

⁸⁵⁵ Рыбинский В. П. Библейская ветхозаветная критика... С. 607.

ня їх суто інструментальне та практичне: висока художня цінність та релігійний зміст;

- утвердження ідейної ретроспективності біблійних оповідань: уся старозавітна писемність відредагована в дусі пізніших поглядів, під кутом яких викладена також історія Ізраїлю⁸⁵⁶.

Також київський автор спеціально відзначає системні риси критичної трансформації релігійної історії людства та давніх євреїв, здійсненої на старозавітному матеріалі біблієстами «графо-вельгаузенівської школи»:

- утвердження політеїзму як первісної форми давньоізраїльської релігії;
- розгляд біблійного монотеїзму як результату тривалого історичного процесу, який проходив під впливом сусідніх культур, зокрема вавилонської;
- різке відмежування релігії стародавнього Ізраїлю від іудейства т. зв. «післяполонної доби»;
- виокремлення в ізраїльській релігії «допророцького» та «пророцького» періодів; вирішальне значення пророків, які очистили цю релігію від натуралістичних домішок, надали ізраїльському монотеїзмові духовного, етичного характеру та взагалі виробили ті зовнішні форми релігії, які набули свого завершення в т. зв. «священницькому» кодексі та взагалі в Мойсеевому Законі;
- результатом стало положення про те, що усі релігійні установи та звичаї давньоєврейського народу отримали завершеного вигляду не на початку ізраїльської історії, а лише наприкінці її⁸⁵⁷.

Відзначені вже вище «супранатуралістичний» погляд на історію в цілому, сотеріологічний провіденціалізм та персоналістичний монотеїзм як доміанти сприйняття загалом релігійної історії людства та біблійної історії зокрема стали підґрунтям апологетичних позицій досліджуваних тут представників київської духовно-академічної біблієстики. Тож цілком органічним виглядає їхнє прагнення перевести цю позицію у практично-дидактичну площину. Йдеться про таку рецепцію здобутків західноєвропейської історії, археології, філології, літературознавства, інших наук в освоєнні різних аспектів походження та функціонування біблійного тексту, яка, на відміну від «негативної» критики, посилювала б відзначений апологетичний мотив. Тому не випадковим є пошук і Ф. Покровським, і В. Рибінським ідейних та теоретичних «спільників» на Заході. Бачимо обов'язкову фіксацію т. зв. «поміркованого» напрямку в західній біблійній науці, який, визнаючи необхідність історичної та літературної критики біблійних книг, водночас прагне зберегти зго-

⁸⁵⁶ Рыбинский В. П. Библиейская ветхозаветная критика... С. 607–611.

⁸⁵⁷ Там само. С. 612.

ду з церковною традицією у поглядах на основні пункти біблійної історії. Серед рис західної біблеїстичної апологетики, бодай і поміркованої, київські дослідники виділяють:

- захист історичної достовірності фактичного змісту біблійних оповідань;
- визнання дії «супранатурального» чинника біблійної історії;
 - прийняття саме традиційного порядку викладу послідовності подій біблійної історії, узгодженого з церковним викладом⁸⁵⁸.

Професор КДА О. О. Глаголев
(1872–1937)

Апологетичний дискурс О. О. Глаголева: від історичної критики до православної сотеріології. Доволі своєрідну версію апологетичного дискурсу, також щодо бачення та прочитання Старого Завіту, репрезентував у ці ж роки викладач КДА священик О. О. Глаголев. Програмним тут вважаємо його «публічні читання» під назвою «Ветхий Завет и его непреходящее значение в Христианской Церкви» (1909). Проте, водночас, вважаємо за доцільне враховувати ідейний та концептуальний зв'язок цієї праці з ранішою, під назвою «Непреходящее значение Ветхого Завета» (1902) — «бібліологічною но-

таткою», яка була опублікована у формі реферату з книги німецького біблеїста Е. Кауча. Оскільки сам О. О. Глаголев солідаризувався з засадничими положеннями книги Кауча, вважаючи їх «програмою наукового дослідження Старого Завіту з його ідейного боку», високо поцінуючи «глибоке, щире релігійне почуття», яке «нівелює конфесійні особливості автора»⁸⁵⁹, то маємо можливість скористатися і цією працею для викладу та аналізу позиції київського біблеїста.

Важливо, що О. О. Глаголев цілковито усвідомлює необхідність осмислення значення Біблії, а зокрема Старого Завіту (нехай навіть із залученням суджень протестантського вченого) в найширшому культурному діапазоні: і для розвитку біблійної науки як такої, і для шкільного її вивчення, і для приватного або публічного читання з метою релігійно-морального повчання та настанови⁸⁶⁰. Головне методичне завдання такого

⁸⁵⁸ Рыбинский В. П. Библийская ветхозаветная критика... С. 612–613.

⁸⁵⁹ Глаголев А. А. Непреходящее значение Ветхого Завета... // ТКДА. 1902. Т. 3. № 11. С. 503–504.

⁸⁶⁰ Там само. С. 491.

осмислення та прочитання знову-таки апологетичне: «*Має бути доведеним* (курсив мій — *Авт.*) значення Старого Завіту для Церкви, школи, суспільства»; це доведення слід провести «як в етичному, так і в спеціально-релігійному відношеннях»⁸⁶¹.

І тут особливо підкреслимо, що О. О. Глаголев цілком поділяє інтенцію до відмови від «неспроможних апологетичних прийомів», серед яких відзначаються:

- «механістична» (тобто буквалістська) теорія богодухновенності Писання, яка виявилася нездатною «безпристрасно розрізняти між духом Об'явлення та окремими моментами Писання, де неоднаковою мірою виражаються думки Божі»; це часто призводило до «штучних спроб виправдання» по-буквалістському прочитаних моральних формул або поведінки, зображених у Старому Завіті;
- «механічне» посилання на традицію: «Традиція сама по собі не дає об'єктивного масштабу для правильної оцінки змісту Об'явлення»;
- викликані «ревністю за Богом, але з дурного розуму» спроби заперечувати наявність зображення в Старому Завіті залишків елементарних релігійних вірувань та практик (як-от анімізм), «відносного монотеїзму», а також спроби за будь-яку ціну примирити біблійні оповіді (як-от про сотворіння світу) з природничими науками;
- шкідлива «надмірна спіритуалізація старозавітних очікувань та месіанських сподівань», коли пророцтво та його виповнення мають обов'язково буквально збігатися⁸⁶².

В ієрархії пізнавальних та практичних пріоритетів, яку вибудовує О. О. Глаголев, спираючись на аргументацію західного богослова, виразно простежується все те ж домінування теологічного дискурсу. Так, попереду стоїть засвоєння віронавчального та морального змісту Старого Завіту; за ним іде сприйняття й урахування його художньо-естетичної, літературної цінності; і, нарешті, це розуміння «його історичної цікавості», тобто значення його як історичного джерела⁸⁶³.

Головним є визнання вирішальної ролі Об'явлення для вірної оцінки смислу старозавітної оповіді: саме «Господь Ісус Христос дає нам засадничу підставу для цієї оцінки»⁸⁶⁴. Причому саме на цій підставі можлива згадана вище критика Передання — саме в масштабі цієї сакралізованої, абсолютної міри. Усяка «свобода судження», визнання наявності «неточних, недосконалих думок», визнання «підготовчого характеру та недосконалості точки зору з різних питань у Старому Завіті» пере-

⁸⁶¹ Глаголев А. А. Непреходящее значение Ветхого Завета... // ТКДА. 1902. Т. 3. № 11. С. 493–494.

⁸⁶² Там само. С. 493–495.

⁸⁶³ Див.: Там само. С. 493, 497–498, 504.

⁸⁶⁴ Там само. С. 494.

стають бути проблемою саме через входження до теологічного дискурсу, через шире сприйняття того, що всі суперечності знімаються шляхом дії «Духу Божого... вічного й неминущого». А пізнання «Живого Бога» через Старий Завіт осмислює його прочитання і має втілитися в «повідь, вільну від схоластики, зрозумілу серцю й совісті»⁸⁶⁵.

У зв'язку з цією домінуючою методологічною вимогою О. О. Глаголев також вибудовує свою працю «Ветхий Завет и его непреходящее значение в Христианской Церкви»: розкриття та утвердження вічного сакрального сенсу й неминущого історичного значення Святого Письма через призму єдності Старого й Нового Завітів, єдності самого процесу Священної історії як провіденційної історії спасіння. Не викликає сумніву апологетичний характер критики Глаголевым західного раціоналізму в його запереченні автентичності Старого Завіту. Також апологетичним прийомом є прив'язка протестантського ліберального богослів'я до стародавніх ересей, що колись заперечували значення Старого Завіту для Християнської Церкви⁸⁶⁶.

Проте, окрім традиційних, О. О. Глаголев зупиняється й на низці новітніх, сучасних йому та його слухачам причин негачії Старого Завіту в суспільстві. В епіцентрі «сучасних заперечень» тоді ідейно знаходилися:

- атеїстична та раціоналістична критика християнства, критика Біблії як «перший крок у боротьбі з релігією взагалі», поєднана до того ж із соціалістичним рухом;
- антисемітизм, активізований у Російській імперії під час подій 1905–1907 рр.; на думку Глаголева, він є «цілковито неприйнятним для православного християнина експесом»;
- пов'язаний з цим т. зв. «православний» націоналізм, коли заперечення богодухновенності Старого Завіту базується на закликах до боротьби з «внутрішнім єврейством у нас самих»⁸⁶⁷.

О. О. Глаголев, будучи обізнаним із релігійними та політичними аспектами єврейського питання як у світовому, так і в російському масштабі⁸⁶⁸, вважав за потрібне різко та принципово виступити проти «недоброго прикладу зведення рахунків з теперішніми євреями на старозавітно-біблійному ґрунті». Не заперечуючи реальності для тодішньої Росії та Європи т. зв. «єврейського питання», він, проте, вважав, що «Церк-

⁸⁶⁵ Див.: Глаголев А. А. Непреходящее значение Ветхого Завета... // ТКДА. 1902. Т. 3. № 11. С. 495, 501.

⁸⁶⁶ Див.: Глаголев А. А. Ветхий Завет и его непреходящее значение... // ТКДА. 1909. Т. 3. № 11. С. 353–380. № 12. С. 517–550 (С. 354, 360–361).

⁸⁶⁷ Там само. С. 357–359.

⁸⁶⁸ Див.: Глаголев А. А. Сионистское движение в современном еврействе и отношение этого движения ко всемирно-исторической задаче библейского Израиля // ТКДА. 1905. Т. 1. № 4. С. 513–565. Його ж. Седьмой всемирный сионистский конгресс в еврействе // ТКДА. 1906. Т. 1. № 2. С. 328–341.

ва не може благословляти жодних замахів на свої святині, однією з яких є Старий Завіт, хоча б ці заходи й мотивувалися найшляхетнішою, наприклад, патріотичною, метою; спасіння батьківщини не може досягатися богозневажливими вилазками проти святих Писань та священних осіб Старого Завіту»⁸⁶⁹.

Для нашого розгляду важливо відзначити той факт, що своєрідну «деполітизацію» питання про святість Старого Завіту та його важливість для життя Церкви О. О. Глаголев вбачає в радикальному застосуванні богословського дискурсу: «Питання про значення Старого Завіту потрібно вилучити з чужої для нього сфери національної політики й перенести до рідної йому стихії релігії, віровчення та богослів'я, якими опікується Церква. Тим нагальніше треба зробити це саме Церкві та біблійній науці, чимдужче погляди, що принижують значення Старого Завіту й намагаються обмежити його вжиток у християнській спільноті... взагалі поширюються на усе суспільство, переважно серед молоді, яка навчається»⁸⁷⁰.

На думку київського біблеїста та богослова, «глибоке невігластво в Писанні», навіть в освічених колах, по суті поєднувалося зі шкідливими секулярними раціоналістичними поглядами, за якими «Біблія ставиться на одну дошку з Ведами, Зенд-Авестою, Кораном»; при цьому такі погляди були невід'ємні від «ідеї морального прогресу»⁸⁷¹.

Емансипація питання про сутність та значення Старого Завіту від тогочасної раціоналістичної наукової та моральної критики, а також від впливів тогочасної поточної політики для О. О. Глаголева, як бачимо, уможливлюється через принципове утвердження єдності Старого й Нового Завітів, єдності Священної історії спасіння як засадничих підстав християнської історіософії та сотеріології. Біблеїст пише: «Вихідним і керівним принципом у викладі біблійно-церковного погляду на значення Старого Завіту в Християнській Церкві має бути загальна, принципова думка про органічний зв'язок обох Завітів, Старого й Нового, біблійного єврейства та християнства... Ми повинні завжди пам'ятати, що християнство, попри усю свою небесну першооснову, з'явилося в світі не окремо від історичного життя... навпаки, саме старозавітний завіт Бога з людиною, що пронизував усю історію біблійного Ізраїлю, вів... до цього Нового Завіту... який закарбований Кров'ю Господа Ісуса Христа»⁸⁷². Саме старозавітне Об'явлення і є «первинною формою надприродного Об'явлення взагалі», яка, власне, і надає новозавітному Об'явленню «цілісності й довершеності»; звершується біблійна со-

⁸⁶⁹ Глаголев А. А. Ветхий Завет и его непреходящее значение... С. 362–363.

⁸⁷⁰ Там само. С. 364.

⁸⁷¹ Там само. С. 360, 361, 365.

⁸⁷² Там само. С. 366.

теріологія, а онтологічно — звершується персоналістично-монотеїстична картина світу, сотвореного й спрямованого «єдиною волею, яка керує світом»⁸⁷³.

Центральним апологетичним акордом, зважаючи на жанр аналізованого тут виступу О. О. Глаголева, стала аргументація, базована на текстах Святого Письма⁸⁷⁴ та на викладі позицій отців та вчителів Церкви⁸⁷⁵. Попри розлогість такої аргументації, вона була типовою, а тому ми лише фіксуємо її наявність у структурі апологетичного богословського дискурсу, репрезентованого О. О. Глаголем. Далі ж зупинимось трохи на деяких промовистих моментах обґрунтування практичного значення Старого Завіту для релігійного та морального життя як християнської Церкви, так і суспільства, яке декларує свої християнські засади.

Найцінніша риса Старого Завіту знову-таки визначається Глаголем з точки зору апологетичної й є наслідком теологізованого компаративного погляду на релігійну історію людства (явленого, наприклад, у т. зв. апологетичному, або порівняльному богослів'ї, де біблійна релігія, увінчана християнством, зіставляється з іншими типами релігійних вірувань, вчень та практик). Найважливішим є «чистий монотеїзм старозавітної релігії», «теїстичний світогляд, який не мав аналогів у стародавньому світі». Монотеїзм Старого Завіту, як учення про персонального Живого Бога, протиставлений і пантеїзму та деїзму «натуральних» релігій, і «теологічним абстракціям» післяполонного іудейства та середньовічної схоластики.⁸⁷⁶ Старозавітне вчення про Бога виражає «живу релігійну віру»; найскладніші для метафізичного розуму абсолютні властивості Божі отримують тут «зрозумілий вираз та роз'яснення для релігійного почуття», яскравим прикладом чого є псалми⁸⁷⁷.

О. О. Глаголев підкреслює важливість явлених у Старому Завіті «суб'єктивних, психологічних форм виявлення релігійного життя», «благочестя й праведності». Він підкреслює сутнісну тотожність старозавітної віри за своєю психологічною природою з вірою новозавітною: «віра старозавітних праведників могла сягати такої висоти й сили напруги... які є ідеалом і для віри й життя християн».⁸⁷⁸ Цілком природним водночас є те, що київський біблеїст-богослов вважає за потрібне визначати насамперед «істинно-релігійну», а не «натуральну», мирську (в т. ч. психологічну) природу цієї віри; головними є характеристики, які визначають її персоналістичну та теократичну сутність⁸⁷⁹. Цінність ста-

⁸⁷³ Глаголев А. А. Ветхий Завет и его непреходящее значение... С. 367.

⁸⁷⁴ Див.: Там само. С. 368–374.

⁸⁷⁵ Див.: Там само. С. 375–380.

⁸⁷⁶ Див.: Там само. С. 517–519, 521.

⁸⁷⁷ Там само. С. 520–521.

⁸⁷⁸ Див.: Там само. С. 524–529.

⁸⁷⁹ Див.: Там само. С. 527.

розавітного світогляду та віри є невід'ємною від старозавітної молитви; О. О. Глаголев не випадково підкреслює онтологічний сенс молитви як унікального засобу спілкування з особистим Богом⁸⁸⁰; значне місце посідає апологетична похвала Псалтиря та критика спроб обмежити його богослужбове використання⁸⁸¹.

Нарешті, апологетично сильним аргументом у Глаголева залишається утвердження неминущої цінності морально-етичного потенціалу Старого Завіту, пов'язаного з персоналістичним монотеїзмом і такого, який знайшов своє повне втілення в сотеріологічному та моральному вченні християнства. При цьому, зрозуміло, утверджується надприродний характер релігійної моралі в Старому Завіті — на відміну від натуралістичних релігій стародавнього язичницького світу⁸⁸².

Історичність надприродного в біблійній оповіді: Д. І. Богдашевський проти раціоналізму та алегоризму. Аналогічну систему оцінок та методологію дослідження й викладу, проте вже стосовно тексту Нового Завіту, формулював Д. І. Богдашевський. У своїх працях «О евангельских чудесах» (1900) та «О Евангелиях и евангельской истории» (1902), формально критикуючи позиції західної біблеїстики щодо історичного характеру евангельської оповіді, він утверджував буквально (= історичне) розуміння евангельського тексту, спрямовуючи свою критику як проти раціоналістично-натуралістичних пояснень, так і проти надмірного застосування алегоричного прочитання та моралістичних тлумачень.⁸⁸³ Фактуальність евангельського наративу в його «найекстремальнішому», так би мовити, вигляді — оповіді про чудеса — базується, за Богдашевським, на узгодженні природних засад історичного процесу з його супранатуралістичним началом: Біблія розповідає про «надрозумне, але не протирозумне»⁸⁸⁴.

Апологія «чудесного елементу евангельської історії»⁸⁸⁵, можливості та чинності генетичного поєднання природного з чудесним, зняття протилежності природного та чудесного, поєднані в Д. І. Богдашевського з прагненням очистити тлумачення від раціоналізму, від дійстичного пантеїстичного або натуралістичного пояснення⁸⁸⁶. Виступав автор та

⁸⁸⁰ Див.: Глаголев А. А. Ветхий Завет и его непреходящее значение... С. 530–531.

⁸⁸¹ Див.: Там само. С. 532–534.

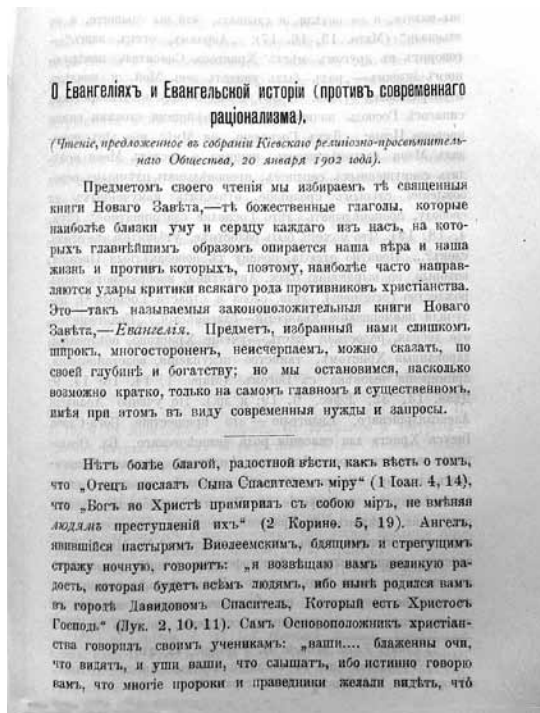
⁸⁸² Див.: Там само. С. 536–546.

⁸⁸³ Богдашевский Д. И. О евангельских чудесах (заметка против рационалистов и в частности против графа Л. Толстого) // ТКДА. 1900. № 8. С. 473–493 (С. 478, 480–486) (далі: Богдашевский Д. И. О евангельских чудесах...).

⁸⁸⁴ Див.: Богдашевский Д. И. О евангельских чудесах... С. 490, 493. Його ж. О Евангелиях и евангельской истории (против современного рационализма). Публичное чтение // ТКДА. 1902. № 2. С. 269–302 (С. 296, 298) (далі: Богдашевский Д. И. О Евангелиях и евангельской истории...).

⁸⁸⁵ Див.: Богдашевский Д. И. О Евангелиях и евангельской истории... С. 292, 293–297.

⁸⁸⁶ Там само. С. 298–299.

*Перша сторінка праці проф. Д. І. Богдашевського
«О Евангелияхъ и евангельской
истории» (Труды КДА, 1902, № 2)*

гаємо тут намічену вже в щойно згаданих працях В. П. Рибінського та Ф. Покровського зіставлення наукового та теологічного дискурсу у визначенні пізнавальної, моральної, а надто духовної цінності дослідження та вивчення Біблії саме як Святого Письма Християнської Церкви.

Історичне, біографічне прочитання, взагалі суто наративне сприйняття евангельського тексту, етичне або ж філософське, ідеологічне його

кож і проти такого різноманітності раціоналістичного пояснення надприродного, як редукція оповідей про чудесне до «простої акомодатії до народних забобонів»⁸⁸⁷.

Окреслена цими твердженнями світоглядна та методологічна позиція у витлумаченні Біблії генетично та типологічно успадковує й продовжує, як бачимо, типологію для київської традиції «супранатуралістичну» богословську парадигму, відстоювану в останній третині XIX ст. ще С. М. Сольським, а на зламі XIX та XX ст. — В. П. Рибінським та Ф. Покровським⁸⁸⁸.

Окрім цього, спостерігаємо тут намічену вже в щойно згаданих працях В. П. Рибінського та Ф. Покровського зіставлення наукового та теологічного дискурсу у визначенні пізнавальної, моральної, а надто духовної цінності дослідження та вивчення Біблії саме як Святого Письма Християнської Церкви.

Історичне, біографічне прочитання, взагалі суто наративне сприйняття евангельського тексту, етичне або ж філософське, ідеологічне його

⁸⁸⁷ Богдашевский Д. И. О Евангелиях и евангельской истории... С. 299.

⁸⁸⁸ Див.: Сольский С. М. Сверхъестественный элемент в новозаветном Откровении по свидетельствам Посланий ап. Павла, сравнительно с другими новозаветными книгами // ТКДА. 1876. № 1. С. 3–49. № 2. С. 203–221. № 5. С. 296–335. № 9. С. 443–499. № 12. С. 553–596. 1877. № 1. С. 150–234. Його ж. Речь перед защитой диссертации: «Сверхъестественный элемент в новозаветном Откровении по свидетельствам Евангелий и Посланий ап. Павла» // ТКДА. 1877. № 10. С. 195–204. Покровский Ф. Я. По поводу возражений современной критики против существования Мосеева Закона ранее древнейших пророков-писателей (речь, произнесенная на годовичном акте Киевской духовной академии 15 октября 1889 г.) // ТКДА. 1890. № 1. С. 61–98. Його ж. [рец. на:] Учебник библейской истории Ветхого Завета, доктора Августа Келера. Эрланген и Лейпциг, 1893 // ТКДА. 1894. № 8. С. 630–663. № 9. С. 146–170. Рыбинский В. П. Библейская ветхозаветная критика // ТКДА. 1908. Т. 3. № 12. С. 575–613. Наш аналіз див.: Головащенко С. І. Історична критика Біблії та виклад біблійної історії в КДА кінця XIX — початку XX ст. (ф. Покровський та В. Рибінський) // Наукові записки НАУКМА. Т. 102. Філософія та релігієзнавство. К., 2010. С. 65–71.

витулумачення не є само-достатніми й мають бути підкореними сотеріологічному, провіденційному баченню історичного процесу⁸⁸⁹. Єдине істинне розуміння Євангелія — церковне⁸⁹⁰.

Подібні ж ідейні та пізнавальні інтенції Д. І. Богдашевський реалізував у праці «Исторический характер книги Деяний апостольских». Там він прямо стверджував домінування теологічного дискурсу над науково-критичним. Наприклад, засвідчена церковним Переданням автентичність книги Діянь є для православного біблеїста незаперечною підставою для визнання історичності цієї книги. Персоніфіковане в низці канонізованих авторитетів

Протоиерей Д. Богдашевский.

Протоиерей Димитрий Богдашевский. 1913 г.

Передання тут символізує дію такого суто біблійного критерію істинності та фактуальної наповненості наративу, як безпосереднє або пряме свідчення⁸⁹¹.

З цією позицією перегукується відверто теологічна вимога застосування унікальних критеріїв для прочитання та дослідження біблійного тексту — саме як священного. Зокрема, це твердження про те, що не можна книгу Діянь вимірювати мірою та критикувати методами, які можуть застосовуватися до апокрифів, або до «звичайних оповідей»⁸⁹².

Аналізуючи західну раціоналістичну «негативну» критику історичної достовірності змісту книги Діянь, Д. І. Богдашевський, як і, до речі, в праці про євангельську історію, виступав, насамперед, проти історіософського схематизму Ф. Баура та Новотюбінгенської школи, базовано-

⁸⁸⁹ Богдашевский Д. И. О Евангелиях и евангельской истории... С. 287–290.

⁸⁹⁰ Див.: Там само. С. 301.

⁸⁹¹ Богдашевский Д. И. Исторический характер книги Деяний... С. 381–383.

⁸⁹² Там само. С. 425.

го на гегельянських філософських засадах. Так, утвердження особистісної та ідейної тотожності постаті апостола Павла, явленої в книзі Діянь та через Павлові Послання, ґрунтується на апологетичних аргументах, подібних до тих, які Д. І. Богдашевський застосовував проти прихильників теорії боротьби «петринізму» та «павлінізму» в добу апостольського християнства⁸⁹³. Позитивна рецепція позицій західних авторів є поміркованою та вибірковою; залежить вона від того, чи відповідає та чи інша позиція вимогам традиційної церковної апологетики. Так, Богдашевський дозволяє собі використовувати аргументацію А. Гарнака, який визнавав історичний характер книги Діянь, або ж цитувати Г. Евальда, який, критикуючи погляди Новотюбінгенської школи, заперечував тенденційність автора книги Діянь⁸⁹⁴.

Однак використання посилання на паралельні місця (тобто на внутрішній біблійний контекст) у якості найсильнішого аргументу на користь достовірності наративу книги Діянь органічно пов'язується в Д. І. Богдашевського в єдиний ланцюг апологетичної логіки з роздумами про те, що об'єктивність викладу історії первісного християнства фактично утверджується істинністю Євангелія, його божественним походженням та всесвітнім значенням⁸⁹⁵. Таким чином, автор формує своєрідне «герменевтичне коло», в якому повною мірою реалізує свою інтенцію православного біблеїста-апологета.

Зіставлення наукового та теологічного дискурсу в Д. І. Богдашевського є доволі цікавим для спостереження саме як процес; результативно ж воно завершується утвердженням переваги саме богословського настановлення. Так Богдашевський повною мірою виправдовує пізнішу оцінку академічним товариством своєї науково-богословської праці: «Колосальна ерудиція в новозавітній бібліології та екзегетиці, надзвичайна ретельність і точність дослідження, ясність викладу, строгість православно-церковної точки зору автора»⁸⁹⁶.

Отже, секуляризація та сцієнтизація культурно потужних сегментів суспільної свідомості; зниження авторитету християнської ідеології та церковної моралі; поширення соціалістичного радикалізму; потреба в релігійно-богословському та суспільно-політичному зіставленні біблійно-християнської та єврейської (іудаїзму та сїонізму) традицій на початку XX ст. породили новий імпульс розвитку біблійної апологетики. Актуалізоване ще з середини та особливо з останньої третини XIX

⁸⁹³ Див.: Богдашевский Д. И. О Евангелиях и евангельской истории... С. 287–288, 292, 300–301. Його ж. Исторический характер книги Деяний... С. 384–385, 389, 391–395.

⁸⁹⁴ Див.: Богдашевский Д. И. Исторический характер книги Деяний... С. 386–387. Також окремі посилання на праці А. Гарнака див.: С. 396–399. Посилання на Г. Евальда див.: С. 388.

⁸⁹⁵ Див.: Богдашевский Д. И. Исторический характер книги Деяний... С. 424–425.

⁸⁹⁶ Извлечение из журналов Совета КДА за 1907/1908 уч. год. Журнал от 4 и 6 сентября 1907 г. // ТКДА. 1907. Т. 3. № 12. Приложение. С. 33.

ст. під впливами західної раціоналістичної біблеїстики зіставлення наукового та богословського дискурсу на цьому етапі вилилося в посилення супранатуралізму та апологетичних мотивів у прочитанні та тлумаченні Біблії — саме як Святого Письма Християнської Церкви.

Апологетичний мотив розглядався як такий, що мав визначати й наукові бібліологічні студії, і шкільне викладання та вивчення Біблії, і приватне та публічне читання її для релігійного та морального повчання. Становлення та домінування цієї апологетичної позиції в інституційній структурі київської академічної біблеїстики (насамперед, через структуру, зміст та персональну репрезентацію відповідних публікацій в офіційних академічних виданнях) стало важливою рисою еволюції загалом київської православної богословської культури.

*Нижня
галерея
бібліотеки
КДА (фото
поч. XX ст.)*

Післямова

Поширення Святого Письма та дослідження Біблії історично розвивалися в нас переважно як явища церковні, пов'язані з літургійним освоєнням біблійного тексту, а також богословською та навчальною діяльністю духовних навчальних закладів, насамперед, Києво-Могилянської академії, а згодом — Київської духовної академії. Це визначало апологетичну та дидактичну спрямованість досліджень і викладів.

Київська біблеїстична традиція повставала та еволюціонувала на культурно-конфесійному «порубіжжі», пов'язуючи східну (грецько-слов'янсько-русько-українську) та західну (творену латиною та національними новоєвропейськими мовами) християнські культури. Тож вона потенційно ставала полем взаємодії різних герменевтичних традицій. Доба її конституювання якраз і знаменувалася в Європі розвитком старих та появою низки нових традицій, особливо в лоні західного християнства. Новий імпульс створив розвиток історичної та літературної критики, а також потужна хвиля палеографічних і текстологічних досліджень, пов'язаних з опрацюванням старовинних манускриптів в європейських бібліотеках та із археологічними знахідками в т. зв. «біблійних землях». Звичайно, еволюція європейського історико-культурного, богословського та герменевтичного контексту відбивалася у відповідних текстах, доступних та вживаних протягом кількох століть у Києві, а також у представлених у тих текстах традиціях біблійної екзегези.

Церковна екзегеза принципово визнавала визначальну роль Передання в творенні канону Писання та його тлумаченні, орієнтуючись на такі герменевтичні засоби, які залучали б текст Біблії до Передання як конституюючої, оцінюючої та інтерпретативної структури.

Вкоріненість біблійного тексту до церковної традиції визначила різноманітні шляхи її прочитання: не лише у вербалізованих «книжних», розрахованих на індивідуальне прочитання-осмислення формах, але й через Літургію, де слово поєднується із символізованою дією. Біблійне слово саме по собі осмислює літургійне дійство, інтерпретоване в його метафізичній реальності (як «таїнство») і, відповідно, отримує нові смисли через це дійство, а також через наочний символізм живописно-

го та пластичного образу, вміщеного в храмі як символічно вибудованому «священному просторі».

Прочитання Біблії в контексті Передання та Літургії визначило й потужну традицію витлумачення, де мірою індивідуальної інтерпретативної ініціативи ставало «богословствування» в строгому сенсі — як вербалізація досвіду Церкви, унормованого та унаочненого в догматах, ритуальних настановах і учительних коментарях авторитетів. Саме долучення до церковного досвіду уможливлювало реалізацію особистісного начала в осягненні біблійного слова.

Тож історична зустріч київської традиції з європейським екзегетичним досвідом відбувалася протягом багатьох століть з різною мірою інтенсивності та різноманітності форм взаємодії. Найпроблемнішим, але й найпліднішим тут був контакт православної ісагогіки та екзегези з феноменами, які виявлялися в лоні західного християнства (як католицького, так і протестантського). Означений контакт визначив взаємодію, що передбачала й критику, і рецепцію. Полеміка з «інославною» об'єктивно визначала необхідність критичної рецепції як окремих результатів, так і методологічних принципів і підходів. Ця полеміка значним чином визначала зміст і проблематику пошуків у галузі ісагогіки (зокрема, критика або ж захист традиційної атрибуції біблійних текстів) та біблійної герменевтики (особливо в плані зіставлення буквального й символічного витлумачення, визначення можливостей та меж історичної інтерпретації тощо). Для православної традиції постала проблема виявлення та подолання власних сутнісних протиріч та розвитку власних продуктивних підходів.

Київ мав давній досвід «зустрічі з Заходом», що століттями зростав в умовах міжконфесійної полеміки й, водночас, відносно вільного навчання в католицьких та протестантських школах і університетах Речі Посполитої та інших європейських країн. Наслідком стала відкритість як до католицької схоластики, так і до протестантського раціоналізму. Відзначаємо також наявність і потужність створеного інтенсивним книжним обігом текстуального підґрунтя для найтіснішого залучення київського академічного середовища до загальноєвропейського культурного, богословського та наукового контексту — в усій складності його конфесійних, богословських, методологічних репрезентацій та тенденцій розвитку біблійно-герменевтичної спадщини.

Водночас розімкненість на європейський інтелектуальний спадок, готовність до інтелектуальної рецепції, що були наслідками киево-могилянської доби, взаємодіяли з реальністю культурних, адміністративних, ідейно-дидактичних трансформацій, які переживала оновлена в XIX ст. Київська духовна академія. В зв'язку з цим розвиток київського духовно-академічного середовища протягом XIX — початку XX ст. продемон-

стрував своєрідні шляхи залучення західноєвропейського досвіду до навчального процесу та дослідницької праці в галузі біблеїстики. Саме тому дослідження розвитку київського духовно-академічного середовища в цей період, хоча й має киево-могилянську історію за одне з найважливіших джерел, однак потребує дальшого вивчення реальних шляхів та міри залучення західноєвропейського досвіду й, відповідно, рецепцій, критики та синтезу різноконфесійних герменевтичних парадигм та можливого освоєння здобутків наукової критики в навчальному процесі та дослідницькій праці.

Значущість даних саме цього періоду для висвітлення нашої теми визначається, по-перше, тим, що з точки зору організації та адміністрування освітнього процесу саме цей період зазнав ефекту акумуляції кількох методичних та адміністративних трансформацій, виявлених в еволюції академічних Статутів, зокрема, 1869, 1884 та 1910 рр. По-друге, саме цей відрізок освітньої історії КДА характерний аналогічним ефектом акумуляції енергії «зустрічі поколінь» київської академічної професури — тих її представників, які особливо з середини XIX до початку XX ст. були знаними як своєю активною інтелектуальною позицією у великій взаємодії російської православної та західноєвропейської біблеїстики, так і своїм залученням до справи поліпшення викладання Біблії не лише в академічних стінах, але і для широкого загалу, через участь в релігійно-просвітницькій діяльності. Вони репрезентували зміцнення та сталість предметно-дисциплінарної структури процесу викладання знань про Біблію, що склалася за рахунок акумулювання потенціалу навчально-організаційних трансформацій, складання потужної джерельно-бібліотечної та методичної бази та найголовніше — завдяки нелінійному ефекту помноження об'єднаних зусиль представників кількох поколінь викладачів академії.

Персональна репрезентація київської духовно-академічної традиції в галузі бібліологічних викладів та досліджень неминує базуватися на розгляді та аналізі спадщини професорів Київської духовної академії. Тут визначаємо широке коло джерел: свідчення сучасників і колег; численні, досі, на жаль, повною мірою не впорядковані та докладно не проаналізовані прижиттєві документи, що характеризують професорів-біблеїстів як учених та викладачів; опубліковані науково-богословські та популярні публікації релігійно-дидактичного характеру, розраховані на «підвищення кваліфікації» парафіяльного духовенства або призначені для повчального читання серед православних мирян; публікації у вигляді лекцій, або тексти, що фактично виконують таку роль; критико-бібліографічні статті та рецензії. Тут, окрім опублікованих у традиційний спосіб, обов'язково слід також відзначити відзиви та рецензії академічної професури на кандидатські, бакалаврські, магістерські

роботи, що в різні роки розглядалися на засіданнях Ради КДА та фіксувалися в її протоколах.

Розвиток духовно-академічної біблеїстики як системи навчальних предметів, як історичної та богословської науки, учасниками якого були професори КДА, визначив своєрідність тематичного, жанрового, персонального спрямування рефлексії щодо західної біблійної науки та богослів'я. Характер та спрямування цієї рефлексії визначався і соціальним статусом київських професорів як офіційних богословів та з іншого боку, — освічених професіоналів, що якісно володіли європейськими джерелами зі свого фаху. Переважання ж апологетичних та морально-дидактичних завдань визначило особливості характеру ідейної та теоретичної рефлексії, спрямованої на Захід.

Спроби критичного зіставлення традиційної та науково-раціоналістичної методології, рефлексію з приводу біблійної критики, аж до спроб позитивно оцінити її евристичну значущість, вже з 60-х рр. XIX ст. ставали важливими складниками київської духовно-академічної біблеїстики. Ці процеси відбувалися саме в той «осьовий час», коли більш як на століття наперед формулювалися основні питання системи біблеїзнавчих наук, виокремлювалися та конкурували між собою різні теоретичні позиції, школи та течії. Для православної традиції це були перші спроби зіставити вірність власній догматиці та культурі з входженням до європейського та світового духовно-інтелектуального простору. Наслідком цього входження мала стати поява структурованої та повнофункціональної галузі досліджень, здатної розвиватися і в богословському, і в науково-критичному аспектах.

Досвід зустрічі київської духовно-академічної біблеїстики з західною біблійною наукою у розмаїтті її філософських та конфесійних виявів у XIX — на початку XX ст. послідовно реалізований у поступовому формуванні проблемної структури вітчизняних досліджень у цій царині. Структура ця визначалася як традиційним дисциплінарним розподілом у біблеїстиці, так і специфікою цілей та завдань православної духовної академії як навчального та богословського закладу. Серед найвиразніше виявлених проблемно-тематичних напрямів відзначаємо такі, як біблійна ісагогіка, біблійна археологія та культура, біблійна текстологія, біблійні мови та переклади, історична та літературна критика Біблії, біблійна екзегеза та богослів'я. Спеціально конституювалися теми, пов'язані з презентацією Біблії як навчальної дисципліни, з питаннями академічного та популярного викладання знань про Біблію.

Важливим є зазначити типову для православної духовно-академічної професури колізію. А саме: домінування апологетичних та морально-дидактичних завдань та відповідних світоглядних, методологічних та ме-

тодичних вимог, зумовлене саме працею у вищому церковному духовно-навчальному закладі, визначило особливості теоретичних зацікавлень та концептуальних акцентів у науково-богословській та публіцистичній творчості київських біблієстів — водночас вчених і богословів.

Втім, потреби пошуку шляхів покращення методичного забезпечення викладання бібліологічних дисциплін, і потреби утвердження офіційно-православних світоглядних та ідеологічних засад тут доволі своєрідно задовольнялися, з огляду на об'єктивну неминучість ідейної та теоретичної взаємодії із цілою низкою західноєвропейських біблієстичних шкіл та традицій. Ця ідейна та методологічна позиція є чітко та послідовно контекстуально зумовленою. Вона стала не лише виявом вірності православній богословській ортодоксії, але й актуальною на той час відповіддю на відому раціоналістичну трансформацію європейської біблієстики. Найбільш промовиста реакція на цю колізію була нами зафіксована на прикладі становлення методології та методики побудови ісагогічних вступів до вивчення Біблії. Тут основним принципом, який мав поєднувати відомості про біблійну писемність, був підхід не лише історичний, але й історико-догматичний, здатний захистити від заперечень раціоналістичної критики священність біблійних канонів книг.

Своєрідність продемонстрував також розвиток київської традиції дослідження та викладу т. зв. «біблійних старожитностей», спроектований тематично на такі науково-богословські дисципліни, як біблійна археологія, біблійна історія та біблійна палеографія як джерельна база біблійної текстології. Зацікавлення в біблійній археології та палеографії зростало тоді в своєрідному політичному контексті — виявлення та захисту інтересів Росії на Близькому Сході та Російської Церкви — у Палестині. Науково-богословським аспектом цього зацікавлення були археологічні знахідки в Палестині, Сирії, Єгипті, Месопотамії. Серед важливих у науковому відношенні подій другої половини XIX ст., що створювали новий науково-фактологічний та методологічний контекст. На той же час зовнішніми стимулами для відповідних пошуків у рамках біблійної палеографії стали здобутки західних дослідників другої половини XIX ст.

Взагалі, слід зазначити, що зацікавлення церковною та біблійною археологією, палеографічними дослідженнями, окрім суто утилітарних потреб викладання в КДА спеціального бібліологічного предмету в поєднанні з вивченням давньоєврейської мови, мало пряме відношення до еволюції герменевтичної методології в світовому та вітчизняному Православ'ї. Зокрема, у православній методології проявлялися тенденції до відтворення історичного, культурного та мовно-літературного підґрунтя біблійних повідомлень та свідчень духовного та догматичного досвіду, збережених церковним Переданням.

В стінах КДА у цій царині відзначаємо еволюцію від емпірично-опісового етапу збирання «біблійних старожитностей» до важливих теоретичних узагальнень, висловлення методологічних принципів та вимог щодо біблійної археології, дослідження стародавньої біблійної культури, порівняльного аналізу Біблії та інших традицій. Праці київських дослідників демонстрували наявність вітчизняного досвіду освоєння первинного археологічного матеріалу, власні спроби історико-археологічних та історико-культурних реконструкцій, ініційовані археологічними, палеографічними та текстологічними здобутками XIX — початку XX ст. Фіксуємо формулювання своєрідної «герменевтичної програми» впровадження наукових принципів, правил, методів до дослідження біблійної історії та культури.

Саме в другій половині XIX ст. важливою рисою інтелектуального та ідеологічного контексту розвитку київської біблеїстики стала актуалізація текстологічних питань. Вони біли пов'язані з визначенням автентичності оригінального біблійного «першотексту» як вмістилища автентичного смислу та технічно — як текстуального ресурсу для створення біблійних перекладів. Ця актуалізація в конкретних умовах діяльності православних духовних академій Російської імперії була спричинена підготовкою Синодального перекладу Біблії, а також публікацією інших російських біблійних перекладів всередині країни, і за кордоном. На цьому тлі відбувалися спроби критичного осмислення та освоєння давньоєврейського масоретського тексту як ще одного «першоджерела» православної традиції.

Визначальними тут стали персональні спроби критичної оцінки «якості» загальноприйнятого давньоєврейського біблійного тексту з точки зору історичної та текстуальної критики. Тут відбулася демонстрація конструктивних з наукової точки зору аспектів порівняння різних текстуальних традицій. Так, евристично цінними були: зіставлення богослужбових та приватних біблійних списків; урахування специфіки саме літургійного прочитання та відтворення біблійного тексту як сакрального; змістовний аналіз різночитань в різних традиціях біблійного тексту, здійснений як у філологічному аспекті, так і з точки зору тих культурних, ідейно-політичних, догматичних чинників. Вони виявилися етапними в становленні емпіричної та методологічної бази київської духовно-академічної біблійної текстології в цілому.

Вельми промовистим із точки зору вивчення засобами літературної критики важливих моментів становлення літературно-поетичної форми Біблії став аналіз специфіки давньоєврейської старозавітної поезії. Питання про біблійну поетичну форму набуває першорядного герменевтичного характеру, а герменевтичне розуміння біблійної поезики набуває догматичного сенсу. Розв'язання можливе в дусі узгодженого

з богословською логікою «симфонії-синергії» конструктивного сприйняття методологічних ресурсів мово- та літературознавства для дослідження біблійного тексту.

Розвиток біблійної критики, як літературної, так і історичної, їх застосування західною ліберальною та раціоналістичною біблеїстикою спонукали вітчизняних дослідників до осмислення можливих історико-критичних або ж апологетичних інтерпретацій і до визначення місця нових знань у системі православної біблеїстики та біблійного богослів'я.

Такі «внутрішні» чинники, як секуляризація та сцієнтизація культурно потужних сегментів суспільної свідомості; зниження авторитету християнської ідеології та церковної моралі; поширення соціалістичного радикалізму; потреба в релігійно-богословському та суспільно-політичному зіставленні біблійно-християнської та єврейської (їудаїзму та сіонізму) традицій на початку ХХ ст. породили новий імпульс розвитку біблійної апологетики. Актуалізоване ще з середини та особливо з останньої третини ХІХ ст. під впливами західної раціоналістичної біблеїстики зіставлення наукового та богословського дискурсу на цьому етапі вилилося в посилення супранатуралізму та апологетичних мотивів у прочитанні й тлумаченні Біблії — саме як Святого Письма Церкви.

Визначні представники київської духовно-академічної біблеїстики кінця ХІХ — початку ХХ ст. були залучені до полеміки з представниками раціоналістичної, т. зв. «негативної» біблійної критики з різноманітних питань походження та функціонування біблійного тексту. Зокрема, з питань історичної критики Біблії та викладу біблійної історії київські біблеїсти виступали — як дослідники і як викладачі — з виразно апологетичних позицій.

Світоглядною засадою апологетичної реакції київських біблеїстів на західноєвропейський критичний раціоналізм було релігійно-ідеалістичне, телеологічне, провіденціалістське бачення суті та чинників історичного процесу, в якому головним був надприродний чинник, інтерпретований з позицій християнського персоналістичного монотеїзму.

Базовою методологічною ознакою цієї реакції стало виявлення на тлі конкретної дослідницької та дидактичної проблеми (історичної критики Біблії та навчального викладу біблійної історії) ширшої проблеми — проблеми синтезу та співвідношення теологічного та наукового компонентів таких дисциплін, як біблійна та церковна історія і навіть історія всесвітня.

Теоретичне розв'язання цієї проблеми запропоноване, зокрема, через проголошення т. зв. «синергійного» підходу до пояснення чинників та

смыслу подій всесвітньої історії, де прообразом та смисловою доміантою залишалася історія біблійна. «Синергійний» підхід суттєво розвивав т. зв. «супранатуралістичне» пояснення історії та долав відому односторонність історичної рефлексії, здійснюваної з апологетичних, теїстично-провіденціалістських позицій. Визнання київськими біблеїстами принципу історичного розвитку релігійності людства, хоча й трансформоване апологетичною установкою провіденційно орієнтованого монотеїстичного супранатуралізму, все ж створювало підстави застосовувати компаративний підхід до аналізу еволюції релігійних явищ.

Важливе значення для еволюції православної біблеїстики також мало те, що в проаналізованих тут творах було здійснено систематичну критику вагомих методологічних та логічних помилок, що їх припускалися представники раціоналізму в біблеїстиці другої половини XIX — початку XX ст. Така критика долала односторонність раціоналістичного підходу.

У тісному зв'язку з визначенням концептуальних засад дослідження Біблії як Святого Письма Християнської Церкви стояв досвід практичної розбудови структури як академічно-богословського, так і популярного викладу знань про Біблію, реалізований у КДА в XIX — на початку XX ст. Освітня бібліологічна проблематика в КДА зазначеного періоду актуалізувалася найбільшою мірою в таких процесах: а) пошук адекватних побудови та створення ісагогічних вступів як дидактичного знаряддя бібліологічної освіти в духовній школі; б) обговорення шляхів створення «шкільної Тлумачної Біблії» на основі загальнодоступного біблійного тексту; в) дискусія про підвищення рівня викладання знань про Біблію у православних духовних школах; г) актуалізація в православних духовних академіях питання про ефективніше викладання оригінальних біблійних мов як бази для професійного екзегетичного, місіонерсько-апологетичного та освітньо-просвітницького освоєння Святого Письма.

Нарешті, київські біблеїсти наприкінці XIX — на початку XX ст. сформулювали основні критерії та вимоги до навчального викладу конкретних знань про Біблію, створивши образ ідеального підручника з біблійної історії та вводячи до викладацького обігу богослужбово-дидактичний доробок т. зв. «поміrkованих» західних біблеїстів-апологетів та пропагуючи відповідні учбові тексти.

Апологетичний мотив розглядався як такий, що мав визначати і наукові бібліологічні студії, і шкільне викладання та вивчення Біблії, і приватне та публічне читання її для релігійного та морального повчання. Богословська та методологічна реакція київських біблеїстів як викладачів церковно-апологетичного спрямування виявлялася в обов'язковому наголосі дидактичного характеру, спрямованому на підвищення ролі Біблії в шкільному релігійно-моральному навчанні та вихованні. Становлення апологетичної

позиції в київській академічній біблеїстиці стало важливою рисою загальної еволюції київської православної богословської культури.

Ця книга є початковою і, певною мірою, етапною в освоєнні заявленого в її назві предмету. Окреслюючи його межі та проблемне поле, вона передбачає продовження досліджень: бо вже в міру свого завершення висвітлює масу незробленого. Це стосується, насамперед, необхідності розширити джерельну базу та поглибити її аналіз. Зокрема, безліч архівних матеріалів, в т. ч. рукописних, що містять важливі відомості з еволюції бібліологічної освіти та науково-екзегетичних студій у КДА, досі не опрацьовані та чекають на дослідника. Зокрема, це програми курсів із різних бібліологічних предметів, виписані особисто їх викладачами; еволюція структури та змісту цих програм є надзвичайно цікавою та важливою⁸⁹⁷. Величезний масив інституційних документів, таких як протоколи академічної Ради, відзиви та рецензії на біблеїстичні дисертації, протоколи публічних захистів цих дисертацій тощо, хоча й опубліковані, проте майже не досліджені з боку нашої теми⁸⁹⁸.

Недостатньо вияснений та виписаний загальноросійський церковний та культурно-освітній контекст становлення та розвитку біблеїстики в КДА. Тут, зокрема, потребують дальшого вивчення наукові та педагогічні зв'язки київських викладачів-біблеїстів з професурою інших духовних шкіл Російської імперії, а також участь київських дослідників у загальноросійських освітньо-адміністративних, науково-богословських та видавничих проектах. Наприклад, важливим є дослідження участі киян як адміністраторів у підготовці академічних Статутів і визначенні там місця і ролі викладання Біблії; участі київських біблеїстів у створенні ТБЛ чи ПБЭ; історія публікації біблеїстичних праць, створених киянами, за межами Києва.

Можуть бути також глибше досліджені та висвітлені результати біблійно-екзегетичної праці професорів КДА, втілені в їхній гомілетичній спадщині, адже підготовка проповідей-«слов», що проголошувалися

⁸⁹⁷ Тут є добрим прикладом давній досвід І.П. Королькова в аналізі на основі рукописних архівів та інституційних документів еволюції структури та змісту програм, створених архім. та згодом єп. Філаретом (Філаретовим) з предмету Святого Письма Старого Завіту. Див.: Корольков Иван. Преосвященный Филарет, еп. Рижский, как ректор КДА (речь, произнесенная в торжественном собрании Киевской духовной академии 28 сентября 1882 г.) // ТКДА. 1882. Т. 4. № 12. С. 8–10, 14–18.

⁸⁹⁸ Перший досвід аналізу викладацьких відзивів на кандидатські та магістерські роботи з біблеїстики ми запропонували у цій книзі та трохи раніше в: Головащенко С.І. Студентські твори з бібліології в Київській духовній академії кінця XIX — початку XX ст.: вимоги та критерії оцінювання // Наукові записки НаУКМА. Т. 115. Філософія та релігієзнавство. К., 2011. С. 76–83.

та ще й потім друкувалися, традиційно була невід'ємною складовою навчального процесу в академії.

Нарешті, набагато більшою мірою мають бути подолані межі між сучасною церковною та світською історіографією з цього предмету. Докладніше вивчення, детальніший бібліографічний опис та ширше введення до наукового обігу творів та дисертацій з історії православної біблеїстики, в т. ч. й київської духовно-академічної, що виконувалися та виконуються в стінах нинішніх православних духовних шкіл, значно розширить та посилить джерельний ресурс майбутніх дослідників. Така праця обов'язково має сполучитися із укладанням якомога повніших бібліографічних покажчиків з історії вітчизняної біблеїстики.

Ця книга — про цікаве й важливе поле досліджень. Вона запрошує до фахового діалогу та співпраці. Але вона — не лише про академічний інтерес до певної галузі наукових чи богословських студій. Вона натякає не лише на науково-академічну актуальність дослідження спадщини біблеїстів КДА. Окрім суто академічного зацікавлення в реконструкції історії певних навчальних богословських чи проектів, певних ідейних та герменевтичних програм, важливим був би урок для дослідження й творення сучасної вітчизняної біблійно-богословської та науково-біблеїстичної культури — після десятиліть фактичного винищення біблеїстики на наших теренах у XX ст. та прикрого досвіду стагнації, що триває і на початку століття теперішнього.

Тож і майже повна відсутність нині добрих наукових посібників з вивчення Біблії, через яку читаємо відповідні нарікання більш як столітньої давнини як сьогодні написані, і жалюгідний стан із забезпеченням давньою й новітною богословською та науковою літературою, де порівняння з КДА XIX ст. далеко не на нашу користь, і практична відсутність цілісної та розгалуженої системи бібліологічної освіти, навіть в духовних школах — спонукають нас до продовження праці з повернення біблеїстичної спадщини Київської духовної академії до наукового обігу та практичного застосування.

Література

(Список праць, використаних або згаданих у цій книзі):

1. *Аверинцев С.* Стилистические проблемы библейского перевода // Православная община. № 35. — 1996. с. 53–60.
2. *Агафангел (Саввин), архим.* Епископ Порфирий (Успенский) // Журнал Московской Патриархии. — М., 1975. №№ 5–6.
3. *Ананьинский Н.* Состояние просвещения у палестинских иудеев в последние три века перед Рождеством Христовым // ТКДА. — 1865. № 8. — с. 393–446.
4. *Анатолій, архим.* Дельфийская надпись и ее значение для хронологии ап. Павла // ТКДА. — 1913. — Т. 1. № 1. — с. 49–58.
5. *Андреев И.* Критика библейская // Новый энциклопедический словарь (изд. Брокгауз и Ефрон). — Т. 23.
6. *Антонин (Капустин), архим.* Из записок синайского богомольца. — К., 1873.
7. *Антонин (Капустин), архим.* [комент. перевод]: *Ф. Й. ЛауТ.* Фараон, Моисей и Исход // ТКДА. — 1875. № 11. — с. 249–271. № 12. — с. 455–472.
8. *Антонини Б.* Экзегетика книг Ветхого Завета. — Т. 1. Экзегетика книг Нового Завета. — Т. 2. — М., 1995.
9. *Аскоченский В.* Киев с древнейшим училищем его академиею. — Ч. II. — К., 1856.
10. *Аскоченский В.* История Киевской духовной академии по преобразовании ее в 1819 году. — СПб., 1863.
11. *Арсений, иеромонах.* Введение в свв. книги Ветхого Завета. Из лекций, читанных студентам Петербургской ДА в 1823–1825 гг. // ТКДА. — 1873. № 5 (6). — с. 1–96; № 6 (7). — с. 97–194.
12. *Барсов Н.* Гомилетика // Энциклопедический словарь (изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона). — Т. 17. — с. 161–164.
13. *Барсов Н.* Закон Божий // Энциклопедический словарь (изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона). — Т. 23. — с. 175–177.
14. *Беляев А.* Кальвин и кальвинизм // Православная богословская энциклопедия (под ред. А. Лопухина, Н. Глубоковского). — Т. 8. — с. 140–176.
15. *Бергер А.* Культурные задачи Реформации. Введение в биографию Лютера. — СПб., 1901.
16. *Бессонов П. А.* Калики pereхожие. Сборник стихов и исследование. — Ч. I. — Вып. 1–3. Ч. II. — Вып. 4–6. — СПб., 1861–1864.
17. *Бецольд Ф.* История Реформации в Германии. В 2-х томах. — СПб., 1900, 1909.
18. *Благовещенский М.* Книга Плач. Опыт исследования исагогическо-экзегетического. — К., 1899.
19. *Богдашевский Д. И.* Лжеучители, обличаемые в Первом Посла-

нии св. ап. Иоанна // ТКДА. — 1890. № 3. — с. 483–520. № 4. — с. 674–713. № 5. — с. 60–91. № 6. — с. 280–305. № 7. — с. 408–441. № 8. — с. 545–564.

20. *Богдашевский Д.И.* Лжеучители, обличаемые в Первом Послании св. ап. Иоанна. — К., 1890. — II+192+II с.

21. [*Богдашевский Д.И.*] Отзыв доцента Д. Богдашевского о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении кандидата Фёдора Титова «Первое Послание св. ап. Павла к Фессалоникийцам. Опыт исagogико-критико-экзегетического исследования» / Д.И. Богдашевский / Протоколы Совета Киевской духовной академии¹ за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. — 1893. — Т. 3. — Приложение. — с. 105–107.

22. [*Богдашевский Д.И.*] Отзыв доцента Д. Богдашевского о сочинении студента с. Георгиевского «Изложение содержания с кратким объяснением 9, 10 и 11 глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Д.И. Богдашевский / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. — 1893. — Т. 3. — Приложение. — с. 146–148.

23. [*Богдашевский Д.И.*] Отзыв доцента Д. Богдашевского о сочинении студента Михаила Мухина «Изложение содержания с кратким объяснением Послания ап. Павла к Колоссянам» / Д.И. Богдашевский / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. — 1893. — Т. 3. — Приложение. — с. 199–201.

24. [*Богдашевский Д.И.*] Отзыв доцента Д. Богдашевского о сочинении

студента Александра Кроткова «Изложение содержания с кратким объяснением первых восьми глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Д.И. Богдашевский / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. — 1893. — Т. 3. — Приложение. — с. 222–223.

25. [*Богдашевский Д.И.*] Отзыв доцента Д. Богдашевского о сочинении студента Иосифа Орехова «Изложение содержания с кратким объяснением 12–16 глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Д.И. Богдашевский / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. — 1893. — Т. 3. — Приложение. — с. 226–227.

26. *Богдашевский Д.И.* Объяснительные замечания к наиболее трудным местам Соборного Послания св. ап. Иакова // ТКДА. — 1894. № 9. — с. 116–145.

27. *Богдашевский Д.И.* Объяснительные замечания к наиболее трудным местам Соборного Послания св. ап. Иакова. — К., 1894. — 30 с.

28. *Богдашевский Д.И.* Объяснительные замечания к местам Священного Писания, неправильно понимаемых штундистами и другими сектантами, из Соборных Посланий. — К., 1896.

29. *Богдашевский Д.И.* Закон и Евангелие (Против графа Л. Толстого) // ТКДА. — 1899. № 9. — с. 79–100.

30. *Богдашевский Д.И.* Послание св. ап. Павла к Ефессянам // ТКДА. — 1900. № 3. — с. 435–476. № 6. — с. 254–285. 1901. № 2. — с. 159–210. 1903. № 2. — с. 254–304. № 4. — с. 505–537. № 6. — с. 213–274. № 10–12. — с. 273–368. 1904. № 1–9. — с. 369–678.

¹ Далі: Протоколы Совета КДА.

31. *Богдашевский Д.И.* О евангельских чудесах (Заметка против рационалистов и в частности против графа Л. Толстого) // ТКДА. — 1900. № 8. — с. 473–493.
32. *Богдашевский Д.И.* Учено-литературная деятельность покойного профессора Киевской духовной академии с.м. Сольского // ТКДА. — 1900. — Т. 3. № 12. — с. 660–685.
33. [*Богдашевский Д.И.*] Отзыв доцента Дим. Богдашевского о сочинении студента Сергея Савинского «Эсхатологическая беседа Христа Спасителя (Мф. гл. 24; ср. Мк. гл. 13 и Лк. гл. 21)» / Д.И. Богдашевский / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. — 1902. Т. 1. — Приложение. — с. 381–383.
34. [*Богдашевский Д.И.*] Отзыв экстраординарного профессора Д. Богдашевского о сочинении студента Дмитрия Знаменского «Учение св. апостола Иоанна в четвертом Евангелии о Лице Иисуса Христа» / Д.И. Богдашевский / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. — 1902. Т. 3. — Приложение. — с. 283–285.
35. [*Богдашевский Д.И.*] Отзыв экстраординарного профессора Д. Богдашевского о сочинении студента Василия Ивановского «Рабство у древних евреев» / Д.И. Богдашевский / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. — 1902. Т. 3. — Приложение. — с. 293–294.
36. *Богдашевский Д.И.* О Евангелиях и евангельской истории (против современного рационализма). Публичное чтение // ТКДА. — 1902. № 2. — с. 269–302.
37. *Богдашевский Д.И.* Действительность воскресения мертвых по учению св. ап. Павла // ТКДА. — 1902. № 1. — с. 61–98.
38. *Богдашевский Д.И.* О Втором Послании св. ап. Павла к Коринфянам // ТКДА. — 1902. № 7. — с. 349–375.
39. *Богдашевский Д.И.* К изучению кн. Деяний апостольских. — К., 1902.
40. *Богдашевский Д.И.* Послание св. ап. Павла к Ефессянам. — К., 1904. — VII+703 с.
41. *Богдашевский Д.И.* Экзегетические заметки (Притча Господа о несправедном домоправителе) // ТКДА. — 1904. № 3. — с. 442–449.
42. *Богдашевский Д.И.* Неповрежденность Послания св. ап. Павла к Римлянам // ТКДА. — 1904. № 6. — с. 178–189.
43. *Богдашевский Д.И.* Экзегетические заметки. На 1 Кор. 7:14. // ТКДА. — 1904. № 6. — с. 304–330.
44. *Богдашевский Д.И.* Послание св. апостола Павла к Евреям // ТКДА. — 1905. — Т. 1. № 3. — с. 325–359.
45. *Богдашевский Д.И.* Экзегетические заметки // ТКДА. — 1905. — Т. 2. № 6. — с. 253–270.
46. *Богдашевский Д.И.* Послание св. апостола Павла к Евреям // ТКДА. — 1905. — Т. 1. № 3. — с. 325–359.
47. *Богдашевский Д.И.* О личности св. апостола Павла // ТКДА. — 1906. — Т. 1. № 1. — с. 1–16.
48. *Богдашевский Д.И.* Тайная Вечеря Господа нашего Иисуса Христа // ТКДА. — 1906. — Т. 3. № 10. — с. 1–28.
49. *Богдашевский Д.И.* Первое Послание св. апостола Павла к Коринфянам // ТКДА. — 1907. — Т. 1. № 3. — с. 303–335.

50. Богдашевский Д. И. Экзегетические заметки // ТКДА. — 1907. — Т. 2. № 6. — с. 196–216.
51. Богдашевский Д. И. [рец. на:] Сазерленд И. Священные книги Ветхого и Нового Завета. Их происхождение, развитие и характер. СПб., 1907 // ТКДА. — 1907. — Т. 3. № 9. — с. 140–143.
52. Богдашевский Д. И. [рец. на:] Эрнест Ренан. Жизнь Иисуса // ТКДА. — 1907. — Т. 3. № 9. — с. 148–151.
53. Богдашевский Д. И. Послание св. апостола Иакова // ТКДА. — 1907. — Т. 3. № 10. — с. 181–210. № 11. — с. 439–462.
54. Богдашевский Д. И. Рецензии на книги: Чамберлен Г. С. Явление Христа. Перев. с нем. Изд. 3. СПб., 1907. Сендерленд И. Священные книги Ветхого и Нового Завета. Их происхождение, развитие и характер. СПб., 1907. Ренан Э. Жизнь Иисуса. Перев. с 19-го пересмотренного и пополненного издания. СПб., 1906. Гарнак А. Сущность христианства. Перев. с нем. М., 1906 // ТКДА. — 1907. — Т. 3. № 9. — с. 139–168.
55. Богдашевский Д. И. Речь у гроба почившего профессора Киевской духовной академии А. А. Оленицкого // ТКДА. — 1907. — Т. 3. № 10. — с. 330–334.
56. Богдашевский Д. И. Критические этюды по Новому Завету // ТКДА. — 1908. — Т. 1. № 4. — с. 477–511.
57. Богдашевский Д. И. Второе Соборное Послание св. апостола Петра // ТКДА. — 1908. — Т. 2. № 7. — с. 355–393.
58. Богдашевский Д. И. [рец. на:] Морозов Н. Откровение в грозе и буре. История возникновения Апокалипсиса // ТКДА. — 1908. — Т. 3. № 9. — с. 143–148.
59. Богдашевский Д. И. Послание св. апостола Иуды // ТКДА. — 1908. — Т. 3. № 11. — с. 361–389.
60. Богдашевский Д. И. Экзегетические заметки // ТКДА. 1909. — Т. 2. № 7/8. — с. 476–495.
61. Б. Д. [Богдашевский Д. И.] [рец. на:] Муретов М. Д., проф. Эрнест Ренан и его «Жизнь Иисуса». СПб., 1908. — I+III+419 с. // ТКДА. — 1909. — Т. 3. № 9. — с. 158–160.
62. Б. Д. [Богдашевский Д. И.] [рец. на:] Михаил (Богданов), архим. Преображение Господа Иисуса Христа, Его предсказания о Своей смерти и Воскресении и наставления ученикам в Капернауме. Опыт экзегетического исследования XVII и XVIII глав Ев. Матфея. Казань, 1906. — 410 с. // ТКДА. — 1909. — Т. 3. № 9. — с. 163–166.
63. Б. Д. [Богдашевский Д. И.] [рец. на:] Harnack A. Lukas der Arzt, der Verfasser der dritten Evangeliums und der Apostelgeschichte. Leipzig, 1906 (Beiträge zur Einleitung in das Neue Testament. 1 H.). I+160 S. // ТКДА. — 1909. — Т. 3. № 9. с. 166–168.
64. Б. Д. [Богдашевский Д. И.] [рец. на:] Богословский М. Общественное служение Господа нашего Иисуса Христа по сказаниям свв. евангелистов. Историко-экзегетическое исследование // ТКДА. — 1909. — Т. 3. № 9. — с. 168–171.
65. Богдашевский Д. И. Критические этюды по Новому Завету // ТКДА. — 1908. — Т. 1. № 4. — с. 477–511. 1909. — Т. 3. № 11. — с. 353–380.
66. Богдашевский Д. И. Исторический характер книги Деяний апостольских // ТКДА. — 1909. — Т. 3. № 11. — с. 381–425.
67. Богдашевский Д. И. Опыты по изучению Священного Писания Нового Завета. — К., 1909. — 269 с.

68. Богдашевский Д. И. Экзегетические заметки // ТКДА. — 1910. — Т. 1. № 3. — с. 287–316.
69. Богдашевский Д. И. Вход Господень в Иерусалим // ТКДА. — 1910. — Т. 2. № 5. — с. 10–34.
70. [Богдашевский Д. И.] [рец. на:] Баженов Н. Характеристика четвертого Евангелия со стороны содержания и языка в связи с вопросом о происхождении Евангелия // ТКДА. — 1910. — Т. 3. № 9. — с. 149–168.
71. Богдашевский Д. И. Об источниках книги Деяний апостольских // ТКДА. — 1910. — Т. 3. № 10. — с. 169–202.
72. Богдашевский Д. И. К изучению четвертого Евангелия. — К., 1910. — 20 с.
73. Богдашевский Д. И. Хронология книги Деяний апостольских // ТКДА. — 1911. — Т. 1. № 1. — с. 1–29.
74. [Богдашевский Д. И., *прот.*] [рец. на:] Пфлейдерер О. Возникновение христианства. Перев. Г. Ф. Львовича. СПб., 1910. 175 с. // ТКДА. — 1911. — Т. 1. № 2. — с. 290–292.
75. [Богдашевский Д. И., *прот.*] [рец. на:] *Deissmann Adolf*. Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-römischen Welt. Tübingen, 1909. I+IX+376 // ТКДА. — 1911. — Т. 1. № 2. — с. 294–298.
76. Богдашевский Д. И., *прот.* К изъяснению Первого Послания св. апостола Павла к Коринфянам (1:18–6:20) // ТКДА. — 1911. — Т. 1. № 4. — с. 459–482. Т. 2. № 5. — с. 1–15.
77. Богдашевский Д. И. Христос Спаситель как чудотворец // ТКДА. — 1911. — Т. 3. № 10. — с. 243–274. № 11. — с. 377–404.
78. Богдашевский Д. И. Опыты по изучению Священного Писания Нового Завета. — Вып. 2. Книга Деяний апостольских. — К., 1911. — 108 с.
79. Богдашевский Д. И. Послание апостолов на проповедь (Мф. 9:35–10:42) // ТКДА. — 1912. — Т. 1. № 1. — с. 1–29.
80. Богдашевский Д. И. Послание Иоанном Крестителем к Иисусу Христу двух своих учеников и речь Господа о неверии народа (Мф. 11:1–30; Лк. 7:17–35) // ТКДА. — 1912. — Т. 1. № 3. — с. 362–380.
81. Богдашевский Д. И. Отношение ко Христу Спасителю книжников и фарисеев (Мф. 12:1–50 и парал.) // ТКДА. — 1912. — Т. 2. № 5. — с. 1–39.
82. Богдашевский Д. И. Притчи Христа Спасителя о Царствии Небесном (Мф. 13:1–52 и парал.) // ТКДА. — 1912. — Т. 3. № 10. — с. 185–218.
83. Богдашевский Д. И. Христос Спаситель в окрестностях Вифсаиды-Юлии (Мф. 14:1–34 и парал.) // ТКДА. — 1913. — Т. 1. № 1. — с. 10–27.
84. Богдашевский Д. И. Христос Спаситель в земле Геннисаретской, в пределах Тира и Сидона и в Десятиградии (Мф. 14:34–15:38; Мк. 7:24–8:9) // ТКДА. — 1913. — Т. 1. № 3. — с. 329–354.
85. Богдашевский Д. И. Христос Спаситель в Гефсимании // ТКДА. — 1913. — Т. 1. № 4. — с. 619–634.
86. Богдашевский Д. И. Христос Спаситель в пределах Магдалинских, в Вифсаиде и в окрестностях Кесарии Филипповой // ТКДА. — 1913. — Т. 2. № 7/8. — с. 349–373.
87. Василий, архим. (Богдашевский Д. И.) Последнее пребывание

- Христа Спасителя в Галилее (Мф. 17:1–18:35 и парал.) // ТКДА. — 1913. — Т. 3. № 10. — с. 175–203. № 11. — с. 353–376.
88. *Василий, архим. (Богдашевский Д. И.)* Последнее путешествие Христа Спасителя во Иерусалим (Мф. 19:1–20, 34; Мк. 10:1–52; Лк. 18:15–19:28) // ТКДА. — 1914. — Т. 1. № 1. — с. 1–34. № 3. — с. 337–363.
89. *Василий, архим. (Богдашевский Д. И.)* Деятельность Христа Спасителя от входа в Иерусалим до Пасхи Страданий (Мф. 21:1–26:2 и парал.) // ТКДА. — 1914. — Т. 2. № 5. — с. 11–47. Т. 3. № 11. — с. 213–243.
90. *Василий (Богдашевский), еп.* Пасха Страданий Христа Спасителя (Мф. 26:3–27:66 и парал.) // ТКДА. — 1915. — Т. 1. № 1 (январь). — с. 12–42. № 9 (март). — с. 325–354.
91. *Василий (Богдашевский), еп.* Воскресение Христа Спасителя и явление Воскресшего (Мф. 28:1–20 и парал.). Вознесение Господа на небо (Лк. 24:50–53; Деян. 1:9–12; Мк. 16:19) // ТКДА. — 1915. — Т. 2. № 5 (май). — с. 1–38.
92. *Василий (Богдашевский), еп.* Происхождение Евангелия от Матфея // ТКДА. — 1915. — Т. 3. № 10–11 (октябрь — ноябрь). — с. 205–243.
93. *Василий (Богдашевский), еп.* Евангелие от Матфея. Критико-экзегетическое исследование. К.: Тип. «Пётр Барский», 1915. — 10, 29. — 527 с.
94. *Василий (Богдашевский), еп.* Пасха Страданий Христа Спасителя (Мф. 26:3–27:66 и парал.) // ТКДА. — 1917. № 3–8 (март — август). — с. 153–182.
95. *Василий (Богдашевский), еп.* Неповрежденность четвертого Евангелия // ТКДА. — 1917. № 9–12 (сентябрь — декабрь). — с. 205–243.
96. *Бродович И. А.* Речь, произнесенная на коллоквиуме перед защитой магистерской диссертации «Книга пророка Осии» // ТКДА. — 1901. № 12. — с. 359–382.
97. *Бродович И.* Книга пророка Осии. Введение в экзегезис. — К., 1901.
98. *Булатов С.* Полицейское право у древних евреев // ТКДА. — 1883. № 6. — с. 320–355.
99. *Булатов С.* Состояние иудейских ремесленников во времена земной жизни Иисуса Христа // ТКДА. — 1883. № 8. — с. 616–647. № 9. — с. 83–109.
100. *Булатов С.* Древнееврейские монеты // ТКДА. — 1884. № 10. — с. 223–247. № 11. — с. 305–343. 1885. № 3. — с. 384–412. № 6. — с. 255–294. № 7. — с. 420–434. № 8. — с. 582–595. № 12. — с. 601–656.
101. *Булашев Г. О.* Преосвященный Ириней (Фальковский). — К., 1883.
102. [Булгаков А. И.] Отзыв доцента Аф. Булгакова о сочинении студента Василия Экземплярского «Библейское и святоотеческое учение о сущности священства» / А. Булгаков / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. — 1902. — Т. 1. — Приложение. — с. 419–420.
103. *Буслаев Ф.* Исторические очерки народной словесности и искусства. — Т. 1–2. — СПб., 1861.
104. *Васютинский М.* Краткий очерк истории текста славянской Библии в России до издания ее при императрице Елизавете // Прибавления к Черниговским епархиальным ведомостям. — 1870. № 1, 6.

105. *Введенский Ал., свящ.* Язык книги пророка Даниила связи с историей ее происхождения (по поводу вновь найденных ассирийских и эфесских папирусов) // ТКДА. — 1912. — Т. 1. № 4. — с. 493–510.
106. *Верклер Г.* Герменевтика. Принципы и процесс толкования Библии. Бейкер Бук Хауз. — Гранд Рапидс. Мичиган, 1988 — Шаумбург, Иллинойс, 1995.
107. *Вержболович М.* Пророческое служение в Израильском (десятиколенном) царстве // ТКДА. — 1889. № 4. — с. 631–691. № 5. — с. 137–163. № 11. — с. 307–332 // ТКДА. — 1890. № 2. — с. 255–314. № 10. — с. 217–266 // ТКДА. — 1891. № 2. — с. 310–341. № 3. — с. 476–507; № 6. — с. 203–249. № 7. — с. 396–435.
108. [Відзив Ради КДА на магістерську дисертацію доцента О. Глаголева «Ветхозаветное библейское учение об Ангелах», подану на здобуття Макаріївської премії для вихованців академії та Постанову про присудження подвійної студентської Макаріївської премії.] // Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 15 марта 1901 г. // ТКДА. — 1902. — Т. 1. — Приложение. — с. 253–255.
109. *Вигуру Ф.* Руководство к чтению и изучению Библии. Ветхий Завет. — М., 1916. — Т. 1.
110. *Виленский* археографический сборник. — Т. 9. — с. 53–56. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — Т. 1. № 115.
111. *Виноградов Ф.* Новая Тюбингенская школа // ТКДА. — 1863. № 6. — с. 173–226. № 7. — с. 317–360. № 9. — с. 62–127.
112. *Виппер Р. Ю.* Церковь и государство в Женеве в эпоху кальвинизма. — М., 1894.
113. Высочайше утвержденный проект устава духовных академий 1814 года 30 августа // в кн.: *Титов Ф.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — Отд. III (1796–1869). — Т. 4 (1813–1819). — К., 1913.
114. *Владимиров П. В.* Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык. — СПб., 1888.
115. *Владимиров П. В.* Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVIII ст. — К., 1890.
116. *В. А. П. [Владимирский А. П., прот.]* Клинообразные надписи в отношении к библейской ветхозаветной истории // Правосл. собеседник. — 1873. № 9.
117. *Владимирский Ф. С.* Св. Иоанн Златоуст. Христианский мыслитель и экзегет // Вера и Церковь. — М., 1907. — Кн. 9–10.
118. *Войтков А.* Памяти профессора А. А. Олесницкого (из студенческих воспоминаний) // ТКДА. — 1907. — Т. 3. № 10. — с. 340–346.
119. *Воронов А.* Протестантское богословие и вопрос о богодухновенности Св. Писания // ТКДА. — 1864. № 4. — с. 403–447. № 9. — с. 1–70.
120. *В-в А. [Воронов А. Д.]* Семейный быт древних евреев по Пятоткнижию // ТКДА. — 1866. № 10. — с. 251–288. № 11. — с. 416–442.
121. *Воскресенский А. М., про Т.* Библейское учение о творении мира и современное естествознание // Воскресное чтение. — 1863–1864. № 49.

122. *Востоков А.* Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея. — СПб., 1842.

123. *Гассиев Аф.* Симон волхв и его время (истор.-критич. очерк) // ТКДА. — 1869. № 10. — с. 3–38. 1870. № 2. — с. 445–473.

124. *Георгий (Ярошевский), иером.* Соборное Послание св. апостола Иакова: опыт исагогико-экзегетического исследования (магистерская диссертация). — К., 1901.

125. *Герике Г.Е. Ф.* Введение в новозаветные книги Священного Писания. Перев. с нем. под ред. архим. Михаила (Лузина). — 1-я и 2-я половины. — М., 1869.

126. *Глаголев А.А.* Основные черты ветхозаветного учения об Ангелах (речь перед защитой диссертации) // ТКДА. — 1900. № 11. — с. 447–456.

127. *Глаголев А.А.* [рец. на:] *Тристан Г.В.* Восточные обычаи в библейских странах. Перев. с англ. В.Н. Аничковой. Изд. Императорского Православного Палестинского общества. СПб., 1900 // ТКДА. — 1901. № 2. — с. 297–299.

128. *Глаголев А.А.* Новости немецкой литературы по библейской археологии // ТКДА. — 1901. № 11. — с. 466–474. № 12. — с. 610–618.

129. *Глаголев А.А.* «Учение Ветхого Завета о грехе» Д. Введенского // ТКДА. — 1902. № 4. — с. 624–630.

130. *Г.* [*Глаголев А.А.*] Новости русской богословской литературы: *Поснов М.Е.* Идея Завета Бога с израильским народом в Ветхом Завете (Опыт богословско-философского обозрения истории израильского народа). Богуслав, 1902 // ТКДА. — 1902. № 7. — с. 455–460.

131. [*Глаголев А.А.*] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении препода-

вателя Тульчинского епархиального женского училища действительного студента академии Якова Маяковского «Ветхозаветные праздники седьмого месяца» / Глаголев А.А. / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 15 марта 1901 г. // ТКДА. — 1902. — Т. 1. — Приложение. — с. 259–261.

132. [*Глаголев А.А.*] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Александра Дитяткина «Воззрения библейских евреев и священных писателей Ветхого Завета на природу человеческой души, на ее посмертную судьбу и на отношение живых к умершим (с критикой теории тотемизма в ветхозаветной религии)» / Глаголев А.А. / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. — 1902. — Т. 1. — Приложение. — с. 315–316.

133. [*Глаголев А.А.*] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Павла Красина «Государственный культ Израильского (десятиколенного) царства» / Глаголев А.А. / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. — 1902. — Т. 1. — Приложение. — с. 350–351.

134. [*Глаголев А.А.*] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Леонида Крылова «Древнееврейские обеты» / Глаголев А.А. / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. — 1902. — Т. 1. — Приложение. — с. 353–355.

135. [*Глаголев А.А.*] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Николая Джурича «Ветхозаветные имена Божии: Элогим, Иегова, Адонай

и другие; их значение и употребление» / Глаголев А. А. / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. — 1902. — Т. 3. — Приложение. — с. 277–278.

136. [Глаголев А. А.] Отзыв доцента А. Глаголева о сочинении студента Андрея Жукова «Теократические приношения или подати по Закону Моисееву» / Глаголев А. А. / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. — 1902. — Т. 3. — Приложение. — с. 280–281.

137. Глаголев А. А., *свящ.* Непреходящее значение Ветхого Завета. Библиологическая заметка на: Die bleibende Bedeutung des Alten Testaments, von *Emil Kautzsch*. Tübingen und Leipzig, 1902. § 38 // ТКДА. — 1902. — Т. 3. № 11. — с. 491–504.

138. Глаголев А. А. Древнееврейская благотворительность // ТКДА. — 1903. № 1. — с. 1–83.

139. Глаголев А. А. [рец. на:] *Иосиф, иером., доц.* История иудейского народа по археологии Иосифа Флавия (Опыт критического разбора и обработки). Свято-Троицкая Лавра, 1903 // ТКДА. — 1903. № 9. — с. 143–147.

140. Глаголев А. А., *свящ.* Сионистское движение в современном еврействе и отношение этого движения к всемирно-исторической задаче библейского Израиля // ТКДА. — 1905. — Т. 1. № 4. — с. 513–565.

141. Г. А. [Глаголев А. А., *свящ.*] Мнимое пророчество Ветхого Завета о Российской Государственной Думе // ТКДА. — 1905. — Т. 3. № 12. — с. 660–663.

142. Глаголев А. А., *свящ.* Иерусалим библейско-иудейский и частью современный в историко-археологическом отношении. — К., 1905.

143. Глаголев А. А., *свящ.* Седьмой всемирный сионистский конгресс в еврействе // ТКДА. — 1906. — Т. 1. № 2. с. 328–341.

144. Глаголев А. А., *свящ.* [рец. на:] *Феофан, архим.* Тетраграмма, или ветхозаветное Божественное имя יהוה // ТКДА. — 1906. — Т. 1. № 2. — с. 382–388.

145. Глаголев А. А. Комментарий на книгу Левит. — СПб., 1905.

146. Глаголев А. А. Комментарий на 3 и 4 кн. Царств и кн. Руфь. — СПб., 1905–1906.

147. Глаголев А. А. Комментарий на книгу Руфь. — СПб., 1906.

148. Глаголев А. А. Комментарий на 2-ю книгу Паралипоменон. — СПб., 1907.

149. Глаголев А. А. Комментарий на книгу Товита. — СПб., 1907.

150. Глаголев А. А. Комментарий на книгу Притчей Соломоновых. — СПб., 1907.

151. Глаголев А. А., *свящ.* Слово на заупокойной Литургии при погребении заслуженного профессора Киевской духовной академии Акима Алексеевича Олесницкого (3 сентября 1907 г.) // ТКДА. — 1907. — Т. 3. № 10. — с. 323–329.

152. Глаголев А. А., *свящ.* [рец. на:] *Троицкий И. Г., проф.* Грамматика еврейского языка. Изд. 2, исправленное и дополненное. СПб., 1908. VI+186 с. // ТКДА. — 1908. — Т. 2. № 8. — с. 687–689.

153. Глаголев А. А. Ветхий Завет и его непреходящее значение в Христианской Церкви (по поводу древних и современных литературных и общественных течений против общепринятого значения и употребления христианами ветхозаветных священных писаний) // ТКДА. — 1909. — Т. 3. № 11. — с. 353–380. № 12. — с. 517–550.

154. *Глаголев А.А.* Комментарий на книгу «Песни песней» Соломона. — СПб., 1909.
155. *Глаголев А.А., свящ.* [рец. на:] Палестина и ее история. Шесть популярных лекций профессора Г. фон Содена. Перев. с нем. В. Линд. М., 1909. VII+140 с. // ТКДА. — 1910. — Т. 2. № 10. — с. 306–308.
156. *Глаголев А.А.* Комментарий на книги пророков: Наума, Аввакума, Софонии и Аггея. — СПб., 1911.
157. *Глаголев А.А., свящ.* Левиты и Левиино колено // ТКДА. — 1912. — Т. 1. № 2. — с. 171–190. № 3. — с. 341–361.
158. *Глаголев А.А., свящ.* Социальные отношения израильтян. — СПб., 1912.
159. *Глаголев А.А.* Комментарий на Соборные Послания. — СПб., 1913. — с. VXXIII.
160. *Глаголев А.А.* Закон уживчества, или левиратный брак, у евреев (Библейско-археологический очерк) // ТКДА. — 1914. — Т. 1. № 4. — с. 519–540.
161. *Глаголев А.А., свящ.* Купина Неопалимая. Очерк библейско-экзегетический и церковно-археологический. — К., 1914.
162. *Глаголев А.А., проТ.* Книга Левит (библиологический очерк) // ТКДА. — 1915. — Т. 1. № 3 (март). с. 335–378.
163. *Глаголев А.А., проТ.* Книга Левит (Библиологический очерк). — К., 1915. — с. 25.
164. *Глаголев А.А.* Календарь библейско-еврейский и иудейский // Православная богословская энциклопедия (под ред. Н. Глубоковского). — Т. 8. — с. 1–7.
165. *Г. А. [Глаголев А.А., свящ.]* К двадцатипятилетию академической службы проф. В.П. Рыбинского // ТКДА. — 1917. — Т. 2. №№ 3–8. — с. 254–260.
166. *Глубоковский Н.Н.* Блаженный Феодорит, еп. Киррский. Его жизнь и деятельность. — Т. 1–2. — М., 1890.
167. *Глубоковский Н.Н.* К вопросу о современном положении русской библейской науки // ТКДА. — 1902, № 2.
168. *Глубоковский Н.Н.* Хронология Ветхого и Нового Завета // ТКДА. — 1910. — Т. 1. № 6. — с. 239–270. 1910. — Т. 2. № 7/8. — с. 375–408. 1911. — Т. 1. № 3. — с. 365–394. Т. 2. № 6. — с. 200–228. № 7/8. — с. 357–377.
169. *Глубоковский Н.Н.* Библейский греческий язык в писаниях Ветхого и Нового Завета // ТКДА. — 1912. — Т. 1. № 2. — с. 191–209. Т. 2. № 6. — с. 203–228. 1913. — Т. 1. № 2. — с. 213–226. 1914. — Т. 1. № 4. — с. 541–560.
170. *Голенищев-Кутузов И.Н.* Средневековая латинская литература Италии. — М., 1972.
171. *Головащенко С.І.* Біблієзнавство. Вступний курс. — К.: Либідь, 2001.
172. *Головащенко С.І.* Київська духовно-академічна традиція ХІХ — початку ХХ ст. в історії вітчизняного біблієзнавства / с.І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. — Т. 19. Філософія та релігієзнавство. — К.: КМ academia, 2001. — с. 87–96.
173. *Головащенко С.І.* Образ Христа в богословсько-катехетичній, літургійній та моралістичній творчості митрополита Київського Петра Могили / с.І. Головащенко // Образ Христа в українській культурі. — К.: Вид. дім «КМ академія», 2001. — с. 58–91.

174. *Головащенко С.І.* Біблійна та біблеїстична книжність в Київській академії кінця XVIII — початку XIX ст.: європейський контекст / С.І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. — Т. 20. Філософія та релігієзнавство. — К.: КМ академія, 2002. — с. 55–64.
175. *Головащенко С.І.* Європейська біблеїстика в Київській академії: текстуальна репрезентація персоналій та традицій / С.І. Головащенко // Магістеріум. К.: КМ академія, 2002. — с. 22–34.
176. *Головащенко Сергій.* Святе Письмо в Україні (поширення та інтерпретація): киево-могилянська традиція в європейському контексті / Сергій Головащенко // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст / Редакол.: Горський В. С. (голова) та ін. — К., 2002. — с. 213–250.
177. *Головащенко С.І.* Біблійна археологія та палеографія в КДА і становлення Церковно-археологічного музею / С.І. Головащенко // Могилянські читання 2002 року, присвячені 130-й річниці заснування Київського Церковно-археологічного музею. Збірник наукових праць. К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Вид-во ВІПОЛ, 2003. — с. 115–123.
178. *Головащенко С.І.* Викладання й вивчення біблійних мов у КДА: культурно-конфесійні та ідеологічні обставини / С.І. Головащенко // Магістеріум. К.: КМ академія, 2004. — с. 22–34.
179. *Головащенко С.І.* Біблеїстична проблематика в академії у 1861–1914 рр. (за публікаціями в «Трудах КДА» / С.І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. — Т. 35. Київська академія. — К.: КМ academia, 2004. — с. 51–60.
180. *Головащенко С.І.* Церковнослов'янська та слов'яно-руська біблійна книжність в Київській духовній академії: текстуальна «присутність» та проблема дослідження / С.І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. — Т. 25. Філософія та релігієзнавство. — К.: КМ академія, 2004. — с. 74–79.
181. *Головащенко С.І.* Як вивчалися біблійні старожитності в Київській духовній академії / С.І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. — Т. 37. Філософія та релігієзнавство. — К.: КМ академія, 2005. — с. 61–67.
182. *Головащенко С.І.* «Правила для руководства при составлении объяснительных примечаний к русскому тексту Библии» Я. О. Олесницького: передісторія російської Тлумачної Біблії / С.І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. — Т. 50. Філософія та релігієзнавство. — К.: КМ академія, 2006. — с. 56–63.
183. *Головащенко С.І.* «Український Псалтир» М. О. Максимовича як феномен вітчизняної біблеїстики: кілька запитань до тексту / С.І. Головащенко // Магістеріум. Історико-філософські студії. — Вип. 23. К.: КМ академія, 2006. — с. 55–62.
184. *Головащенко С.І.* Біблія та поетика тексту Г. Сковороди: погляд на «Жінку Лотову» / С.І. Головащенко // *Filozofia w kulturach krajów słowiańskich*. Uniwersytet Rzeszowski. — Rzeszów, 2007. — S. 381–403.
185. *Головащенко С.І.* Західноєвропейська біблійна критика в Київській академії: досвід сприйняття (друга половина XIX — початок XX ст. / С.І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. — Т. 63. Філософія та релігієзнавство. — К.: КМ академія, 2007. — с. 79–83.

186. *Головащенко С.І.* Про деякі аспекти біблійологічної спадщини с. М. Сольського: біблійна ісагогіка / с.І. Головащенко // Київська академія. — Вип. 4. — К.: КМ академія, 2007. — с. 95–109.

187. *Головащенко С.І.* До питання про становлення в Київській духовній академії біблійної археології як науки: досвід Я. О. Олесницького / с.І. Головащенко // Київська академія. Вип. 5. — К.: КМ академія, 2008. — с. 73–80.

188. *Головащенко С.І.* З історії біблійної текстуальної критики в Київській духовній академії: Я. О. Олесницький / с.І. Головащенко // Магістеріум. — Вип. 30. Історико-філософські студії. К.: КМ академія, 2008. — с. 65–70.

189. *Головащенко С.І.* Про становлення проблемного та методологічного простору київської духовно-академічної біблеїстики: с. М. Сольський та Я. О. Олесницький / с.І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. Т. 76. — Філософія та релігієзнавство. К.: КМ академія, 2008. — С. 48–57.

190. *Головащенко Сергій.* Філософські та богословські засади західноєвропейської біблеїстики: досвід критики та рецепції в КДА (друга половина XIX — початок XX ст.) / Сергій Головащенко // Могилянські історико-філософські студії. — Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — с. 188–213.

191. *Головащенко С.І.* З історії літературної критики Біблії в Київській духовній академії: Я. О. Олесницький та його «Ритм і метр ветхозаветной поэзии» / с.І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. Т. 89. Філософія та релігієзнавство. — К., 2009. — с. 54–59.

192. *Головащенко С.І.* Викладання Святого Письма в Київській духовній академії (кінець XIX — початок XX ст.) / с.І. Головащенко // ТКДА. № 11 (Ювілейний збірник). — К., 2009. — с. 25–35.

193. *Головащенко Сергій.* Структура викладання біблійологічних дисциплін у Київській духовній академії, її ідеологія та методика (кінець XIX — початок XX ст.) / Сергій Головащенко // Київська академія. Вип. 7. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — с. 44–53.

194. *Головащенко С.І.* Талмудическая мифология в свете библейской критики: А. Олесницкий (одна из страниц истории библеистики в Киевской духовной академии XIX — нач. XX ст.) / с.І. Головащенко // От Библии до постмодерна. Статьи по истории еврейской культуры. Библейские исследования. Еврейская мысль. — М.: Книжники. Текст, 2009. — с. 196–203.

195. *Головащенко С.І.* Біблія як предмет популярного вивчення: київська візія кінця XIX — початку XX ст. (Володимир Рибінський) / с.І. Головащенко // Київська академія. Вип. 8. К.: Критика, 2010. с. 44–50.

196. *Головащенко С.І.* Изучение «библейских древностей» в Киевской духовной академии во второй половине XIX — начале XX ст.: опыт межкультурного и межконфессионального взаимодействия / с.І. Головащенко // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. — 2010. № 2. — Ч. 1. — с. 201–207.

197. *Головащенко С.І.* Історична критика Біблії та виклад біблійної історії в КДА кінця XIX — початку XX ст. (Ф. Покровський та

- В. Рибінський) / с.І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. — Т. 102. Філософія та релігієзнавство. — К., 2010. — с. 65–71.
198. *Головащенко С.И.* Предыстория русской Толковой Библии в Киевской духовной академии («Правила для руководства при составлении объяснительных примечаний к русскому тексту Библии» А.А. Олесницкого) / с.І. Головащенко // ТКДА. № 12. — К.: Київська духовна академія і семінарія. Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2010. — с. 79–91.
199. *Головащенко С.И.* С. М. Сольский и А.А. Олесницкий как исследователи Священного Писания (к вопросу о становлении проблемного и методологического поля киевской духовно-академической библистики) / с.І. Головащенко // ТКДА. № 13. — К.: Київська духовна академія і семінарія. Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2010. — с. 82–96.
200. *Головащенко С.И.* Исследование Священного Писания в Киевской духовной академии в 1861–1914 годах: основные темы и проблемы (по публикациям в «Трудах КДА») / с.И. Головащенко // ТКДА. № 14. — К.: Київська духовна академія і семінарія. Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2011. — с. 40–54.
201. *Головащенко Сергій.* Апологетичний дискурс у київській біблеїстиці початку ХХ ст. (Дмитро Богдасьєвський та Олександр Глаголев) / Сергій Головащенко // Київська академія. — Вип. 9. — К., 2011. — с. 47–57.
202. *Головащенко С.І.* Студентські твори з бібліології в Київській духовній академії кінця ХІХ — початку ХХ ст.: вимоги та критерії оцінювання / с.І. Головащенко // Наукові записки НаУКМА. — Т. 115. Філософія та релігієзнавство. — К., 2011. — с. 76–83.
203. *Головащенко С.І.* Філософські, методологічні та методичні засади бібліологічної освіти в Київській духовній академії (остання чверть ХІХ — початок ХХ ст.) / с.І. Головащенко // Філософська освіта в Україні: історія і сучасність. Колективна монографія / за ред. М.Л. Ткачук. — К.: ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2011. — 419 с. — с. 95–125.
204. *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. — К., 1883. — Т. 1. — Приложения.
205. *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. — К., 1898. — Т. 2. — Приложения.
206. *Горский А., Невоструев К.* Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. — М., 1855–1869.
207. *Горський В.* Європейська академічна традиція в Києво-Могилянській академії // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. — К.: Вид. дім «КМ академія», 2002. — с. 8–38.
208. *Горский-Платонов П.И.* Несколько слов о статье Преосвященного Феофана «По поводу издания священных книг Ветхого Завета в русском переводе» // Православное обозрение. — М., 1875. — Т. III. № 11.
209. *Горский-Платонов П.И.* Несколько слов о статье Преосвященного епископа Феофана «По поводу издания священных книг Ветхого Завета в русском переводе». — М., 1876.
210. *Горский-Платонов П.И.* О недоумениях, вызываемых русским переводом священных книг Ветхого

- Завета // Православное обозрение. — М., 1877. — Т. 1. №№ 1–2, 4.
211. Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения. М., 1980.
212. Горфункель А. Х. Историко-культурное значение первопечатных Библий (Острожская Библия в контексте европейской культуры) // Фёдоровские чтения. 1981. — М., 1985. — с. 66–76.
213. Грузинский А. С. Палеографические и критические заметки о Пересопницкой рукописи // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1912. № 4. — с. 320–335.
214. Дмитриев М. В. «Евангелие Учительное» как памятник религиозно-философской мысли восточнославянского Средневековья // Отечественная философская мысль XI–XVII вв. и греческая культура. — К., 1991. — с. 230–236.
215. Дмитриев М. В. Православие и Реформация. — М., 1990.
216. [Дмитриевский А.] Отзыв ординарного профессора А. Дмитриевского о сочинении студента Валерия Волкова «Пастырские наставления св. ап. Павла в Первом Послании к Тимофею» / А. Дмитриевский / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. — 1902. — Т. 1. — Приложение. — с. 302–303.
217. Дмитриевский А. Начальник Русской духовной миссии в Иерусалиме архимандрит Антонин (Капустин). — СПб., 1904.
218. Дроздов Н. Исторический характер книги Иудифь // ТКДА. — 1876. № 4. — с. 3–91. № 5. — с. 237–295.
219. Дроздов Н. Исторический характер книги Иудифь. — К., 1876.
220. Дроздов Н. Речь перед защитой диссертации «Исторический характер книги Иудифь» // ТКДА. — 1876. № 7. — с. 244–247.
221. Дроздов Н. М. К вопросу о согласии библейских свидетельств с данными ассириологии // ТКДА. — 1896. № 8. — с. 490–533.
222. Дроздов Н. М. О происхождении книги Товита // ТКДА. — 1884. № 6. — с. 156–209. 1900. № 9. — с. 3–23. 1901. № 1. — с. 111–158. № 2. — с. 300–318.
223. Дроздов Н. М. Запросы современной жизни в отношении к богословской науке (Речь, произнесенная на акте Киевской духовной академии 26 сентября 1885 г.) // ТКДА. — 1885. № 10. — с. 210–230.
224. Дроздов Н. О происхождении книги Товита. Библиологическое исследование. — К., 1901.
225. Дроздов Н. М. Сказания об Ахикаре или Акире премудром и отношении их к Библии // ТКДА. — 1901. № 5. — с. 65–91.
226. Дроздов Н. М. Парсизм в книге Товита // ТКДА. — 1901. № 6. — с. 244–285.
227. Дроздов Н. М. Тип благородного умершего в народных сказаниях и в книге Товита // ТКДА. — 1901. № 7. — с. 417–424.
228. Дроздов Н. М. В защиту свободного научного исследования в области библиологии // ТКДА. — 1902. № 10. — с. 300–331. № 11. — с. 461–490.
229. Дроздов Н. В защиту свободного научного исследования в области библиологии. — К., 1902.
230. Еврейская энциклопедия (ред. Л. Кацнельсона, Л. Гинсбурга). Т. I–XVI. СПб., б. г.
231. Елеонский Ф. Г. Отечественные труды по изучению Библии в XIX в. // Христианское чтение. — 1901. — Т. 1.

232. *Житецкий П. И.* О Пересопницкой рукописи // Труды III Археологич. съезда. — К., 1878. — Т. 2. — с. 221–230.
233. *Захара И.* Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII–XVIII вв. (С. Яворский). — К., 1982.
234. *Ианнуарий (Ивлиев), иером.* Вклад Санкт-Петербургской духовной академии в русскую библеистику // Богословские труды. Сборник, посвященный 175-летию АДА. — М., 1986.
235. *Иваницкий В. Ф.* О происхождении иудейского эллинизма Александрии // ТКДА. — 1912. — Т. 1. № 2. — с. 253–269.
236. *Иваницкий В. Ф.* Иудейско-арамейские папирусы с острова Элефантины и их значение для науки Ветхого Завета // ТКДА. — 1914. — Т. 3. № 11. — с. 259–301. № 12. — с. 367–419.
237. *Иванов А.* Руководство к истолковательному чтению книг Нового Завета. Соборные Послания. — К., 1872.
238. *Иванов А.* Руководство к истолковательному чтению книг Нового Завета. Кн. I–III. I. Соборные Послания. II. Послания св. ап. Павла (к Римлянам, 1 и 2 Коринфянам и Галатам). III. Послания св. ап. Павла (к Ефессянам, Филиппийцам, Колоссянам, 1 и 2 Солунянам, 1 и 2 Тимофею, Титу, Филимону и Евреям) и Апокалипсис. — К., 1872–1873.
239. *Иванов А.* Руководство к изъяснению Священного Писания Нового Завета. Обзорение Четвероевангелия и книги Деяний апостольских. — К., 1886.
240. *Иванов А. В.* Руководство к изъяснительному чтению книг Нового Завета. Обзорение Посланий апостольских и Апокалипсиса. — Изд. 4. — СПб., 1893.
241. *Иванов Н.* Блаженный Феодорит, еп. Киррский // Журнал Московской Патриархии. — М., 1957. № 10.
242. *Иероним (Лаговский), архим.* Библейская археология. — Т. 1. — Вып. 1–2. — СПб., 1883–1884.
243. Извлечения из протоколов Совета КДА за 1884/1885 уч. год. — К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886.
244. Извлечения из протоколов Совета КДА за 1886/1887 уч. год. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888.
245. Извлечения из протоколов Совета КДА за 1887/1888 уч. год. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889.
246. Извлечения из протоколов Совета КДА за 1888/1889 уч. год. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890.
247. Извлечения из протоколов Совета КДА за 1889/1890 уч. год. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891.
248. Извлечения из протоколов заседаний Совета КДА за 1895/1896 уч. год // ТКДА. — 1896. — Т. 2. — Приложения.
249. Извлечения из протоколов Совета КДА за 1896/1897 уч. год // ТКДА. — 1896. — Т. 2. № 5. — Приложения.
250. Извлечения из протоколов Совета КДА за 1896/1897 уч. год // ТКДА. — 1897. — Т. 3. № 9. — Приложения.
251. Извлечения из протоколов Совета КДА за 1900/1901 уч. год // ТКДА. — 1902. — Т. 1. — Приложения.

252. Извлечения из журналов Совета КДА за 1909/1910 уч. год. — К.: Тип. «Пётр Барский», 1910. — Приложение.
253. Извлечения из журналов Совета КДА за 1910/1911 уч. год. — К.: Тип. «Пётр Барский в Киеве», 1911.
254. Извлечения из журналов Совета КДА за 1910/1911 уч. год // ТКДА. — 1912. — Т. 1. № 1. — Приложение.
255. *Иннокентий (Борисов), еп.* Последние дни жизни Господа нашего Иисуса Христа, изображенные по сказанию четырех евангелистов. Ч. 1–5. Одесса, 1857.
256. *Иннокентий (Просвирнин), архим.* Памяти еп. Порфирия // Богословские труды. — М., 1985. — Сб. 26.
257. *Ириней (Фальковский), еп.* Толкование на Послание св. апостола Павла к Римлянам. — Киево-Печерская Лавра, 1806.
258. *Ириней (Фальковский), еп.* Толкование на Послание св. апостола Павла к Галатам. — Киево-Печерская Лавра, 1807.
259. *Исаевич Я.Д.* Наследие Франциска Скорины на Украине // Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. — Минск, 1979.
260. *Исаевич Я.Д.* Литературна спадщина Івана Федорова. — Львів, 1989.
261. *Исаевич Я.* *Lysaeum Trilingue*: Концепція тримовної школи у Європі в XVI ст. // Україна давня і нова: народ, релігія, культура. — Львів, 1996. — с. 308–318.
262. *Исаия (Белов), иером.* Исследования архим. Антонина (Капусти-на) на Синае // Богословские труды. — М., 1985. — Сб. 26.
263. Источники по истории Реформации. — Вып. I. — М., 1906.
264. *Карташев А.В.* Ветхозаветная библейская критика. — Париж, 1947.
265. [Кейль К.Ф.] Руководство к библейской археологии. Часть I. Богослужебные отношения израильтян. Карла Фридриха Кейля. Пер. с нем. под ред. А. Олесницкого // ТКДА. — 1871. № 12. — с. 1–48. 1872. №№ 1, 3, 7, 9, 11, 12. — с. 49–288. 1873. №№ 1–7, 9–12. — с. 289–464. 1874. №№ 1–7. — с. 465–592.
266. Киево-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII стТ. *Енциклопедичне видання.* — К.: Вид. дім «КМ академія», 2001. — 736 с.
267. *Киприан (Керн), архим.* О. Антонин (Капустин), архимандрит и начальник Русской духовной миссии в Иерусалиме (1817–1894). — Белград, 1934.
268. *Ключарев Гр., свящ.* Значение ветхозаветного священства // ТКДА. — 1904. № 2. — с. 202–297.
269. [Ковальницький М.] Отзыв экстраординарного профессора М. Ковальницького о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении и. д. доцента академии Владимира Рыбинского «Древнееврейская суббота» / М. Ковальницький / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. — 1893. — Т. 3. — Приложение. — с. 103–104.
270. *Корольков Ив.* О преподавании классических языков в духовных семинариях и академиях // ТКДА. — 1876. № 10. — с. 258–293.
271. *Корольков Иван.* Преосвященный Филарет, еп. Рижский, как ректор КДА (Речь, произнесенная в торжествен-

ном собрании Киевской духовной академии 28 сентября 1882 г.) // ТКДА. — 1882. — Т. 4. № 12. — с. 1–96.

272. [Корольков И. П.] Отзыв экстраординарного профессора И. Королькова о сочинении студента Андрея Жукова «Теократические приношения, или подати, по Закону Моисееву» / И. П. Корольков / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. — 1902. — Т. 3. — Приложение. — с. 281–282.

273. [Корольков И. П.] Отзыв экстраординарного профессора про Т. И. Королькова о сочинении студента Виталия Ремезова «Торговые сношения у древних евреев по Библии и Талмуду» / И. П. Корольков / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. — 1902. — Т. 3. — Приложение. — с. 328.

274. Корсунский И. Н. О подвигах Филарета, митрополита Московского, в деле перевода Библии на русский язык // Сборник по случаю столетнего юбилея со дня рождения (1782–1882) Филарета, митр. Московского. — М., 1883. — Т. 2.

275. Корсунский И. Н. Филарет, митрополит Московский, в его отношении и деятельности по вопросу о переводе Библии на русский язык. — М., 1886.

276. Крыжановский Гр. Рукописные Евангелия киевских книгохранилищ. Исследование языка и сравнительная характеристика. — К., 1889.

277. Крыжановский Г. Рукописные Евангелия Волынского епархиального древлехранилища. — Почаев, 1895.

278. Ласкевич А. Проповедь и проповедничество по Лютеру. — СПб., 1894.

279. Левицкий О. Про Василия Тяпинського, що переклав в XVI ст. Євангеліє на просту мову // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1913. — Кн. 12. — с. 5–21.

280. Леонардов Д. Учение св. Иоанна Златоуста о богодухновенности Библии // Вера и разум. — Харьков, 1912. № 3–5, 7–12.

281. Лихачёва Е. О. Европейские реформаторы: Гус, Лютер, Цвингли, Кальвин. — СПб., 1872.

282. Лопухин А. П. Жизнь и труды св. отца нашего Иоанна, архиеп. Константинопольского // Творения св. отца нашего Иоанна Златоуста. — Т. 1. — Кн. 1. — СПб., 1895.

283. Лосев С. Св. Амвросий Медиоланский как толкователь Священного Писания Ветхого Завета // ТКДА. — 1896. № 3. — с. 295–332. № 7. — с. 271–317. № 12. — с. 470–485.

284. Лотоцький О. Г. Українські джерела церковного права. — Варшава, 1931.

285. Маграт А. Богословская мысль Реформации. — Одесса, 1994.

286. Макарий (Глухарев), архим. О потребности для Российской Церкви переложений всей Библии с оригинальных языков на современный русский язык // Прибавления к Творениям свв. отцов. — М., 1861. — Т. 20.

287. Маккавейский Н. К. Археология истории страданий Господа Иисуса Христа // ТКДА. — 1890. № 12. — с. 558–610. 1891. № 1. — с. 37–86. № 2. — с. 208–274. № 3. — с. 418–475. № 4. — с. 580–627. № 5. — с. 99–150.

288. Маккавейский Н. К. Воспитание у ветхозаветных евреев //

ТКДА. — 1901. № 5. — с. 117–142. № 11. — с. 269–305.

289. *Маккавейский Н. К.* Воспитание у ветхозаветных евреев. — К., 1903.

290. [*Маккавейский Н. К.*] Отзыв доцента Н. Маккавейского о сочинении студента Валерия Волкова «Пастырские наставления св. ап. Павла в Первом Послании к Тимофею» / Н. К. Маккавейский / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. — 1902. — Т. 1. — Приложение. — с. 299–301.

291. *Маккавейский Н. К.* Древне-еврейская школа // ТКДА. — 1903. № 9. — с. 3–48.

292. *Маккавейский Н. К.* Речь у гроба почившего профессора Киевской духовной академии А. А. Оленицкого // ТКДА. — 1907. — Т. 3. № 10. — с. 334–339.

293. *Малеванский Г., свящ.* [рец. на:] The Witness of History to Christ. The Hulsean Lectures for the Year 1870. By the rev. F. Farrer + Entstehung und Fortbildung des Christenthums, von T. Allies. Autorisirte Übersetzung. Münster, 1870 // ТКДА. — 1872. № 4. — с. 161–163.

294. *Малеванский Г., свящ.* [рец. на:] Die grossen Kappadicier — Basilius, Gregor von Nazianz und Gregor von Nissa — als Exegeten. Ein Beitrag zur Geschichte der Exegese. v. Lic. H. Weiss. Brauensberg, 1872 // ТКДА. — 1872. № 12. — с. 593–595.

295. *Мальшевский И.* Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие // ТКДА. — 1869. № 11. — с. 64–138.

296. *Маркиш С.* Знакомство с Эразмом из Роттердама. — М., 1971.

297. *Маркиш С.* Эразм Роттердамский и его время. — М., 1989.

298. *Матвеевский П., прот.* Об открытиях в Ниневии в отношении к Священному Писанию. — СПб., 1881.

299. *Мень А., прот.* К истории русской православной библеистики // Богословские труды. — Сб. 28. — М., 1987.

300. *Мень А., прот.* Опыт изложения ветхозаветной исагогики в свете работ русской библейско-исторической школы и новейших исследований. — Загорск, 1983 [рукоп.].

301. *Мень Александр, прот.* Библиологический словарь. В 3-х томах. — М., Фонд Александра Меня, 2002.

302. *Мірчук І. Г. С. Сковорода.* Записки до історії української культури // Україна: філософський спадок століть. Хроніка 2000. — Вип. 39–40. — К., 2000. — с. 38–57 (Друк. за: *Мірчук І. Г. С. Сковорода.* Записки до історії української культури // Праці Історично-філософського товариства в Празі, 1925).

303. *Михаил (Лузин), еп.* Столетие из истории толкования Библии у нас в России // Годичный акт МДА 1 октября 1877 г. — М., 1878.

304. [*Михаил, (Лузин), еп.*] Отзыв заслуженного ординарного профессора епископа Михаила о сочинении студента Ивана Случевского на тему: «Св. пророк Моисей как законодатель еврейского народа» / еп. Михаил / Протоколы Совета КДА за 1881/1882 уч. год. Журнал от 11 июня 1882 г. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого. Михайловская ул., с. д., 1882 // ТКДА. — 1882. — Т. 3. — Приложение. — с. 210–212.

305. *Михаил (Лузин), еп.* Библейская наука. Очерк истории толкования Библии. — Тула, 1898.

306. *Михаил (Мудьюгин), еп.* Реформация XVI в. как церковно-историческое явление // Богословские труды. — М., 1971. — Сб. 6.
307. *Михейкина М. Е.* Российская библеистика: от зарождения до возрождения. Историографический очерк. — М., 2004.
308. *Муретов М. Д.* Протестантское богословие до появления Штраусовой «Жизни Иисуса». — Сергиев Посад, 1894.
309. *Мухин Н. Ф.* Послание св. ап. Павла к Колоссянам. — К., 1897.
310. *Мыльников А. С.* Острожская Библия и некоторые аспекты этнокультурного развития славянских народов в XVI в. // Федоровские чтения. — 1981. — М., 1985. — с. 23–24.
311. *Мышцын В.* Обзор русской духовной журналистики. Статьи по Священному Писанию Ветхого Завета // Богословский вестник. — 1901. № 10, 12.
312. *Назаревский А. А.* Язык Евангелия 1581 г. в переводе В. Негаевского // Университетские известия. К., 1911. № 8. — с. 1–40.
313. *Нарциссов Д. Н.* Руководство к изучению пророческих книг Ветхого Завета. — Полтава, 1904.
314. *Никитин А. А.* Синагоги иудейские как места общественного богослужения // ТКДА. — 1890. № 3. — с. 471–482. № 4. — с. 637–673. № 7. — с. 442–457. № 8. — с. 565–606. № 9. — с. 62–80. № 11. — с. 439–480. № 12. — с. 611–643. 1891. № 4. — с. 527–579. № 6. — с. 250–282. № 7. — с. 436–495.
315. *Никольский М. В.* Наша библейская наука // Православное обозрение. — 1875. — Т. 2. № 2.
316. *Никольский М. В.* Успехи библейской науки в России // Православное обозрение. — 1877. — Т. 1. № 3.
317. *Никодим (Ротов), митр.* История Русской духовной миссии в Иерусалиме // Богословские труды. — Сб. 29. — М., 1979.
318. *Ничик В. М.* Феофан Прокопович. — М., 1977.
319. *Ничик В. М.* Симон Тодорський і гебраїстика в Києво-Могилянській академії. — К.: Вид. дім «КМ академія», 2002.
320. *Новицкий Ор.* О первоначальном переводе Священного Писания на славянский язык. К., 1837.
321. *Огієнко І.* Пересопницька Євангелія 1556–1561 рр. — Варшава, 1930.
322. *Оксиюк М. Ф.* Учение св. апостола Павла об оправдании (Изъяснение Рим. 3:21–26) // ТКДА. — 1914. — Т. 2. № 6. — с. 151–180. № 7/8. — с. 311–339.
323. *Олесницький А.* Из талмудической мифологии // ТКДА. — 1870. № 1. — с. 149–209. № 2. — с. 402–444. № 4. — с. 201–244. № 8. — с. 273–327.
324. *Олесницький А.* Древнееврейская музыка и пение // ТКДА. — 1871. № 11. — с. 107–161. № 12. — с. 368–417.
325. *Олесницький А.* Ритм и метр ветхозаветной поэзии // ТКДА. — 1872. № 10. — с. 242–294. № 11. — с. 403–472. № 12. — с. 501–592.
326. *Олесницький А.* Святая Земля. Отчет по командировке в Палестину и прилегающие к ней страны. Часть I. Иерусалим и его древние памятники (со многими рисунками в тексте) // ТКДА. — 1875. — Т. 1. № 2. — с. 215–371. № 3. — с. 481–569.

Т. 2. № 4. — с. 93–192. № 6. — с. 511–587. Т. 3. № 7. — с. 107–160. Т. 4. № 12. — с. 275–350. Часть II. Замечательнейшие по древним памятникам места Иудеи (вне Иерусалима), Самарии, Галилеи Верхней и Нижней, Финикии и Ливанской области // ТКДА. — 1876. — Т. 1. № 1. — с. 50–111. Т. 2. № 5. — с. 336–410. Т. 3. № 8. — с. 249–276. Т. 4. № 10. — с. 17–72. 1877. — Т. 1. № 2. — с. 335–379. № 3. — с. 441–468. Т. 2. № 5. — с. 262–300. Т. 4. № 12. — с. 463–524. 1878. — Т. 1. № 2. — с. 249–298. Т. 2. № 4. — с. 48–97. № 6. — с. 427–501. Т. 3. № 9. — с. 505–589.

327. *Олесницкий А. А.* Судьбы древних памятников Святой Земли (Речь, произнесенная в торж. собр. Киев. дух. академии 28 сент. 1875 г.) // ТКДА. — 1875. — Т. 3. № 11. — с. 1–21.

328. *Олесницкий А.* Путешествие одного египтянина в Палестину, Сирию и Финикию в XIV в. пред Р. Хр. (новый источник для библейской географии) // ТКДА. — 1876. — Т. 1. № 3. — с. 452–509.

329. *Олесницкий А.* Вопрос о новейших открытиях моавитских древностей (с рисунками) // ТКДА. — 1877. — Т. 3. № 10. — с. 2–78.

330. [*Олесницкий Ак.*] Правила для руководства при предполагаемом составлении в Киевской духовной академии объяснительных примечаний к русскому тексту Библии (учительных книг), составленные, по поручению Совета академии, экстраординарным профессором Ак. Олесницким // Протоколы заседаний Совета КДА за 1876/1877 уч. год // ТКДА. — 1877. — Т. 3. — Приложение. — с. 231–237.

331. *Олесницкий А.* О том, как доктор Сепп открыл древний храм Ваала между

Иерусалимом и Вифлеемом // ТКДА. — 1878. — Т. 1. № 3. — с. 637–657.

332. *Олесницкий А.* Гробница Аарона на горе Ор // ТКДА. — 1879. — Т. 1. № 3. — с. 356–371.

333. *Олесницкий Ак.* Тенденциозные корректуры иудейских книжников (соферимов) в чтении Ветхого Завета // ТКДА. — 1879. — Т. 2. № 5. — с. 3–54.

334. *Олесницкий А.* Государственная летопись царей иудейских, или книги забытые (*Παραλειπομένα*) // ТКДА. — 1879. № 8. — с. 393–479. № 12. — с. 415–462.

335. *Олесницкий А.* Государственная израильская летопись, или книга царей Херема // ТКДА. — 1880. № 5. — с. 3–83.

336. *Олесницкий А.* Книга Песни песней и ее новейшие критики // ТКДА. — 1881. № 4. — с. 367–451. № 5. — с. 45–77. № 7. — с. 255–323. № 12. — с. 405–465. 1882. № 1. — с. 1–44. № 3. — с. 171–201. № 6. — с. 190–207. № 9. — с. 3–51.

337. [*Олесницкий А. А.*] Отзыв экстраординарного профессора Ак. Олесницкого о сочинении студента Павла Окнова на тему: «Отношение масоретского текста книги пророка Исаии к переводу Септуагинты» / Протоколы Совета КДА за 1881/1882 уч. год. Журнал от 11 июня 1882 г. К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого. Михайловская ул., с. д., 1882 // ТКДА. — 1882. — Т. 3. — Приложение. — с. 219–221.

338. [*Олесницкий А. А.*] Отзыв экстраординарного профессора Ак. Олесницкого о сочинении студента Евгения Бекетовского на тему: «Св. пророк Осия и его пророческая книга» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9

июня 1883 г. // ТКДА. — 1883. — Т. 3. — Приложение. — с. 251–252.

339. [Олесницкий А. А.] Отзыв экстраординарного профессора Ак. Олесницкого о сочинении студента III курса Никиты Соколова на тему: «Чистое и нечистое по Закону Моисея» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. — 1883. — Т. 3. — Приложение. — с. 252–254.

340. Олесницкий А. Книга Притчей Соломоновых и ее новейшие критики // ТКДА. — 1883. № 11. — с. 333–395. № 12. — с. 535–616.

341. Олесницкий А. А. По вопросу о раскопках 1883 г. на русском месте в Иерусалиме. — СПб., 1886 (7).

342. [Олесницкий А. А.] О древнем имени Божиим // ТКДА. — 1887. № 5. — с. 3–37.

343. Олесницкий А. А. Ветхозаветный храм в Иерусалиме. — СПб., 1889.

344. [Олесницкий А. А.] Отзыв заслуженного ординарного профессора Ак. Олесницкого о поданном на соискание степени магистра богословия сочинении и. д. доцента академии Владимира Рыбинского «Древнееврейская суббота» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. — 1893. — Т. 3. — Приложение. — с. 101–102.

345. [Олесницкий А. А.] Отзыв заслуженного ординарного профессора Ак. Олесницкого о сочинении студента Ивана Полуцыганова «Юбилейный год у древних евреев» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. — 1893. — Т. 3. — Приложение. — с. 246–247.

346. Олесницкий А. А. Руководственные о Священном Писании

Ветхого и Нового Завета сведения из творений свв. отцов и учителей Церкви. — СПб., 1894.

347. Олесницкий А. А. Мегалитические памятники Святой Земли. — СПб., 1895.

348. Олесницкий А. А. Библейская археология. Под редакцию и с дополнениями В. П. Рыбинского. — Часть I. Религиозные древности. — Вып. I. — Петроград. Издание Российского Палестинского общества, 1920.

349. [Олесницкий А. А.] Отзыв экстраординарного профессора А. Олесницкого о сочинении студента Василия Ивановского «Рабство у древних евреев» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. — 1902. — Т. 3. — Приложение. — с. 294–295.

350. Орда Х. Апологетическая и полемическая литература на Западе против сочинения Эрнеста Рена на «Vie de Jesus» // ТКДА. — 1864. № 9. — с. 71–160.

351. Орда Х. Характеристический образ Иисуса. Библейский опыт. Соч. Даниеля Шенкеля. Висбаден, 1864 // ТКДА. — 1864. № 10. — с. 237–244.

352. Орда Х. Жизнь Иисуса для немецкого народа, обработанная Штраусом. Лейпциг, 1864 // ТКДА. — 1864. № 10. — с. 244–252.

353. Орда Х. Элементарная и критическая история Иисуса. Соч. Пейра. Париж, 1864 // ТКДА. — 1864. № 10. — с. 252–260.

354. Орда Х. Очерк жизни св. Павла как введение в его Послания (по Биспингу) // ТКДА. — 1864. № 11. — с. 501–568.

355. Орда Х. М. (еп. Ириней). Руководство к последовательному чтению учительных книг Ветхого Завета. — К., 1871.

356. Орда Х.М. (еп. Иринеї). Руківодство к послѣдовательному чтенію пророческих книг Вѣтхого Завета. — К., 1871.

357. Орда Х.М. (еп. Иринеї). Руківодитель к толковому чтенію Библии, составил по Прохнову. — Приложение к «Воскресному чтенію». — К., 1872.

358. Орда Х.М. (еп. Иринеї). Руківодственное пособие к пониманию Псалтири. — К., 1882.

359. [Орнатский Ф.] Отзыв экстраординарного профессора Ф. Орнатского о сочинении студента Сергея Савинского «Эсхатологическая беседа Христа Спасителя (Мф. гл. 24; ср. Мк. гл. 13 и Лк. гл. 21)» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год, Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. — 1902. — Т. 1. — Приложение. — с. 384–385.

360. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1869/1870 уч. год // ТКДА. — 1871. — Т. 1. № 3. — Приложение.

361. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1870/1871 уч. год // ТКДА. — 1871. — Т. 4. № 10. — Приложение.

362. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1871/1872 уч. год // ТКДА. — 1872. — Т. 4. № 11. — Приложение.

363. Отчет о состоянии Киевской духовной академии в учебном 1874/1875 году // ТКДА. — 1875. — Т. 4. № 11. — Приложение.

364. Отчет о состоянии Киевской духовной академии в учебном 1875/1876 году // ТКДА. — 1876. — Т. 4. № 11. — Приложение.

365. Отчет о состоянии Киевской духовной академии в учебном

1876/1877 году // ТКДА. — 1878. — Т. 1. № 2. — Приложение.

366. Отчет о состоянии Киевской духовной академии в учебном 1877/1878 году // ТКДА. — 1878. — Т. IV. № 11. — Приложение.

367. Отчет о состоянии Киевской духовной академии в учебном 1878/1879 году // ТКДА. — 1879. — Т. 4. № 11. — Приложение.

368. Отчет о состоянии Киевской духовной академии в учебном 1879/1880 году // ТКДА. — 1880. — Т. 4. № 11. — Приложение.

369. Отчет о состоянии Киевской духовной академии в учебном 1880/1881 году // ТКДА. — 1881. — Т. 4. № 11. — с. 329–392.

370. Отчет о состоянии Киевской духовной академии в 1881/1882 учебном году // ТКДА. — 1882. — Т. 4. № 12. — Приложение.

371. Отчет о состоянии Киевской духовной академии в 1882/1883 учебном году // ТКДА. — 1883. — Т. 3. № 12. — с. 701–757.

372. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1883/1884 уч. год // ТКДА. — 1885. — Т. 1. № 1. — с. 118–175.

373. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1884/1885 уч. год // ТКДА. — 1885. — Т. 3. № 12. — с. 675–718.

374. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1885/1886 уч. год // ТКДА. — 1887. — Т. 1. № 2. — с. 157–201.

375. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1886/1887 уч. год // ТКДА. — 1887. — Т. 4. № 11. — с. 423–472.

376. Отчет о состоянии КДА за 1886/1887 уч. год // в кн.: Извлечения из протоколов Совета КДА

- за 1886/1887 уч. год. — К.: Типографія Г.Т. Корчак-Новицького, 1887.
377. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1887/1888 уч. год // ТКДА. — 1889. — Т. 1. № 1. — с. 146–196.
378. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1887/1888 уч. год // в кн.: Извлечения из протоколов Совета КДА за 1887/1888 уч. год. — К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицького, 1889.
379. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1888/1889 уч. год // ТКДА. — 1890. — Т. 1. № 1. — с. 99–148.
380. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1888/1889 уч. год. — К.: Типографія Г.Т. Корчак-Новицького, 1890.
381. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1889/1890 уч. год // ТКДА. — 1890. — Т. 4. № 11. — с. 481–534.
382. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1890/1891 уч. год // ТКДА. — 1891. — Т. 4. № 11. — с. 295–352.
383. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1891/1892 уч. год // ТКДА. — 1892. — Т. 4. № 11. — с. 493–544.
384. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1892/1893 уч. год // ТКДА. — 1893. — Т. 4. № 12. — с. 441–496.
385. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1893/1894 уч. год // ТКДА. — 1894. — Т. 4. № 11. — с. 445–511.
386. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1894/1895 уч. год // ТКДА. — 1895. — Т. 4. № 11. — с. 329–386.
387. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1895/1896 уч. год // ТКДА. — 1896. — Т. 3. № 12. — с. 387–438.
388. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1896/1897 уч. год // ТКДА. — 1897. — Т. 3. № 12. — с. 580–622.
389. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1897/1898 уч. год // ТКДА. — 1898. — Т. 3. № 12. — с. 1–46.
390. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1898/1899 академический год // ТКДА. — 1891. — Т. 3. № 11. — с. 368–414.
391. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1906/1907 уч. год // ТКДА. — 1907. — Т. 3. № 11. — с. 396–438.
392. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1908/1909 уч. год // ТКДА. — 1909. — Т. 3. № 11. — с. 426–470.
393. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1909/1910 уч. год // ТКДА. — 1910. — Т. 3. № 11. — с. 461–504.
394. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1912/1913 уч. год // ТКДА. — 1914. — Т. 1. № 1. — с. 117–184.
395. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1913/1914 уч. год // ТКДА. — 1914. — Т. 3. № 12. — с. 533–576.
396. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1914/1915 уч. год // ТКДА. — 1916. — Т. 2. № 7/8. — Приложение. — с. 1–50.
397. Памятники полемической литературы в Западной Руси. — Кн. 3. — СПб., 1903.
398. *Пахльовська О.* Києво-Могилянська академія як чинник становлення національної самобутності української культури: парадокси ево-

люції // у кн.: Києво-Могилянська академія в іменах. — К.: КМ академія, 2002. — с. 19–22.

399. *Пащенко Б.* Феофилакт — архиепископ Охриды // *Энциклопедический словарь* (изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона). — Т. 41^а.

400. *Певницкий В.* О значении классических языков в системе образования // ТКДА. — 1863. № 11. — с. 329–400.

401. *Песоцкий С. А.* Святой пророк Даниил, его время, жизнь и деятельность // ТКДА. — 1896. № 8. — с. 1–28. № 9. — с. 29–76. № 10. — с. 77–156. № 11. — с. 157–220. № 12. — с. 221–268. 1897. № 2. — с. 269–300. № 3. — с. 301–332. № 4. — с. 333–364. № 5. — с. 365–412. № 6. — с. 413–444. № 7. — с. 445–491.

402. *Песоцкий С. А.* К вопросу об историческом характере Моисеева сказания о творении мира // ТКДА. — 1898. № 3. — с. 289–329.

403. *Песоцкий С. А.* Повествование ассиро-вавилонских клинообразных надписей о творении мира // ТКДА. — 1901. № 10. — с. 228–262.

404. *Петров Н. И.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — Отд. II (1721–1795). — Т. 1 (1721–1750). — Ч. 1. — К., 1904.

405. *Петров Н. И.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — Отд. II. — Т. 2. — К., 1906.

406. *Петров Н. И.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — Отд. II. — Т. 5. — К., 1908.

407. *Платон (Рождественский), иеромонах.* Древний Восток при свете Божественного Откровения //

ТКДА. — 1898. №№ 6–12. — с. 1–448. 1899. №№ 2–4. — с. 449–670 + I–IV.

408. *Покровский Ф.* Рассказ ассирийских клинообразных надписей о потопе (сост. по соч. Георга Смита «Chaldäische Genesis» в нем. пер. Германа Делича). Лейпциг, 1876 // ТКДА. — 1879. № 1. — с. 127–154.

409. *Покровский Ф. Я.* Поход Синахериба в Иудею при царе Езекии // Христианское чтение. — 1877. № 1.

410. *Покровский Ф. Я.* Разделение Еврейского царства на царства Иудейское и Израильское // ТКДА. — 1885. № 5. — с. 3–48. № 6. — с. 209–236. № 7. — с. 329–379. № 8. — с. 614–670. № 9. — с. 22–48. № 10. — с. 231–274. № 11. — с. 373–423. № 12. — с. 515–570.

411. *Покровский Ф. Я.* По поводу возражений современной критики против существования Моисеева Закона ранее древнейших пророков-писателей (Речь, произнесенная на годовичном акте Киевской духовной академии 15 октября 1889 г.) // ТКДА. — 1890. — Т. 1. № 1. — с. 61–98.

412. [*Покровский Ф. Я.*] Отзыв экстраординарного профессора Ф. Покровского о сочинении студента с. Песоцкого «Св. пророк Даниил, его время, жизнь и деятельность» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. — 1893. — Т. 3. — Приложение. — с. 244–245.

413. *Покровский Ф. Я.* [рец. на:] Учебник библейской истории Ветхого Завета, доктора Августа Келера. Эрланген и Лейпциг, 1893 // ТКДА. — 1894. № 8. — с. 630–663. № 9. — с. 146–170.

414. *Покровский Ф.* Учебник библейской истории Ветхого Завета, доктора Августа Келера, орд. профессора богосло-

вия в Эрлянгене. — Т. 1. — с. 1–498. — Эрлянген, 1875. Т. 2. — с. 1–472. — Эрл., 1884. Т. 3. — с. 1–674. — Эрлянген и Лейпциг, 1893 // ТКДА. — 1894. — Т. 2. № 8. — с. 630–663. Т. 3. № 9. — с. 146–170.

415. [Покровский Ф. Я.] Отзыв экстраординарного профессора Ф. Покровского о сочинении преподавателя Тульчинского епархиального женского училища действительного студента академии Якова Маяковского «Ветхозаветные праздники седьмого месяца» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 15 марта 1901 г. // ТКДА. — 1902. — Т. 1. — Приложение. — с. 261–263.

416. [Покровский Ф. Я.] Отзыв экстраординарного профессора Ф. Покровского о сочинении студента Александра Дитятина «Воззрения библейских евреев и священных писателей Ветхого Завета на природу человеческой души, на ее посмертную судьбу и на отношение живых к умершим (с критикой теории тотемизма в ветхозаветной религии)» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. — 1902. — Т. 1. — Приложение. — с. 316–317.

417. [Покровский Ф. Я.] Отзыв экстраординарного профессора Ф. Покровского о сочинении студента Павла Красина «Государственный культ Израильского (десятиколенного) царства» // Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. — 1902. — Т. 1. — Приложение. — с. 352–353.

418. [Покровский Ф. Я.] Отзыв экстраординарного профессора Ф. Покровского о сочинении студен-

та Леонида Крылова «Древнееврейские обеты» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. — 1902. — Т. 1. — Приложение. — с. 355–356.

419. [Покровский Ф. Я.] Отзыв экстраординарного профессора Ф. Покровского о сочинении студента Григория Подгорного «Взаимные отношения царств Иудейского и Израильского» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. — 1902. — Т. 1. — Приложение. — с. 374–375.

420. [Покровский Ф. Я.] Отзыв экстраординарного профессора Ф. Покровского о сочинении студента Николая Джурича «Ветхозаветные имена Божии: Элогим, Игова, Адонай и другие; их значение и употребление» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. — 1902. — Т. 3. — Приложение. — с. 279–280.

421. [Покровский Ф. Я.] Отзыв экстраординарного профессора Ф. Покровского о сочинении студента Василия Попова «Первые годы жизни иудеев в Палестине по возвращении из плена вавилонского (от возвращения из плена до прибытия Ездры в Иерусалим)» // Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. — 1902. — Т. 3. — Приложение. — с. 319.

422. Покровский Ф. Я. Военачальник Давидов — Иоав // ТКДА. — 1903. № 8. — с. 535–585.

423. Полянский Е. Я. Краткий исторический обзор исследований Палестины и библейских древностей // Правосл. собеседник. — 1915. №№ 4–6, 10.

424. *Попов К.Д.* Учение двенадцати апостолов (новооткрытый памятник древней христианской письменности) // ТКДА. — 1884. № 11. — с. 344–484.
425. *Попович Г.Г.* Значение Иерусалимского храма в ветхозаветной теократии // ТКДА. — 1913. — Т. 3. № 12. — с. 613–625.
426. *Попович Г.Г.* Книга пророка Аггея (Опыт исагогико-экзегетического исследования). — К., 1913.
427. *Попович Г.Г.* Эфод // ТКДА. — 1914. — Т. 3. № 9/10. — с. 168–193.
428. *Порфирий (Успенский), архим.* Письмо к Константину Тишендорфу (против древности Синайского кодекса) // ТКДА. — 1865. № 11. — с. 429–436.
429. *Поснов М.Э.* Взаимодействие двух факторов в истории израильского народа — Божественного и человеческого // ТКДА. — 1903. № 6. — с. 333–352.
430. *Поснов М.* К характеристике внутренней жизни после пленного иудейства // ТКДА. — 1904. № 8. — с. 629–658. № 10. — с. 281–310. 1905. — Т. 1. № 3. — с. 360–404. Т. 2. № 7. — с. 343–412.
431. *Поснов М.* Мессия и мессианское Царство по изображениям апокрифов и пророческих книг (к характеристике внутренней жизни после пленного иудейства) // ТКДА. — 1906. — Т. 1. № 3. — с. 389–447. Т. 2. № 6. — с. 177–213.
432. *Поснов М.Э.* О судьбах библейского Израиля (Рим. 9–11) // ТКДА. — 1907. — Т. 1. № 2. — с. 151–194. № 4. — с. 490–512.
433. *Поснов М.Э.* Евангелие Иисуса Христа и Евангелие апостолов о Христе // ТКДА. — 1911. — Т. 1. № 3. — с. 395–428.
434. *Поспехов Д.* О книге Премудрости Соломоновой (Опыт историко-библиологического исследования) // ТКДА. — 1862. № 1. — с. 11–52. № 10. — с. 180–212. № 11 — с. 333–363. 1863. № 5. — с. 49–106.
435. Православная богословская энциклопедия (под ред. А. Лопухина, Н. Глубоковского). — СПб., 1900–1911.
436. Программа публичного испытания студентов Киевской духовной академии по окончании пятого учебного курса. К.: в типографии академии Киевской при Киево-Печерской Лавре, 1851.
437. Протоколы заседаний Совета КДА за 1874/1875 уч. год. Протокол от 4 сентября 1874 г. // ТКДА. — 1874. — Т. 4. — Приложение.
438. Протоколы заседаний Совета КДА за 1876/1877 уч. год // ТКДА. — 1877. — Т. 2. — Приложения.
439. Протоколы заседаний Совета КДА за 1876/1877 уч. год // ТКДА. — 1877. — Т. 3. — Приложение.
440. Протоколы заседаний Совета КДА за 1877/1878 уч. год. — К.: Типография В. Давиденко, 1878.
441. Протокол заседания Совета КДА от 11 июня 1882 г. // ТКДА. — 1882. — Т. 3. — Приложения. — с. 217–219.
442. Протокол заседания Совета КДА от 9 июня 1883 г. // ТКДА. — 1883. — Т. 3. — Приложения. — с. 245–247.
443. Протокол заседания Совета КДА от 12 июня 1893 г. // ТКДА. — 1893. — Т. 3. — Приложения. — с. 227–228.
444. Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год // ТКДА. — 1893. — Т. 3. — Приложение.
445. Протоколы заседаний Совета КДА за 1895/1896 уч. год // ТКДА. — 1896. — Т. 2. — Приложение.

446. Протоколы заседаний Совета КДА за 1896/1897 уч. год // ТКДА. — 1897. — Т. 3. — Приложение.
447. Пятидесятилетний юбилей Киевской духовной академии. — К., 1869.
448. Радлов Э. Феодорит, блаженный // Энциклопедический словарь (под ред. И.Е. Андреевского, изд. Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т. 1–82. — СПб., 1890–1907). — Т. 41^а.
449. Родников В. К сказанию о сношениях князя Авгаря со Христом Спасителем // ТКДА. — 1903. № 7. — с. 503–513.
450. Родников В.П. К вопросу о происхождении 1-й Маккавейской книги // ТКДА. — 1907. — Т. 2. № 6. — с. 312–324.
451. Родников В.П. Первая книга Маккавеев. Историческое исследование. — К., 1907.
452. Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. — Т. 7.
453. Русские писатели-богословы. Вып. 2. Исследователи и толкователи Священного Писания. Библиографический указатель (сост. Чистякова А.С., Степанова Н.С., Курочкина О.В.; отв. ред. Каспарова Н.Н.) — М.: Российская Государственная библиотека, Новоспасский монастырь, 1999. — с. 191–194.
454. Рыбинский В.П. Древнееврейская суббота // ТКДА. — 1891. № 11. — с. 398–434. № 12. — с. 545–595. 1892. № 2. — с. 230–273. № 3. — с. 387–404. № 4. — с. 546–587. № 6. — с. 304–342. № 9. — с. 116–141.
455. Рыбинский В.П. Древнееврейская суббота. К., 1892. — 256+XL с.
456. [Рыбинский В.П.] Отзыв и. д. доцента Вл. Рыбинского о сочинении студента с. Песоцкого «Св. пророк Даниила, его время, жизнь и деятельность» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. — 1893. — Т. 3. — Приложение. — с. 241–243.
457. [Рыбинский В.П.] Отзыв и. д. доцента Вл. Рыбинского о сочинении студента Ивана Полуцыганова «Юбилейный год у древних евреев» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 учебный год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. — 1893. — Т. 3. — Приложение. — с. 245–246.
458. Рыбинский В.П. Очерк истории самарян // ТКДА. — 1895. № 3. — с. 424–472. № 11. — с. 387–427.
459. Рыбинский В. Библия для детей // ТКДА. — 1897. — Т. 1. № 1. — с. 3–34.
460. Рыбинский В.П. [рец. на:] Вигуру Ф. Руководство к чтению и изучению Библии. Общедост. и излож. в связи с новейш. научн. изысканиями курс Св. Писания. Ветхий Завет. — Т. 1, с илл. по памятникам. — Перев. свящ. В.В. Воронцова. — М., 1897 // ТКДА. — 1897. № 10. — с. 304–308.
461. Рыбинский В.П. Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за истекший год // ТКДА. — 1898. № 3. — с. 429–456. 1899. № 5. — с. 122–144. 1900. № 6. — с. 286–310. 1905. — Т. 2. № 5. — с. 124–146. Т. 3. № 11. — с. 413–435.
462. Рыбинский В.П. Религиозное влияние иудеев на языческий мир в конце ветхозаветной и начале новозаветной истории и прозелиты иудейства // ТКДА. — 1898.

№ 11. — с. 308–344. № 12. — с. 451–483.

463. *Рыбинский В. П.* Первый опыт «Введения в Священное Писание» // ТКДА. — 1900. № 11. — с. 447–456.

464. *Рыбинский В. П.* Исторический очерк лжемессианских учений в иудействе // ТКДА. — 1901. № 9. — с. 89–123.

465. *Рыбинский В. П.* К изъяснению Псалтири // ТКДА. — 1901. № 12. — с. 493–511.

466. *Рыбинский В.* О Библии (Публичное чтение) // ТКДА. — 1902. — Т. 1. № 3. — с. 359–382.

467. [*Рыбинский В. П.*] Отзыв доцента В. Рыбинского о сочинении студента Григория Подгорного «Взаимные отношения царств Иудейского и Израильского» / В. П. Рыбинский / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год. Протокол от 5–6 июня 1901 г. // ТКДА. — 1902. — Т. 1. — Приложение. — с. 373–374.

468. [*Рыбинский В. П.*] Отзыв доцента В. Рыбинского о сочинении студента Василия Попова «Первые годы жизни иудеев в Палестине по возвращении из плена вавилонского (от возвращения из плена до прибытия Ездры в Иерусалим)» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. — 1902. — Т. 3. — Приложение. — с. 318.

469. [*Рыбинский В. П.*] Отзыв доцента В. Рыбинского о сочинении студента Виталия Ремезова «Торговые сношения у древних евреев по Библии и Талмуду» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. — 1902. — Т. 3. — Приложение. — с. 327.

470. *Рыбинский В. П.* [рец. на:] История израильского народа. М.:

Синод. типография, 1902 // ТКДА. — 1902. № 10 — с. 332–338.

471. *Рыбинский В. П.* Вавилон и Библия (по поводу речи Делича «Babel und Bibel») // ТКДА. — 1903. № 5. — с. 113–144.

472. *Рыбинский В. П.* К изъяснению 22-го стиха XXXI главы книги пророка Иеремии // ТКДА. — 1903. № 7. — с. 523–533.

473. *Рыбинский В. П.* Юнилий Африканский и его руководство к изучению Библии // ТКДА. — 1903. № 10. — с. 238–257.

474. *Рыбинский В. П.* К вопросу об отношении Библии к Вавилону. [Рец. на:]. *Hiprecht H. V.* Die Ausgrabungen im Bel-Tempel zu Nippur. Leipzig, 1903 // ТКДА. — 1904. № 1. — с. 46–58.

475. *Рыбинский В. П.* Обзор самарянской письменности // ТКДА. — 1905. — Т. 3. № 9. — с. 87–144. № 12. — с. 620–639.

476. *Рыбинский Вл.* Профессор Аким Алексеевич Олесницкий (некролог) // ТКДА. — 1907. — Т. 3. № 10. — с. 310.

477. *Рыбинский В. П.* Ветхозаветные пророки // ТКДА. — 1907. — Т. 3. № 12. — с. 603–619.

478. *Рыбинский В. П.* По поводу новейших археологических раскопок в Палестине // ТКДА. — 1908. — Т. 3. № 11. — с. 436–458.

479. *Рыбинский В. П.* Библейская ветхозаветная критика // ТКДА. — 1908. — Т. 3. № 12. — с. 575–613.

480. *Рыбинский В. П.* Комментарии на книги Ездры и Неемии. — СПб., 1908.

481. *Рыбинский В. П.* О паломничестве в Иерусалим в библейское время // ТКДА. — 1909. — Т. 3. № 11. — с. 495–515.

482. *Рыбинский В. П.* Книга пророка Авдия // ТКДА. — 1909. — Т. 3. № 12. — с. 636–684.
483. *Рыбинский В. П.* Книга пророка Михея // ТКДА. — 1910. — Т. 3. № 11. — с. 319–361. № 12. — с. 525–554.
484. *Рыбинский В. П.* Источники для изучения самарянства // ТКДА. — 1911. — Т. 2. № 6. — с. 149–199.
485. *Рыбинский В. П.* Комментарий на книги малых пророков: Осии, Иоила, Амоса, Авдия и Михея. — СПб., 1911.
486. *Рыбинский В. П.* Из истории самарян // ТКДА. — 1912. — Т. 1. № 1. — с. 119–162.
487. *Рыбинский В. П.* Религия самарян // ТКДА. — 1912. — Т. 2. № 5. — с. 150–179. № 7/8. — с. 337–374. Т. 3. № 9. — с. 124–180.
488. *Рыбинский В. П.* Самаряне. Обзор источников для изучения самарянства. История и религия самарян. — К., 1913.
489. *Рыбинский В. П.* Самарянство и гностицизм (Ответ на критику проф. М. Э. Поснова) // Странник. — 1914. № 3. 1916. № 1.
490. *Савваитов П.* Библейская герменевтика, или толковательное богословие. — СПб., 1859.
491. *Савинский С.* Эсхатологическая беседа Христа Спасителя (о последних судьбах мира). Опыт исагогико-экзегетического исследования. — К., 1906.
492. Систематический каталог книг библиотеки Киевской духовной академии (сост. *Крыловский А. С.*). — Т. 1. Богословие. — Вып. I: Св. Писание и Патрология. — К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. — Т. 2. — Вып. VI: Языкознание. — К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1903.
493. Т. 5. — Вып. XIII: дополнение к вып. I тома 1: Св. Писание и Патрология. — К., 1915.
494. *Скабалланович М. Н.* Что дает богослову первая глава книги пр. Иезекииля? // ТКДА. — 1905. — Т. 2. № 6. — с. 271–276.
495. *Скабалланович М. Н.* О звездах вохвов // ТКДА. — 1906. — Т. 3. № 12. — с. 443–460.
496. *Скабалланович М. Н.* Что такое был рай? // ТКДА. — 1907. — Т. 3. № 12. — с. 554–572.
497. *Скабалланович М. Н.* Тайный храм пророка Иезекииля // ТКДА. — 1908. — Т. 1. № 3. — с. 329–361. Т. 2. № 8. — с. 519–550.
498. *Скабалланович М. Н.* Комментарий на книгу пророка Иезекииля. — СПб., 1909.
499. *Скворцов И.* Хроника жизни Преосвященного Ириней (Фальковского), составленная по его рукописям // Прибавление к Киевским епархиальным ведомостям. 1861. №№ 6, 8, 10.
500. *Скворцов К.* О книгах Сивилл // ТКДА. — 1862. № 7. — с. 348–384.
501. *Скворцов К. И.* Святой апостол Варнава // ТКДА. — 1862. № 9.
502. *Скворцов К.* Трактат Тертуллиана о молитве Господней // ТКДА. — 1865. № 3. — с. 419–438.
503. *Скворцов К.* О послании св. Поликарпа Смирнского // ТКДА. — 1872. № 6. — с. 452–462.
504. *Скворцов К.* О послании св. Игнатия Богоносца // ТКДА. — 1872. № 7. — с. 545–558.
505. *Скворцов К.* Когда написана книга «Пастырь?» // ТКДА. — 1872. № 10. — с. 205–241.
506. *Скворцов К.* Когда написано послание Варнавы? // ТКДА. — 1873. № 8. — с. 93–113.

507. *Скворцов К.* О послании к Диогнету // ТКДА. — 1873. № 8. — с. 45–68.
508. *Скворцов К.* Когда написано второе послание Климента Римского к Коринфянам? // ТКДА. — 1874. № 1. — с. 2–23.
509. *Скворцов К.* О первом послании Климента Римского к Коринфянам // ТКДА. — 1874. № 4. — с. 48–67.
510. *Скворцов К.* О евангелиях апокрифических // ТКДА. — 1861. № 12. — с. 381–418.
511. *Скворцов К. И.* Жизнь Иисуса Христа по Евангелиям и народным преданиям. — К., 1876.
512. *Сковорода Григорій.* Боротьба Архїстратига Михаїла зі Сатаною про це: легко бути добрим // у кн.: *Сковорода Григорій.* Пізнай в собі людину. — Львів: Світ, 1995.
513. *Сковорода Григорій.* Книжечка про читання Святого Письма, названа «Жінка Лотова» // Пізнай в собі людину. — Львів: Світ, 1995.
514. *Скрябин М., про Т.* Бог Слово. Общий взгляд св. евангелиста Иоанна Богослова на Божественное Лицо Господа Иисуса Христа и мессианское служение Его роду человеческому (1:10–19) // ТКДА. — 1874. № 5. — с. 162–188.
515. Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 (XI — первая половина XIV в.). — М.: Наука, 1987.
516. *Смирин М. М.* Эразм Роттердамский и реформационное движение в Германии. — М., 1978.
517. *Смирнов А.* Исторические книги Библии и ассирийские клинообразные надписи // Чтения Общества любителей духовного просвещения, 1873. № 10.
518. *Смирнов Н. П.* Терапевты и сочинение Филона Иудея о жизни созерцателей (Περὶ βίον θεωρητικόν) // ТКДА. — 1909. — Т. 1. № 1. — с. 1–27. № 2. — с. 237–266. № 3. — с. 357–370. № 4. — с. 457–504. Т. 2. № 5. — с. 1–21.
519. *Смирнов Н., свящ.* [рец. на:] *Гумилевский И., свящ.* Учение св. апостола Павла о душевном и духовном человеке. — Сергиев Посад, 1913 // ТКДА. — 1914. — Т. 1. № 3. — с. 497–518.
520. *Соловейчик И. И.* Исследования о надписи Мешы // Журнал Министерства народного просвещения, 1900. №№ 10–11.
521. *Соловьёв Э. Ю.* Непобежденный еретик. Мартин Лютер и его время. — М., 1984.
522. *Сольский С. М.* Краткий очерк истории священной библиологии и экзегетики // ТКДА. — 1866. № 10. — с. 157–190. № 11. — с. 305–342. № 12. — с. 466–506.
523. *Сольский С. М.* Употребление и изучение Библии в России // Православное обозрение. — 1868. — Т. 27. № 10. — с. 145–180. № 11. — с. 251–270.
524. *Сольский С. М.* Обзор трудов по изучению Библии в России с XV века до настоящего времени // Православное обозрение. — 1869. — Т. 1. № 2. — с. 190–221. № 4. — с. 538–577. № 6. — с. 797–822.
525. *Сольский С. М.* Отзыв о толкованиях Ириния Клементьевского // Православное обозрение. — 1869. — Т. 1. — с. 570.
526. *Сольский С. М.* Прощальная беседа апостола Павла с ефесскими пастырями // Руководство для сельских пастырей. — 1869. № 2. — с. 8–16, 37–43, 77–85.

527. *Сольский С.М.* Из чтений по Ветхому Завету. — Глава 1. История науки по Ветхому Завету и история происхождения ветхозаветных книг // ТКДА. — 1870. — Т. 3. № 9. — с. 589–640.
528. *Сольский С.М.* Из чтений по Ветхому Завету. — Глава 2. История собрания ветхозаветных книг в один священный кодекс, или история ветхозаветного канона // ТКДА. — 1871. — Т. 3. № 7. — с. 71–117.
529. *Сольский С.М.* Библиографические заметки: руководство к последовательному чтению учительных книг Ветхого Завета. — К., 1871. Руководство к последовательному чтению пророческих книг Ветхого Завета. — К., 1871 // ТКДА. — 1871. — Т. 3. № 8. — с. 431–444.
530. *Сольский С.М.* Сверхъестественный элемент в новозаветном Откровении по свидетельствам Евангелий и Посланий апостола Павла сравнительно с другими новозаветными книгами // ТКДА. — 1876. № 1. — с. 3–49. № 2. — с. 203–221. № 5. — с. 296–335. № 9. — с. 443–499. № 12. — с. 553–593. 1877. № 1. — с. 150–234.
531. *Сольский С.М.* Речь перед защитой диссертации: «Сверхъестественный элемент в новозаветном Откровении по свидетельствам Евангелий и Посланий ап. Павла» // ТКДА. — 1877. № 10. — с. 195–204.
532. *Сольский С.М.* Из лекций по Новому Завету // ТКДА. — 1877. — Т. 3. № 8. — с. 234–284. 1878. — Т. 1. № 4. — с. 98–127.
533. *Сольский С.М.* Об участии императора Александра I в издании Библии на русском языке (Речь, произнесенная в собрании в день столетней годовщины рождения императора Александра I) // ТКДА. — 1878. № 1. — с. 172–196.
534. *Сольский С.М.* О библейском миросозерцании в жизни древнерусского народа (Речь, сказанная в торжественном собрании Киевской духовной академии 28 сентября 1878 г.) // ТКДА. — 1878. — Т. 4. № 11. — с. 201–237.
535. *Сольский С.М.* Апостолы и их вера после явления им воскресшего Господа // Воскресное чтение. — 1880. № 16. — с. 164–166.
536. *Сольский С.М.* Св. Иоанн Богослов // Воскресное чтение. — 1880. № 39. — с. 425–428.
537. *Сольский С.М.* Рождество Христа Спасителя // Воскресное чтение. — 1880. № 51. — с. 555–558.
538. *Сольский С.М.* Крещение Господне // Воскресное чтение. — 1881. № 1. — с. 5–7.
539. [*Сольский С.М.*] Отзыв ординарного профессора ст. Сольского о сочинении студента Василия Пономарёва на тему: «Изучение и изъяснение Священного Писания во второй половине XVIII столетия в России» / Протоколы Совета КДА за 1881/1882 уч. год. Журнал от 11 июня 1882 г. — К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого. Михайловская ул., с. д., 1882 // ТКДА. — 1882. — Т. 3. — Приложение. — с. 218–219.
540. *Сольский С.М.* Библиографические заметки: «Пророк Данииил и Апокалипсис св. Иоанна». Сочинение Оберлена, перев. про Т. А. Романова. — Тула, 1882. «Руководственное пособие к пониманию Псалтири» свящ. Х. Орды. — К., 1882 // ТКДА. — 1883. — Т. 2. № 6. — с. 356–368.
541. [*Сольский С.М.*] Отзыв ординарного профессора Сольского о сочинении студента Константина

Бречкевича «Толкование Священного Писания в России в первой половине настоящего столетия» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. — 1883. — Т. 3. — Приложение. — с. 245–247.

542. [Сольский С. М.] Отзыв ординарного профессора Сольского о сочинении студента Константина Молчанова «Взгляд позднейших западных критиков на историю канона новозаветных книг» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. — 1883. — Т. 3. — Приложение. — с. 247–248.

543. [Сольский С. М.] Отзыв ординарного профессора Сольского о сочинении студента Алексея Оппокова «Опыт обозрения содержания Послания ап. Павла к Галатам» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. — 1883. — Т. 3. — Приложение. — с. 248–249.

544. [Сольский С. М.] Отзыв ординарного профессора Сольского о сочинении студента священника Александра Кавкасидзе «О Втором Послании ап. Павла к Тимофею» / Протоколы Совета КДА за 1882/1883 уч. год. Журнал от 9 июня 1883 г. // ТКДА. — 1883. — Т. 3. — Приложение. — с. 249–251.

545. Сольский С. М. Свв. апостолы Пётр и Павел // Воскресное чтение. — 1883. № 27. — с. 235–238.

546. Сольский С. Острожская Библия в связи с целями и видами ее издателя // ТКДА. — 1884. № 7. — с. 293–320.

547. Сольский С. М. Библиографич. заметки: «Жизнь Господа нашего Иисуса Христа» свящ. Т. Буткевича. — М., 1883. «Материализм,

наука и христианство». Сборник сочинений современных писателей XIX в. «Жизнь Иисуса Христа» Эдмонда Прессансе. — Часть 2. — СПб., 1883 // ТКДА. — 1884. № 12. — с. 539–558.

548. Сольский С. М. Библиографические заметки: «Пророк Данииил и Апокалипсис св. Иоанна». Сочинение Оберлена. Перев. про Т. А. Романова // ТКДА. — 1883. № 6. — с. 365–366.

549. Сольский С. Библиографические заметки: «Руководственное пособие к пониманию Псалтири» свящ. Х. Орды. К., 1882 // ТКДА. — 1883. № 6. — с. 366–368.

550. Сольский С. М. Библиографические заметки: «Руководство к изъяснительному чтению Четвероевангелия и Деяний апостольских» А. Иванова. — К., 1886. «Учебное руководство к толковому чтению Четвероевангелия и книги Деяний апостольских» Д. Боголепова. — Изд. 2. — М., 1886. «Толковое Евангелие от Матфея, составленное по древним святоотеческим толковникам Евфимием Зигабеном». Перевод с греческого. — К., 1886 // ТКДА. — 1886. № 12. — с. 713–724.

551. Сольский С. М. Библиографические заметки: «Жизнь и труды святого апостола Павла» Фаррара // ТКДА. — 1887. — Т. 1. № 1. — с. 140–152.

552. Сольский С. М. Каков может быть состав научных введений в книги Священного Писания в настоящее время? // ТКДА. — 1887. — Т. 1. № 3. — с. 358–376.

553. [Сольский С. М.] Отзыв за служенного ординарного профессора ст. Сольского о поданном на соискание степени магистра богословия

сочинении кандидата Фёдора Титова «Первое Послание св. ап. Павла к Фессалоникийцам. Опыт истогоико-критико-экзегетического исследования» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 26 мая 1893 г. // ТКДА. — 1893. — Т. 3. — Приложение. — с. 107–109.

554. [Сольский С.М.] Отзыв за служенного ординарного профессора ст. Сольского о сочинении студента с. Георгиевского «Изложение содержания с кратким объяснением 9, 10 и 11 глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. — 1893. — Т. 3. — Приложение. — с. 149–150.

555. [Сольский С.М.] Отзыв за служенного ординарного профессора ст. Сольского о сочинении студента Михаила Мухина «Изложение содержания с кратким объяснением Послания ап. Павла к Колоссянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 10 июня 1893 г. // ТКДА. — 1893. — Т. 3. — Приложение. — с. 202–203.

556. [Сольский С.М.] Отзыв за служенного ординарного профессора ст. Сольского о сочинении студента Александра Кроткова «Изложение содержания с кратким объяснением первых восьми глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Протоколы Совета КДА за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. — 1893. — Т. 3. — Приложение. — с. 223–224.

557. [Сольский С.М.] Отзыв за служенного ординарного профессора ст. Сольского о сочинении студента Иосифа Орехова «Изложение содержания с кратким объяснением 12–16 глав Послания ап. Павла к Римлянам» / Протоколы Совета КДА

за 1892/1893 уч. год. Протокол от 12 июня 1893 г. // ТКДА. — 1893. — Т. 3. — Приложение. — с. 227–228.

558. *Спасский И.А.* Исследование библейской хронологии. — К., 1857.

559. Списки начальников и наставников Киевской духовной академии за истекшее пятидесятилетие ее: 1819–1869 // ТКДА. — 1869. № 11. — Прибавление 1.

560. Список избранных преподавателями и одобренных отделениями тем для кандидатских рассуждений студентов III курса. Богословское отделение // Протоколы заседаний Совета КДА за 1874/1875 уч. год. Протокол от 4 сентября 1874 г. // ТКДА. — 1874. — Т. 4. — Приложение. — с. 114–115.

561. Список избранных преподавателями и одобренных отделениями тем для кандидатских рассуждений студентов III курса // Протоколы Совета КДА за 1880/1881 уч. год. Журнал от 1 сентября 1880 г. — К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого. Михайловская ул., с. д., 1881. — с. 32–36.

562. Список избранных преподавателями и одобренных отделениями тем для кандидатских рассуждений студентов III курса / Протоколы Совета КДА за 1881/1882 уч. год. Журнал от 29 октября 1882 г. К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого. Михайловская ул., с. д., 1882 // ТКДА. — 1882. — Т. 3. — Приложение. — с. 69–73.

563. *Стеллецкий Н., свящ.* Брак у древних евреев // ТКДА. — 1891. № 8. — с. 511–561. № 9. — с. 3–57. № 10. — с. 171–210. № 12. — с. 492–544. 1892. № 2. — с. 274–318. № 7. — с. 265–415. № 8. — с. 567–628. № 10. — с. 225–260.

564. *Стеллецкий Н. С., про Т.* Брак у древних евреев. — К., 1892.
565. *Стеллецкий Н. С., про Т.* К вопросу о безбрачии и девстве в Ветхом Завете // Чтения Общества любителей духовного просвещения. — 1893. — Кн. 1.
566. *Стефан (Яворский), митр.* Камень веры. — М., 1728.
567. [*Стефан (Яворский), митр.*] Проповеди блаженной памяти с. Яворского. — Ч. 1–3. — М., 1804–1805.
568. *Стефан (Яворский), митр.* Знамена антихристово пришествия и кончины века. — К., 1864.
569. *Строганов В. С., свящ.* Вклад Московской духовной академии в герменевтику Нового Завета // Журнал Московской Патриархии. — 1985. № 8.
570. *Титлинов Б.* Феофан (Прокопович) // Русский биографический словарь. — Т. 25. — СПб. — М., 1913.
571. *Титов Ф. И.* Обстоятельства происхождения Первого Послания св. ап. Павла к Фессалоникийцам и интерес исследования о нём // ТКДА. — 1893. № 12. — с. 497–515.
572. *Титов Ф., свящ.* Стефан Михайлович Сольский (некролог) // ТКДА. — 1900. — Т. 3. № 12. — с. 629–640.
573. *Титов Ф.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — Отд. III. — Т. 1–4. — К., 1910–1913.
574. *Титов Ф.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — Отд. III. — Т. 5. — К., 1914.
575. *Титов Ф.* Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915). К.: Тип. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1915.
576. *Титов Ф., проф.* Стара вища освіта в Київській Україні. XVI — поч. XIX ст. — К., 1924.
577. *Титов Федор, проф. про Т.* Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915): историческая записка. — К., 2003.
578. [*Тишендорф К.*] Когда написано наше Евангелие (исследование К. Тишендорфа). Перевод Х. Орды // ТКДА. — 1865. № 10. — с. 185–236.
579. *Ткачук М. Л.* Київська академічна філософія XIX — початку XX ст. Методологічні проблеми дослідження. — К., 2000. — 248 с.
580. *Ткачук М. Л.* Філософська спадщина Київської духовної академії: джерелознавчий аспект дослідження // Наукові записки НаУКМА. — Т. 35. Київська академія. — К.: КМ академія, 2004. — с. 45–51.
581. *Ткачук О.* Біблійна герменевтика у філософії Григорія Сковороди // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. — Вип. 27. — К., 1998.
582. *Троицкий И. Г.* Силоамская надпись // Христианское чтение. — 1887. № 7–8.
583. *Троицкий И. Г.* Вновь открытая Гезерская надпись // Христианское чтение. — 1899. № 3.
584. Указание предметов, предназначенных для публичного испытания студентов Киевской духовной академии, имеющего быть 1834 года. К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1834.
585. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Сост. *Н. И. Петров.* — Изд. 2. — К.: Типография

Императорского университета св. Владимира, 1897. — 297 с.

586. *Уколова В. И.* Античное культурное наследие и культура Средневековья. — М., 1989.

587. *Ульяновський В. І.* Історія Церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн. — Кн. 2. Середина XV — кінець XVI ст. — К.: Либідь, 1994.

588. Устав и штаты православных духовных академий, высочайше утвержденные 30 мая 1869 г. — СПб., 1869. — 36 с.

589. Устав и штат православных духовных академий, высочайше утвержденный 20 апреля 1884 г. // Прибавления к Творениям свв. отцов в русском переводе. — К., 1884. — Ч. 34. — Кн. 3. — Приложения. — с. 1–37.

590. Устав православных духовных академий, высочайше утвержденный 2 апреля 1910 г. // Извлечения из журналов Совета КДА за 1909/1910 уч. год. — Приложение. — К.: Тип. «Пётр Барский», 1910.

591. *Ушкалов А. В., Марченко О. В.* Нариси з філософії Григорія Сковороди. — Харків, 1993.

592. *Феохист (Мочульский), архиеп.* Драхма от сокровища Божественных писаний Ветхого и Нового Завета, т. е. сокращение правил, при чтении Священного Писания к знанию потребных. — М., 1809.

593. *Феофан (Говоров), еп.* По поводу издания священных книг Ветхого Завета в русском переводе // Душеполезное чтение. — М., 1875. №№ 9–12.

594. *Феофан (Говоров), еп.* Об употреблении нового перевода ветхозаветных писаний // Душеполезное чтение. — М., 1876. — Сентябрь.

595. *Феофан (Говоров), еп.* О нашем долге держаться перевода 70-ти толковников. — М., 1876.

596. *Феофан (Прокопович), архиеп.* Христовы о блаженствах проповеди толкование. — СПб., 1724.

597. *Феофан (Прокопович), архиеп.* Слово о Лазаре и богаче в неделю 22-ю по Пятидесятнице // Христианское чтение. — СПб., 1826. — Ч. 23.

598. *Феофан (Прокопович), архиеп.* Книжица, в нейже повесть о распри Павла и Варнавы с иудействующими и трудность слова Петра апостола о неудобноносимом иге пространно излагается. — М., 1784.

599. [*Феофан (Прокопович), архиеп.*] Мнение архиепископа Новгородского Феофана об исправлении Библии // Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. — СПб., 1878. — Т. 3.

600. *Филарет (Гумилевский), архиеп.* Историческое учение об отцах Церкви. — СПб., 1859.

601. *Филарет (Гумилевский), архиеп.* Черниговский. Право мирян на учение и изучение Писания // Воскресное чтение. — К., 1862–1863. №№ 7–12.

602. *Филарет (Дроздов), митр.* О догматическом достоинстве и охранительном употреблении греческого Семидесяти толковников и славянского переводов Священного Писания. — М., 1858.

603. *Филарет (Филаретов), архим.* Песни степеней // Воскресное чтение. — Год XX (1856–1857). № 41. — с. 390–395. № 52. — с. 517–522.

604. *Филарет (Филаретов), архим.* Происхождение книги Иова // ТКДА. — 1872. № 3. — с. 401–582.

№ 5. — с. 193–271. № 8. — с. 669–704. № 9. — с. 1–73.

605. *Филарет (Филаретов), еп.* Происхождение книги Экклезиаст // ТКДА. — 1874. № 10. — с. 1–101. 1875. № 4. — с. 3–38. № 5. — с. 255–299.

606. *Фоменко Кл., проТ.* Новые раскопки в Иерусалиме // ТКДА. — 1894. № 9. — с. 171–177.

607. *Фоменко Кл., проТ.* Заметки о гробе царя Давида // ТКДА. — 1898. № 11. — с. 439–450.

608. *Фонкич Б. А.* Антонин Капустин как собиратель греческих рукописей // Древнерусское искусство. Рукописная книга. — Сб. 3. — М., 1983.

609. *Хупотский П.* О трудах Оригена в изъяснении новозаветных книг Св. Писания // Прибавления к Творениям святых отцов. — Т. 1–48. — М., 1843–1891. Т. 20. — М., 1861.

610. *Царевский А.* Происхождение и состав I и II книг Паралипоменон // ТКДА. — 1878. № 7. — с. 79–192. № 8. — с. 221–275.

611. *Царевский А. С.* Библейская литература истекшего года на Западе. Ветхий Завет // ТКДА. — 1882. № 4. — с. 341–354.

612. *Царевский А. С.* Библейская литература истекшего года на Западе. Новый Завет // ТКДА. — 1882. № 10. — с. 206–220.

613. *Царевский А. С.* Библейская литература истекшего года на Западе. Ветхий Завет // ТКДА. — 1883. № 9. — с. 109–122.

614. *Царевский А. С.* Библейская литература истекшего года на Западе. Новый Завет // ТКДА. — 1883. № 12. — с. 685–700.

615. *Царевский А. С.* Библейская литература истекшего года на Западе. Ветхий Завет // ТКДА. — 1884. № 5. — с. 103–123.

616. *Царевский А. С.* Библейская литература истекшего года на Западе. Ветхий Завет // ТКДА. — 1885. № 4. — с. 566–602.

617. *Царевский А. С.* Библейская литература истекшего года на Западе. Новый Завет // ТКДА. — 1885. № 11. — с. 470–504.

618. *Царевский А. С.* Библейская литература истекшего года на Западе. Ветхий Завет // ТКДА. — 1886. № 12. — с. 675–712.

619. *Царевский А. С.* Библейская литература истекшего года на Западе. Новый Завет // ТКДА. — 1887. № 3. — с. 425–457.

620. *Царевский А. С.* Библейская литература истекшего года на Западе. Ветхий Завет // ТКДА. — 1888. № 2. — с. 352–364. № 3. — с. 436–449.

621. *Царевский А. С.* Пятюкнижие Моисея // ТКДА. — 1889. № 2. — с. 282–332. № 5. — с. 48–102. № 6. — с. 171–222. № 8. — с. 566–616. № 10. — с. 181–229. № 12. — с. 456–479.

622. *Царевский А. С.* Введение в Священное Писание Ветхого Завета. Пятюкнижие Моисея. — К., 1890.

623. Центральный державный історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУК). — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 1796. — Арк. 1–3. Там само. — Спр. 1910. — Арк. 1–2. Там само. — Спр. 2990. — Арк. 1–13в. Там само. — Спр. 2313. — Арк. 1–33в.

624. *Чепига И. П.* Уникальный памятник украинского языка — Пересопницкое Евангелие // Рукописные фонды ЦНБ им. В. И. Вернадского. — К., 1989. — с. 64–78.

625. *Червяковский П. А.* Священное Писание как начало богословия по уче-

нию протестантов XVII в. Учение Феофана Прокоповича // Христианское чтение. — СПб., 1876. — Т. 1.

626. *Червяковский П. А.* Учение Феофана Прокоповича о Священном Писании в символическом и церковно-историческом отношениях // Христианское чтение. — СПб., 1877. — Т. 2.

627. *Чернухин Е. К.* Греческие рукописи в киевских хранилищах // *Ukrainica: архівні студії.* — Вип. I. — К.: Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1997. — 282 с.

628. *Чижевський Дмитро.* Теорія символів Г. С. Сковороди // Україна: філософський спадок століть. Хроніка 2000. — Вип. 39–40. — К., 2000. — с. 58–67 (друк. за: *Чижевський Д. І.* Філософія Г. С. Сковороди. — Варшава, 1934).

629. *Чижевський Дмитро.* Українські друки в Галле. — Краків — Львів, 1943.

630. *Чистович І. А.* История перевода Библии на русский язык. — Второе издание. — СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1899 (репринтное воспроизведение издания 1899 г. — М.: Росс. Библ. об-во, 1997).

631. *Шинкарук В.* Проблеми філософії культури у творчості Г. Сковороди // Філософська і соціологічна думка. — 1995. №№ 1–2.

632. *Шип Н. А.* Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1819–1919). — К., 2010.

633. *Шичалин Ю. А.* Гроций — муж от рождения // *Вондел Й. ван ден.* Трагедии. — М., 1988.

634. *Щёголев Н. И.* Жизнь блаженного Иеронима Стридонского // ТКДА. — 1863. №№ 1–3.

635. *Щёголев Н. И.* Призвание Авраама и церковно-историческое значение этого события. — К., 1873.

636. *Щёголев Н. И.* Что такое «Книга Праведного» (Нав. 10:12–13)? // ТКДА. — 1882. № 7. — с. 297–326.

637. *Щукин Василий.* Симон Тодорский, его значение в истории науки старой Киевской академии. Диссертация. — К., 1895 (Институт рукописів. НБУ ім. В. І. Вернадського. — Шифр. 1418.

638. *Экземплярский В. И.* Библейское и святоотеческое учение о священстве. — К., 1904.

639. *Экземплярский В. И.* Учение Древней Церкви о собственности и милостыне. — К., 1910.

640. *Экземплярский В. И.* Евангелие и общественная жизнь. — К., 1913.

641. *Юнгеров П.* Очерк истории толкования ветхозаветных книг Священного Писания // Православный собеседник. — Казань, 1910. № 11.

642. *Юнгеров П. А.* Общее историко-критическое введение в свящ. ветхозаветные книги. — Казань, 1910.

643. *Юревич Димитрий, диакон.* Александр Павлович Лопухин: жизненный подвиг «аскета ученого труда» (к 150-летию со дня рождения) // Журнал Санкт-Петербургской епархии «Церковный вестник». — 2002. № 10.

644. *Ястребов М. Ф.* Епископ Порфирий (Успенский) // Журнал Московской Патриархии. — М., 1957. № 8.

645. *Ястребов М. Ф.* К вопросу об Ангеле Иеговы. Библиографическая заметка на книгу А. Глаголева: «Библейско-ветхозаветное учение об Ангелах» // ТКДА. — 1900. № 11. — с. 457–465.

646. [Ястребов М. Ф.] Отзыв экстраординарного профессора М. Ястребова о сочинении студента Димитрия Знаменского «Учение св. апостола Иоанна в четвертом Евангелии о Лице Иисуса Христа» / Извлечения из протоколов Совета КДА за 1901/1902 уч. год // ТКДА. — 1902. — Т. 3. — Приложение. — с. 285–286.

647. Ястребов М. Ф. Соглашение библейского сказания о миротворении с научными данными и выводами естествознания // ТКДА. — 1903. № 5. — с. 1–29.

648. Bidnow W. Preoświszczennyj Episkop Wasilij Bohdaszewski (wspomnienie pośmertne) // ELPIS. — 1933. Rocznik VII. — Zeszyt 2. — S. 120–129.

649. Black M. An Aramaic Approach to Gospels and Acts. — Oxford, 1946, 1967.

650. Bleck Fr. Einleitung in die Heilige Schriften. — 1 Th. Einleitung in das Alte Testament. — Herausgegeben von Ioh. Bleck und Ad. Kamphausen. — 5. Auflage besorgt von I. Wellhausen. — Berlin, 1886.

651. Catalogus librorum Bibliothecae Academiae Kiioviensis (6л. 1792 р.) // в кн.: Пемпов Н. И. Акты и документы... — Отд. II. — Т. 5. № LXXVII. — с. 300–470.

652. De Wette Leberecht W.M. Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die Bibel Alten und Neuen Testaments. — Berlin, 1822–1826.

653. De Wette Leberecht W.M. Commentar über die Psalmen. — Heidelberg, 1811. 2. Auflage. — Heidelberg, 1823.

654. De Wette Leberecht W.M. Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die kanonischen und apocriphischen Bücher des Alte Testament. — Berlin, 1869.

655. De Wette Leberecht W.M. Die Einleitung in die kanonischen Bücher des Neuen Testaments. — Berlin, 1860.

656. Credner K. Aug. Beiträge zur Einleitung in die biblischen Schriften. — Halle, 1832–1838.

657. Eichhorn Ioh. Gottfr. Einleitung in das Neue Testament. — Bd. 1–5. — Vols. 4. — Leipzig, 1804–1827.

658. Eichhorn Ioh. Gottfr. Einleitung in das Alte Testament. — Bd. 1–5. — Vols. 5. — Göttingen, 1823–1824.

659. Encyklopedia Katolicka. Pod red. F. Gryglewicza, R. Lukaszka, Z. Sulowskiego. — V. 1–5. — Lublin, 1973.

660. Ewald H. Jahrbücher der biblischen Wissenschaft, von ersten Jahrbuch bis zum zwölften (erste Hälfte). — Göttingen, 1848–1865.

661. Ewald H. Die drei ersten Evangelien übersetzt und erklärt. — Göttingen, 1850.

662. Ewald H. Geschichte der Volk Israel. — Viert. Band. — 1864.

663. Ewald H. Das Sendschreiben an die Hebräer und Iakobus übersetzt und erklärt. — Göttingen, 1870.

664. Fürst Iul. Geschichte der biblischen Literatur und des jüdischhellenistischen Schriftthums. Historisch und kritisch behandelt von I. Fürst. — Bände 1–2. — Leipzig, 1867–1870.

665. Fürst Iul. Der Kanon des Alten Testaments nach den Überlieferungen in Talmud und Midrasch. — Leipzig, 1868.

666. Geiger Abraham. Urschrift und Übersetzungen der Bibel in ihrer Abhängigkeit von der inner Etwicklung des Iudenthums. — Breslau, 1857.

667. Golowaszczenko Sergij. Recepcja europejskiej krytyki biblijnej w Akademii Kijowskiej: wymiar hermeneu-

tyczny a ideologiczny // ΣΟΦΙΑ. Pismo Filozofow Krajow Slowianskich. — Nr. 7/2007. — Rzeszow, 2007. — S. 191–200.

668. *Golovashchenko S.* The European Tradition of Biblical Studies as a Platform of Religious and Cultural Pluralism: The Experience of Kyiv Theological Academy (the Second Half of the 19th — the Beginning of the 20th Century) // In: Kupisinski Z., Grodz S. /eds./ *Pluralizm kulturowy i religijny współczesnego świata. Księga pamiątkowa dedykowana ksiedzu profesorowi Henrykowi Zimoniowi SVD w 70. rocznice urodzin. [Cultural and Religious Pluralism of the Contemporary World. Essays in Honour of Fr. Prof. Henryk Zimon SVD on his 70th birthday anniversary]*. — Lublin: Wydawnictwo KULm, 2010. — S. 131–140.

669. *Guericke Heinr. E. Fr.* Beiträge zur historisch-kritischen Einleitung ins Neue Testament. — Halle, 1828. *Ного ж.* Gesamtgeschichte des Neuen Teatments, oder Neuetestamentliche Isagogik. Der historisch-kritischen Einleitung ins Neue Testament. — Leipzig, 1854, 1868.

670. *Hilgenfeld A.* Der Kanon und die Kritik des Neuen Testaments. — Halle, 1863.

671. *Hilgenfeld A.* Historisch-kritische Einleitung in das Neue Testament. — Leipzig, 1875.

672. *Keil K. Fr.* Lehrbuch der historischen kritischen Einleitung in die kanonischen und apokryphischen Schriften des Alten Testamentes. — Frankfurt-am-M. und Erlangen, 1859.

673. *Keil K. Fr.* und *Delitzsch F.* Biblischer Commentar über das Alte Testament. — Theile I–V. — Leipzig, 1861–1875.

674. *Kooiman W.J.* Luther and the Bible. — Philadelphia, 1961.

675. Materialien zur Kritik und Geschichte des Pentateuchs von M. P. de Lagarde. — Leipzig, 1867.

676. *Murphy F.X.* Cassiodorus // New Catholic Encyclopedia. Ed. by M. R. P. McGuire and oth. — V. 3. — N.-Y., 1967.

677. New Catholic Encyclopedia. Ed. by M. R. P. McGuire and oth. — V. 2. — N.-Y., 1967.

678. *Reuss Ed.* Die Geschichte der Heiligen Schriften Neuen Testaments. — Braunschweig, 1864.

679. The Oxford Dictionary on the Bible. Ed. by F. L. Cross and E. A. Livingstone. — Oxford, 1977.

680. *Tresmontant Cl.* Le Christ hebreu. La langue et l'age des Evangiles. — Paris, 1983.

681. *Winter Eduard.* Der aufgeklärte Biblizist Simon Todorskyj (1700–1754) // Ketterschicksale. Christliche Denker aus neun Jahrhunderten. — Berlin, 1979.

Показчик імен

А

Авгар 195, 318
Аверінцев С. С. 55, 292
Агафангел (Саввін), архім. 165, 292
Адам Корнелій 39
Аквіла 19
Александр І, імп. 112, 184, 207, 211, 322
Алексеев О. О. 18
Алексеев П. О., прот. 164
Амвросій Медіоланський 188
Амфілохій (Сергієвський-Казанцев),
архім., єп. 164
Ананійський Н. 192, 227, 292
Анатолій, архім. 191, 226, 292
Андреев І. 47, 292
Анічкова В. Н. 152, 193, 197, 299
Антонін (Капустін), архім. 6, 83, 160, 190,
191, 198, 206, 218, 221, 222, 223, 292,
305, 307, 327
Антоніні Бернардо 47, 292
Арсеній (Могилянський), митр. 110, 292
Аскоченський В. О. 59, 72, 292
Афанасій Великий, єп. Александрійський
18, 50
Афанасій (Желиборський), єп. 161

Б

Баженев М. 296
Бантиш-Каменський В. 41, 110
Барсов Н. 59, 292
Баур Ф. Х. 154, 155, 279
Без (де Без) Теодор 54
Безсонов П. О. 292
Бекетовський Євгеній 133, 136, 137, 312
Беляев А. 54, 292
Бергер А. 54, 292
Беринда Памво 19
Бессарабов М. Д. 81, 89, 183
Бессон Йоан (Жан?) 38
Бецоля Ф. 54, 292

Благослав Ян 35
Блек Дж. 210, 329
Блек М. 55, 329
Блек Фр. 210, 329
Блекволл Антоній (Ентоні) 38
Богдашевський Д. І. 6, 9, 81, 87, 92, 93,
100, 123, 126, 127, 128, 129, 130,
131, 132, 133, 134, 135, 136, 137,
152, 153, 155, 183, 186, 187, 188,
189, 195, 196, 197, 199, 201, 205,
206, 209, 210, 212, 236, 260, 263,
264, 277, 278, 279, 280, 292, 293,
294, 295, 296, 297, 304
Боголепов Д. 102, 194, 208, 323
Богословський М. 197, 195
Бомберг Даніель 51
Бренц Йоган 38
Бречкевич Костянтин 123
Буддей Франц 39, 71, 110
Буділович А. С. 164
Будний Симон 22, 25
Буксдорф Йоган 40, 41, 109
Будатов С. 190, 192, 201, 227, 230, 297
Будашев Г. 74, 77, 297
Будлаков А. І. 127, 297
Буслаев Ф. 211, 297
Буткевич Т., свящ. 208

В

Варлаам (Лящевський) (Лящевський
Василь) 73, 114
Василій Великий, свт. 18
Василій (Кульчицький), ієром. 83
Василій Суразький 28
Васютинський М. 19, 298
Введенський О., свящ. 183, 221, 298
Вельгаузен Ю. 155, 157
Вержболович М. Й. 124, 192, 208, 227,
230, 298
Верклер Генрі 47, 298

Вігуру Ф., аббат 72, 152, 197, 199, 229, 298
 Вінтер Едуард 65, 72, 330
 Віппер Р. Ю. 54, 298
 Виноградов Ф. 153, 298
 Владимиров П. В. 22, 23, 298
 Владимирський А. П., прот. 220, 298
 Владимирський Ф. С. 48, 298
 Волков Валерій 131, 133, 135, 305
 Вольдер (Фольдер?) Давид 34
 Вольф Крістоф 37
 Воскресенський Гр. 164
 Воскресенський А. М., прот. 299
 Востоков О. Х. 211, 299
 Воронов А. Д. 152, 192, 198, 227, 298
 Воронцов В. В., свящ. 152, 197, 199, 318

Г

Ганка Вящеслав 164
 Гарабурда М. 20
 Гарнак Адольф 152, 155, 280, 295
 Гассієв Аф. 191, 195, 226, 299
 Гегель Г. Ф. В. 154, 155, 249, 266, 267, 268, 280
 Геєр Мартін 38, 63
 Гейгер Абрагам 237, 330
 Гезеніус Г. Ф. В. 248, 267
 Геннадій, митр. 18
 Георгієвський С. 123, 126, 127, 131, 133, 136, 293, 324
 Георгій (Ярошевський), митр. 203, 204, 299
 Гердер Й. Г. 154, 248
 Геріке Г. Е. Ф. 210, 217, 299, 330
 Герхард Йоган 37, 39
 Геснер Йоган Матіас 43
 Геснер Соломон 39
 Гестер Родольф Тігуріус (з Цюріха) 43
 Гідеріх (Гейдеріх) Варфоломей 38
 Гільгенфельд А. 210, 330
 Гільдебрандт П. А. 164
 Гінсбург Л. 51, 306
 Гіпрехт Г. Ф. 152, 193, 197, 229, 319
 Гітциг Ф. 267
 Глаголев О. О. 6, 81, 88, 89, 92, 93, 97, 106, 107, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 137, 140, 146, 147, 152, 174, 177, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 199, 226, 119, 236, 260, 263, 264, 272, 273,

274, 275, 276, 277, 298, 299, 300, 301, 304, 329
 Глассій (Гласс) Саломон (Заломон) 43, 63
 Глубоковський М. Н. 9, 10, 48, 49, 54, 56, 57, 104, 175, 176, 177, 183, 190, 226, 292, 301, 317
 Гогоцький Сильвестр 76, 112
 Головащенко С. І. 17, 19, 22, 29, 30, 47, 50, 52, 54, 59, 61, 69, 71, 101, 102, 139, 151, 159, 182, 184, 209, 212, 235, 237, 239, 248, 258, 261, 263, 264, 278, 290, 301, 302, 303, 304
 Голєніщев-Кутузов І. Н. 49, 301
 Годубєв М. 238
 Годубєв С. Т. 35, 159, 304
 Горський А. 211, 304
 Горський В. С. 108, 302, 304
 Горський-Платонов П. І. 163, 304, 305
 Горфункель А. Х. 21, 52, 305
 Граф К. Г. 155, 157, 270, 271
 Григлевич Ф. 329
 Григорій Великий, свт. 18
 Григорій Ниський, свт. 18
 Гроцій Гуго 38, 54, 55, 328
 Грузин І. Д. 84
 Грузинський А. С. 24, 305
 Гует (Ює) П'єр Данієль 39, 43, 63
 Гуляєв М. С. 84, 85, 114, 182, 238
 Гуляєв Спірідон 84, 181
 Гумілевський І., свящ. 189, 321
 Гунній Егідій 38, 57
 Гус Ян 35, 51, 54, 308
 Гутенберг Йоган 19
 Гуттер Еліас (Елія) 34
 Гюбнер (Хюбнер) Йоган 40, 58, 59, 76
 Гюльсманн Йоган 43

Д

Давид (Нащинський), архім. 110
 Дасильєра Йоан 37
 Де Ветте В. М. А. 174, 210, 217, 248, 267, 329
 Де Естелла Дієго 38
 Де-Лагара М. П. 237, 330
 Де Сольсі Ф. 220
 Дейсманн Адольф 152
 Деліч Ф. 174, 193, 210, 227, 229, 263, 268, 315, 319, 330
 Дениско Л. М. 32
 Джонстон Йоан (Джон) 41

Джурич Микола 127, 131, 132, 133, 300, 316

Діодор Тарсійський 48

Дітріх (Дітеріх) Йоган Конрад 43

Димитрій з Зеньківа 23

Димитрій (Туптало), свт. 29

Діонісій Палеолог-Раллі 19

Дитятін Олександр 129, 130, 132, 135, 136, 299, 316

Димитрій (Устинович), єп. 33, 42

Дмітрієв М. В. 7, 305

Дмитрієвський О. О. 133, 135, 222, 305

Досифей, митр. 161

Дроздов М. М. 123, 183, 187, 193, 195, 202, 227, 305, 306

Друзіус Йоган (Дріше, Ян ван ден) 38

Е

Евальд Г. Г. А. 248, 257, 264, 267, 280

Ейхгорн Й. Г. 154, 248, 329

Екземпларський В. І. 203, 297, 328

Еколампадій Йоган 38

Екуменій Трікський 37, 50

Еразм Роттердамський 37, 42, 43, 52

Ердман-Мірі Адам 41

Ернесті Йоган Август 39, 57, 59

Є

Євсей Памфіл (Кесарійський) 43, 48, 49

Євстафій Нафанаїл 19

Єлеонський Ф. Г. 10, 306

Єрофей (Малицький), митр. Київський 111

Єрофей (Нащинський), ієром. 33, 42

Єфрем Сирин, прп. 18

Ж

Житецький П. І. 24, 306

Жугаєвич Василь 23

Жуков Андрій 127, 128, 130, 134, 135, 300, 308

З

Загоровський Василь 25

Захара І. 66, 306

Захарія (Копистенський), архім. 29

Земка Тарасій 29

Зігабен Євфимій 208, 323

Знаменський Димитрій 127, 131, 133, 137, 294, 329

І

Іаннуарій (Івлів), ієром. 10, 306

Іван Грозний 20

Іван з Маначина, ієрей 23

Іваницький В. Ф. 81, 88, 97, 183, 191, 193, 221, 229, 306

Іванов А. В. 101, 183, 194, 201, 208, 212, 306

Івановський Василь 126, 127, 128, 129, 130, 133, 134, 294, 312

Ігнатій Богоносець, свт. 195, 321

Ієремія, архієп. Константиноп. 20

Ієронім (Лаговський), архім. 220, 306

Ієронім Стридонський, прп. 18, 108, 184, 328

Іларіон (Григорович), єп. 27, 44

Іларіон, свт., митр. Київський 29

Ільмінський М. І. 164

Іннокентій (Борисов), єп. 84, 307

Іннокентій (Просвірнін), архім. 165, 307

Іполит Римський, сщмч. 18

Ісайя (Белов), ієром. 222, 307

Ісайя (Копинський), архієп., митр. 28

Ісаєвич Я. Д. 21, 109, 307

Ісихій Єрусалимський, прп. 18

Іриней (Клементієвський), архієп. 208, 322

Іриней (Фальковський), архім., єп. 73, 74, 75, 76, 77, 111, 297, 307, 320

Й

Йоан Златоуст (Хризостом), свт. 18, 37, 43, 47, 48, 49, 50, 298, 308

Йоан Клірик (Жан ле Клерк) 37

Йоан (Ян) Кристофор Тарновій (Тарнувський), єп. 38, 43, 63

Йоаннікій (Галятовський), ігумен., архім. 29, 58

Йоаннікій (Руднев), ієром. 83

Йоасаф (Кроковський), митр. 27, 29, 44

Йосиф (Петрових), ієром. 194, 300

Йосиф Флавій 98, 122, 193, 300

К

Кавкасідзе Олександр, свящ. 133, 136, 323

Каловій (Калов) Абрагам (Авраам) 34, 38, 42, 43, 55

Кальвін Жан 38, 52, 53, 54, 292, 308

Кальмет (Кальме) Августин (Огюст) 37, 40, 43, 56, 57, 59
 Кампгаузен А. 329
 Кампе Йоахим Генріх 35
 Кантемир Антіох 164
 Карташов А. В. 47, 307
 Каспарова Н. Н. 206, 318
 Кассіодор Сенатор 37, 49
 Кастелліон (Кастелліо) Себастьян 34, 42, 43
 Кауч Еміаль 263, 272, 300
 Кацнельсон Л. 51, 306
 Кейль Карл Фридрих 174, 192, 210, 217, 307, 330
 Келер Август 101, 106, 194, 278, 316
 Кіпріан (Керн), архім. 222, 307
 Кирило Александрійський 18
 Кітреус Давид 38
 Клермон-Танно Ш. 220
 Клірик Острозький 28
 Климент (Смолятич), митр. 29
 Климент Римський 195, 321
 Клоцій Пауль Тоссанус 43
 Ключарев Гр., свящ. 192, 307
 Кляйн Ф. 220, 231
 Кольдорф (?) Йоган Кануті 38
 Корсунський І. Н. 163, 308
 Крижанівський Григорій 123, 165, 166
 Красін Павло 125, 126, 127, 129, 133, 136, 300, 316
 Креднер К. 210, 329
 Крилов Леонід 130, 137, 299, 316
 Криловський А. С. 33, 160, 166, 320
 Кросс Ф. Л. 50, 54, 56, 330
 Ковальницький М. Г. 124, 130, 135, 307, 308
 Коойман В. Й. 54, 330
 Корольков І. П. 10, 83, 84, 85, 86, 87, 113, 114, 120, 127, 128, 130, 134, 135, 184, 290, 308
 Коццеус Йоган Йоахим 37
 Кротков Олександр 128, 129, 130, 131, 293, 324
 Куліш П. О. 177
 Курочкіна О. В. 206, 318

Л

Лагранж М. Ж., ієром. 267
 Ланге Йога́н Йоахим 41, 43, 110
 Лапід Корнелій (ван ден Штеен, Корнелій Корнеліссен) 37

Ласкевич А. 54, 308
 Лаут Ф. Й. 191, 198, 200, 223, 292
 Ле Бланк Тома (Фома) 37
 Левицький О. 25, 308
 Лей Едуард 39
 Леморе А. 231
 Леонардов Д. 48, 308
 Лескін Август 164
 Лівінгстоун Е. А. 50, 54, 56, 330
 Лімборх, Філіп ван 38
 Лінд В. 152, 199, 301
 Ліницький П. 168
 Ліхачов Д. С. 261
 Ліхачова Е. О. 54, 308
 Ліхачова О. П. 18
 Ліцерус (Лейзер) Полікарп 42
 Лопухін О. П. 9, 10, 48, 49, 54, 56, 57, 176, 177, 190, 225, 239, 265, 292, 305, 308, 317
 Лосев С. 188, 308
 Лотоцький О. Г. 308
 Луазі А. 267
 Лука з Тернополя 23
 Лукашик Р. 52, 329
 Лукіан Самосатський 108
 Льюїсден Йоган 34
 Лютер Мартін 29, 37, 52, 53, 54, 56, 62, 292, 308, 321

М

Маграт Алістер 54, 308
 Майоріс (Меєр) Георг 38
 Макарій (Глухарев), архім. 163, 238, 308
 Мак-Гуір (Мак-Гуайр) М. Р. П. 49, 51, 330
 Маккавейський М. К. 131, 135, 190, 191, 192, 202, 227, 230, 237, 309
 Максим Грек, прп. 19
 Максимович І. П. 84, 85, 87, 114, 181, 182, 238
 Максимович Олександр 84, 181
 Максимович Семен 44
 Мальованський Г. В., свящ. 188, 197, 198, 309
 Малінін Василь 165, 166
 Малишевський Іван 10, 83, 84, 87, 181, 309
 Мандельштам Л. Й. 238
 Маркіш С. 52, 309
 Маркович Йосип 33, 42

Мартирус Петро (Вермілі П'єтро
Мартіре або д'Ангієра П'єтро
Мартіре) 38
Марченко О. В. 68, 326
Матвеевський П., прот. 220, 309
Матушевич К., ієром. 77
Маяковський Яків 129, 130, 135, 299, 316
Мень Олександр, прот. 10, 200, 201, 202,
203, 204, 205, 208, 236, 309
Мерфі (Мьорфі) Ф. Кс. 49, 330
Мерсер Йоан (Мерсьє Жан?) 38
Меурсіус Йоан (Меурсіо Джованні?) 38
Міхаеліс Йоган Гейнріх 33, 40, 59, 71, 72,
109, 110
Мірчук І. 68, 109
Міхейкіна М. Е. 10
Мильников О. С. 310
Михаїл (Богданов), архім. 197, 295
Михаїл (Лузін), архім, єп. 10, 47, 86, 87,
90, 126, 164, 210, 299, 309, 310
Михаїл (Мудьогін), єп. 54, 310
Мишцин В. Н. 10, 310
Мойсей (Антипов), архім. 83
Молчанов Костянтин 123, 125, 126, 131,
133, 136
Морозов М. 199, 295
Муретов М. Д. 152, 295, 310
Мухін Михайло 127, 128, 129, 130, 131,
132, 134, 137, 202, 293, 310, 324
Мюллер Фрідріх Макс 248

Н

Назаревський А. А. 25, 310
Невоструєв К. І. 164, 211, 304
Негалецький Валентин 24, 25, 26, 35,
310
Нечуй-Левицький І. С. 177
Нікітін О. О. 124, 192, 227, 310
Нікодим (Ротов), єп., митр. 222, 310
Нікольський М. В. 10, 310
Нічик В. М. 69, 72, 73, 310
Новицький О. М. 165, 310

О

Оберлен К. А. 199, 323
Огієнко І. 24, 310
Окнов Павло 125, 128, 129, 134, 311
Оксіук М. Ф. 189, 204, 310
Олеарій Готфрід 38
Олелько Юрій Юрієвич, кн. слухцький 26

Олесницький Я. О. 6, 50, 81, 87, 93, 95, 97,
100, 102, 103, 114, 115, 124, 125, 126,
127, 128, 129, 130, 131, 134, 135, 136,
137, 139, 140, 143, 151, 153, 168, 170,
171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 182,
184, 185, 186, 190, 191, 192, 193, 198,
218, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229,
230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237,
238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245,
246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253,
254, 255, 256, 257, 258, 259, 264, 295,
298, 300, 302, 303, 304, 307, 309, 310,
311, 312, 319

Оппоков Олексій 132, 323
Орда Х. М. (єп. Іриней) 152, 198, 200,
201, 312, 313
Орехов Йосип 125, 129, 132, 138, 293,
324
Оріген 34, 37, 47, 48, 49, 67, 108
Орнатський Ф. 126, 131, 136, 313
Острозький Костянтин, кн. 12, 20

П

Павський Г. П., прот. 77, 85, 163, 181, 238
Паппус Йоан 38
Паніно Санктес (Сантес) 34
Пареус (Венглер) Давид 38
Пахальовська О. 75, 315
Пашенко Б. 49, 315
Певницький В. Ф. 184, 205, 315
Песоцький С. А. 125, 129, 132, 133, 136,
191, 193, 195, 196, 226, 227, 315, 318
Петрі Фліндерс У. М. 220
Петро (Могила), свт. 27, 29, 30, 35, 159,
161, 209, 302, 304
Петро Мстиславець 161
Петров М. І. 32, 33, 35, 36, 39, 40, 41, 47,
48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 57, 58, 59, 65,
69, 109, 110, 111, 159, 160, 166, 315,
329
Піа Ф. С. 220
Платон (Рождественський), ієром. 192,
193, 226, 229, 315
Подгорний Григорій 125, 127, 128, 316,
319
Покровський Ф. Я. 6, 81, 88, 95, 97, 100,
101, 102, 106, 115, 125, 126, 127, 128,
129, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138,
140, 146, 147, 175, 190, 191, 193, 194,
196, 198, 199, 226, 227, 230, 260, 262,

263, 264, 265, 266, 268, 270, 271, 278,
304, 315, 316, 317
Полікарп Смирнський 195, 321
Поливанов А. І. 164
Полудиганов Іван 128, 312, 318
Полянський Є. Я. 220, 317
Пономарьов Василь 123
Попов Василь 127, 322
Попов К. Д. 194, 195, 317
Попович Г. Г. 81, 88, 89, 97, 183, 192, 227,
317
Порфирій (Успенський), архім., еп. 6, 160,
165, 182, 183, 200, 218, 221, 222, 292,
307, 317
Поснов М. Е. 81, 89, 92, 93, 187, 188, 189,
190, 192, 195, 227, 230, 317, 320
Поспехов Д. І. 200, 317
Прессансе Эдмонд 208, 323
Прітс Йоган Георг 43, 63
Пул Метью 37, 43
Пулюй І. П. 177
Пфайфер Август 38
Пфлейдерер О. 199, 296

Р

Радлов Е. 48, 318
Рамбах Йоган Якоб 39, 43, 57, 58
Рейнезі (Рейнес) Гейнріх 39
Рейнект (?) Крістіан 33
Рейсс Едуард 155, 157, 217, 270
Ремезов Віталій 127, 128, 129, 130, 308,
319
Ренан Ернест 152, 155, 198, 199, 295, 312
Рибінський В. П. 6, 81, 87, 89, 91, 92,
93, 100, 101, 102, 124, 125, 126,
127, 128, 129, 130, 131, 132, 133,
135, 136, 140, 141, 142, 143, 144,
145, 146, 152, 175, 177, 183, 185,
186, 187, 188, 190, 191, 192, 193,
194, 196, 197, 199, 202, 224, 225,
226, 227, 229, 260, 262, 263, 266,
267, 268, 269, 270, 271, 272, 278,
301, 303, 304, 308, 312, 318, 319,
320
Родніков В. П. 187, 195, 318
Розенмюллер Георг 43
Рождественський І. 164
Романов А., прот. 152, 198, 208
Ромоло Роберто Франческо, кард. Бел-
ларміно 55

С

Савваїтов П. І. 47, 238, 320
Савинський Сергій 131, 132, 133, 136,
137, 294, 313, 320
Салманассар III 220
Сальмерон Алонсо (з Толедо) 37
Санкциус Каспарус (Санчес Гаспар або
Шоппе Каспар) 38
Саргон II 220
Сарцерій Еразм 38
Сем'янівський С., прот. 159
Сенахеріб 220
Сендерленд І. 152, 295
Сильвестр (Мальованський), архім., еп.
168, 228
Симеон Полоцький 161
Симмах 19, 241
Симон Йоан (Жан?) 41
Симон (Тодорський), архім., еп., архієп.
64, 66, 69, 71, 72, 73, 76, 110, 310, 328
Скабалланович М. М. 177, 187, 188, 189,
192, 202, 203, 227, 320
Скворцов К. І. 188, 194, 195, 200, 320,
321
Сковорода Григорій 29, 66, 67, 68, 69, 70,
71, 302, 309, 321, 325, 326, 328
Скорина Франциск 20, 22, 23, 24, 35, 52,
159, 161, 162, 298, 307
Скрябин М., прот. 188, 321
Случевський Іван 126, 310
Сльозка Михайло 161
Сміт Георг 198
Смирін М. М. 52, 321
Смирнов А. 220, 321
Смирнов Н. П., свящ. 81, 89, 183, 189,
193, 229, 321
Смотрицький Герасим 19, 20, 28
Соде́н Г. фон 153, 199, 301
Соловейчик І. І. 220, 321
Соловйов С. Ф. 76, 84, 114, 181
Соловйов Е. Ю. 54, 321
Сольський С. М. 6, 47, 81, 87, 91, 92, 100,
101, 102, 123, 125, 126, 127, 128, 129,
131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 151,
154, 155, 156, 184, 185, 187, 188, 189,
194, 198, 199, 201, 205, 206, 207, 208,
209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216,
217, 218, 250, 278, 294, 303, 321, 322,
323, 324, 325
Срезневський В. І. 164

Срезневський І. І. 164
 Соколов Нікіта 126, 130, 131, 136, 312
 Стеллецький М. С., свящ. 124, 190, 192,
 201, 227, 230, 325
 Степанова Н. С. 206, 318
 Стефан (Яворський), митр. 27, 29, 44, 63,
 65, 66, 306, 325
 Стокк Крістіан 41
 Строганов В. С., свящ. 10, 325
 Суловські З. 52, 329
 Суренгусій Віллем (Гільберм) 38

Т

Тернавіот С. І. 44
 Тертуліан 187, 188, 320
 Тітлінов Б. В. 65, 325
 Тішендорф Константин 183, 202, 220,
 221, 325
 Тимофій (Щербацький), митр. 27, 44
 Титов Ф. І., прот. 10, 27, 32, 33, 35, 41, 42,
 43, 44, 48, 52, 58, 59, 69, 74, 76, 77, 84,
 88, 111, 112, 113, 117, 124, 126, 130,
 134, 135, 136, 137, 159, 160, 165, 187,
 201, 205, 206, 212, 293, 298, 325
 Ткачук М. А. 7, 10, 304, 325
 Ткачук О. 29, 67, 325
 Толстой А. М. 144, 263, 277, 293, 294
 Тостадо (Тостато) Алонсо (Альфонсо) 38
 Тремонтан Кл. 55, 330
 Трістан Г. В. 152, 193, 197, 229
 Тримеллій (Тремеллій) Емануель 34, 63
 Троїцький І. Г. 184, 300, 325, 326
 Тяпинський Василь 24, 25, 26, 35, 308

У

Уколова В. І. 49, 326
 Ульяновський В. І. 18, 20, 21, 22, 23, 25,
 26, 28, 29, 48, 50, 326
 Уоррен Ч. 220
 Ушкалов А. В. 68, 326

Ф

Фаворов Н. А. 83
 Фаррар Ф. В. 208, 324
 Фатке В. 155, 267
 Федоров Іван 19, 20, 21, 26, 35, 159, 161,
 162, 307
 Феодор Мопсуестійський 48
 Феодорит Кирський 18, 37, 48, 301, 318
 Феодотіон 19

Феокист (Мочульський), архієп. 73, 74,
 326
 Феофан (Авсенев), архім. 83
 Феофан (Говоров), єп. 163, 170, 326
 Феофан (Прокопович), архієп. 32, 58, 59,
 63, 64, 65, 66, 72, 75, 110, 326, 328
 Феофілакт Болгарський, блж. 18, 37, 49,
 50
 Феофілакт (Лопатинський), єп. 111
 Філарет (Амфітеатров), митр. 163
 Філарет (Гумилевський), свт. 50, 163, 189,
 326
 Філарет (Дроздов), свт. 163, 238, 308, 326
 Філарет (Філаретов), архім., єп. 10, 83, 85,
 86, 87, 113, 114, 120, 185, 290, 308,
 327
 Філон Александрійський 60, 67, 193, 229,
 321
 Фома Аквінський 61
 Фоменко К., прот. 191, 226, 327
 Фонкич Б. А. 222, 327
 Франц (Франк) Вольфганг 39, 43, 63
 Франке Август Герман 38, 39, 63, 71, 72,
 110
 Фрідліб Філіп Гейнріх 39, 43
 Фріз Я. Ф. 267
 Фюрст Юл. 210, 329

Х

Ханнекен Мено 38
 Хвольсон Д. А. 238
 Хіменес Ф., кардинал 34
 Хоменко І. 177
 Хорват Георг 38
 Хупотський П. 47, 327

Ц

Царевський А. С. 81, 87, 100, 115, 152,
 185, 186, 188, 197, 327
 Цейссенс Філіп Крістоф 39

Ч

Чамберлен Г. С. 152, 295
 Чепіга І. П. 24, 328
 Червяковський П. А. 65, 328
 Чернухін Є. К. 223, 328
 Чехович (Чеховиц) Мартін 22, 25
 Чижевський Д. І. 68, 72, 328
 Чистович І. А. 169, 182, 238, 328
 Чистякова А. С. 206, 318

Ш

Шенкель Даніель 152, 198, 312
Шинкарук В. І. 69, 328
Шичалін Ю. А. 54, 328
Шлейермахер Ф. 155, 156
Шмідт Йоган 38
Шмідт Себастьян 38
Штраус Д. 57, 152, 154, 198, 201

Щ

Щоголев Н. І. 87, 184, 188, 191, 328
Щепкін В. М. 164

Щиревський Г. 83
Щукін Василь 72, 328

Ю

Юнгеро́в П. А. 47, 328
Юні́лій Африка́нський 188, 319
Юревич Димитрій, дияк. 10, 176, 305

Я

Ягич І. В. 164
Яків (Блоницький), ієром. 73, 114
Якобі Йоган 39
Ястребов М. Ф. 165, 183, 196, 328, 329

Предметний покажчик

А

Автентичність, автентичний 35, 103, 163, 167, 177, 234, 237, 241, 187

у т. ч.:

- археологічного та історичного джерела 231, 232, 234, 265
- біблійного тексту 127, 132, 157, 237, 141, 270, 274, 287
- мовна 233

Академії духовні православні Російської імперії 10, 11, 71, 82, 99, 102, 103, 117, 120, 123, 170, 172–175, 176, 177, 210, 237, 264, 285, 287, 289, 308

Алегорія (біблійна), алегоризм, алегоричний 48, 49, 52, 53, 56, 60, 67, 68, 277

Алітерація в Біблії 255, 256

«Альдинська Біблія» 19

«Алфавіт духовний» 28

Аналогії біблійні 29, 62, 70, 233

Ангелологія біблійна 70, 124, 126, 188, 189, 298, 299, 329

Англійський (і) 34, 36, 51, 54, 60, 144, 152, 193, 197, 220, 266, 299

Аномінація 256

Антиклерикалізм, антиклерикальний 264

Антисемітизм 274

Антитеза, антитетичний 256

Антитринітарії 22

Античність (доба), античний 49, 57, 67, 68, 69, 105, 108, 112, 116, 247, 326

Антропологія біблійна 134, 188, 232

Антропоморфізми в Біблії 244

Апокаліпсис (книга біблійна) 37, 38, 47, 49, 91–93, 152, 164, 190, 198, 199, 201, 208, 295, 306, 323

Апокрифи біблійні 22, 37, 47, 192, 194, 195, 200, 279

Апологет, апологетика, апологетичний 6, 11, 13, 81, 83, 92, 99, 104, 105, 106,

126, 132, 137, 138, 140, 143–147, 152, 153, 156–158, 187, 189, 198, 207, 209, 213–215, 230, 236, 257, 260, 262–266, 268, 270, 271–274, 276, 277, 280–282, 285, 286, 288–290, 304, 312

Апостол, апостольський 29, 30, 38, 49, 50, 64, 70, 71, 74, 92, 93, 98, 100, 101, 104, 122–124, 127, 131, 133, 137, 152, 161, 164, 186–190, 194, 195, 200–204, 207–209, 212, 263, 279, 280, 294–296, 299, 306, 308, 317, 320, 322–324, 326, 329

Апостол (священно-богослужбова книга) 17, 19, 22, 24, 26, 27, 35, 36, 42, 43, 160, 161, 162

Апракос (див. також: Читання євангельські недільні та святкові) 39, 44, 58, 61

Арабський 34, 109, 252

Архангельське Євангеліє 164

Археографія, археографічний 27, 28, 33, 298, 318, 328

Археологія, археологічний 9, 24, 95, 97, 98, 114, 129, 135, 154, 159, 160, 161, 166, 191–193, 197, 200, 202, 215, 219–221, 223–225, 227, 231, 232, 234–239, 270, 271, 282, 286, 287, 301, 309, 320, 326

Археологія біблійна (наука) 6, 12, 13, 61, 84, 85, 87–89, 93, 95, 97, 98, 102, 113–115, 177, 118, 122, 129, 152, 158, 159, 165, 173, 174, 190–192, 197, 199, 200, 202, 218–220, 222–227, 229–232, 236, 237, 248, 286, 287, 301, 303, 306, 307, 312

Археологія стародавнього світу 61, 97, 98, 130, 190

Археологія церковна 230, 301

Архієрей, архієрейський 27, 29, 42–44, 161

Ассирійський, ассириологія 105, 157, 193, 202, 220, 227, 305, 315, 321

Б

Бароко, бароковий 11, 28, 45, 62, 66, 68–71

Бельгійський (і) 35

«Бесіди» 18, 31, 37, 43, 47, 48, 61

Берестейська Біблія 22

Бібліїстика, біблійна наука 9–11, 55, 57, 98, 99, 104, 122, 124, 139–141, 153, 154, 158, 162, 167, 168, 184–186, 199, 200, 202, 208, 209, 212, 218, 221, 225, 231, 260

у т. ч.:

- вітчизняна 9, 10, 17, 124, 177, 181, 203, 210, 222, 225, 291, 301, 302
- православна 5, 6, 9–11, 15, 81, 99, 101, 140, 151, 179, 200, 204, 205, 215, 230, 291
- європейська, західноєвропейська 5, 11–13, 30, 45, 62, 71, 75, 81, 86, 132, 151, 153–155, 159, 172, 198, 210, 213, 214, 225, 229, 260, 263, 264, 285, 288, 302, 303
- російська 81, 176, 198, 229
- духовно-академічна 13, 15, 44, 75, 101, 151, 153, 158, 179, 204–206, 209, 215, 230, 281, 285

Біблієзнавство 9, 10, 17, 19, 22, 29, 47, 50, 52, 54, 61, 178, 210, 301

Біблійні компіляції — див.: Компіляції біблійні

«Біблія Руска» 22–24, 26, 35, 52, 159, 161

Біблія 5, 6, 18, 20, 22, 31, 35, 42, 60, 64, 67, 68, 104, 139, 142, 143, 145, 194, 211, 262, 275, 277, 302, 303

у т. ч.:

- як сакральний текст 17, 27, 30, 43, 45, 46, 67, 108, 242, 243, 256, 266, 274
- як літературний феномен 17, 29, 41, 46, 49, 54, 142, 154, 173, 202, 215, 216, 221, 236, 247, 249, 250, 257–259, 266, 271, 287, 288

Біблії видання 19–28, 31, 33–36, 40, 42, 43–45, 47, 50–52, 55, 56, 58, 59, 61, 63, 69, 70, 73, 85, 86, 90, 104, 109, 159–

162, 164, 165, 167, 170, 176, 183, 184, 202, 221, 238

Біблійна археологія (наука) — див.: Археологія біблійна

Біблійна археологія (бібліологічна дисципліна, викл. в КДА) 12, 13, 84, 85, 87–89, 93, 95, 97, 102, 113–115, 117, 118

Біблійна екзегеза — див.: Екзегеза біблійна

Біблійне богослів'я — див.: Богослів'я біблійне

Біблійна історія (бібліологічна дисципліна, викл. в КДА) 40, 85, 87, 88, 93, 95, 97, 98, 104–106, 115, 117, 121, 122, 126, 146, 191, 261, 262

Біблійна текстологія — див.: Текстологія (текстуальна критика) біблійна

Біблійні кодекси — див.: Кодекси біблійні

Біблійні мови — див.: Мови біблійні

Біблійні товариства — див.: Товариства біблійні

Бібліотека (бібліотечні фонди) КА, КДА 11, 32, 34–36, 40–42, 44, 47, 57, 59, 98, 109, 151, 154–156, 159–161, 165, 185, 187, 188, 196, 197

Бібліологія, бібліологічний 5, 12, 73, 75, 76, 81, 82, 84, 85, 87, 90, 92–94, 96, 98, 99, 101, 103–107, 113, 114, 119–124, 126, 139, 140, 147, 151, 153, 154, 156–158, 175, 181, 185, 187–189, 200–204, 205, 207–218, 230, 236–238, 248, 250, 258, 261, 263, 267, 272, 280, 281, 284, 286, 287, 289–291, 301, 303–306, 317, 321

Білінгви біблійні 35, 42, 51, 52, 109, 161, 164

Благодать 29

Бог (Господь) в Біблії 20, 26, 28, 32, 60, 61, 66–68, 70, 71, 84, 188, 189, 191, 197, 202, 208, 226, 243, 244, 245, 259, 268, 273–277, 294–297, 299, 309, 320–323

Богослів'я, богословствування 6, 9–12, 17, 19, 20, 24, 27, 28, 30, 31, 33–36, 39, 42–47, 50, 52–55, 58, 60, 62, 65–68, 70–72, 74–77, 81–85, 88–90, 93, 98–101, 105–107, 109, 111–113, 115, 116, 119–123, 125–132, 135–137, 139, 141,

- 145–147, 151–155, 162, 165, 166, 168, 176, 177, 181, 189, 190, 194–199, 201, 204, 206–209, 211, 212, 215, 220, 224, 226, 237, 247–250, 253, 259–261, 263, 264, 269, 270, 275, 276, 278, 280–286, 288–292, 299, 301, 303, 306–310, 312, 316, 320, 324, 328
- у т. ч.:
- святоотцівське (патристичне) 17, 28, 48, 49
 - православне 9, 12, 13, 17, 28, 29, 49, 56, 82, 86, 155, 167, 176, 181, 214, 225, 226, 250, 263, 281, 317
 - духовно-академічне 12, 51, 99, 285
 - католицьке 29, 56, 63, 84
 - протестантське 29, 53, 55, 57, 61, 63, 84, 183, 274, 310, 328
 - європейське 28, 51, 63, 263, 266
 - біблійне 98, 119, 176, 177, 187–189, 204, 209, 236, 265, 276, 288
- Богослужбові читання — див.: Читання богослужбові
- Богослужіння, богослужбовий (див. також: Літургія, літургійний) 17, 19, 23, 25, 27, 29, 30, 33, 35, 36, 39, 43–45, 49, 58, 61, 97, 124, 159, 174, 192, 1127, 242, 261, 287, 289, 310
- Богоявлення (Теофанія) 189, 208, 244, 295, 322
- Братства (церковні), братський 26, 27, 44
- у т. ч.:
- Віленське Святого Духа 161
 - Львівське Ставропігійне 160, 161
 - Київське Богоявленське 111
- Буддизм 158
- Буквалізм, буквалістський 48, 52, 53, 55, 61, 67, 246, 273
- Буття (книга біблійна) 37, 38, 47, 112, 182, 220, 269
- Бучацьке Євангеліє 21
- В**
- Вавилон, вавилонський 95, 98, 122, 127, 128, 134, 136, 137, 152, 186, 193, 197, 220, 225, 227, 229, 263, 268–271, 315, 317, 319
- Веди (зіставлення з Біблією) 275
- Вербалізм 32, 53
- Відзиви викладацькі на твори з біблеїстики 120, 121–138, 146, 165, 174, 201, 208, 264, 284, 290, 293, 294, 298–300, 305, 307, 308, 311–313, 315, 316, 318, 319, 322–324, 329
- Візантія, візантійський (і) 18, 28, 40
- Віра, вірування, вірувати 8, 19, 20, 22, 25, 28, 35, 48, 53, 62, 66, 70, 71, 101, 103, 105, 106, 126, 138, 145, 170, 171, 173, 240, 241, 243, 267–269, 273, 276, 277
- Віровчення християнське 126, 144, 156, 213, 214, 275
- Видання Біблії
- у т. ч.:
- давньоєврейські 33, 34, 51, 69, 238
 - багатомовні 34, 40, 42, 52, 109, 164
 - латинські 34, 42, 51, 52, 56, 70
 - грецькі 20, 33, 34, 42, 52, 69, 183, 202, 221
 - англійські 36
 - бельгійські 35
 - голландські 36, 42
 - французькі 35, 36, 42
 - німецькі 35, 36, 42
 - польські 35, 42
 - швейцарські 34, 51, 143
 - слов'янські, церковнослов'янські 19, 22–24, 26, 35, 36, 73, 159–162, 164, 165, 167, 184
 - чеські (богемські) 35, 51
 - Санкт-Петербурзькі 36, 159, 162
 - московські 36, 159, 161, 162
 - київські 29, 36, 159, 161, 162
 - італійські 36
- Викладання Біблії
- у т. ч.:
- академічне 9, 11–13, 45, 58, 59, 73, 74, 76, 77, 81–88, 90–95, 97, 99, 100, 102–107, 116, 120, 129, 174, 175, 177, 181, 185, 186, 189, 190, 194, 205–207, 211–213, 237, 248, 260–262, 272, 284, 286, 287, 291, 303, 304
 - богословське, апологетичне 23, 42, 107, 116, 140, 153, 189, 194, 202, 272, 275, 288, 289

- популярне 12, 23, 107, 139, 140, 141, 145, 171, 194
- університетське 9
- шкільне 105, 146, 281, 289, 290
- Вихід (книга біблійна) 38, 54, 191, 200, 223, 238, 292
- Виховання в Біблії 192, 227
- Вокалізація 251
- Волинське Євангеліє 24
- Впливи на біблійну культуру та релігію:
 - асиро-вавилонські 193, 227, 271
 - давньоіранські 193, 227
 - іншопольські 233, 271
- Вульгата 18, 20, 22, 34, 36, 42, 51, 52, 54, 56, 64, 70, 108, 172, 184

Г

- Галицьке Євангеліє 21
- Гаскала (секуляр. рух в єврействі) 264
- Географія 59, 63, 69, 71, 72, 76, 77, 85, 87, 110, 112, 114, 118, 172, 173, 181, 223, 236, 237, 248, 310
- Гейрейський (і) — див.: Давньоєврейський (і)
- Гекзапла (Гекзапли) 34, 47, 108
- Геннадіївська Біблія, Геннадіївський список Біблії 18, 19, 20, 162
- Географія біблійна 41, 56, 57, 102, 129, 173, 191, 223, 224
- Герменевтика, герменевтичний 10, 28, 29, 31, 32, 34, 39, 40, 42, 43–47, 49–53, 58, 60–63, 67, 68, 73–77, 83, 84, 101, 113, 124, 138, 168–170, 172, 177, 198, 230, 234, 335, 236, 240, 249, 257, 260, 280, 282–284, 287, 288, 291, 298, 325
- «Гомілії» 18
- Гомілетика, гомілетичний 29, 39, 44, 49, 53, 57, 58, 62, 90, 291
- Граматика, граматичний 40, 41, 56, 58, 76, 84, 93, 95, 97, 109–112, 156, 164, 181, 184, 242, 244, 248, 253, 255–257, 267, 300
- Греко-латинський 34, 42, 52, 109, 251
- Грецький (еллінський), елліністичний 19, 20, 24, 27, 33–37, 41, 42, 49, 52, 67–70, 72, 73, 102, 104, 105, 108–117, 119, 144, 152, 160, 161, 164–166, 169, 172, 182, 183, 190, 193, 202, 219, 221, 222, 229, 241, 245, 251, 282
- Громадське (суспільне) життя в Біблії 95, 97, 190, 192, 201, 219, 227, 229

Д

- Давньоєврейська мова (бібліологічна дисципліна, викл. в КДА) 12, 72, 76, 84, 85, 87–89, 93, 95, 97, 102, 107, 110–118, 175, 182, 184, 287
- Давньоєврейський (і), гейрейський (і), єврейський (і) 12, 33, 34, 36, 40, 41, 51, 54, 56, 72, 73, 76, 84, 85, 93, 95, 102, 108–114, 116, 132, 169, 182, 173, 182, 184, 193, 219, 220, 223, 229, 231, 236, 238, 239, 242, 243, 245, 247–251, 254–256, 258, 259, 264, 270, 271, 274, 280, 287, 288
- «Девтерономісти» 270
- Деїзм, деїстичний 266, 276, 277
- Декалог 38, 239
- Державні відносини в Біблії 95, 97, 227, 229
- Діалектика, діалектичний 155
- Діяння свв. апостолів (книга біблійна) 39, 40, 50, 92, 93, 101, 104, 152, 187, 189, 191, 194, 195, 201, 208, 212, 263, 279, 294, 296, 323
- Дидактика, дидактичний 5, 30, 31, 40, 44, 46, 58, 59, 63, 82, 99, 100, 101, 106, 119, 120, 140–142, 147, 153, 181, 194, 207, 208, 210, 213, 219, 248, 259, 261–265, 271, 282–284, 289, 290
- Дисертації докторські з біблеїстики в КДА 86, 168, 186, 189, 200, 203, 209, 290, 291
- Дисертації магістерські з біблеїстики в КДА 72, 123, 124, 126, 139, 186, 201–203, 208, 284, 290, 291, 298
- Дисципліни біблієзнавчі (бібліологічні) в КДА 12, 13, 45, 73, 81, 82, 85, 92–94, 99, 107, 118, 119, 121, 124, 139, 181, 189, 211, 212, 230, 261, 284, 286, 289
- «Дитяча Біблія» 141, 143
- Добрилове Євангеліє 21
- Догмати, догматика, догматичний 46, 52, 53, 70, 83, 101, 105, 126, 144, 145, 156, 158, 163, 216–218, 236, 239, 242–245, 247, 248, 250, 251, 257, 265, 283, 285–288, 327
- Досвід релігійний 53, 56, 64
- Друки біблійні 19, 20, 25, 27, 28, 36, 43, 48, 52, 55, 58, 62, 159, 161, 162, 164, 167, 219

Духовенство (ієрархія) 38, 42, 43, 59, 63, 82, 161, 194, 208

Духовна освіта — див: Освіта духовна

Духовно-академічна біблієстика — див.:
Біблієстика духовно-академічна

Е

Екзегеза біблійна, екзегетичний 11, 12, 20, 21, 32, 34, 36, 38, 39, 42–51, 56–62, 66, 71, 73, 74, 77, 84, 86, 90–92, 98, 100, 103, 109, 110, 113, 114, 116, 122, 126, 130, 134, 135, 137, 138, 151, 156, 158, 174, 177, 181, 182, 185–188, 194, 195, 197, 198, 201–203, 207, 209–213, 217, 219, 226, 239, 248, 250, 258, 259, 280, 282, 283, 286, 289–299, 317, 320, 321, 324

у т. ч.:

- православна (церковна) 64, 114, 146, 152, 189, 190, 229, 250, 282, 283
- святоотцівська (патристична) 45–48, 50, 60, 64, 68, 171, 182, 186, 187
- символічна 53, 60, 61, 66, 67, 71
- «перефігуральна» 68
- іудейська 46, 244
- іудаїстична 46, 244
- протестантська 32, 45, 46, 53, 55, 111, 153, 187, 189, 199, 283
- гомілетична 39, 44, 48, 49, 53, 57, 58, 62, 210
- практично-моральна 90, 210

Екклесіаст (книга біблійна) 86, 182, 185, 327

Економічне (господарське) життя в Біблії 95, 190, 192, 201, 227, 229, 255

Еллінський, елліністичний — див.: Грецький

«Елогісти» 270

Естер (книга біблійна) 165, 182, 238, 239

Етика, етичний 142, 244–246, 264, 273, 278

Етимологія, етимологічний 93, 97, 235, 242, 250

Етнос, етнічний 245

Є

Євангеліє (я), євангельський 19, 23, 25–27, 34, 35, 37–39, 42–44, 48, 49, 57, 58, 85,

91–93, 98, 109, 112, 122, 144, 152, 155, 157, 160, 161, 164, 186, 188, 195, 277–280, 308

у т. ч.:

- Четвероєвангеліє (Тетраєвангеліє) 36, 91, 92, 104
- Учительне (і) 17, 18, 26, 29
- Тлумачне (і) 17
- Службове (і) 17, 26, 44
- напрестольне (і) 26
- рукописне (і) 28, 123, 161, 165

Євангеліє Петра Мстиславця 1575 р. 161

Єгипет, єгипетський 68, 95, 181, 183, 190, 191, 220, 221, 224, 287, 331

Єгиптологія 105, 157, 200, 223

Єдність Писання і Передання 66, 70, 283

Єдність (зв'язок) Старого і Нового Завіту 47, 53, 61, 274, 275

Єдність біблійного тексту і контексту 40, 41, 47, 102, 114, 129–132, 167, 172, 173, 190, 191, 193, 195, 213, 219, 227, 229, 235, 244–248, 255, 270, 275, 280, 283

З

Закон (категорія біблійного богослів'я) 29, 64, 107, 147, 188, 226, 239, 256, 266, 292, 293

Закон Мойсєїв (найменування П'ятикнижжя або Біблії в цілому) — 107, 126–128, 130, 131, 134–136, 188, 193, 196, 199, 239, 246, 256, 263, 265–268, 270, 271, 278, 292, 293, 300, 301, 308, 312, 315

Зенд-Авеста (зіставлення з Біблією) 275

І

Ідеологія, ідеологічний 9, 75, 82, 103, 108, 110, 117, 139, 145, 147, 168, 170, 171, 173, 184, 198, 207, 212, 213, 230, 231, 237, 239–243, 245–247, 261, 262, 264, 268, 278, 280, 286–288, 302, 303

Ієратизація, ієратизований 240, 247

Індиферентизм релігійний 143, 144, 145

Індоевропейці, індоевропейський 115, 255

- Інституція, інституційний 77, 201, 246, 262, 269, 270, 281
 — інституційні документи КДА 9, 12, 121, 290
- Інтелігент, інтелігентський 42, 59, 140, 144
- Інтерполяції в Біблії 132, 247, 270
- Інтерпретація біблійного тексту 11, 17, 31, 32, 36, 39, 43, 46, 53, 57, 60, 69, 75, 159, 246, 302
 — історична (історико-критична), наукова 33, 53, 59, 68, 142, 144, 236, 283, 288
 — апологетична 32, 33, 44, 45, 53, 57, 60–62, 68, 236, 282, 283, 288
- Інтерпретація як наукова проблема 17, 31, 32, 36, 46, 53, 59, 60, 61, 67, 68, 75, 125, 231, 235, 282, 288
- Ісагогіка біблійна (бібліологічна дисципліна), ісагогічний 6, 13, 36, 39, 45, 48, 49, 50, 57, 92, 93, 98, 99, 101, 103, 106, 122, 129, 130, 138, 143, 151, 172, 174, 175, 177, 184–187, 195, 197, 201–203, 211–214, 216, 217, 219, 265, 283, 286, 289, 303
- у т. ч.:
 — православна 6, 172, 186, 205, 215, 225, 283
 — «нова» 215
 — традиційна, «стара» 181, 186, 187, 198, 199, 226
- Історія, історичний, історизм 5–7, 9, 11, 12, 17, 31, 32, 36, 39, 40, 45, 46–49, 53, 56, 57, 59, 61, 62, 69, 70, 75, 81, 82, 84–86, 98, 102, 106–198, 112, 114, 118, 119, 125, 129, 135, 141, 142, 145, 146, 153–157, 162, 163, 167, 168, 172, 173, 176, 177, 182, 184, 186, 187, 190, 195, 196, 201, 202, 204, 205, 207, 209, 213–216, 219, 225, 227, 229, 230–233, 235, 236, 238–242, 245, 247, 249, 251–256, 258, 259, 261, 262, 265–268, 270–275, 277–280, 282–284, 286–289, 291, 309, 327
- Історія біблійна (розділ біблієстики) 6, 13, 39, 40, 95, 97, 105, 107, 121, 122, 125, 129, 143, 146, 176, 188, 190, 193, 194, 199, 219, 224, 227, 231, 235, 260, 261, 262, 264–267, 269, 271, 272, 278, 286–289, 304
- Історія біблійна (бібліологічний предмет в КДА) 12, 13, 85, 87, 88, 93, 95, 97, 104, 105, 107, 115, 117, 190, 191, 289
- Історія біблієзнавчих (бібліологічних) досліджень 8–12, 17, 32, 46, 85, 86, 90–92, 101, 106, 116, 123, 151, 185, 209–211, 213, 214, 216–218, 221, 237, 248, 250, 252, 258, 284, 285, 291, 301, 303
- Історія біблійної екзегетики 42, 43, 187, 216, 217
- Історія стародавнього (давнього) Ізраїлю (давніх іудеїв), старозавітна історія 95, 97, 98, 122, 127, 173, 190, 191, 193, 225, 226, 229, 267, 270, 271, 275
- Історія Стародавнього (Давнього) світу 97, 98, 130, 190, 191, 201, 226, 229, 231
- Історія Стародавнього (Давнього) Сходу 106, 143, 191, 193, 200, 203, 225, 227
- Історія священна (Священна історія) 40, 59, 62, 76, 92, 191, 226, 261, 265, 274, 275
- Історія релігійна, історико-релігійний 7, 127, 153, 154, 186, 190, 193, 201, 215, 231, 262, 265, 267, 270, 271, 276, 289
- Історія церковна, церковно-історичний 11, 18, 20–23, 25, 26, 28, 29, 40, 48, 50, 58, 60, 83, 93, 95, 118, 121, 122, 155, 156, 200–202, 239, 261, 280, 289, 326
- Іудейство, іудейський (і) 46, 60, 67, 95, 98, 122, 124, 240, 241, 243–246, 271, 276
- Іудаїзм, іудаїстський 46, 192, 239–243, 246, 247, 264, 280, 288
- Іудаїка 194

Й

Йова книга біблійна 37, 38, 86, 185, 327

К

Казанська духовна академія 117

Кам'янець-Стромилівське Євангеліє 161, 166

Канон біблійний (канон Святого Письма) 47–49, 56, 70, 86, 90–92, 100, 103, 123,

- 125, 126, 131, 133, 136, 208, 216, 218, 266, 270, 282, 322, 323
- Канонічні книги біблійні 23, 37, 85, 86, 101, 194, 195, 218, 270, 286
- Кассієв Псалтир 222
- Катени 31, 32, 37, 50, 60, 61
- Катехизис, катехетичний 29, 30, 35, 58, 59, 159, 301
- Католицтво, католицький 22, 24, 28, 29, 34, 39, 43, 46, 52–54, 56, 57, 60, 63, 65, 66, 70, 86, 267, 283
- Київська (Киево-Могилянська) академія 5, 7, 27, 30–33, 36, 39, 44–48, 50–52, 54–60, 66, 67, 69, 72–77, 81, 83, 84, 87, 109–112, 159, 282, 298, 302, 304, 307, 309, 315, 325, 328
- Киево-Могилянська колегія 63, 65
- Київська духовна академія 5–13, 31–33, 35, 69, 72, 77, 81–90, 92, 102, 105, 107, 113–120, 135, 137, 139, 144, 146, 149, 158–161, 165–168, 170, 174–177, 181–183, 187, 190, 191, 194, 199, 200–202, 204–207, 209, 218, 219, 222–226, 229, 236–239, 248, 258, 260–263, 265, 278, 282–284, 290, 291, 293, 295, 298–300, 302–305, 308, 309, 311, 313–318, 320, 322, 324–326, 328
- Київська духовно-академічна бібліотека 5, 6, 9, 10, 11, 13, 15, 32, 44, 45, 120, 139, 168, 179, 193, 195, 196, 204, 205, 227, 248, 259, 262, 263, 271, 281, 285, 288, 290, 291
- Київська академічна філософія 10
- Київська митрополія 161, 209
- Київська Русь, Давня Русь, давньоруський 18, 20, 166, 167, 211, 261, 321, 327
- Кирило-мефодіївська традиція 108, 163
- Книгодрукування 62
- Книжність
- біблійна 5, 11, 30, 32, 34, 36, 41, 43, 45, 51, 59, 59, 82, 159, 162, 166, 167, 184, 302
 - біблістична 5, 30, 32, 36, 45, 59, 61, 69, 159, 160, 302
 - староукраїнська 29
- Книжники
- грецькі 19
 - давньоруські 18, 29, 261, 321
 - давньоєврейські (іудейські) 182, 190, 237, 241, 243, 244, 246, 247, 311
 - староукраїнські 28, 29
 - Кодекси біблійні
 - Синайський 331, 317
 - Єфремів 220
 - Ватиканський 221
- Козацтво, козацький 25, 27, 44
- Коментарі біблійні 9, 17–19, 24, 31, 36–39, 42–50, 52, 54–58, 60, 61, 63, 74, 76, 106, 138, 143, 146, 164, 171–174, 181–183, 187, 188, 190, 226, 239, 248, 283
- Коментовані Біблії — див.: Тлумачна Біблія
- Конкордизм біблійний 196, 231
- Консерватизм, консервативний 29, 70, 141, 147, 156, 174, 187, 226, 264
- Консонантність, консонантний 41, 50, 69, 132, 183, 261
- Компаративістика, компаративний (порівняльний) 7, 40, 49, 109, 130, 164, 192–194, 197, 199, 200, 227, 229, 235, 253, 270, 276, 289
- Компіляції біблійні 40, 50, 69
- Контекст:
- біблійний 40, 47, 131, 244, 245, 280
 - богословський 29, 59, 75, 245, 260, 282, 283
 - духовний 30, 99, 119, 141, 219, 243, 247, 262
 - європейський 17, 21, 30, 43, 45, 59, 69, 75, 108, 149, 159, 167, 230, 248, 302, 304
 - історичний 11, 41, 102, 107, 172, 173, 184, 190, 191, 193, 225, 226, 262
 - культурний 17, 21, 34, 45, 46, 51, 59, 75, 102, 114, 117, 119, 141, 162, 172, 173, 175, 190, 193, 219, 230, 242, 243, 283, 290
 - мовно-культурний 30, 31, 167
 - мовно-поетичний 248
 - конфесійний 5, 46, 107, 242, 245, 246, 290
 - літературний 29, 129, 255
 - культурно-історичний, історико-культурний 5, 41, 129, 193, 219, 227, 229, 230, 248, 282

- культурно-релігійний 230, 235, 246
- ідейний, ідеологічний 11, 12, 114, 117, 140, 147, 175, 212, 230, 237, 242, 262, 268, 287
- інтелектуальний 30, 99, 119, 145, 147, 213, 230, 237, 248, 262, 287
- інтерпретативний 31, 46, 61, 62, 282, 283
- методологічний 11, 12, 132, 175, 183, 184, 196, 212, 220, 236, 268, 283, 286
- політичний 220, 242, 243, 262, 286
- соціокультурний 247, 262, 290
- Контрреформація 18, 34, 51, 55, 63, 66, 70
- Конфесія, конфесійний 5, 25, 31, 33, 36, 38, 45–47, 52, 54, 55, 60–63, 70, 75, 77, 99, 100, 107, 108, 141, 162, 184, 194, 219, 239, 240, 272, 282–285, 302, 303
- Конфесіоналізм 53
- Конференція академічна КДА 165
- Концептуальний 13, 60, 99, 101, 107, 207, 211–213, 218, 237, 248, 260, 272, 286, 289
- Коран (зіставлення з Біблією) 275
- Коректури (в біблійному тексті) 182, 237, 240–247, 311
- Космогонія
 - біблійна 245
 - вавилонська 269
 - еллінська 245
- Крехівський Апостол 24, 35, 162
- Критика Біблії 6, 11, 12, 32, 37, 40, 47, 56, 59, 66, 68, 77, 86, 90, 100, 104, 135, 151, 158, 196, 215, 226, 246, 250, 284, 288, 292, 295, 297, 299, 300, 303–305, 307, 317, 320, 324
- у т. ч.:
 - історична 6, 13, 33, 39, 47, 54, 55, 57, 59, 62, 90–92, 105, 146, 155, 156, 190, 191, 195, 197–199, 203, 214, 229, 234, 239, 242, 260–262, 266, 268, 271, 272, 282, 286–289, 304, 328
 - історико-культурна 41, 53, 167, 254
 - канону критика 48, 123, 126, 131, 133, 278, 323
 - літературна 6, 13, 49, 54, 56, 57, 154, 167, 173, 203, 234, 236, 247–249, 251, 257, 259, 271, 282, 286, 288, 303
 - ліберальна 53, 141, 234
 - наукова 36, 61, 62, 76, 77, 99, 100, 134, 142, 147, 155, 165, 185, 194, 218, 250, 259, 279, 284, 285
 - «негативна» 47, 91, 92, 97, 100, 105, 132, 133, 143, 146, 153, 155, 156, 158, 185, 196, 198, 199, 215–218, 248, 261, 263, 265–267, 269, 270, 274, 275, 279, 285, 286, 288
 - раціоналістична 60, 105, 132, 133, 142, 143, 146, 152, 154, 158, 187, 190, 195, 196, 198, 219, 230, 234, 240, 248, 261, 263, 265–267, 269, 270, 274, 275, 279, 285, 286, 288
 - текстуральна — див.: Текстологія біблійна
 - «низька» 248
 - «висока» 248
 - філологічна
- Критерії оцінок якості бібліологічного дослідження 5, 86, 98, 106, 119, 124, 126, 130, 135, 138, 139, 146, 231–235, 251, 254, 279, 304
- Критичні видання Біблії 164, 165, 193, 202, 221
- Ктиторовство, ктиторовський 27, 44
- Культура:
 - академічна 10, 11, 13, 75, 108, 109, 236
 - антична, елліністична 18, 49, 67, 193, 305
 - барокова 62, 69, 70, 71
 - біблійна 75, 98, 122, 129, 177, 190, 192–194, 219, 225, 229, 230, 235, 247, 248, 251, 286, 287, 291
 - богословська, релігійна 50, 62, 63, 162, 177, 204, 281, 290, 291
 - вітчизняна (київська, українська) 23, 25, 26, 29, 30, 48, 50, 68, 71, 75, 109, 160, 167, 209, 290, 302, 307, 309, 315
 - греко-латинська 251
 - дослідницька 7

- духовна 23, 68, 139
 - європейська 17, 46, 62, 63, 141, 164, 305
 - новочасна 34, 51
 - православна 11, 13, 25, 26, 29, 162, 163, 209, 281, 283, 285, 290
 - середньовічна 49, 326
 - слов'янська 19, 21, 162
 - стародавнього світу 106, 193, 225, 227, 233, 268, 271
- Λ**
- Латинський 18, 20, 22, 33, 34, 36, 39, 41–43, 49, 51, 52, 56, 64, 66, 70, 105, 108, 109, 112, 113, 115, 117, 123, 162, 164, 172, 251, 282, 301
- Лексика, лексичний, лексикографічний 36, 40, 41, 69, 70, 109
- Лекція, лекційний 39, 54, 83, 86, 88–93, 95, 97, 98, 100, 104, 113, 118, 121, 151, 152, 154–156, 182, 185, 199, 207, 208, 210, 212–214, 216, 217, 248, 250, 251, 255, 284, 292, 301
- Лінгвістика, лінгвістичний 36, 40, 41, 54, 61, 75, 109, 114, 119, 167, 234, 269
- Література:
- антична 49, 57, 259
 - біблійна 23, 27, 43–45, 157, 158, 227, 249, 261, 266
 - богослужбова 23, 35, 43, 44, 153
 - тлумачна (коментаторська) 25, 31, 36, 41, 44, 45, 98, 106, 130, 132, 151, 162, 196–198
 - морально-повчальна 25, 35, 159
- Літературознавство, літературознавчий 61, 248, 250, 259, 271, 288
- Літургія, літургійний 27, 29, 30, 39, 43–45, 58, 61–63, 108, 112, 144, 163, 167, 202, 209, 236, 238, 242, 282, 283, 287, 300, 302
- Лібералізм, ліберальний 46, 53, 55, 141, 151, 152, 155, 174, 236, 274, 288
- Литківське Євангеліє 24
- Логіка, логічний 57, 58, 61, 121, 127, 131, 135, 155, 232, 250, 253–255, 257, 269, 280, 288, 289
- Луцьке Євангеліє 21
- Лютеранство, лютеранський 55, 57, 63, 66

М

- Макрокосм та мікрокосм 67
- «Малая подорожная книжица» 22
- Масорети, масоретський 114, 238, 240, 241, 247, 251, 252, 256, 258, 259
- Масоретський текст Біблії 108, 114, 116, 125, 128, 129, 134, 135, 170, 172, 238, 239, 241, 242, 251, 255, 259, 287
- Месія, месіанський 188, 195, 246
- Метафора, метафоричний 32, 48, 61, 173, 244, 246, 252, 255
- Метод (и), методика, методичний 10, 12, 49, 50, 53, 55, 57, 68, 71, 81, 82, 84, 99, 102, 106, 110, 112, 120, 124, 125, 135, 138, 138, 154–156, 171, 174, 176, 215, 224, 230, 235, 250, 261, 263, 270, 272, 279, 284, 286, 287, 303, 304
- Методи науки:
- аналіз 53, 232, 233
 - аналогії 232
 - дедукції 232
 - екстраполяції 269
 - індукції 232
 - історичний 84
 - конкретнонаукові 220, 252
 - порівняльний (компаративний) 189, 202, 203, 235
 - узагальнення 225, 253, 269, 287
- Методологія, методологічний 10–13, 47, 54, 61, 67, 81, 82, 99, 100, 106, 107, 114, 120, 125, 134, 138–140, 142, 145, 147, 151, 153, 154, 158, 167, 173, 177, 181, 185, 187, 191, 195, 196, 207, 213–215, 220, 226, 230, 232, 236, 237, 243, 247, 250, 251, 255, 261, 262, 264, 265, 269, 270, 274, 277, 278, 283, 285–290, 303, 304, 325
- Метрика поетична (у т.ч. біблійна) 95, 116, 249, 251–259, 303, 311
- Мігілат Естер (див.: Естер книга)
- Місії церковні 220, 221
- Місіонер, місіонерський 82, 104, 170, 289
- Містика, містичний 29, 32, 46, 47, 53, 56, 60, 63, 68, 266
- Місяцеслов 23
- Міф, міфологія, міфологічний 67, 68, 157, 233, 235, 267, 269, 270
- Міфологізація, міфологізований 240
- Мирянин, миряни 25, 27, 28, 66, 163, 170, 208, 284, 326

Мистецтво в Біблії 173, 190, 192, 203, 227, 229

Митрополит 18, 27, 29, 30, 35, 44, 65

Мнемоніка, мнемонічний 255

Мова (мови):

- грецька 33, 34, 40, 41, 50, 69, 70, 104, 105, 108, 110–114, 116, 117, 119, 166, 183, 222, 251
- давньоєврейська (гебрейська, єврейська) 12, 33, 40, 41, 50, 56, 72, 76, 84, 85, 87–89, 93, 95, 97, 102, 108–118, 173, 181, 182, 184, 223, 237, 238, 249, 251, 287
- латина 34, 41, 42, 43, 51, 70, 112, 113, 119
- семітські 41, 93, 95, 109, 115
- слов'янська 22, 166
- староукраїнська, народна 21, 23–26, 28, 34, 35, 51, 64, 162, 308
- халдейська (арамейська) 34, 40, 41, 108, 109
- церковнослов'янська 17, 18, 27, 43, 48, 70, 162

Мови біблійні (оригінальні мови Біблії) 5, 33, 35, 40, 51, 69, 71–73, 76, 84, 104, 105, 107–116, 118, 129, 158, 181, 184, 230, 286, 289, 302

Мовознавство, мовознавчий 72, 76, 110, 249, 259

Монастирі 20, 26, 32, 160, 211

у т. ч.:

- Вецинський 23
- Видубицький у Києві 160
- Києво-Братський училищний 111
- Києво-Печерська Лавра 160
- Ніжинський грецький 160
- Пересопницький 23
- Почаївська Лавра 160
- Михайлівський у Києві 25, 160
- Синайський св. Катерини 222

Монотеїзм, монотеїстичний 243, 250, 265, 269–271, 273, 276, 277

Московська духовна академія (МДА) 10, 117, 188, 325

Московська першодрукована Біблія 1663 р. 35, 161

Мораль, моральний, моралістичний 25, 29, 37, 44, 47, 48, 58, 59, 62, 63, 83, 90, 98, 99, 106, 107, 142, 145, 147, 153, 170,

201, 207, 210, 213, 217, 243, 246, 247, 250, 262–264, 268, 272, 273, 275–277, 280, 281, 285, 286, 288, 290, 302

Морфологія, морфологічний 256

Музика (в Біблії), музичний 173, 252–255, 258

Н

Навчальний процес з бібліології в КА, КДА 5, 12, 13, 44, 58, 69, 76, 77, 82–84, 86, 89, 90, 92–101, 103–107, 111, 113, 114, 116–120, 124, 146, 282, 284–286, 289, 291

Натуралістичний 141, 157, 271, 276, 277

Наука, науковий 7–13, 17, 18, 23, 26, 28, 32, 33, 36, 44, 47, 53, 57, 61, 62, 64, 66, 67, 71, 74, 75–77, 83–86, 88, 90, 93, 95, 97–101, 105, 106, 112, 113, 116–119, 121, 123, 125, 134, 137–147, 151, 153–158, 162–168, 171, 173, 177, 181, 182, 185, 186, 189–191, 195–199, 202, 204–209, 211–213, 215–221, 223–226, 229–238, 242, 247–251, 253, 259–262, 264, 265, 267, 269, 271–273, 275, 278–281, 283–291

Національність, національний 7, 11, 21, 24, 34, 51, 54, 71, 75, 114, 219, 253, 275, 282, 315

Націоналізм 274

Начиння храмове богослужбове 27, 44

Неканонічні книги (див. також: Апокрифи біблійні) 85, 86, 92, 93, 104, 195, 206

Неоплатонізм, неоплатоністський (і) 28

Німецький (і) 19, 34–37, 39, 40, 42, 51, 54, 58–60, 68, 72, 73, 109–111, 116, 141, 152, 154, 174, 197–199, 201, 210, 213, 220, 223, 229, 253, 257, 266, 268, 272, 299, 313

Новий Завіт, новозавітний 10, 22, 24, 25, 29, 34–43, 47–50, 52, 54, 55, 57, 58, 61, 63, 68, 70, 74, 85, 87–93, 95, 98, 104, 109, 111, 115, 119, 121–123, 125, 126, 131, 133, 135, 136, 152–159, 161, 164, 171, 175, 176, 183–186, 188, 193, 196, 197, 200–202, 207, 209, 210, 212–214, 216, 217, 221, 223, 226, 229, 240, 246, 250, 264, 275–278, 280, 292, 295, 296, 301, 306, 312, 322, 323, 325–327

Новий час (доба), новочасний 34, 26, 39, 40, 43, 45, 51, 54–57, 61–63, 75, 108, 109, 114, 153, 167

О

Образ живописний 282, 283

Об'явлення (богослов. поняття та містич. акт; Божественне, в т. ч. в Біблії) 64, 68, 154, 188, 192, 193, 199, 207, 209, 226, 229, 249, 250, 256, 259, 267–269, 273, 275, 278, 295, 315, 322

Огляди бібліографічні з біблієстики 9, 151, 196–198, 152, 197, 229, 299, 312, 319, 327

Онтологія, онтологічний 276, 277

Орфографія, орфографічний 234, 242, 244, 246

Освіта, освітній 9, 20, 22, 26, 63, 72, 76, 79, 81, 82, 190, 284, 304, 325

у т. ч.:

- бібліологічна (біблійна) 5, 44, 76, 77, 81, 82, 99, 104, 107, 190, 289–291, 304
- богословська 82, 83, 90, 107, 125, 139
- духовна 9, 10, 83, 285
- католицька 63, 65, 66, 283
- православна 19
- протестантська 63, 283

Освіта в Біблії 192, 227, 229

Острозька Біблія 19–22, 28, 35, 50, 159, 161, 162, 184, 207, 211, 305, 310, 323

«Острозький гурток» 19, 20, 28

Остромирове Євангеліє 164

Отці (та вчителі) Церкви (див. також: Святоотцівський) 27, 37, 50, 65, 110, 112, 119, 130, 188, 241, 251, 276

П

Палеографія (біблійна), палеографічний 24, 159, 165, 181, 219–222, 232–234, 236, 238, 239, 282, 286, 287, 302, 305

Палестина, палестинський 49, 127, 128, 132, 134, 136, 137, 152, 168, 190–193, 197, 199, 220, 223–225, 227, 234, 246, 269, 286, 292, 299, 301, 311, 312, 317, 319, 320

Палестинознавство 105

Панвавилонізм 186, 199, 225, 268

Пантеїзм, пантеїстичний 276, 277

Папіруси біблійні 181, 221, 223

Паралелізм біблійний 256–258

Парафія, парафіяльний 90, 103, 110, 170, 208, 284

Парафрази (перекази) біблійні 37, 38, 42, 52, 172

Паремії 17

Патристика, патристичний (див. також: Святоотцівський) 11, 36, 37, 39, 43, 45–50, 52, 60, 61, 66, 67, 69, 74, 112, 181, 182, 187, 203

Патронат 19, 23–25, 27, 220

Педагогіка, педагогічний 85, 90, 101, 104, 141–143, 194, 202, 205, 206, 209, 225, 248, 290

Передавання (церковне) 56, 61, 63, 64, 66, 68–70, 130, 186, 216, 236, 267, 273, 279, 282, 283, 287

Переклади Біблії 18–21, 24, 26, 28, 31, 33, 34, 36, 40, 41, 44, 50, 51, 52, 54, 69, 85, 86, 90, 109, 115, 162, 167, 181, 202, 216, 217, 219, 237, 242, 245, 286, 287

у т. ч.:

- англійський 54
- грецький 19, 105, 108, 116, 241, 242
- давньосирійський 221
- коментований 54
- латинський 108, 112
- польський (і) 22, 23, 25, 35
- російський (і) 40, 85, 93, 95, 97, 102, 112, 114, 116, 144, 155, 162, 163, 170, 172, 175, 184, 238
- Синодальний 12, 101, 102, 114, 140, 163, 164, 167, 169, 170–172, 175–177, 181, 182, 184, 219, 237, 238, 287
- слов'янський (і) 17, 18, 22, 165
- старобілоруський 20, 22, 24
- староукраїнський, український 23, 24, 114, 177
- церковнослов'янський 17, 25, 64, 165, 169, 182
- чеський 18, 20, 22, 23

Пересопницьке Євангеліє 23–26, 25, 50, 162, 305, 306, 310

Переяславська духовна семінарія 24

Персоналізм, персоналістичний 68, 269, 271, 276, 277, 288

- Першодрук (и) біблійний (і):
 — німецький 19
 — церковнослов'янський 19, 161
- Петровсько-Єлизаветинська Біблія 19, 73, 76, 114, 162, 219, 298
- Пієтизм, пієтистський 58, 63, 68, 71–73
- Пісня над Піснями (книга біблійна) 38, 48, 64, 65, 100, 182, 153, 165, 185, 189, 198, 246, 301, 311
- «Петринізма» та «павлінізма» боротьби теорія 280
- Писання (див. також: Святе Письмо) 10, 17, 18, 20, 21, 23, 26, 28, 31, 32, 36, 38, 39, 46–50, 52, 53, 56, 57, 60–67, 69–71, 74, 75, 84, 86, 100, 102, 103, 107, 110, 11, 117, 121, 123, 138, 152–154, 160, 161, 163, 165, 171, 175, 176, 182, 183, 185, 186, 188, 189, 194, 197–199, 201, 206, 207, 210, 213–217, 220, 273, 275, 282, 293, 296, 298, 301, 304, 308–310, 312, 318–320, 322–324, 326–328
- Платонізм, платоністський 60
- Поезія, постика, постичний 69, 70, 71, 93, 95, 111, 173, 182, 185, 247–259, 288, 302
- у т. ч.:
 — арабська 252
 — біблійна 69, 249, 251–254, 257, 259, 288
 — грецька 251
 — старозавітна, давньоєврейська 116, 173, 182, 184, 248–251, 254–259, 288
- Полеміка, полемічний 13, 18, 24, 28, 53, 56, 60, 66, 105, 137, 138, 146, 155–157, 162, 183, 186, 190, 199, 202, 221, 225, 239, 241, 243, 248, 261, 262, 263, 283, 288
- Поліглоти (мультилінгви) біблійні 25, 33–35, 42, 47, 51, 52, 108, 109, 161, 164
- Політика, політичний 19, 28, 63, 66, 82, 108, 155, 162, 177, 184, 190, 199, 220, 229, 231, 243, 262, 264, 265, 274, 275, 280, 286, 288
- Польський (і) 22–25, 35, 40, 42, 58, 63, 65, 70, 204
- Популяризація Біблії 5, 12, 18, 21, 23, 26, 48, 50, 59, 90, 102, 107, 116, 132, 139–146, 170–172, 175, 177, 182, 194, 208, 210, 213, 262, 286, 289, 303
- Послання новозавітні (Послання апостольські) 30, 34, 37, 38, 44, 47, 49, 50, 54, 58, 74, 76, 91–93, 98, 100, 109, 122–138, 157, 161, 184, 186–190, 201–204, 207, 209, 278, 280, 293–296, 299, 301, 305–307, 309, 310, 313, 322–325
- Право церковне 308
- Право, правові відносини та судочинство в Біблії 190, 192, 201, 227, 229
- Православна богословська енциклопедія 9, 48, 49, 54–59, 176, 190, 225, 226, 292, 301, 317
- Православ'я, православний 5, 6, 9–13, 15, 17–21, 23–29, 35, 36, 39, 42–44, 46–49, 54–60, 63–66, 70, 71, 73, 75, 77, 81, 82, 84, 86, 98, 90, 99, 102–104, 107–109, 111, 114, 115, 120, 123, 125, 126, 139, 140, 143, 146, 151–156, 158, 159, 161–163, 167, 169–171, 176, 177, 179, 181–183, 185–187, 189, 190, 193–195, 197, 200, 202–205, 207–209, 212–215, 217–223, 225, 226, 229, 230, 236–239, 241, 247, 248, 250, 259, 261–264, 272, 274, 279–281, 283–292, 298, 299, 301, 304, 305, 309, 310, 317, 321, 322, 326, 328
- Православне богослів'я — див: Богослів'я православне
- Практика церквна:
 — богослужбова 31, 61
 — богословсько-дидактична 31, 58, 62
- Промонотеїзм 269
- Провіденційність, провіденційний 106, 146, 190, 269–271, 274, 279, 288, 289
- Прообрази (біблійні), прообразний 29, 49, 53, 61, 62, 68, 235, 289
- Проповідь 29, 57, 58, 62
- у т. ч.:
 — як «чутне таїнство» 53, 62
 — проповіді-«слова» на недільні біблійні читання під час Велико-го посту 90, 209, 210
- Пророк (біблійний), пророчий 37, 53, 91, 122, 125, 126, 129, 131–133, 136–138, 152, 186, 190–192, 195, 196, 198, 199,

- 202, 208, 220, 225, 226, 227, 244, 263, 265, 268, 271, 278, 310, 312, 315, 316, 319, 320, 323
- Пророки (збірка біблійних текстів, окремі біблійні книги) 17, 38, 53, 91, 100, 125, 128, 129, 131, 133–137, 182, 183, 186, 188, 189, 202, 221, 297, 298, 301, 311, 312, 317, 319, 320
- Просвітництво (в т.ч. доба), просвітницький 12, 19, 54, 64, 81, 90, 162, 170, 284, 289
- Просодія біблійна 250, 258, 259
- Простір літургійний 27, 43, 44
- Простір сакральний (священний) 27, 283
- Протестантизм, протестантський 18, 24, 28, 29, 32, 34, 43, 46, 51–58, 60–66, 86, 101, 108, 111, 141, 144, 152–156, 170, 172, 187, 189, 196, 198, 199, 204, 238, 272, 274, 283, 298, 310, 328
- Профетизм, профетичний (див. також: Пророк, пророчий) 57, 58, 70, 155, 157, 186, 256
- Псалтир (книга біблійна) 17, 19, 22, 26, 27, 34–39, 42, 43, 48, 56, 101, 103, 111, 144, 159, 161, 164, 165, 182, 188, 194, 201, 208, 222, 277, 302, 313, 319, 323
- у т.ч.:
— Псалтир (і) Тлумачний (і) 17
- Психологія, психологічний 134, 158, 232, 233, 270, 276
- П'ятикнижжя (Мойсееве) 33, 37, 38, 48, 73, 91, 100, 155–157, 161, 176, 186, 188, 192, 227, 266, 270, 327
- у т.ч.:
— самарянське 239, 241
— єврейське (Тора) 33, 51, 73, 110, 223, 238, 239
- Р**
- Рабиністичний (равіністичний) 247
- «Рабинська Біблія» 51
- Рада Київської духовної академії 9, 12, 69, 86, 89, 92, 93, 97, 98, 102–105, 115–119, 120–138, 165, 166, 168, 170, 174–176, 183, 184, 201, 205, 206, 208, 238, 239, 265, 280, 290, 293, 294, 297–300, 305–314, 316–319, 322–326, 329
- Радзивілова Біблія — див.: Берестейська Біблія
- Рационалізм (у т.ч. в біблеїстиці), раціоналістичний 13, 28, 29, 32, 46, 53, 55, 57, 60, 62, 67, 101, 105, 106, 132, 133, 138, 142, 143, 146, 151, 152–155, 264–270, 274, 275, 277–279, 281, 283, 286, 288, 289
- Редукція, редукціонізм, редукціоністський 251, 252, 253, 278
- Реймське Євангеліє 164
- Релігієзнавство, релігієзнавчий 7, 11, 17, 59, 69, 102, 122, 151, 158, 159, 202, 203, 209, 235, 239, 248, 262, 263, 278, 290, 301–304
- Релігія, релігійний, релігійність 7, 17, 18, 20–23, 25, 26, 28, 29, 48, 50, 53, 54, 57, 64, 69, 81, 90, 95, 97, 98, 101, 103, 106, 108, 109, 129, 130, 140, 141, 143–145, 147, 153–155, 159, 162, 167, 170, 171, 186, 189, 190, 192–194, 197, 198, 1201, 202, 208, 213–215, 217, 219, 220, 225, 227, 229, 231, 233, 235, 242, 243, 245–249, 252, 257, 262, 264, 265, 267, 268, 270–277, 280, 281, 284, 288–290, 302, 304, 307, 326
- Релігія в Біблії:
— біблійна 98, 122, 193, 227, 276
— вавилонська 122
— давньоєврейська, ізраїльська 132, 193, 225, 229, 249, 268, 271
— давньоіранська, зороастрійська 98, 122, 193, 227
— новозавітна 90
— «позавіросповідна» 141
— релігійних практик зображення в Біблії 95, 97, 173, 192, 219, 226
— старозавітна 90, 127, 155, 190, 193, 229, 269, 276
- Ренесанс (тжж. Відродження доба), ренесансний 24, 28, 37, 43, 45, 50, 52, 62, 67, 305
- Реформація, реформаційний 11, 18, 21, 25, 29, 32, 34, 35, 37, 43, 35, 50–52, 54, 55, 57, 60, 62–64, 66, 68, 70, 108, 114, 162, 292, 305, 397, 308, 310, 321
- Реформи (в т.ч. церковні та освітні), реформований 57, 63, 77, 112, 160, 162
- Рецензії (критико-бібліографічні публікації) 7, 9, 82, 98, 124, 152, 184, 194, 196–199, 208, 212, 229, 284, 290, 295

- Рецензії біблійні (редаговані версії рукописних традицій):
 — Лукіана Самосатського (Лукіано-ва рецензія) 108
- Рецепція критична 12, 32, 43, 47, 59, 63, 75, 77, 82, 106, 151, 158, 196, 260, 264, 271, 280, 283, 284, 303
- Річ Посполита 22, 23, 35, 63, 167, 283
- Риторика, риторичний 44, 57, 58, 63, 111, 224, 249, 252–254
- Ритуал, ритуальний 246, 283
- Ритуалізм 29
- Розум, розумний 48, 64, 67, 141, 145, 223, 273, 276, 308
- Романтизм, романтичний 249, 266
- Російська біблеїстика, російська біблійна наука 74, 176, 198, 209, 229
- Російське Біблійне товариство — див: Товариства біблійні
- Рукописи (манускрипти) біблійні 18, 19, 21, 23–25, 28, 41, 51, 52, 57, 161, 164–167, 211, 221–223, 241, 305, 306, 308
- Рукописні традиції біблійні 166, 240, 242
- Рум'янцевський музей 164, 211, 299
- С**
- Самаряни, самарянський 34, 109, 193, 227, 239, 241, 246, 318, 320
- Санкт-Петербурзька духовна академія (СПбДА) 10, 115, 117, 118, 174, 203, 306
- Свобода 54, 64, 106, 273, 306
- Святе Письмо (див. також: Біблія, Писання) 5, 11, 17, 19, 25–29, 37, 29, 42, 44, 45, 47, 54, 61, 63–66, 68–72, 82–86, 90, 93, 100–104, 107, 108, 110–114, 125, 136, 145, 153, 155, 157, 159, 162, 163, 167, 168, 170, 171, 174, 175, 177, 181, 184–186, 200, 206, 207, 210–213, 215, 216, 225, 237, 241, 245, 247, 260–262, 265, 274, 276, 278, 281, 282, 288–290, 302, 303, 321
- Святе Письмо Нового Завіту (бібліологічна дисципліна, викл. в КДА) 85, 87, 91, 93, 185, 206, 264
- Святе Письмо Старого Завіту (бібліологічна дисципліна, викл. в КДА) 85, 87, 93, 115, 116, 119, 186, 226
- Святоотцівський (і) (див. також: Патристика, патристичний) 17, 28, 29, 49, 50, 52, 64, 65, 68, 82, 103, 110, 112, 114, 130, 138, 142, 171, 177, 186
- «Священна тримовність» 108, 109, 307
- «Священні критики» біблійні 38, 61
- Священик, священицький 25, 89, 90, 98, 103, 104, 122, 127, 133, 139, 145, 146, 174, 187, 246, 264, 272
- Секуляризація, секулярний 147, 184, 264, 275, 280, 288
- Семінарії (духовні православні), семінарський 11, 24, 71, 73, 102–104, 166, 175, 176, 182, 200, 206, 304
- Семіти, семітський (семітичний) 41, 54, 93, 95, 109, 115, 157, 252, 255
- «Сенсус пленіор» 31, 60
- Септуагінта (переклад біблійний), LXX 20, 36, 40, 73, 105, 108, 111, 112, 114, 116, 125, 129, 135, 170–172, 183, 221, 238, 241, 242, 251, 311
- Середньовіччя, середньовічний 18, 36, 39, 43, 45–47, 49, 50, 52–54, 57, 60–62, 67, 69, 223, 238, 247, 276, 301, 305, 326
- Сімейне життя в Біблії 192, 227, 298
- Сіонізм, сіоністський 264, 280, 288
- Символ, символічний, символізм 27, 28, 31, 35, 36, 40, 43, 44, 52, 53, 56, 60–62, 65–69, 71, 239, 246, 261, 262, 279, 282, 283, 328
- Симфонії (конкордації) біблійні 36, 42, 51, 164
- Симфонія (богословське поняття) 250, 288
- Синергія (богословське поняття) 70, 146, 250, 288, 289
- Синкретизм, синкретичний:
 — етнічний 193, 227
 — релігійний 193, 227
 — світоглядний 155
- Синод (Святіший Синод) 64, 65, 74, 76, 89, 95, 102, 103, 111, 112, 115, 117, 118, 121, 168, 170, 173, 174, 175
- Синодальний переклад Біблії — див.: Переклади біблійні
- Синопис (и) 37, 261
- Синтаксис (біблійний), синтаксичний 69, 92, 97, 250

- Синтез, синтетичний 11, 23, 45, 60, 61, 66, 67, 69, 75, 77, 106, 114, 146, 211, 256, 258, 284, 289
- Сирія, сирійський (і) 34, 41, 47, 54, 109, 191, 220, 224
- Скоринина Біблія — див.: «Біблія Руска»
- Сліпчинський Апостол 160
- Словники (лексикони) біблійні 40, 42, 57, 143
- у т. ч.:
— біблійної лексики 41
— ономастичний (і) 41, 49
- Слов'янська Біблія 6, 158, 162, 164, 167
- «Синоптична проблема» 49, 98, 122
- Служіння релігійне, церковне 25, 29, 70, 73, 91, 95, 98, 122, 124, 246
- «Сола Скриптура» (Sola Scriptura) 53, 61, 108
- «Сола Фідеї» (Sola Fidei) 53, 61
- Сотеріологія, сотеріологічний 62, 63, 106, 271, 272, 275–277, 279
- Соферім (іудейські книжники) 182, 237, 239, 241, 244, 247, 311
- Соціалізм, соціалістичний 101, 264, 274, 280, 288
- Социніани, социніанство, социніанський 25
- Спіритуалізм, спіритуалістичний 32, 46, 157, 243, 244
- Старий Завіт, старозавітний 10, 12, 22, 29, 33, 37–41, 47, 49, 50, 54, 55, 61, 68, 70, 73, 84–93, 95, 97, 98, 100, 101, 104, 106–108, 110, 113, 115–117, 119, 121, 122, 124, 126–136, 140, 146, 147, 151–157, 163, 168, 170–173, 175, 176, 182–186, 188, 190–194, 196, 197, 199–202, 207, 208, 210, 212, 213, 217, 220, 221, 225–229, 234, 237–240, 246, 247, 249–251, 254–259, 263–278, 288, 290, 292, 295, 298–301, 303, 305–313, 316–320, 322, 323, 325–329
- Стародруки біблійні 161, 219
- Старообрядництво, старообрядці 66
- Статистика, статистичний 98, 233
- Статути академічні 12, 81, 89, 90, 290
- у т. ч.:
— 1814 р. 84, 112, 298
— 1869 р. 81, 83, 85, 88, 120, 284, 326
— 1884 р. 81, 88, 91, 123, 284, 326
— 1910 р. 81, 88, 89, 92, 119, 120, 264, 284, 326
- Структура, структурність, структурний 5, 11–13, 42, 45, 46, 60, 75, 81–83, 85, 88, 90–92, 95, 97, 98, 107, 120, 124, 135, 139, 140, 142, 151, 157, 158, 177, 181, 196, 206, 207, 215–218, 249, 253, 255, 256, 258–262, 266, 276, 281, 282, 284, 285, 289, 290, 303
- Супранатуралізм, супранатуральний, супранатуралістичний 106, 146, 155, 189, 190, 265, 266, 268–272, 277, 281, 288, 289
- Схоластика, схоластичний 66, 83, 274, 276, 283
- Сцієнтизація 145, 264, 280, 288
- Т**
- Таїнство 53, 62, 282
- Талмуд, талмудичний 40, 51, 109, 127–130, 142, 193, 201, 229, 239, 241, 245, 246, 303, 308, 310, 319
- Танець в Біблії 252, 255, 258
- Таргуми (арамейські переклади давньоєвр. біблійного тексту) 240
- Твори випускників КДА з біблеїстики:
— «третні» 98, 121
— кандидатські 11, 98, 99, 121, 122–124, 126, 130, 134–138, 201, 208, 264, 284, 290, 293, 324
- Теїзм, теїстичний 243, 244, 245, 276, 289
- Текст Біблії (Писання) 11, 17–21, 23, 24, 28–34, 36, 39–41, 44, 46, 49, 52, 54, 56–58, 60–62, 68, 69, 71, 72, 76, 85, 93, 101–103, 105, 108–112, 114, 116, 125, 127–129, 132, 134, 137, 139–143, 152, 155, 156, 162, 163, 166, 167, 169–172, 184, 189, 217–219, 221, 233, 235, 237, 239, 240–244, 247, 248, 250, 251, 254, 255, 259, 267, 270, 278, 282, 283, 287–289, 298, 302, 304, 311
- Текстологія (текстуальна критика) біблійна, текстологічний 6, 11, 13, 36, 40, 47, 51, 52, 54, 73, 75, 93, 108, 109, 111, 114, 129, 158, 163–165, 167, 172, 173, 181–184, 197, 199, 203, 230, 236,

- 238–240, 248, 258, 282, 286–288, 303
- Телеологія, телеологічний 106, 146, 269
- Теократія, теократичний 127, 128, 130, 134, 135, 192, 227, 244, 245, 269, 276, 300, 308, 317
- Теологія, теологічний (див. також: Богослів'я, богословствування) 29, 39, 61, 140, 155, 174, 244, 262, 273, 274, 276, 278–280, 289
- у т. ч.:
- католицька 28
 - протестантська 63
 - схоластична, «шкільна» 28, 68
 - ліберальна 151, 285
- Теорія, теоретичний 9, 12, 13, 17, 45, 63, 67, 68, 75, 76, 88, 92, 93, 97–99, 103, 106, 120, 124, 125, 129, 130, 132, 135, 137–139, 151, 153, 155–158, 168, 183, 204, 206, 207, 209, 211–213, 218, 225, 230, 232, 234, 248, 251, 255–257, 261, 263, 268, 269, 271, 273, 280, 286, 289, 299, 316, 328
- Теофорні імена в Біблії 243, 244
- Тетраграма (тетраграматон) 191, 243, 300
- Типографія Києво-Печерська лаврська 27, 33, 113, 326
- Тлумачна (коментована) Біблія 19, 42, 54, 61
- «Тлумачна Біблія Лопухіна» («Толковая Библия Лопухина», ТБЛ) 9, 176, 177, 182, 190, 225, 239, 264, 304
- Тлумачення (витлумачення) Біблії 13, 28, 29, 37, 38, 48, 49, 52–54, 56, 60–64, 66, 67, 69, 71, 74, 76, 85, 86, 90, 91, 93, 103, 104, 108, 116, 122, 126, 127, 129, 130, 137, 138, 140, 143, 145, 161, 167, 169, 173, 185, 187, 188, 201, 210, 211, 216, 217, 233, 235, 240, 242, 244, 245, 257, 278, 281–283, 288
- у т. ч.:
- алегоричне 49, 56, 68, 277
 - акомодативне (акомодативне) 29, 53, 62
 - аналогічне 29
 - буквальне 53, 61, 67, 283
 - гомілетичне 29, 45, 58
 - метафоричне 246
 - моралістичне 29, 37, 62, 277
 - прообразне (типологічне) 29
 - святоотцівське 28, 50, 130, 171
 - символічне 56, 68, 246, 283
 - телеологічне, провіденційне 106, 146, 279
 - тропологічне 29, 53, 62
- Товариства біблійні:
- Російське 74, 114, 159, 162, 164, 181, 219
 - Українське 177
- Топографія біблійна 129, 223
- Трансляція, трансляційний 140, 167, 183, 240, 242, 247, 251, 255
- Тринітарність, тринітарний 250
- «Труды Киевской духовной академии» 9, 82, 86, 90, 100, 151, 172, 182, 183, 196, 207–209, 211, 212, 224, 229, 237, 238, 247, 262–264, 278, 302, 304
- «Труди Київської духовної академії» (оновлені) 302, 304
- Тургеманім (іудейські укладачі таргумів) 240
- Туровське Євангеліє 164
- У**
- Універсалізм, універсальність, універсальний 17, 29, 30, 31, 46, 47, 70, 257, 261
- Університет (и), університетський 9, 63, 93, 108, 109, 283
- у т. ч.:
- Галле (Гальський) 72
 - Гейдельберзький 63
 - Йєни (Йєнський) 72
 - Кембриджський 63
 - Київський 7, 29, 68, 165, 325
 - Краківський 22
 - Лувенський 108
 - Національний «Києво-Могилянська академія» 7, 10, 17, 59, 69, 102, 139, 151
 - Падуанський 22
- «Учбова» («Шкільна») Біблія 104, 176
- Ф**
- Феодосієве Євангеліє 222
- «Фігури» біблійні 67, 68, 256
- Філологія, філологічний 19, 36–39, 53–57, 71, 73, 82, 84, 93, 95, 116, 129, 163–

167, 173, 181, 182, 230, 242, 247–249, 252, 259, 271, 287
 Філософія, філософський 7, 9–11, 17, 18, 28, 29, 34, 39, 44, 51, 52, 58, 59, 63, 65, 67–69, 71, 72, 82, 83, 102, 108, 111, 151, 154, 156, 159, 165, 188, 200, 203, 209, 223, 235, 239, 248, 249, 251, 253, 258, 260, 262–264, 266, 267, 278, 280, 285, 290, 299, 301–306, 309, 325, 326, 328
 Фонетика, фонетичний 234, 255
 Французький (і) 34–36, 42, 51, 54, 56, 60, 111, 220
 Фундаменталізм, фундаменталістський, фундаменталісти 55, 59, 66, 170

Х

Халдейський (див. також: Арамейський) 34, 40, 41, 84, 109, 181
 Християнство, християнський 11, 12, 21, 22, 26, 29, 46–48, 50, 53, 57, 60–64, 66, 106–108, 113, 119, 141, 142, 144, 145, 147, 155, 195, 210, 213, 214, 216, 238–240, 243–247, 251, 259, 261, 264, 274–278, 280–283, 288, 289
 Христоцентризм, христоцентричний 30, 53
 Хронологія біблійна 57, 95, 106, 143, 185, 187, 191, 200, 202, 226, 292, 324

Ц

Церковно-археологічний музей КДА 159–161, 166, 200, 219, 222, 223, 238, 239, 302, 326
 Цивілізація, цивілізаційний 75, 232, 247

Ч

Чернецтво (ченці) 23, 42, 59, 83, 264
 Чеський (і) 18, 20, 22, 23, 35, 51
 Чеська (Богемська) Біблія 51
 «Четї» 17
 Читання богослужбові 23, 39, 44, 45, 49, 58, 76, 90, 209

Читання євангельські недільні та святкові (див. також: Апракос) 39, 44, 49, 58, 76, 112, 210

Ш

Швейцарський (і) 34, 51, 143

Школа, школи:

- католицькі 63, 283
- «народна» 144
- протестантські 63, 283
- православні духовні 11, 99, 102, 111, 112, 114, 116, 289, 291
- світська 112
- середня 105, 139, 143
- «тримовна» 109, 307

Школи (богословські та наукові):

- Александрійська 47, 251
- Антіохійська 47, 48, 49
- «граматично-історична школа» 267
- Київська духовно-академічна 9, 10, 41, 50, 107, 109, 110, 177, 221, 225, 259
- «критично-історична школа» 268
- «нова Тюбінгенська» 153–155, 157, 189, 279, 280, 298
- палестинські школи євр. книжників 246
- «релігійно-історична» 186, 202, 225
- російська біблійно-богословська 176
- російська біблійно-історична 10, 309
- «старозавітна критична школа» 157
- Тюбінгенська 189
- «школа Вельгаузена» (графо-вельгаузенівська) 155, 187, 271
- «школа догматичного напрямку» 156
- «школа модерністів» 267

Я

«Ягвісти» 270

Сергій Головащенко
Дослідження та викладання Біблії
в Київській духовній академії
XIX – початку XX ст.

Редактор

С. І. Антонюк

Коректор

В. В. Костюк

Оригінал-макет, дизайн

М. Б. Білецького

А. О. Лукаша

Київська духовна академія і семінарія
01015, м. Київ, вул. Івана Мазепи, 25, корп. 64.
Тел.: +38 044 255-12-06, факс: +38 044 255-12-60
e-mail: rom.rektor@bk.ru

Видавничий відділ
Української Православної Церкви
01015, Київ, вул. Івана Мазепи, 25, корп. 49
e-mail: ntp@orthodoxbook.org.ua

Підписано до друку 00.00.2012.
Формат 70×100 1/16.
Гарнітура Гарамон. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 000. Обл.-вид. арк. 000.
Тираж 1000 прим.